

**Електронні навчально-методичні видання
у вигляді збірників («хрестоматій») статей та уривків з наукових
видань, які є об'єктом вивчення в рамках навчальних дисциплін
відповідно до затвердженої навчальної програми
підготовки бакалаврів і магістрів
(згідно з розпорядженням Науково-дослідної частини № 03-21 від 05.05. 2017 р.)**

Дисципліна ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спеціальність дошкільна освіта

ОР бакалавр

Кафедра теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти

факультет /інститут педагогічний

Викладач Лисенко Олександра Миколаївна

E-mail lysenkowa@gmail.com

Хрестоматія
ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
Упорядник Олександра Лисенко

ЗМІСТ

1. Лисенко О.М. Сучасний педагог дошкільного навчального закладу: професійно-ціннісний вимір фахової підготовки: Навчальнометодичний посібник/ О.М. Лисенко – Івано-Франківськ: НАІР, 2018. – 240 с.
2. Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник / Л.: Ромус-Поліграф, 2002.- 128 с. .
3. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / за заг. ред. Т. В. Гончарук. — Тернопіль, 2014. — 272 с.
4. Товт В.А. Основи наукових досліджень та методика підготовки дипломних робіт: навч. посіб. / [уклад. Товт В.А.].– Ужгород: «ТОВ "РiК-У"», 2019. - 139 с.

5. Презентації

Тема 1. Рівні наукового пізнання

Тема 2. Визначення понять .Судження. Умовивід. Мислення. Наукова ідея. Гіпотеза. Закон. Парадокс. Теорія. Аксиома (постулат).

Тема 3. Методологія. Методи дослідження

Тема 4. Експериментальні дослідження

Тема 5. Творчий процес. Творчий акт. Інсайт. Інтуїція. Уява. Мотивація.

Тема 6. Знання й пізнання. Почуттєве й раціональне пізнання

Лисенко О.М.

СУЧАСНИЙ ПЕДАГОГ ДОШКІЛЬНОГО
НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: ПРОФЕСІЙНО-
ЦІННІСНИЙ ВИМІР ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Івано-Франківськ
«НАІР»
2018

УДК 371.13:37.15:373.211.24

ББК 74. 58

Л 63

*Друкується за ухвалою Вченої ради
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
(протокол № 2 від 27 лютого 2018)*

Рецензенти:

Потапчук Тетяна Володимирівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Максименко Наталія Борисівна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри філології та методики початкової освіти ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Лисенко О.М.

Л 63

Сучасний педагог дошкільного навчального закладу: професійно-ціннісний вимір фахової підготовки: Навчально-методичний посібник/ О.М. Лисенко – Івано-Франківськ: НАІР, 2018. – 240 с.

ISBN 978-966-2716-28-3

У навчально-методичному посібнику представлено основоположні теоретико-практичні засади використання ціннісно-сміслового потенціалу наукового доробку вчених у галузі філософії, психології та педагогіки у фаховій підготовці майбутніх педагогів ДНЗ. Наведено результати аналізу філософських теорій моральних, педагогічних і професійних цінностей ; особистісних орієнтацій, утім, професійно-ціннісних і джерел їхнього формування у фаховій підготовці сучасних ЗВО за спеціальністю «Дошкільна освіта» (012).

Пропонований посібник може бути корисним для викладачів і студентів ЗВО, вихователів ДНЗ і батьків дітей дошкільного віку.

УДК 371.13:37.15:373.211.24

ББК 74. 58

978-966-2716-28-3

© О.М. Лисенко, 2018

© ПНУ ім. Василя Стефаника, 2018

Переднє слово

Сучасні реформи в Україні у складних і суперечливих умовах їхньої реалізації ініціюють кардинальні рішення щодо докорінних змін парадигм в освітній сфері. Цілком очевидним розглядаємо той факт, що реформування перших і обов'язкових структурних ланок в її системі опираються на теорію і практику традицій розвитку національного довілля і школи.

Відповідно, опертя на об'єктивну оцінку історичного доробку в освіті, його неподільна єдність із здобутками сучасних учених задля різностороннього пізнання педагогічної істини слід розглядати реальною умовою успішного прогнозування прогресивних педагогічних ідей. У руслі мінливості соціальної політики щодо змісту і форм реалізації дошкільної освіти, її концептуальні засади, які традиційно укладалися з часу здобуття незалежності, аналогічно передбачають пошуки нових шляхів адаптації ухвалених загальнолюдських цінностей відповідно до національної стратегії розвитку нашої держави в умовах євроінтеграційних процесів.

Зміст дошкільної освіти як і підготовка майбутніх педагогів означеної галузі вирізняються в Україні понад сторічною історією свого розвитку. Відповідно, знехтування таким унікальним доробком учених і практиків призвело б до гальмування подальшого поступу українського довілля в його найпрогресивніших вимірах.

До них відносимо його ціннісні пріоритети у традиціях гуманістичної педагогіки – визнання дитини (людини) – найвищою цінністю, а також формування гуманних взаємовідносин між педагогом і дітьми в навчально-виховному процесі.

Загалом успішне вирішення соціально-педагогічних і освітніх проблем набуває об'єктивної актуальності. Їх різноаспектне вивчення у сучасній дошкільній освіті сприятиме, вважаємо, відродженню національних педаго-

гічних традицій, а також окресленню низки принципів задля прогнозування життєвих і професійних орієнтацій майбутніх педагогів, що забезпечують міжпоколіннєву трансмісію загальнолюдських і національних цінностей.

Саме вони стали предметом наукових пошуків сучасних філологів, психологів і педагогів на тлі утвердження національних, релігійних і гуманістичних трактувань внутрішньої глибинної сутності людини, її розвитку, проявів, прав і свобод у суспільстві.

Для актуальних трактувань цінностей, ціннісних орієнтацій, ціннісних пріоритетів сучасна наукова думка послуговується якнайрізноманітнішими підходами, які не завжди є однозначними і суголосними. Відповідно, для майбутнього педагога важливо чітко орієнтуватися саме у тих визначеннях, які для нього є професійно значущими. Їхню основу слід почерпнути шляхом класифікації та систематизації наявних тлумачень у їх історичній генезі.

Мета спецкурсу – формування професійно-ціннісного змісту підготовки майбутніх вихователів ЗДО (на основі виявлення і корегування індивідуального стилю педагогічної взаємодії між суб'єктами навчально-виховного процесу) шляхом впровадження моделі забезпечення перманентного розвитку їхніх умінь і навичок міжособистісного спілкування, реалізації професійної етики та спрямованості фахової діяльності в русло оптимізації та педагогічної майстерності.

Завдання полягають у необхідності:

- комплексного опанування знаннями про основні закони та закономірності розвитку науково-теоретичних та методологічних положень про формування професійно-ціннісних якостей педагога, шляхи їх оптимізації у всіх видах навчально-виховної діяльності та реалізації з позиції їхнього професійно-ціннісного виміру;

- сприяння подальшому розвитку і професійного особистісного саморозвитку майбутніх вихователів; техно-

логій організації навчально-виховного процесу ЗДО шляхом реалізації педагогічної майстерності;

— забезпечувати майбутнім вихователям ЗДО системне опанування теоретично обґрунтованими уявленнями про професійно-ціннісну значущість педагогічної взаємодії між усіма суб'єктами на основі моральних цінностей.

Кожна тема є міждисциплінарною та інтегрує відповідні знання з різних освітніх і наукових галузей: філософських, соціологічних, педагогічних, психологічних тощо.

Спецкурс “Сучасний педагог: професійно-ціннісний вимір фахової підготовки вихователя ЗДО” спрямовано на формування низки професійних компетентностей студентів.

1. Загальні.

Системні:

Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел; здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; здатність діяти на основі морально-етичних норм і правил; здатність застосовувати набуті знання у фаховій та повсякденній діяльності з метою оцінки явищ і подій у соціокультурному просторі різних історичних епох, утім і сучасної.

Інструментальні:

Здатність до розуміння сутності культурно-освітніх процесів та їх об'єктивної закономірності, взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними; віднаходити філософську, культурно-історичну інформацію, користуючись різними інформативними джерелами (наукові монографії, науково-популярні праці, енциклопедії, періодичні видання та ін.).

Міжособистісні:

Здатність володіти професійною культурою; вміти прогнозувати професійні та міжособистісні стосунки на основі паритетної взаємодії; здатність до компетентного діалогу з усіма суб'єктами педагогічного процесу;

здатність реалізовувати взаємообмін інформацією у різних процесах вербальної та невербальної взаємодії; здатність до відчуття внутрішньої потреби досліджувати ціннісний потенціал соціокультурних фактів і подій та використовувати його як важливий засіб формування й удосконалення професійно-ціннісних орієнтацій.

2. Спеціальні (фахові, предметні) компетентності.

Аксіологічні (ціннісне ставлення до складових педагогічної культури; здатність до формування особистісних ціннісних орієнтацій; здатність до шанування, збереження і творчого використання соціокультурного надбання людства).

Когнітивні (здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел; розуміння сутності психологічних особливостей юнацького віку; знання категорій і терміносистеми порушеної проблеми; змісту основних напрямів і концепцій (філософських, психологічних, педагогічних); здатність генерувати нові ідеї в процесі професійної педагогічної діяльності (креативність).

Діяльнісні (вміння застосувати набуті знання у фаховій діяльності з метою об'єктивної оцінки явищ і подій у соціокультурному просторі; здатність ефективно організовувати навчально-виховний процес у закладах дошкільної освіти із використанням фундаментальних знань; здатність творчо вирішувати освітні завдання; здатність користуватися різними інформативними джерелами (наукові монографії, науково-популярні праці, енциклопедії, періодичні видання та ін.);

Особистісні (самоосвіта і самовдосконалення; здатність до аналізу, зіставлення, порівняння соціокультурних явищ, формування позитивної мотивації та сучасного педагогічного мислення; відчуття внутрішньої потреби досліджувати механізми формування актуальних

аспектів порушеної проблеми у контексті професійної педагогічної діяльності.

3. Програмні результати навчання

Володіти вміннями оцінювати та розкривати характерні особливості професійно-ціннісних орієнтацій у руслі соціальних явищ сучасності на основі компаративного зіставлення з минулим світовим і вітчизняним досвідом;

володіти уміннями творчо вирішувати навчально-виховні завдання;

уміти аналізувати здобутки теоретиків і практиків з окремих тем і, загалом, проблематики психолого-педагогічних систем.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 год. / 3 кредити ECTS.

Студент повинен знати:

- сутність і призначення, основні цілі та спрямованість професійно-ціннісного потенціалу фахової педагогічної діяльності в усіх формах її організації в ЗДО;

- принципи і засади розвитку умінь педагога керувати міжособистісною поведінкою у руслі обстоювання ціннісних орієнтацій особистості та колективу загалом;

- напрями розвитку педагогічної взаємодії між усіма суб'єктами навчально-виховного процесу ЗДО;

- механізми формування професійно-ціннісних орієнтацій педагога шляхом самоосвіти;

- засади і принципи розвитку професійно-ціннісних орієнтацій вихователя ЗДО у контексті концептуальних трансформацій змісту фахової підготовки і освіти дітей у ЗДО.

Студент повинен уміти:

- об'єктивно аналізувати освітні процеси та їхню проблематику;

- самостійно опрацьовувати наукові першоджерела, періодичні видання щодо професійно-ціннісних компетентностей: словники, довідники, енциклопедії, інтернет ресурси та ін.

- впроваджувати новітні технології в методику організації педагогічної взаємодії в навчально-виховному процесі у професійно-ціннісному вимірі.

Студент повинен усвідомлювати:

- місце і значення професійно-ціннісних орієнтацій у різних формах організації педагогічної діяльності;

- напрями формування та реалізації педагогічної аксіології у руслі професійно-ціннісного виміру діяльності педагога;

- тенденції щодо гуманізації та гуманітаризації педагогічного процесу, необхідність впровадження в зміст підготовки майбутніх вихователів сучасних технологій і методики навчання, виховання і розвитку суб'єктів навчального процесу в руслі сучасної аксіології освіти.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Теоретичні основи педагогічної аксіології виховання (2 год.)

Завдання: осмислити соціально-педагогічні детермінанти, що визначають виникнення й розвиток філософії освіти як самостійної галузі знань. Охарактеризувати сучасний стан виховання в Україні. Проаналізувати шляхи змін та удосконалення змісту і напрямів виховання.

Тема 2. Генеза цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці (2 год.)

Завдання: осмислити філософсько-педагогічні вчення, що розкривають аксіологічні аспекти виховання. Проаналізувати розвиток аксіологічних проблем у філософських поглядах Сократа, Аристотеля, Демокріта. Охарактеризувати ціннісний підхід до виховання у зарубіжних педагогів. Опрацювати аксіологічні теорії в українській педагогіці XIX–XXI століть. Проаналізувати проблеми єдності розумового та морального виховання. Охарактеризувати національні й загальнолюдські цінності в доробку українських філософів і педагогів.

Тема 3. Основні функції аксіології освіти. Зміст та завдання аксіології виховання (2 год.)

Завдання: Проаналізувати поняття “освіта” з філософської точки зору. Визначити зміст і сутність освіти сучасними та зарубіжними педагогами і філософами. Охарактеризувати ціннісну спадщину української й світової педагогічної культури. Осмислити поняття аксіології виховання як необхідної умови розвитку і реалізації нової

освітньої політики, що ґрунтується на гуманістичних цінностях.

Тема 4. Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку (2 год.)

Завдання: обґрунтувати аксіологічний підхід як методологічне забезпечення процесу підготовки майбутніх вихователів.

На основі аналізу наукових досліджень розкрити теоретико-методологічні засади аксіологічного підходу, його вплив на сучасну педагогічну дійсність. Визначити сутність та особливості застосування ціннісного аспекту потенціалу фахових дисциплін у зміст підготовки майбутніх вихователів дітей дошкільного віку.

Тема 5. Формування професійно-ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО (2 год.).

Завдання: з'ясувати поняття “поведінка” з філософської, психологічної та педагогічної точки зору. Проаналізувати підходи до проблеми формування поведінки. Дослідити поняття “вчинок”, “дія”. з'ясувати поняття “свідомість” і “ставлення” у філософії, психології та педагогіці.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Тема 1. Аксіологія виховання

Аксіологія виховання (практичне заняття):

1. Аксіологія виховання у структурі філософії освіти.
2. Наукові основи педагогічної аксіології.
3. Характеристика аксіологічних концепцій: натуралістичні, трансцендентальні, соціологічні, діалектико-матеріалістичні концепції.

Базові поняття: “філософія освіти”, “педагогічна аксіологія”, “філософія виховання”.

Теми творчих завдань:

1. Соціально-педагогічні детермінанти виникнення та розвитку філософії освіти.
2. Виховання в Україні: характеристика сучасного стану
3. Аксіологічні концепції у контексті виховного процесу.
4. Людина як творець і творіння аксіосфери.

Творче завдання: Для усіх студентів групи. Сформувати таблицю “Основні аксіологічно версії” за пунктами: 1) представники; 2) основні ідеї, викладені ними.

Питання для обговорення, самостійного вивчення та осмислення:

1. Проаналізуйте взаємозв’язок між основними аксіологічними версіями.
2. Аксіологічний поштовх та його наслідки.

3. Аналіз однієї з основних аксіологічних виховних версій (на Ваш вибір)

Література:

1. Предмет і проблематика філософії / за заг. ред М.А.Скринника, З.Е.Скринник. – Львів, 2001. – С. 336–338.

2. Этика: Энцикл. слов./ Под ред. Р. Апресяна, А. Гусейнова. – М.: Гадарика, 2001.

3. Культурология XX века. Антология: Аксиология или философское исследование природы ценностей. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 144 с.

4. Шелер М. Формализм в этике и материальная теория ценностей // Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994.

Тема 2. Розвиток аксіології на її різних історичних етапах. (практичне заняття 2 год.)

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Тенденції розвитку аксіології у античній та середньовічній християнській освіті: емоційність пізнавального процесу; освіта і виховання людини на основі ціннісного бачення світу; взаємозв'язок пізнання із мораллю.

2. Я. А. Коменський про освіту упродовж усього життя людини. Філософія епохи Відродження та Просвітництва щодо виховання як загальнолюдської цінності та джерела людського прогресу.

3. Наукове опрацювання аксіологічних проблем у західній педагогіці XIX століття; пріоритетність та протистояння двох крайніх позицій: утилітаризму і прагматизму. Утилітаризм про цінності як про норму, способом буття якої є значущість щодо суб'єкта та його практичної діяльності.

Базові поняття: “ціннісні ідеї”, “зарубіжна філософія”, “філософсько-педагогічні вчення”.

Теми творчих завдань:

1. Поняття цінності. Природа цінностей. Цінність, оцінка, ціннісна, ієрархія. Типологія цінностей.

2. Аксіологічні ідеї в античній філософії: вчення Сократа, Платона, Аристотеля, епікурейців, стоїків, скептиків.

3. Релігійна аксіологія Середньовіччя та її проекція на сучасність.

4. Аксіологічні ідеї Нового часу: сенсуалізм, утилітаризм. Деонтологія І.Канта. Суб’єктивні і об’єктивні цінності XIX ст. Їх проекція на сучасність.

5. Законспектувати основні ідеї статті Андрєєва О.П. Типології цінностей: методичні підходи М. Рокича й Ш. Шварца // Вісник Київського національного ун-ту. Серія Соціальна психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 17–18. – С. 80–83.

6. Групове завдання (3–5 студентів, презентація на семінарах) дискусія: «Цінність у житті сучасної людини», «Особиста автономія чи конформність?», «Альтруїзм чи егоїзм», «Любов як цінність».

Питання для обговорення, самостійного вивчення та осмислення:

1. Ціннісна традиція і новація. Проблема маргінальності.

2. Цінність у світогляді людини і суспільства.

3. Що Ви вважаєте добрим, прекрасним, істинним і чому?

4. Як співвідноситься індивідуальна та суспільна значущість в осягненні сутності цінності?

Теми для рефератів, доповідей:

1. Ієрархія цінностей як показник істинності життя людини і суспільства
2. Конфлікт цінностей: сутність та шляхи подолання
3. Людина як творець і творіння аксіосфери

Література:

1. Андрєєва О.П. Типології цінностей: методичні підходи М. Рокича й Ш. Шварца // Вісник Київського національного ун-ту. Серія Соціальна психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 17–18. – С. 80–83.
2. Витгенштейн. Культура и ценность // Человек, 1991. – № 5–6.
3. Этика: Энциклопедия. / Под ред. Р. Апресяна, А. Гусейнова. – М.: Гадарика, 2001.
4. Ильин В.В. Аксиология. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
5. Предмет і проблематика філософії / за заг. ред М.А.Скринника, З.Е.Скринник. – Львів, 2001. – С. 336–338.
6. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Культурология XX века. Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 69–103.
7. Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1990.
8. Ціннісні орієнтації (Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90 років). – К.: Наукова думка, 1995. – 206 с.
9. Ціннісно-смісловий універсум людини / Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С. 22–33.
10. Цінності в житті людини і суспільства / Філософія/ За ред. Надольного І. Ф. – К., 2000. – С. 449–463.

Тема 3. Доробок української філософії та педагогіки у царині національних та загальнолюдських цінностей (практичне заняття 2 год.)

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Актуальність створення системи національного виховання в сучасних умовах.

2. Виховання національної самосвідомості, що передбачає усвідомлення молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності, свободи.

3. Національна система виховання ґрунтується на засадах національного світогляду, наукової філософії і ідеології, родинного виховання, народної педагогіки, наукової педагогічної думки, що ввібрала в себе надбання національної виховної мудрості.

4. Філософська думка українського народу у вченнях філософів та педагогів: Г.Сковороди, І.Франка, Г.Ващенко,

Базові поняття: “Українські філософи”, “українські педагоги”, “національні цінності”, “загальнолюдські цінності”.

Теми рефератів:

1. Переоцінка цінностей України в умовах трансформаційних процесів II пол. XX – поч. XXI ст.

2. Істинність та неістинність цінностей сучасного українського менталітету.

3. Роль лідера у розвитку сучасної української аксіосфери.

Творче завдання:

Здійснити аксіологічний аналіз української народної казки (цінностей, ціннісної ієрархії, архетипів, аномії-норми); обсяг – до 2-х с.

Завдання: опрацювати один з архетипів та виписати основні ідеї. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – С. 167–206.

Література:

1. Дзвінчук Д.І., Малімон В.І. Проблеми спрямованості розвитку українського суспільства та її вплив на формування ціннісних орієнтацій української молоді // Нова парадигма. – 2005. – Вип. 49. – С. 16–23.
2. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
3. Забужко О. Une Princesse Lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема // Гендер і культура – К., 2001.
4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
5. Логвінчук В.В. Розуміння толерантності в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2006. – № 32. – С. 594–597.
6. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.
7. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину. – Львів: Світ, 1995. – 526с.
8. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – 477 с.

Тема 4. Актуальні аспекти аксіології виховання (практичне заняття 2 год.)

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Пріоритетні завдання аксіології виховання.
2. Тріада аксіології виховання: ціннісні знання, ціннісне відношення, ціннісна поведінка.

3. Науковий, прикладний, практичний аспекти аксіології виховання.

4. Аналітична, рефлексивна, прогностична функції аксіології виховання.

Базові поняття: “Аксіологія виховання”, “ціннісна спадщина”.

Питання для обговорення, самостійного вивчення та осмислення:

Чи можлива культурософія без теорії цінностей?

Теми для рефератів, доповідей:

1. Роль особистісного начала у створенні і поширенні культурних цінностей.

2. Проблема сучасного міжкультурного виховного діалогу крізь призму аксіології

3. Цінності морального виховання як складові сучасної культури.

Творче завдання.

Твір-роздум “Аналіз моєї ієрархії виховних цінностей у контексті української педагогіки”

Література:

1. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину. – Львів: Світ, 1995. – 526 с.

2. Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. – К.: В-во С.Павличко “Основи”, 2003. – 325 с.

3. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – 477 с.

Тема 5. Науково-методологічні засади структури аксіології виховання (практичне заняття 2 год.)

Завдання: Осмислити структуру аксіологічного потенціалу наукового знання – необхідної передумови розв’язання багатьох існуючих у цій сфері філософського дослідження проблем. Розкрити сутність і методологічні можливості потенціального розуміння цінності, сферу його теоретичного та практичного застосування в наукознавстві. Показати ефективність і духовно-практичну значущість аксіологічної концепції знання в процесі переосмислення завдань освіти і виховання.

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Загальнофілософська теорія цінності та методологія науки, осмислення взаємодії людини зі світом, аксіологія знання на ґрунті філософського потенціалізму.

2. Класифікація М.Рокича: термінальні та інструментальні цінності.

3. Структурні компоненти процесу формування професійно-ціннісних орієнтацій: цільовий, когнітивний (теоретичний), мотиваційно-ціннісний емоційний), технологічний, (практико-професійний), рефлексивний (самоаналіз, самооцінка), результативний.

Базові поняття: Науково-методологічні засади, аксіології виховання, професійно-ціннісні орієнтації.

Творчі завдання:

Теми для рефератів, доповідей:

1. Рівні аксіологічної рефлексії.
2. Дискурсивне та інтуїтивне пізнання цінностей.
3. Креативний і репресивний потенціал мови в аксіології.

Завдання: опрацюйте розділ (на вибір) з книги Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні Львів: Літопис, 2005 та законспектуйте основні ідеї.

Література:

1. Бойко О.Д. Анатомія політичного маніпулювання: Навч.пос. – Ніжин: ДС «Міланік», 2007. – 223 с. ISBN 978-966-96794-6-8.
2. Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні. – Львів: Літопис, 2005.
3. Ивин А.А. Аксиология. Научное издание / А.А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2006. – 390 с.
4. Лютий Т. В. Нігілізм: анатомія Ніщо. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 296 с.
5. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла; Казус Вагнер; Антихрист; Эссе Гомо: Сб. / Пер. с нем. – Минск: ООО «Попурри», 1997. – 544 с.
6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Магистериум Касталь, 1996. – 447 с.

Тема 6. Функції аксіології освіти (практичне заняття 2 год.).

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Моральні знання як пріоритетна складова освіти загалом. Функції освіти: розвивальна, креативна, культурної спадщини, розвивальна, адаптаційна.
2. Сутність поняття “освіта”, взаємозв’язок освіти й становлення особистості.
3. Філософські підходи до вивчення сутності людини як вищої цінності.
4. Функції, принципи, основні поняття в аксіології: цінність, ціннісна орієнтація та етапи їх формування.
5. Відсутність чіткого розмежування понять “освіта” і “виховання”, що простежується на прикладі дошкільного виховання, яке за своєю суттю є освітою, оскільки має всі три основні компоненти, які проходять переважно в ігровій діяльності.

Базові поняття: Освіта, аксіологія, особистість, цінність, ціннісна орієнтація.

Творчі завдання:

Теми для обговорення, та написання рефератів:

1. Маргінальність як феномен сучасної культури.
2. Аксіологія: глобальні проблеми сучасності.
3. Пошук гармонізації взаємин людини і світу.

Твір – роздум на тему: “Аналіз моєї ієрархії цінностей у контексті професійно-ціннісних орієнтацій”

Рекомендована література:

1. Дзвінчук Д.І., Малімон В.І. Проблеми спрямованості розвитку українського суспільства та її вплив на формування ціннісних орієнтацій української молоді // Нова парадигма. – 2005. – Вип.. 49. – С. 16–23.
2. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
3. Сковорода Г.С. Пізнай в собі людину. – Львів: Світ, 1995. – 526 с.

Тема 7. Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку (практичне заняття 2 год.)

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Загальні теоретико-методологічні підходи сучасної філософії освіти.
2. Сутність філософського розуміння «цінність».
3. Аксіологічні характеристики процесу підготовки майбутніх педагогів до формування комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей.
4. Функції професійної діяльності майбутнього педагога крізь призму цінності «Дитина».

5. Моделювання змісту підготовки майбутніх педагогів ДНЗ до реалізації особистісно-орієнтованого підходу на засадах гуманної педагогіки і психології.

Базові поняття: цінності, педагогічні цінності, ціннісне ставлення, ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога

Творчі завдання:

Питання для обговорення, самостійного вивчення та осмислення:

Як Ви розумієте висловлювання Е. Фромма з його “Кредо”: “Я вірю, що кожна людина представляє усе людство. Усі ми святі і грішники, та жодна людина не перевершує іншу і не суддя їй. Усі ми прозріли разом з Буддою, усіх нас розіпнули на хресті разом зі Христом, і всі ми вбивали і грабували разом з Чингізханом, Сталіним і Гітлером”? Амбівалентність, її вплив на формування самосвідомості людини.

Теми для рефератів, доповідей:

1. Функції освіти у суспільстві.
2. Гендерні ролі та стереотипи у сучасному світі.
3. Цінності громадянського суспільства.
4. Особливості формування педагогічних цінностей в сучасному освітньому процесі.

Література:

1. Бовуар де С. Друга стаття. У 2-х т. – К.: Основи, 1994,1995.
2. Денисенко В., Климончук В. Аксіологія динаміки політичних процесів. – Львів: Простір-М, 2005. – 245 с.
3. Рашковський Є. Третій світ як проблема загальнолюдської думки, науки і культури // К.: Дух і Літера, 2002. – № 9-10. – С. 442–466.

4. Ціннісні орієнтації (Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90 років). – К.: Наукова думка, 1995. – 206 с.

Тема 8. Формування професійно-ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО (практичне заняття 2 год.).

Орієнтовний план обговорення теми:

1. Ціннісні відношення, ціннісні установки, ціннісні орієнтації як регулятори поведінки особистості майбутнього педагога ДНЗ.

2. Поняття «норми» як внутрішнього регулятора поведінки.

3. Цінність як внутрішній орієнтир поведінки майбутнього педагога ДНЗ.

4. Відповідальність, емоції, загальнолюдські цінності, професійні цінності та їх взаємозв'язок із ціннісною поведінкою.

5. Ціннісна свідомість, ціннісне ставлення – підґрунтя ціннісної поведінки майбутнього педагога ДНЗ.

Базові поняття: поведінка, професійно-ціннісна поведінка, суб'єкт педагогічного процесу, вихователь ЗДО.

Творчі завдання:

1. Ціннісна традиція і новація. Проблема маргінальності.

2. Цінність у світогляді людини і суспільства.

3. Як співвідноситься індивідуальна та суспільна значущість в осягненні сутності цінності?

4. Ієрархія цінностей як показник істинності життя людини і суспільства.

5. Конфлікт цінностей: сутність та шляхи подолання.

6. Любов як аксіологічний пріоритет сучасної людини.

7. Екзистенційні цінності у житті людини сучасності. Світ реальних і віртуальних цінностей ХХ – поч. ХХІ ст.

8. Аксіологія політичного буття.

9. Релігія як аксіологічне джерело сучасності.

Творче завдання (обов'язковий компонент):

Прочитайте розділ з однієї з праць (на Ваш вибір) Еріка Фромма “Мистецтво любити” або “Етика і психоаналіз”, В.Жикаренцева “Путь к свободе”, Камю “Бунтующа людина”, Ф.Саватера “Етика для Амадора” чи статтю Прохаська Т. “Пять листів до “Поступу” та випишіть провідні ідеї твору з власним аналізом.

2. ***Індивідуальне*** (для 2-3 студентів): підготувати доповідь (3-5 хв) на тему “Моє тіло є тим, що я споживаю”.

Література:

1. Борисова Ю.В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз: Автореф. ... к-та соціолог. наук. – Харків, 2001. – 20 с.

2. Войтыла К., Иоан Павел II. Любовь и ответственность. – М.: Кругъ, 1993. – 349 с.

3. Гоян І. М. Цінність як детермінанта моральної активності особистості // Збірник наукових праць: Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 53–60.

4. Жикаренцев В. Путь к свободе: Кармические причины возникновения проблем или Как изменить свою жизнь. – Спб.: ООО “Диамант”, 2001. – 224 с.

5. Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство: [Сб. Пер. с фр. – Общ. ред. А.Руткевича] – М.: Политиздат, 1990. – 414 с.

6. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12 – С. 21–27.

7. Левинас Э. Философия, справедливость и любовь // Философские науки. – 1991 – №6.

8. Ліщинська О. Деструктивний вплив інформаційного простору // Психолог. – 2006. – № 7. – С.20–23.

9. Лютак О.З. Механізми формування й особливості функціонування ціннісних орієнтацій особистості // Збірник наукових праць: Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 46–52.

10. Малімон В.І. Молодість – цінність, а не об'єкт проектування і виховання // Науковий часопис НПУ Драгоманова. – Сер.7. – Вип.11. – К.: НПУ ім. Драгоманова. – 2007. – С.118–122.

11. Невгод В. Евтаназія – вчора, сьогодні, завтра... // Людина і світ. – 2003. – № 10. – С. 62–64.

12. Похресник А.К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства: сутність та динаміка: Автореф. ... к-та філос. наук. – К., 2002. – 16 с.

13. Прохасько Т. Пять листов до “Поступу” / Нерви ланцюга. 25 есеїв про свободу. – Львів, 2003. – С. 146–157.

14. Саватер Ф. Етика для Амадора. – К.: Дух і Літера, 2008. – 156с.

15. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.

Тема 9. Формування ціннісної свідомості та ціннісного ставлення у професійно-ціннісному вимірі фахової підготовки вихователя ЗДО (практичне заняття 2 год.)

Питання для обговорення, самостійного вивчення та осмислення:

1. Ціннісна традиція і новація. Проблема маргінальності.
2. Цінність у світогляді людини і суспільства.
3. Що Ви вважаєте добрим, прекрасним, істинним і чому?
4. Як співвідноситься індивідуальна та суспільна значущість в осягненні сутності цінності?

Творче завдання (обов'язковий компонент):

1. Законспектувати основні ідеї статті Андреева О.П. Типології цінностей: методичні підходи М. Рокича й Ш. Шварца // Вісник Київського національного ун-ту. Серія Соціальна психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 17–18. – С. 80–83.

2. Групове завдання (3–5 студентів, презентація на семінарах 1–5): театральна мініатюра на одну з тем: «Цінність у житті сучасної людини», «Особиста автономія чи конформність?», «Альтруїзм чи егоїзм», «Любов як цінність»

Теми для рефератів, доповідей:

1. Ієрархія цінностей як показник істинності життя людини і суспільства
2. Конфлікт цінностей: сутність та шляхи подолання
3. Лідер, еліта як суб'єкти творення соціальних цінностей
4. Людина як творець і творіння аксіосфери

Література:

1. Андреева О.П. Типології цінностей: методичні підходи М. Рокича й Ш. Шварца // Вісник Київського національного ун-ту. Серія Соціальна психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 17–18. – С. 80–83.

2. Витгенштейн. Культура и ценность // Человек, 1991. – № 5–6.

3. Этика: Энциклопедия / Под ред. Р. Апресяна, А. Гусейнова. – М.: Гадарика, 2001.
4. Ильин В.В. Аксиология. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
5. Предмет і проблематика філософії / за заг. ред М.А.Скринника, З.Е.Скринник. – Львів, 2001. – С. 336–338.
6. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Культурология XX века. Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 69–103.
7. Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1990.
8. Ціннісні орієнтації (Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90 років). – К.: Наукова думка, 1995. – 206 с.
9. Ціннісно-смісловий універсум людини / Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С. 22–33.
10. Цінності в житті людини і суспільства / Філософія / За ред. Надольного І. Ф. – К., 2000. – С. 449–463.

6. Самостійна робота

№п/п	Назва теми	К-сть год. на опрацювання теми
1.	Теоретичні основи педагогічної аксіології виховання: написання реферату	4 год.
2.	Теоретичні основи педагогічної аксіології виховання: виконання творчих завдань	4 год.
3.	Теоретичні основи педагогічної аксіології виховання: конспектування першоджерел	2 год.
4.	Теоретичні основи педагогічної аксіології виховання: здійснення самоконтролю	2 год.
5.	Генеза цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці: написання реферату	4 год.
6.	Генеза цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці: виконання творчих завдань	4 год.
7.	Генеза цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці: конспектування першоджерел	2 год.
8.	Генеза цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці: здійснення самоконтролю	2 год.

9.	Основні функції аксіології освіти. Зміст та завдання аксіології виховання: написання реферату	4 год.
10.	Основні функції аксіології освіти. Зміст та завдання аксіології виховання: виконання творчих завдань	4 год.
11.	Основні функції аксіології освіти. Зміст та завдання аксіології виховання: конспектування першоджерел	2 год.
12.	Основні функції аксіології освіти. Зміст та завдання аксіології виховання: здійснення самоконтролю	2 год.
13.	Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку: написання реферату	4 год.
14.	Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку: виконання творчих завдань	4 год.
15.	Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку: конспектування першоджерел	2 год.
16.	Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку: здійснення	2 год.

	самоконтролю	
17.	Формування професійно-ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО. Ціннісна свідомість та ціннісне ставлення у професійно-ціннісному вимірі фахової підготовки вихователя ЗДО: написання реферату	4 год.
18.	Формування професійно-ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО. Ціннісна свідомість та ціннісне ставлення у професійно-ціннісному вимірі фахової підготовки вихователя ЗДО: виконання творчих завдань	4 год.
19.	Формування професійно-ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО. Ціннісна свідомість та ціннісне ставлення у професійно-ціннісному вимірі фахової підготовки вихователя ЗДО: конспектування першоджерел	3 год.
20.	Формування професійно-	3 год.

	ціннісної поведінки як внутрішнього регулятора взаємодії вихователя із суб'єктами педагогічного процесу ЗДО. Ціннісна свідомість та ціннісне ставлення у професійно-ціннісному вимірі фахової підготовки вихователя ЗДО: здійснення самоконтролю	
--	--	--

7. Методи навчання

Під час вивчення спецкурсу “Сучасний педагог: професійно-ціннісний вимір фахової підготовки вихователя ЗДО” використовуються такі методи навчання: словесні, наочні, практичні; частково-пошуковий, дослідницький; методи колективної розумової діяльності; методи самостійної роботи.

8. Методи контролю

1. Залік (7-й семестр)

Перевірка виконання завдань, контрольні роботи.

ТЕОРЕТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

Важливе значення проблема формування цінностей має для розвитку України в умовах формування її державності, в атмосфері руйнування колишніх пріоритетів у політиці, економіці, особливо, в духовному житті нації, утім, і в пошуках чітких методологічних засад для формування нової духовності народу, гуманістичних основ образу України в ХХІ ст.

Цінності в житті суспільства функціонують соціально-значущими орієнтирами діяльності його суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Вони є чимось більш високим, аніж звичайна зацікавленість ними громадянами держави. Саме шляхом пізнання культурних цінностей вони задовольняють свої багатогранні потреби, і, відповідно, існування цінностей відрізняє сформовану особистість від інших суб'єктів її життєдіяльності.

В українській мові утверджені два аксіологічні терміни – “цінність” та “вартість”, які між собою є тотожними. Життєдіяльність людини наповнена цінностями. Вони охоплюють всі сфери людського буття.

Цінності є підґрунтям культури, відповідно, вона є предметним полем формування цінностей. Ці категорії неподільні одна від одної. Культура і визначається крізь систему цінностей та ідей, що слугують для врегулювання поведінки членів певного соціуму.

Культура є цементом будівлі суспільного життя, а **цінності** – його духовним осередком. Культура визначає цінність та антицінність. Люди, що поділяють однакові цінності, становлять соціальні групи, об'єднуючись у політичній, економічній боротьбі, спрямовуючи, таким чином, історію у певне русло. Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Функції особливих ідейних механізмів об'єднання в суспільстві виконують соціальні цінності.

Вони виступають у формі соціально-політичних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, над-цінних ідей, приміром, національної ідеї.

Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості і організованості його членів.

Суспільні цінності формуються поступово, шляхом добору певних видів поведінки і формування досвіду громадян.

Спочатку вони з'являються у формі сукупності звичок, прийомів людського побуту, специфічних форм поведінки, що передаються від покоління до покоління як ознаки власне людського способу життя, що є відмінними від тваринних, інстинктоподібних. З часом ці побутові прийоми закріплюються, схематизуються та алгоритмізуються в низці нормативних утворень, а саме – у традиціях, обрядах, звичаях, ритуалах. У них кодуються еталони суспільно ухваленної поведінки громадян.

У подальшому вартісні взірці транслюються, зберігаються і передаються через соціальні інститути: установи освіти, виховання, масової інформації, релігії, політики, права тощо. Підсумком і метою тривалого прищеплення ціннісних якостей є формування психології людини, її ментальності, способу життя як члена соціуму у потрібному, характерному напрямі для певного типу суспільства.

Суб'єкт-об'єктна природа цінностей

Функціонування культурних цінностей притаманне саме для людського способу буття, рівня виокремлення людини з природного довкілля як його частини. Ціннісний стиль світорозуміння зумовлений суспільним способом життя його громадян та їх суспільними потребами. Вони охоплюють основні сфери побуту вже у первісної людини – працю, ритуальні танці, навчання, поховальні обряди,

звичаї подарунків, гостинності, заборону кровозмішання, жарти, релігійні і магічні дієства. Потреба в таких видах діяльності не мала безпосереднього біологічного значення і вони становили основу перших ціннісних комплексів.

Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватись образом належного, потрібного, однак ще не усвідомленого, існуючого співвідношення речей. Відповідно, цінності формували особливості духовного буття, що підносило її над реальним світом. Із розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовності людини, ускладнювалось і її ціннісне світосприйняття, охоплюючи щоразу нові потреби.

Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ можливої дійсності, підносячи її над буденністю. Ціннісні виміри давали змогу усвідомити дві площини реальності – ідеальну і реальну, співвідносячи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Отже, суспільні цінності хоча і виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих ознак. Саме так пояснюється їхня складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, стверджуючи тотожність із собою. Отож цінністю є лише те, що усвідомлюється і переживається як цінність.

Світ цінностей – це світ саме практичної діяльності. Наше емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюється в практичному житті. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення він має для нас, в чому його цінність. Прекрасне і потворне, піднесене і нище, трагічне і комічне, добро і зло не існують в об'єктивному

світі самі по собі. Вони відчуються нами унаслідок оцінки.

Таким чином, аксіологія, як теорія цінностей започатковує аналіз природи цінностей від дослідження особливостей і структури людської діяльності.

Цінності як структурний елемент діяльності

Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності включає в себе ідеальний момент, під час якого складається задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий смисл цієї діяльності, загалом те, задля чого здійснюється вся дія. Саме цей момент діяльності і характеризує категорія цінності. Генетично цінності в процесі суспільної практики акумулювали в собі потреби, інтереси, емоційні переживання суб'єкта.

Цінності виростили зі стану об'єктивної нестачі того, що потрібне для розвитку й існування індивіда. Потреба формувалась уже як усвідомлений нестаток, трансформуючись в інтерес. На відміну від потреби, що спрямовувала людину на об'єкт її задоволення, інтерес орієнтований на ті умови, які забезпечують можливість задоволення потреби. Інтерес формується об'єктивно, як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин і суб'єктивно він відображається в меті.

Мета – це ідеальний, спонукальний імпульс до активної діяльності, в якій відтворюється ідеальний образ задоволеної потреби, що спонукає людину до діяльності.

Важливу роль у ціннісному ставленні до дійсності відіграють емоційні переживання, пристрасті. Завдяки емоційному переживанню відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, надається їм особистісний смисл. Саме з емоційного ставлення виникає відчуття значимості явищ, суб'єктивне поцінування їх. У свою чергу цінності надають емоціям глибини, значущості, перетворюючи їх у стійкі почуття. Завдяки емоціям у ціннісних актах людина

сама відтворює суб'єктивно-психологічне ставлення до дійсності.

Об'єднані в єдиний комплекс потреби, інтереси й емоційні переживання утворюють єдиний феномен цінності. Можна визначити цінність як об'єктивну значимість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. Але цінністю є не тільки наше ставлення до об'єктивних речей, а й предмет, який виражений у потребі та вимагає задоволення. Отже, це – функція предмета задовольняти наші потреби. Маючи таку складну будову, цінності в процесі діяльності виконують роль останньої інстанції щодо вибору цілей і засобів реалізації діяльності.

І ціль, і цінність виступають регуляторами діяльності, проте між ними є відмінність. Ціль також має важливе значення в процесі діяльності. Вона ідеально містить у собі майбутній результат, діяльності, таким чином спрямовуючи й організуючи весь діяльнісний процес. Як спонукальна сила, ціль є складним інтегральним об'єднанням знань, волі, емоцій і цінностей. На відміну від цінності вона є технологічним утворенням, елементом проєктивної свідомості і завжди викликає доцільну дію. Цінність зберігає елемент нездійсненності, недосяжності і завдяки цьому духовної піднесеності.

Ціннісний світ людини складається з **ціннісних елементів**. На відміну від пізнавальної категорії цінності образу, спрямованого на відображення світу таким, який він є, основою, вихідною, власною формою буття цінності є чуттєве переживання. Воно не може бути виражене в об'єктивних характеристиках. Атрибутами його є закличність, наказовість, бажаність, але не об'єктивність, всезагальність і необхідність. Емоційно ціннісний образ розкриває сферу потягів, прагнень, спонук, тобто сферу водіння.

Ціннісний образ – завжди певний синтез, результат специфічного узагальнення, цілісність культурних

смыслів, яка ніколи до кінця не розщеплюється понятійним аналізом і тому виглядає більш невиразним, ніж чітке і понятійне узагальнення.

Понятійними засобами неможливо повністю розкласти ціннісний образ, і отже, теорія цінностей за своїми формами аналізу неадекватна ціннісному об'єкту, що становить велику методологічну проблему для аксіології.

Цінність – явище соціальне, тому не може бути однозначно істинним чи хибним. Поняття істини надто вузьке для характеристики способу відповідності цінності щодо дійсності. В певних соціальних умовах суб'єкт позбавлений ціннісного вибору, отожд і відповідальності за свою оцінку.

Важливими характеристиками цінності є об'єктивна значущість та суб'єктивна норма, на які теж не можна поширювати поняття істини. Критерії ціннісного вибору завжди відносні, зумовлені поточним моментом, історичними обставинами, оскільки переводять проблему істини в моральну площину. Цінності включають в себе когнітивний і емоційний компоненти, знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежно логічні властивості.

Знання фіксують суще, цінності – належне; в знаннях людина абстрагується від своєї зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, в оцінці – з'ясовує, чи відповідає дійсність її потребам. Оцінювання дійсності має зворотне щодо пізнання спрямування на оцінювача. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самоудосконалення людини, її самотворення.

Суб'єктивний компонент цінностей не є однорідним, він внутрішньо структурований на значення і особистісний смысл. Особистісний смысл цінності визначається її відношенням до потреб людини. Значення як аспект цінності зумовлюється сукупністю суспільно значущих

властивостей, функцій предмета, що творять його ціннісність у певному суспільстві. Людина живе не лише в реальному середовищі, а й у символічному світі, який репрезентований системами соціальних значень. Для окремої людини суспільні значення є об'єктивно даними, але фактично вони не є властивостями об'єктів. Вони виступають засобами упорядкування суспільного досвіду, що виробились у минулому. Більшість значень є конвенційними продуктами.

Цінність конститується для свідомості індивіда в акті оцінки, є підсумком оцінювання, встановлення значимості явища. Цінність і оцінки становлять єдиний комплекс: цінність – це характеристика оцінюваного, а оцінка – процес встановлення наявності чи відсутності цінності.

Перетворюючи дійсність, людина надає їй ціннісну функцію. Будь-який витвір людської діяльності реалізує в собі ціннісний проект, але цінним він стає лише тоді, коли задовольняє певну потребу: прядиво, з якого нічого не виткано, ще не є цінністю. Зацікавленість у певних потребах є неодмінною умовою оцінки. Відсутність потреби унеможлює оцінку. Якщо цінність виражає здатність об'єкта виконувати певні функції, то оцінка судить про спосіб їхнього виконання. (житло – цінність, упорядковане житло – оцінка). Таким чином, оцінка поєднує потенційну цінність предмета з потребами й інтересами суб'єкта.

Оцінка передбачає існування підстави або критерію, згідно з яким відбувається оцінювання. Такою підставою слугує потреба, щодо якої визначається цінність предмета, або норматив, норма, що порівнює предмет із усталеним взірцем. Отже, акт оцінки передбачає порівняння двох реальностей – духовної з матеріальною.

Залежно від взірця оцінювана річ може виявитись гарною чи поганою. Спіноза казав, що гарна споруда це

всього лише погані руїни. Взірцем, згідно з яким здійснюється оцінювання, виступають нормативні утворення.

До них належать стандарти, правила, закони, команди, директиви, технічні норми, моральні заповіді. Існування таких стандартів надає оцінці узаконеного, санкціонованого характеру. Мова, слова також можуть розглядатись як нормативне утворення. Назвати річ – значить підвести її під певне поняття, взірець. Назвати звичну річ іншим ім'ям – значить підвести її під інший взірець, тобто інакше оцінити. Тому вивчення мови є процесом засвоєння стандартних уявлень про світ.

Категорія норми почала активно розроблятись як філософське поняття в соціологічних працях Є. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса. Відштовхуючись від типології форм раціональності людської поведінки, норму вони витлумачували функціонально, як стандарт поведінки, що характеризує соціальну роль індивіда, його приналежність до конкретної соціальної групи. Норми встановлювали межі діяльності соціальних груп.

Порівняно з цінностями, норми втрачають той відтінок ідеальності, що зумовлює природу цінності. Якщо норми – це взірці загальноприйнятої поведінки, еталони нормативної дії, то цінності зберігають момент бажаності, закличності дії. Але й норми не існують поза цінностями, без них вони вироджуються в алгоритми, схеми поведінки.

Як стандарти поведінки норми передбачають санкції за їх дотримання або недотримання. В соціології розрізняють соціальні й правові норми.

Основна форма, в якій функціонують цінності – ідеал. Його особливість полягає в його нездійсненності. У цьому виявляється абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можлива ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю, ідеалу; натомість в ідеалі відсутня ступеневість.

Прийомом конструювання ідеалу є ідеалізація, що абстрагується від полярності позитивного і негативного. Ідеал є завжди мисленнєвим запереченням існуючого недосконалого етапу дійсності, і як ідеалізоване відображення має й свої обмеження. Формуючись у запереченні дійсності, він до певної міри відбиває історично обмежені уявлення про бажане життя.

Ідеал є гранично вираженою цінністю, організуючим, цільовим началом людської життєдіяльності. В ідеалі риси цінності більш виразні, чіткіше виявлені у своїй доцільності, імперативності та спонукальності. Найяскравіше в ідеалі виражена його імперативність; він виступає засадничим началом життя, його організуючою силою, що перетворює буття людей у структурно-упорядковану єдність, цілеспрямований процес.

Дослідники зазначають, що в ідеалі виражена особистісно інтеріоризована ідея, що є надосібною. Вона потребує в свідомості індивіда всебічного обґрунтування, щоб бути істиною.

Свою діяльність людина будує відповідно до нормативів і цінностей. Без усвідомлення людиною змісту цінностей, якими вона керується, неможливо визначити цілі її діяльності. Саме цей суб'єктивний аспект вироблення цілей суспільної діяльності людей і віддзеркалюється в категорії ціннісна орієнтація.

Вони утворюються на основі тієї системи цінностей, які в межах певного суспільства виконують наближені функції, для них притаманна єдина система значень і є найважливішим елементом у структурі особистості. У них відображено вибіркове, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є регуляторна функція зовнішньої поведінки індивіда.

В історії культури відомо багато систем ціннісних орієнтацій, які на основі домінуючих цінностей

об'єднувались у типи ціннісних орієнтацій. Дослідники виділяють різні типи таких орієнтацій. Загальновизнаними є такі: етико-релігійна (етизм), образно-естетична (естетизм), утилітарна ціннісна, науково-теоретична, політична (етатизм) орієнтації.

Домінування в кожному з типів певного виду цінностей модифікує сукупний зміст таких систем і робить їх системами, на які орієнтовані певні соціально-культурні групи з визначеними установками та способом життя.

Етизм – це система, що найбільше виражає загально-людський зміст. Цей тип орієнтації будується на ідеалах добра, гуманності, справедливості, для нього характерний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей.

Для **естетизму** найбільш властива орієнтація на естетичні цінності в житті людини. Це однобічна життєва орієнтація. Її привабливість – у здатності відійти від світу турбот і відповідальності. Естетизм може бути аморальним, спрямованим проти етичних основ життя суспільства.

Ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування господарського, прагматичного підходу до всіх цінностей. Ця орієнтація вимірює всі цінності користю, тобто знецінює їх, зводячи навіть людину до її вартості.

Науково-теоретична орієнтація спрямована на пошуки абстрактних сутностей в поясненні життя. В поясненні світу вона апелює до теоретичних доказів і претендує на універсальність свого світобачення.

Політична орієнтація пов'язана з прагненням до влади, до кар'єри. Вона притаманна шанобливим людям, що задля досягнення своїх цілей уміють об'єднувати інших.

Ціннісні орієнтації можуть формуватись у будь-якій сфері життєдіяльності. Філософія розглядає лише ті орієнтації, що виражають сутність людини універсальним

чином. Ці універсальні цінності є загальнолюдськими властивостями людини у її відношенні до світу.

Антропологи вважають, що найглибшою основою загальнолюдських цінностей є такі спільні для всього людського роду біологічні фактори, як: наявність двох статей; потреба в їжі; у теплі; у сексі; вікові відмінності; потреба в тривалій соціалізації дітей. Культурні універсали зумовлені родовими ознаками людського побуту і є спільними для всіх людей і всіх етносів. Співвідношення елементів загальнолюдського і національного в кожному етносі неповторне, що і зумовлює унікальність кожного суспільного устрою.

До таких базових, загальнолюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, істини, правди, творчості, краси, віри та ін. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Благо виступало вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнюючи і вищу мету її існування, і спосіб життя.

Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому виражалось у цінностях сенсу і свободи. Пафос перетворення світу орієнтував людину на користь, а подолання перешкод – на цінність добра. Пізнання об'єктивного світу і суб'єктивного світу інших людей формували цінності істини й правди. Пізнання і перетворення світу обумовлювали ставлення до світу на основі творчості. Цілісний погляд на світ обумовлював, підносив людський дух до мудрості, а зв'язок з універсумом формував цінності краси і віри.

Вищі цінності відображають фундаментальні відношення та потреби людей, складають фундамент індивідуального світогляду. Які цінності можуть стати вищими для людини, залежить від багатьох обставин. Що для людини найважливіше, вона з'ясовує на рівні фундаментального вибору, коли визначає свою особистість. Вищими цінностями можуть бути: здоров'я, сім'я,

кохання, свобода, мир, війна, держава, праця, істина, честь, творчість тощо. Отже, визначення цінностей, як вищих, здійснюється на рівні індивідуального вибору.

Порівняно із звичайними цінностями вищі цінності мають скоріше орієнтаційний, ніж регулятивний характер, в них більше споглядальності. Вищі цінності – це місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини. До них відносяться цінності суспільного устрою, спілкування, діяльності, самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності.

У житті індивіда вищі цінності визначають сенс його існування, з якого випливає вся мотивація даного суб'єкта. Завдяки таким цінностям людина долучається до вищої інстанції, що наповнює сенс її існування, надає йому конкретики.

Потреба в сенсі – це потреба в інтегральному розумінні світу, універсальному пояснювальному принципі. Без такого внутрішнього ідейного смислу людина не відчуває своєї цілісності, не може керувати творенням самої себе. Людина без сенсу, без вищої цілі є засобом для цілей інших людей.

Утвердження вищих цілей і цінностей власного життя становить сенс індивідуального Існування. Потреба в сенсі фіксує потребу людини з'ясувати свою значущість у міжособових стосунках, зрозуміти своє місце в універсумі. Причетність і служіння вищим цінностям дає змогу людині відчувати цінність свого індивідуального буття.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ

Цінності є предметом потреб людини. Такими предметами можуть бути річ чи ідея, внаслідок чого цінності поділяються (звичайно, умовно) на матеріальні та духовні.

Матеріальними цінностями є знаряддя й засоби праці та речі безпосереднього споживання.

Духовні цінності – це ідеї: політичні, правові, моральні, естетичні, філософські чи релігійні. Але всі цінності є продуктами суспільного виробництва, зокрема матеріального та духовного. Оскільки ж цінності є продуктами виробництва, призначеними для задоволення потреб, вони опосередковують взаємодію людей у їхньому житті.

Вирізняють такі види цінностей:

Природні цінності, до них належить чисте повітря, корисні копалини, ліси, чорноземи, тощо.

Біологічні (вітальні) цінності, це здоров'я організму.

Психічні цінності, відчуття позитивних емоцій, радість, закоханість.

Соціальні цінності мир, добробут, зайнятість суспільства.

Власне духовні цінності, це добро, мир, справедливість, тощо.

Матеріальні – фінансова забезпеченість, наявність одягу та продуктів харчування.

Всі вони між собою поєднані і залежать одні від одних. Окрім того, існують і антиподи, негативні цінності. Негативними природними цінностями є забруднене повітря, висушені ріки; біологічними – хворий організм, психічними – негативні емоції, і т. д.

Проте таке пояснення характеризує лише один аспект цінностей – об'єктивістський. Цей аспект не бере до уваги свідомість людини, охоплюючи лише те, що не залежить

від її вибору чи бажань. Тобто, чисте повітря та справедливість є позитивними цінностями, незважаючи на усвідомлення цього людиною.

Отож, існує ще один аспект цінностей – суб'єктивістський. Він полягає у тому, що цінністю є все те, що людина сама свідомо для себе обирає, і те, що може створити суб'єкт.

Відмінність між обома підходами не така вже й суттєва, оскільки корисні копалини, чисте повітря, душевний комфорт, мир, моральні ідеали є цінностями для них обох. Однак, об'єктивістська позиція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно їх оцінювати і використовувати. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти. Залежно від розуміння природи, сутності цінностей вибудовувалися їх об'єктивістські і суб'єктивістські концепції.

Педагогічні цінності, як і інші цінності, мають синтагматичний характер, тобто формуються історично і фіксуються в педагогічній науці як форма суспільної свідомості у вигляді специфічних образів і уявлень. Оволодіння педагогічними цінностями здійснюється в процесі педагогічної діяльності, в ході якої відбувається їх суб'єктивація. Саме рівень суб'єктивації педагогічних цінностей служить показником особистісно-професійного розвитку педагога.

Цінності існують предметні і суб'єктивні. До перших належать ті сторони об'єктів людської діяльності, які викликають ставлення до них людини як суб'єкта. Це природне благо чи зло, вартість предметів праці, тобто їх корисність, культурна спадщина, корисні результати пізнання, естетичні характеристики природних та соціальних об'єктів, предмети релігійного поклоніння тощо.

Способом та критерієм оцінки є суб'єктивні цінності – сукупність настанов і оцінок, наказів і заборон, ідеалів і принципів, цілей і проектів, які виконують функцію норм, усталених орієнтирів поведінки людини, її повсякденної діяльності. Здатність цінностей бути регуляторами й орієнтирами людських відносин і поведінки людей обумовлена їх суспільним характером.

Отже, цінності є продуктом колективної діяльності людей, тобто діяльності соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому. Тому будь-яка цінність формується як суспільна цінність, адже вона формується на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини у певних конкретно історичних суспільних відносинах формах спілкування людей, тобто у процесі соціалізації людини при розгляді специфіки людського буття. Тому весь життєвий досвід людини і система її знань безпосередньо впливають на характер цінностей.

Багатоманіття цінностей передбачає виділення рівнів цінностей, до яких належать загальнолюдські, суспільні, соціально-групові та особистісні.

Система цінностей особистості, тобто ціннісне сприйняття і процес формування цінностей складається під впливом всіх суттєвих чинників людського існування – біологічних, соціальних, психологічних тощо.

Ця система включає в себе **універсальні цінності**, такі, як життя (тобто спосіб існування людини, про що йтиметься пізніше), здоров'я як життя, вільне від істотних перешкод і негативних можливостей (життя, поєднане зі свободою); красу як естетичне благо; користь як благо, яке стверджується у царині практичних інтересів та практичних дій; правду як істину у поєднанні зі справедливістю; добро як моральне благо; святість, свободу тощо. Сюди ж можна віднести безпеку, родичів, сім'ю, освіту, кваліфікацію, достаток та інші.

Ця система включає в себе **демократичні цінності**

– свободу слова, совісті, партій, громадських організацій, національний, державний суверенітет; приватні, неофіційні;

– любов до сім'ї, батьківщини тощо; цінності міжособистісного спілкування – взаємодопомога;

– доброзичливість, тактовність, уважність, чуйність, толерантність, колективізм та інші; цінності суспільного визнання, тобто рейтинг у суспільстві, авторитет, оцінка людини як духовної істоти та багато інших;

– ідеальні цінності – уявлення про добро і зло, мету життя, щастя, сенс життя і смерті тощо.

Отже, цінності особистості визначають її нахили, смаки, звички та інші індивідуальні особливості.

На визначених засадах розроблено концептосферу педагогічної аксіології, основу якої утворили українознавчі концепти. Способом представлення концептосфери обрано фреймову модель, структура якої визначається мегаконцептом цінність. Ядро моделі становлять макроконцепти – цінності: універсальні, етнокультурні, національно-державницькі, часопросторові, переосмислення, негативні чинники, освітньо- педагогічні.

Суттєвим є те, що перше місце серед універсальних концептів посідає Людина; перше місце серед етнокультурних – Дитина. Вважаємо, що прийняття етнокультурної цінності Дитини як першорядної цінності української освіти має якісно змінити її характер, що можливо, якщо будуть охоплені всі її ланки – від дошкільної до вищої, та всі компоненти навчально-виховного процесу.

Як підкреслювалось, цінності мають конкретно-історичний характер. Другою їх особливістю є багаторівневність та ієрархічність ціннісних систем (М. Рокич, М. Яницький). Отже, дієюю може бути лише ієрархічна система освітніх цінностей, вищий рівень якої вибудовується у взаємозв'язку з цінностями, які сповідує

певне суспільство. Так, продуктивну багаторівневу структуру педагогічних цінностей розроблено В. Сластьоніним та І. Ісаєвим.

Зокрема, науковцями виділено **рівні** соціально-педагогічних, групових та особистісних педагогічних цінностей.

Соціально-педагогічні цінності – це такі, в яких відображені цінності, прийняті суспільством і виявляються у суспільній свідомості у формі ідей, образів, норм, правил і традицій та регламентуються для відтворення в освіті.

Групові педагогічні цінності постають у формі ідей, концепцій, норм, що спрямовують педагогічну діяльність певних типів освітніх інститутів або конкретних освітніх закладів.

Особистісні педагогічні цінності – це соціально-психологічні утворення, в яких відображено цілі, мотиви, ідеали, установки та інші світоглядні характеристики, що утворюють ціннісні орієнтації особистості педагога. Як бачимо, запропоновані рівні це певна структура, каркас, яка має наповнюватися змістом конкретних цінностей.

Категорія **ціннісне ставлення до людини** актуалізує розгляд діалектичного відношення «суб'єкт-об'єкт» у цінності як предмета філософського вивчення. Реалізація об'єктивних цінностей суспільства, виконання ними регульовальної функції можлива за умови їх трансформації в суб'єктивні цінності або ціннісні ставлення, що відбувається шляхом накладання емоцій на предмет, взаємодії пізнавального та емоційного утворення, як психологічних компонентів людського ставлення, провідна функція серед яких належить емоційному (І. Бех). Отже, категорія ціннісне ставлення до людини активізує суб'єктну позицію особистості відносно всього, що її оточує (Ю. Приходько), що дозволяє визначити прояви суб'єктивних ставлень як активність особистості (В. Мясіщев).

Важливість розгляду поняття ціннісне ставлення до людини визначається й тим, що те, як ставляться до людини інші, більшою мірою визначає її ставлення до себе, оскільки природа емоцій, емоційних засобів оцінювання однією людиною інших та людиною свого внутрішнього світу є спільною. І якщо людина – мета (І. Кант), то визначальним у ставленні до неї має бути довіра, доброзичливість, повага, толерантність. Відтак, набуття людиною найвищої цінності відбувається в суспільній системі, в якій кожний керується загальнозначущим категоричним імперативом (В. Блюмкін).

Урахування емоційного аспекту ціннісного ставлення до людини набуває особливої ваги в ситуації постійної спрямованості на іншу людину, для якої характерною є емоційна вразливість, підвищена потреба в емоційній насиченості буття, й головне – в виявленні до своєї особистості позитивно-емоційного ставлення.

Отже, емоційно-ціннісне ставлення особливо актуалізується при вихованні дитини дошкільного віку, у ставленні до неї як цінності, що попереджає прояв негуманного, неособистісного відношення й є необхідною передумовою виховання почуття цінності іншої людини (І. Бех).

Останнє зумовлено тим, що формування основ ціннісного ставлення є двобічним, взаємозворотним процесом, на основі якого виявляється ціннісне ставлення учасників суб'єкт-суб'єктних відносин – дорослого, педагога і дитини-вихованця один до одного.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ

Загальнолюдські цінності є регулятором поведінки всього людства, як, наприклад, норми людської моралі або цінності творів великих митців, які стали багатством всього людства. Їх суспільним критерієм є забезпечення особистих свобод та прав кожної людини, охорона фізичних і духовних сил, матеріальні та морально-правові гарантії суспільства, які створюють умови для її реального розвитку. В історії людства саме ці цінності найгостріше відчували, яскраво й образно відображали гуманісти письменники, художники, вчені.

Загальнолюдські цінності можуть збігатися із загальносуспільними (наприклад, цінність життя, любові, добра, істини, краси, свободи, творчості тощо); вони можуть і відрізнятися одне від одного. Адже в самих суспільствах вищою цінністю може бути дотримання традицій, авторитету роду чи общини, а в іншому, нетрадиційному, – вищою цінністю є індивідуальне самоствердження людини.

Отже, загальнолюдські цінності мають конкретно-історичний зміст – розуміння свободи в епоху середньовічного суспільства, наприклад, суттєво відрізняється від сучасного її розуміння.

До соціально-групових цінностей належать цінності певного класу, соціальної групи чи спільноти (наприклад, національні цінності, молодіжні тощо). Вони регулюють взаємовідносини у групах чи спільнотах.

Безсумнівним є тісний взаємозв'язок між цінностями, але пріоритет належить суспільним цінностям. Це визначається тим, що вони відображають фундаментальні відносини людей, їх життєві потреби. Це такі цінності, які сприяють (і повинні сприяти) збереженню й розвитку людства як такого, його вихованню та створенню сприятливих умов не тільки для

його існування, але й для розкриття всіх людських можливостей.

У системі цінностей особливою, абсолютною цінністю є людина. З її інтересами як родової та соціальної істоти співвідноситься решта цінностей, всі вони так чи інакше пов'язані з цінністю людини. Людина ж, народжуючись, отримує безцінний дар – життя, яке для неї є самоцінністю, для суспільства ж – найвищою цінністю. Тому людина має дорожити життям, ставитися до нього бережливо.

Ціннісною оцінкою життя людини є ставлення суспільства до її праці, винагорода праці – матеріальна та моральна. Цілком слушною є думка, що суспільство, яке нездатне належним чином оцінювати людську працю, не може вважатися цивілізованим.

Розглядаючи різні погляди на цінність життя як найвищу цінність, можна прослідкувати різні підходи та згрупувати їх таким чином:

- цінність життя – у житті для суспільства, а не в житті для себе;

- життя є цінністю й само собою, і в думці про нього, тобто суб'єктивно, у самоусвідомленні людини;

- цінність життя обумовлена сенсом життя, тобто життя є цінним за наявності у ньому сенсу;

- людина і людство, і, значить, їх життя, є найвищими цінностями еволюції космосу;

- час і погляд людини на саму себе змусили її цінувати життя і знаходити у ньому сенс. Через смерть вона знаходить значущість свого існування у його справжній цінності.

Перелічені точки зору свідчать про те, що позиції оцінки життя як цінності притаманні самій людині і суспільству, в якому вона живе (адже лише суспільство може гарантувати людині право на життя). Звідси можна

дійти до висновку про те, що необхідно розрізняти два аспекти цінності життя: суспільний та індивідуальний.

Головне багатство людини, яке ми не завжди належним чином оцінюємо, – це її вільний час, наявність якого дає можливість самовдосконалюватися, розвивати свої здібності, нахили чи таланти.

Розглядаючи категорію цінностей, В. Тугарінов розділяє їх на три категорії:

- духовні (освіта, наука, мистецтво);
- суспільно-політичні (свобода, братерство, рівність, справедливість);
- матеріальні (техніка і матеріальні блага, які можуть виконувати функцію стимулятора індивідуально-психічного розвитку лише в сукупності з суспільно-політичними і духовними цінностями).

На думку Ткачової Н.О. система сучасних цінностей складається з **п'яти компонентів**.

Перший компонент – це група фундаментальних, базових, наближених до загальнолюдських цінностей, які відображають сталі ціннісні орієнтири людства. До них належать такі цінності: життя, людина, добро, природа, суспільство, щастя, справедливість, свобода, рівність, гуманізм, праця, знання (істина), краса (гармонія) тощо.

Другий компонент – це група національних цінностей (цінностей національної культури): національна ідея, рідна мова, народні свята, традиції й звичаї, фольклор, національні символи та інше.

Третій компонент – це група громадянських цінностей (цінностей демократичного суспільства): демократичні права й обов'язки, толерантність до інакомислячих, релігійна терпимість, повага до культурних і національних традицій інших народів, безперервна освіта, інформаційна культура тощо.

Четвертий компонент – це група сімейних цінностей (цінностей родинного життя), до якої належать:

любов, повага, вірність, взаємодопомога, взаємопідтримка, взаємопіклування, гармонія взаємостосунків, довіра, взаємовідповідальність, шанування предків та ін.

П'ята група – це група особистих цінностей (особистісних, персональних цінностей), яка включає такі: повноцінна життєва самореалізація як особистості (здатність до продуктивної діяльності, творча активність, життєвий оптимізм, успішність, конкурентоспроможність, всебічна досконалість і т. ін.), освіченість, морально-вольові якості (чесність, доброта, милосердя, принциповість, відповідальність, ощадливість, помірність, дисциплінованість, ініціативність, наполегливість, заповзятливість, працелюбність та ін.), здоров'я (здоровий спосіб життя, відсутність шкідливих звичок, особиста гігієна і т.ін.), засвоєність правил етикету (шляхетність, акуратність, зовнішня привабливість, добрий смак тощо).

КЛАСИФІКАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У зв'язку з суспільними, духовними, матеріальними потребами, що слугують орієнтирами професійної і соціальної активності педагога, виокремлює професійні цінності Є. Шиянов. Зокрема, дослідник розглядає цінності, що пов'язані з утвердженням педагога у професійному середовищі; задовольняють потребу у спілкуванні (спілкування з дітьми, колегами, переживання дитячої любові і прихильності, обмін духовними цінностями); сприяють самореалізації (творчий характер праці, романтичність і захопленість педагогічною професією; задоволенням утилітарно-прагматичних потреб. Відзначимо, що відмінною ознакою розглянутих класифікацій педагогічних цінностей є виокремлення дослідниками цінності, яка характеризує стан любові й прихильності до дітей, потреби у спілкуванні з ними.

Отже, цінності педагога – це внутрішній, емоційно опанований регулятор його діяльності, який визначає ставлення до навколишнього світу і до себе, а також моделює зміст і характер його професійної діяльності. Здійснений аналіз наукових джерел засвідчує, що рівень абстракції розгляду феномена освітніх цінностей охоплює цінності – суспільні ідеали у формі понятійних конструкцій, які визначають еталони належного: Істина, Добро, Краса, Справедливість, ціннісні орієнтації як структурні елементи особистості, які діють на рівні її свідомості й самосвідомості й є відносно стійкою системою спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей (соціальні, матеріальні, особистісні) та ціннісні ставлення, які знаходять своє вираження в усвідомленні та емоційному переживанні суб'єктом об'єктивних цінностей (моральні ставлення, ціннісне ставлення до людини), в якому відбувається їхнє

оцінювання, через яке вони набувають особистісного смислу.

Значущість визначення та розкриття категорії ціннісне ставлення до людини для педагогічної аксіології визначається тим, що воно співвідносне гуманістичному розумінню людини як абсолютної цінності, найвищої субстанції і має розглядатись як один з аспектів гуманізації педагогічних відносин, де з необхідністю виявляється ціннісне ставлення однієї людини до іншої – педагога до вихованця і вихованця – до педагога.

Визначальним у ставленні однієї людини до іншої може бути, з погляду світоглядних уявлень про духовні цінності, Любов, яка розглядається як вихідна системоутворювальна цінність, що конкретизується внаслідок морального вправлення, і є вищим проявом емоційного ставлення. Прикладом конкретизації цінності Любов є виокремлення поняття “педагогічна любов” і утвердження любові до вихованців усіма прогресивними педагогічними системами

Педагогічні цінності різняться за рівнем свого існування, який може стати основою їх класифікації. Використовуючи цю підставу, виділимо особистісні, групові та соціальні педагогічні цінності.

Соціально-педагогічні цінності відображають характер і зміст тих цінностей, які функціонують у різних соціальних системах, проявляючись у суспільній свідомості. Це сукупність ідей, уявлень, норм, правил, традицій, що регламентують діяльність товариства в сфері освіти.

Групові педагогічні цінності можна представити у вигляді ідей, концепцій, норм, регулюючих і напрямних педагогічну діяльність в рамках певних освітніх інститутів. Сукупність таких цінностей має цілісний характер, володіє відносною стабільністю і повторюваністю.

Особистісно-педагогічні цінності виступають як соціально-психологічні утворення, в яких відображаються цілі, мотиви, ідеали, установки та інші світоглядні характеристики особистості вчителя, що складають у своїй сукупності систему його ціннісних орієнтацій.

Серед педагогічних цінностей науковці виокремлюють також цінності:

- **цілі як самодостатні цінності**, які відображають основний сенс педагогічної діяльності: любов і прихильність до дітей, творчий характер праці, соціальну значущість, можливість самоствердження. Вони виконують домінуючу аксіологічну функцію у системі педагогічних цінностей;

- **інструментальні цінності, або цінності - засоби**. Їх вибір визначається цілями педагогічної діяльності.

Аксіологічні “Я” як система ціннісних орієнтацій містить не тільки когнітивні, але й емоційно-вольові компоненти, що грають роль її внутрішнього орієнтира. У ньому асимільовані як соціально-педагогічні, так і професійно-групові цінності, що служать підставою індивідуально-особистісної системи педагогічних цінностей. Ця система включає цінності, пов'язані із затвердженням особистістю своєї ролі в соціальній і професійній сферах (суспільна значущість праці педагога, престижність педагогічної діяльності, визнання професії найближчим особистим оточенням і ін);

- цінності, що задовольняють потребу в спілкуванні і розширюють його коло (спілкування з дітьми, колегами, референтними людьми, переживання дитячої любові і прихильності, обмін духовними цінностями та ін);

- цінності, які орієнтують на саморозвиток творчої індивідуальності (можливості розвитку професійно-творчих здібностей, залучення до світової культури, заняття улюбленим предметом, постійне самовдосконалення та ін);

– цінності, що дозволяють здійснювати самореалізацію (творчий характер праці педагога, романтичність і захопливість педагогічної професії, можливість допомоги соціально неблагополучним дітям та інших);

– цінності, що дають можливість задовольняти прагматичні потреби (можливості отримання гарантованої державної служби, оплата праці і тривалість відпустки, послужний зростання та ін).

Серед названих педагогічних цінностей можна виділити цінності *самодостатнього* та *інструментального* типів, що розрізняються за предметним змістом.

Самодостатні цінності – це *цінності-цілі*, які включають творчий характер праці педагога, престижність, соціальну значимість, відповідальність перед державою, можливість самоствердження, любов і прихильність до дітей.

Цінності цього типу служать підставою розвитку особистості і вчителя, і учнів. Цінності-цілі виступають в якості домінуючої аксіологічної функції в системі інших педагогічних цінностей, оскільки у меті відображено основний зміст діяльності вчителя.

Цілі педагогічної діяльності визначаються конкретними мотивами, адекватними тим потребам, які реалізуються в ній. Цим пояснюється їх провідне положення в ієрархії потреб, до яких відносяться: потреба в саморозвитку, самореалізації, самовдосконаленні та розвитку інших. У свідомості педагога поняття “особистість дитини” і “Я – професіонал” виявляються взаємопов’язаними.

Цінності-засоби науковці поділяють на такі взаємопов’язані підсистеми: цінності-відношення, цінності-якості та цінності-знання.

Цінності – відношення відображають ставлення педагога до своєї діяльності, дітей і самого себе і виявляються у гуманістичній спрямованості, виборі способу взаємодії з

учасниками педагогічного процесу. Цінності-відносини забезпечують педагогові доцільну і адекватну побудову педагогічного процесу та взаємодії з його суб'єктами.

Ставлення до професійної діяльності не залишається незмінним і варіює в залежності від успішності дій педагога, від того, якою мірою задовольняються його професійні й особистісні потреби. Ціннісне ставлення до педагогічної діяльності, що задає спосіб взаємодії педагога з учнями, відрізняється гуманістичною спрямованістю.

У ціннісних відносинах значущими є ставлення педагога до себе як до професіонала і особистості. Тут правомірно вказати на існування і діалектику “Я – реального”, “Я – ретроспективного”, “Я – ідеального”, “Я – рефлексивного”, “Я – професійного”. Динаміка цих образів визначає рівень особистісно-професійного розвитку педагога.

Цінності-якості це професійно значущі особистісні якості, які постають з індивідуальних рис, особливостей та здібностей педагога. В ієрархії педагогічних цінностей найбільш високий ранг мають цінності-якості, оскільки в них виявляються особистісно-професійні характеристики педагога.

Цінності-відносини і цінності-якості можуть не забезпечити необхідний рівень здійснення педагогічної діяльності, якщо не буде сформована і засвоєна ще одна підсистема – підсистема цінностей-знань. У неї входять не тільки психолого-педагогічні та предметні знання, але і ступінь їх усвідомлення, вміння здійснити їх відбір та оцінку на основі концептуальної особистісної моделі педагогічної діяльності.

Для реалізації навчально-виховного процесу, особистісно-розвивальних завдань педагог має володіти фундаментальними педагогічними знаннями, закономірностями і принципами побудови й функціонування освіт-

нього процесу, тобто знаннями, які набувають статусу *цінності - знання*.

Цінності-знання – це певним чином упорядкована і організована система знань і умінь, представлена у вигляді педагогічних теорій розвитку та соціалізації особистості, закономірностей і принципів побудови і функціонування освітнього процесу та ін.

Оволодіння педагогом фундаментальними психолого-педагогічними знаннями створює умови для творчості, дозволяє орієнтуватися у професійній інформації, вирішувати педагогічні завдання на рівні сучасної теорії і технології, використовуючи продуктивні творчі прийоми педагогічного мислення.

Цінності-засоби реалізуються через педагогічні дії, які втілюють навчальні, виховні, комунікативні технології.

Названі групи педагогічних цінностей, породжуючи одна одну, утворюють аксіологічну модель, що є синкретичною (зливою, нерозчленованою) і проявляється в тому, що цінності-цілі визначають цінності-засоби, а цінності-відносини залежать від цінностей-цілей і цінностей-якостей і т.д., тобто вони функціонують як єдине ціле.

Досліджуючи проблеми педагогічних цінностей і їх класифікації І. Ісаєв вибудовує наступну ієрархію цінностей:

- соціально-педагогічні
- професійно-групові
- особистісно-педагогічні

Перші відображають характер і зміст цінностей, які функціонують у суспільстві і з'являються в суспільній свідомості. Вони є сукупністю ідей, уявлень, норм, правил, традицій, що регламентують педагогічну діяльність в суспільстві.

Професійно-групові цінності є сукупністю ідей, концепцій, норм, регулюючих і напрямних педагогічної діяльності в рамках певних освітніх інститутів. Сукупність

таких цінностей має цілісний характер, володіє відносною стабільністю і повторюваністю. Вони є орієнтирами педагогічної діяльності у визначених професійно-педагогічних групах (школа, ліцей, коледж, вуз).

Особистісно-педагогічні цінності – це аксіологічні “Я” вчителя, що відображає мету, мотиви, ідеали, установки та інші світоглядні характеристики особистості. Вони складають систему її професійно-ціннісних орієнтацій.

Як бачимо, дана класифікація, описуючи появу, існування і вертикальний рух педагогічних цінностей (від суспільства до соціальної групи і далі до особистості), досить повно відтворює їх багатомірність – рівні існування. Однак багатосторонність цінностей залишається нерозкритою.

Класифікація запропонована І. Ісаєвим не відображає конкретні групи і підгрупи цінностей, які у взаємозв’язку з соціально-педагогічними та професійно-груповими, служать підставою для формування особистісно-педагогічних цінностей, аксіологічного “Я” вчителя.

Е. Шиянов, поклавши в основу класифікації матеріальні, духовні та суспільні потреби вчителя, які служать орієнтирами його соціальної та професійної активності, запропонував наступний розподіл педагогічних цінностей:

1) цінності, пов’язані із утвердженням особистості в соціальній і професійному середовищі: суспільна значущість праці вчителя, престижність педагогічної діяльності, визнання професії в найближчому оточенні;

2) цінності, що задовольняють потреби вчителя в спілкуванні: спілкування з дітьми, колегами, референтними людьми; переживання дитячої любові і прихильності; обмін духовними цінностями; цінності, пов’язані з розвитком творчої індивідуальності: можливості розвитку професійно-творчих здібностей; прилучення до світової культури; заняття улюбленим

предметом, постійне самовдосконалення;

3) цінності, що дозволяють здійснювати самореалізацію: творчий характер праці вчителя, романтичність і захопливість педагогічної професії;

4) цінності, пов'язані із задоволенням утилітарно-прагматичних потреб: можливість отримання гарантованої державної служби, оплати праці і тривалість відпустки і т.п.

ГЕНЕЗА ЦІННОСТЕЙ У ЗАРУБІЖНІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ПЕДАГОГІЦІ

Основою еволюції філософських уявлень про цінності була давня теоретична традиція, що подавала відношення людини до світу в дихотомії знання та цінностей. Віддавна світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень, головним чином у його етичних, естетичних та релігійних проявах. В античну, середньовічну епохи філософи розробляли ціннісну феноменологію, не піднімаючись до аналізу власне категорії “цінність”, її логічного змісту.

Принциповим поштовхом до розвитку теорії цінностей стала філософія раціоналізму, що з'явилась у XVII ст. Раціоналізм гостро поставив питання про природу вихідних визначень буття, його підлеглість законам і раціональну пізнаваність світу. Одночасно почав формуватись конфронтаційний щодо раціоналізму інтуїтивістський напрям філософії, що відстоював позараціональні начала буття.

Від свого початку філософія формувалась як наука про світ і про людину. Ці дві теми філософських роздумів ішли паралельно, взаємодоповнюючи і взаємозбагачуючи одна одну. Але в критичні моменти розвитку людства чільне місце в цих роздумах займала проблема цінності людського життя, точніше, ціни життя і смерті.

Як писав Альбер Камю, є лише одна по-справжньому серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, – значить відповісти на фундаментальне питання філософії. Все інше... вторинне.

Якщо жити, то як, для чого – філософи намагалися збагнути сутність людини, причину її страждань. Вищою цінністю життя стародавні філософи вважали природу, але

не ту природу, що оточує нас, не природне середовище, а істинну природу – споконвічний закон буття.

Цей світовий закон – Логос у Геракліта, Дао – у Лао-цзи, Апейрон – у Парменіда і т.д. Доки людина жила в замкнутому світі родової міфології, доки вся її поведінка суворо регламентувалася традиційною родовою мораллю, не поставало питання про індивідуальну відповідальність, про відповідність життя індивіда цьому колективному, універсальному закону.

Та коли родова мораль стала руйнуватися, не задовольняючи потреб розвинутого суспільства, набула величезної ваги світоглядна проблема моральної відповідальності людини, проблема моральної істини. Полісна демократія, сформована на принципах земляцтва, сусідства, не відповідала більше вимогам економічного і соціального розвитку і мусила поступитися місцем громадянському суспільству, організованому на засадах вільного товаровиробництва, якому відповідало індивідуальне самовизначення особи. В цей час постала філософія Сократа.

Ще до Сократа філософи констатували кризу звичного світовідчуття людини, але причину її вбачали у відхиленні людини від своєї природи. У вчинках, що суперечать природі, полягає причина того, що люди страждають більше, ніж можна було б страждати, відчувають менше задоволення, ніж можна було б насолоджуватись, відчувають себе нещасними, ніж можна не бути такими, наголошував філософ-софіст Антифонт.

Сократ перший проголосив, що доброчинність є знанням. Ця теза мала декілька наслідків:

1) відтепер розум, а не традиція чи авторитет став суддею моральності людини;

2) спираючись на розум, людина мусила свідомо і відповідально ставитись до свого життя;

3) людина змушена була виробити, сформувати свою систему цінностей, моральний кодекс, з точки зору якого оцінювати життя світу, – і це головне.

У цьому й полягала та світоглядна революція, яку констатував Сократ: відтепер не світовий закон визначав спосіб життя індивіда, а особистість мусила виробити і протиставити природному хаосу свій моральний закон.

Сократ гранично чітко поставив перед філософією нову моральну проблему: або мораль виводити із природи, і тоді загибель людськості в хаосі тваринних інстинктів неминуча, або моральний закон протиставити природі як свідомо визнану і раціонально обґрунтовану ідеальну норму. Як жити: за моральним ідеалом чи за звичаєвим порядком – ця дилема на довгі віки стала наріжним каменем духовності особи.

Так уперше в філософії заявила про себе ціннісна проблематика. Вихідний принцип її – співвідношення належного і дійсного. Світ людської свідомості розколовся на два плани: ідеальний і матеріальний. А проблема цінностей назавжди поєдналась із світом духовності, ідеальним виміром буття. “Я не спроможний коритися нічому з усього, що в мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки видається мені найкращим”, – стверджував Сократ.

Сократ перший осягнув, що природу людини не можна пізнати так само, як природу неодухотворених предметів. Предмет – самодостатній, бо його сутність відома і дорівнює його існуванню. А сутність людини завжди перебуває поза її безпосереднім фізичним існуванням і обіймає цілий спектр того, чим вона могла, чим хоче, чим може бути. Народившись, людина ще має стати собою. Вона постійно шукає сам себе, в кожен момент свого існування випробовує і перевіряє образ свого “Я”.

Сократ зафіксував важливу ознаку моральної поведінки людини: різницю між тим, чим людина є насправді і тим, що вона думає про себе, тобто між реальними мотивами і свідомим мотивуванням, між дійсними ціннісними установками особи і вербально сформульованими цілями, оцінками своєї поведінки.

Вже в XX ст. феноменологічна психологія позначила ці дві сторони людської особистості поняттями “Я” і “Самість”. “Я” дефінується як джерело цілеформуючої волі, спрямованої на досягнення успіху в даних конкретних обставинах. А “Самість” виражає інтенціональність (цілеспрямованість) всієї особистості на здійснення максимуму потенційних можливостей індивіда. Вона є реалізацією його екзистенції. Таким чином, доцільність і моральність можуть суперечити одна одній. Особистого життєвого успіху людина може досягти ціною відмови від самості, від своїх найкращих потенційних якостей.

Саме звідси починається суперечність загальнокорисного та належного, суспільного інтересу й особистої чесності, політики і моралі, соціального блага і моральної чесноти.

Звідси для моральної свідомості випливає, що людина може бути кращою і важливішою, ніж те, що вона робить, і тому шлях до щастя полягає в самопізнанні, пізнанні того кращого, що є в кожному. Для Сократа очевидно, що пізнання свого блага для людини практично досяжне. Сказати, що людина знає свою доброчинність, але не дотримується її, – значить припустити, що вона діє не як людина, нехтує собою, своєю користю. А це неможливо.

Таким чином, мораль Сократ усвідомлював як силу, що стоїть над особистістю, визначаючи сенс її діяльності. Для формування людської особистості важливо не те, що дане природно (прагнення до задоволень, користі, щастя),

а те, що підноситься надлюдиною, визначаючи її моральну вищість над природою – моральний закон. Сократ закликав людей до самопізнання, але його сподівання на здатність людей самосвідомо контролювати свої моральні засади не виправдались.

Моралістичних проповідей виявилось замало, щоб повернути людей до пошуку морального ідеалу. Потрібен був конкретний, зрозумілий, близький до розуміння звичайного рівня людини і не надто віддалений у часі моральний взірець.

Нова система цінностей успадкувала набутки етичної думки античної філософії, переважно стоїчної та неоплатонічної, для обґрунтування релігійно-християнського світогляду. Громадянські чесноти, що століттями виховувались у римському суспільстві, занепали задовгі десятиріччя громадянських воєн, дворцевих переворотів, загального виродження інститутів державної влади. Зневіра у земній владі породжувала потяг до небесного захисника і покровителя. Людині потрібен був той всеблагий суддя, який краще за земних суддів зрозуміє її і справедливо розсудить.

Такий ідеал запропонувала християнсько-іудейська філософія. Навіть злочинець міг сподіватись знайти милосердя в небесного отця. Християнство проголосило, що смерті немає: “Для тебе немає іншої загибелі, крім забуття, що ти загинути не можеш” (Августин Блаженний). Християнська релігія знімала з людини моральний тягар займатись самопізнанням: тепер душею людини володів Бог. Релігія суворо засудила як диявольське навіження раціоналістичну мораль філософів і будь-які сподівання на розум, на здатність людини власним розумом улаштувати своє життя.

Перенісши моральний ідеал у трансцендентальну сферу, християнська релігія примусила людину напружувати всі свої душевні сили в духовному єднанні з Богом.

Поки боги жили поруч з людиною, як домашні боги древніх римлян, проблеми єднання з Богом не поставало. Для середньовічної людини ж це стало суворим екзистенційним: людина, яка втрачала зв'язок з Богом, піддавалась суду інквізиції.

Обов'язкова сповідь, привселюдне каяття, щоденний духовний вишкіл людини, що здійснювався церквою з огляду на високий моральний божественний взірець, зумовили піднесення індивідуальної самосвідомості до найвищих значень, до усвідомлення самоцінності свого пізнання Бога.

На початку XVI ст. церковній монополії в Західній Європі було покладено край. Багато чинників – ідеологічних, політичних вимагали реформи релігійного життя, але наслідки втручання в духовну сферу виявились більш далекосяжними.

Суспільство розкололось на релігійні табори: католиків, протестантів, лютеран, кальвіністів. Поділ населення не за національною, не за становою ознакою привів до того, що мільйони людей, з думкою яких досі ніхто з політиків не рахувався, мусили задуматись: хто вони, до якого табору належать, чи істинна їхня віра, і що таке істина взагалі. Тривалі релігійні і громадянські війни зруйнували звичний порядок життя. Маси людей з усіх верств взяли до самовизначення ціннісних основ свого світогляду. Все духовне і філософське життя дістало потужний поштовх до вироблення нової ціннісної парадигми.

Від лютеранської революції 1517 р. бере свій початок не тільки новий релігійний символ віри, з цього часу почалось формування нової світоглядної парадигми – раціоналізму. Релігійна революція в Німеччині стала початком перевороту в усій ідеологічній надбудові європейського культурного світу. І ми, живучи в кінці XX ст., є спадкоємцями цієї ідеологічної традиції.

Зasadничою основою нового світогляду став етичний вибір природної парадигми і протиставлення її закону. Отже, людство знову опинилось у ситуації вибору між законом і природою. Ця проблема поставала кожного разу, коли духовна еволюція заходила в глухий кут і коли потрібно було визначати нові ціннісні координати. Філософська думка XVII ст. доходила висновку, що наслідування закону завело суспільне життя у безвихідь.

Віра в абсолютність божественного закону похитнулась. Інститути влади, економічний порядок, станова мораль, що спирались на нього, виявили свою неспроможність. Соціальна справедливість релігійного світовлаштування піддавалась сумніву.

Насправді ж проблема ціннісного вибору між законом і природою, між вірою і розумом є проблемою критеріїв. Що може правити за мірило, бути найвищою інстанцією, останньою інстанцією істини, справедливості, краси? В родовому суспільстві найвищим авторитетом був авторитет традиції, вона визначала, що є істинним, що красивим, що справедливим. Її замінив авторитет віри.

Релігійний закон визначав, що може бути істинним, що – хибним, що є добро, що – зло, що – краса, а що – потворність. Ціннісний підхід визначав основні життєві орієнтації людини, детермінував гору і низ, рух вперед і назад. Втрачаючи ціннісні орієнтації, людина відчувала запаморочення, втрату світоглядної координації. Стан надзвичайно небезпечний як для життя окремої людини, так і для існування суспільства.

Людській природі значною мірою властиве прагнення до ідеалу, до реалізації свого ідеального проекту. “Життя взагалі не буває. Життя – неминуча необхідність здійснити саме той проект буття, котрий і є кожним з нас... Життя в самому прямому розумінні цього слова – драма, бо воно є жорстока боротьба з речами

(включаючи й наш характер), боротьба за те, щоб бути дійсно тим, що міститься в нашому проєкті”.

У своєму ідеальному самопроєктуванні людина має спиратись на авторитет безпомилкової і саме тому вищої інстанції. Пошуки нових ціннісних детермінант у XVII ст. збігаються із швидким розвитком математичних наук. Цей розвиток стимулювався астрологічними й алхімічними дослідями вчених тієї епохи. Відомо, що і Ньютон, і Кеплер ґрунтовно займались цими дослідженнями.

На той час у Європі відчувався великий брак готівки, і тому можновладцями всіляко заохочувалися дослідження вчених алхіміків. З цих дослідів математика поставала як наука для втаємничених осіб, яка давала таку велику владу над матерією, що оволодіння нею сприймалось як долучення до кола духовної аристократії, до людей із своїм етичним кодексом, авторитетами і нормами життя.

На той час у Європі почала складатися своєрідна, поза національними і державними кордонами, республіка вчених. Результати їхньої наукової діяльності забезпечили такий швидкий розвиток технології, що авторитет мислення, раціонального пізнання піднявся на небачену досі висоту. Так, під впливом різноманітних чинників – і духовних, і політичних, і економічних протягом багатьох століть формувалось нове світовідношення – раціоналістичне. Місце віри повільно, але неухильно посідав абсолютний авторитет розуму.

Галілео Галілей визнавав безпомилковим авторитет розуму, в розумі, на його думку, людина зрівнювалась з Богом.

Цим було проголошено верховенство розуму в справах людських і божественних, бо навіть і творчість Бога раціоналісти оцінювали, керуючись міркуваннями інтелектуальної досконалості. Як підкреслював Г. Галілей, хоча божественний розум знає безкінечно більше істин, бо він обіймає їх усі, але в тих небагатьох, які досягнув

людський розум, я думаю, його пізнання за об'єктивною вірогідністю дорівнює божественному, бо воно приходить до розуміння необхідності їх, а вищого ступеня достовірності не існує.

Революція, проголошена Галілеєм і Декартом, відкривала неосяжні обрії перед допитливим розумом. На засадах розуму мала будуватись нова теорія пізнання, нова етика, мистецтво, соціологія. Філософія набула теоретично-методологічного спрямування, за сфери впливу в якому сперечались емпіризм і раціоналізм, в етиці активно розроблялась теорія розумного егоїзму, в мистецтві панував класицизм, що за античними взірцями виробив канон краси абсолютної і неперевершено»! для всіх часів і народів. Невідповідність художнього твору цьому канону розцінювалась як втрата будь-якої естетичної цінності витвору мистецтва.

Уже перші кроки нового світорозуміння виявили репресивну природу раціоналізму. Розумною доцільністю можна було обґрунтувати, при бажанні, все. Раціоналізм від народження ніс в собі свою ж суперечність питання критерію раціонального, норми, мірила розумної дії. В релігійному світогляді критерій був позаприродний – Бог. Завдання полягало лише в тому, як витлумачити божественну волю або думку. В світлі божественного авторитету інші цінності буття, як істина, краса, добро, були лише віддзеркаленням божественної мудрості. Тепер же розум мав сам санкціонувати свою діяльність, бути критерієм самого себе, критиком самого себе.

Від Декарта бере свій початок критична функція філософії, її самоусвідомлююча інтенція. Філософи XVII–XIX ст. формулювали настійну вимогу піддавати критиці розуму всі духовні й інтелектуальні настанови, соціальні й політичні інституції. Мова йшла про те, щоб виробити чистий, рафінований образ дійсності і втілити його в життя, а відтак, мислилось, почнеться нова епоха,

супільство соціальної гармонії – “царство розуму на землі”.

Раціоналізм обіцяв ясні й чіткі перспективи, втілення яких неминуче і близьке. “Все, що я бачу, сіє зерна революції, яка неминуче відбудеться і до задоволення бачити яку я не доживу... Світло потроху настільки розповсюдилось, що засяє при першій же нагоді. Тоді станеться добряча колотнеча. Молоді люди воістину щасливі: вони побачать прекрасні речі” (Вольтер).

Критика як критерій істини в самому розумі не могла бути абсолютним критерієм, оскільки є за визначенням негативною цінністю, власне антицінністю або відсутністю оцінки, голим запереченням. Коли Декарт пише, що для дослідження істини необхідно раз у житті, наскільки це можливо, поставити все під сумнів, він позасвідоме вже передбачає той образ істини, задля якого варто все існуюче відкинути як незадовільне.

Спрямовуючи весь свій критичний пафос на повалення влади закону, в даному випадку релігійного закону, усталеної норми витлумачення світу, філософи несамохіть збільшували ціннісний статус природного в людській культурі. Саме природна інтенція ставала тією абсолютною позитивною нормою, якої так не вистачало раціоналістичному світовідчуттю.

Ще від античних часів розвивалась ця натуралістична традиція піднесення природного як витoku моральності людини. Апеляція до природи така ж стародавня, як і до закону, причому природа самої “природи” витлумачувалась по-різному. Природним для античного грека було те, що відповідало космічному принципу: природною, тобто абсолютною, була та краса, те добро, та істина, яка відображала гармонію космосу, несла в собі образ космічної довершеності.

За часів Середньовіччя природне вперше було ототожнено з тілесним, плотським, тобто гріховним, і тому

позбавлялось будь-якої цінності, окрім цінності відчуження божественного ідеалу в невластиву йому форму. Відродження реабілітувало позитивний ідеал природного, який від часів реформації починає наповнюватись новим, досі небаченим змістом.

Технологічна революція, що бере свій початок від XVII ст., радикально оновила поняття природи в людській свідомості. Індустріалізована, складно розгалужена технологія розірвала всі зв'язки людини з природою, замінила її штучним урбанізованим оточенням. Саме відтоді природа стає природним оточенням, а світ – “картиною” (М. Хайдеггер).

Природа віддаляється, залишаючись лише картинкою, а людина в пошуках абсолютних настанов знаходить природу лише в своїй душі. Самопізнання, пізнання людської душі усвідомлюється як універсальний ключ до пізнання основоположних істин. “Людина мусить шукати в самій природі і в своїх власних силах засобів задоволення своїх потреб, ліків від своїх страждань і шляхів до щастя”. (Гольбах).

На такому ідейному підґрунті філософія швидко психологізується і, переживши певне піднесення психологічних досліджень (Локк, Юм), швидко втрачає будь-який конструктивний зміст і теоретичну привабливість натуралістичної концепції цінності. Поступово і культуротворчі опредметнення раціоналістичного ідеалу втрачають авторитет абсолюту.

В мистецтві класичний ідеал поступається місцем романтичному, в етиці Кант розробляє обов'язкову концепцію – морального імперативу; болючого удару по концепції царства розуму на землі завдає французька буржуазна революція, що намагалася втілювати ідеал за допомогою гільйотини.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І. Канта, його вчення про регулятивні

принципи практичного розуму, за яким вищі цінності буття мають не онтологічні, а виключно регулятивні підстави до існування. Цим самим Кант першим розмежував поняття буття і блага, протиставивши сферу моральності як свободи сфері природи, яка має підлягати закону, необхідності.

У працях учнів і послідовників Канта проблема цінностей набула вже самостійного значення. Аксиологічний напрям у філософії почав формуватись у другій половині XIX ст. в працях Г. Лотце, В.Віндельбанда, Г.Ріккерта.

В XX ст. аксіологічну проблематику продовжують активно розробляти представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Ця велика дослідницька активність свідчить про неподоланність вихідної філософської колізії – розуму і цінностей. Лінія розмежування проходить для філософських шкіл через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу.

Чи може людина, спираючись на власний розум, гармонійно, досконало влаштувати своє життя, чи вона мусить визнати існування вищих від розуму цінностей, які треба сприймати як закон.

Для теоретиків аксіології проблема цінностей від самого початку була виключена із сфери раціонального пізнання, вона вважалась галуззю позанаукового дослідження, особливим способом бачення світу, а цінності – феноменами особливої природи.

Фундаментальною для теорії цінностей є проблема природи, способу буття цінностей, їх способу функціонування в суспільстві. Вже Кант вважав, що цінності самі по собі не мають буття, їм притаманна лише значущість, вони суть вимоги, звернені до волі, цілі, поставлені перед нею. Але тоді проблематичним видавалось саме існування

цінностей, їх імперативний характер щодо поведінки суб'єкта.

Унікаючи цієї суперечності, Ріккерт протиставляв світ культури як сферу панування цінностей, світові природи, де панують закони. Закони свідчать про те, що є і мусить неминуче бути, цінності – про те, що повинно бути. Цінності становлять інший модус буття, вони ухвалюють щось, наказують, вимагають, закликають.

Усе це підштовхувало до думки про відносність, ілюзорність цінностей, що було б смертю цивілізації, яка живе доти, поки непорушні моральні закони. Прагнучи уникнути ціннісного релятивізму, Лотце, Віндельбанд розглядали цінності як норми, що утворюють загальний план і основу культуротворчої діяльності.

У XX ст. розвиток теорії цінностей пішов шляхом суб'єктивізації та трансценденталізації проблеми. Цінності витлумачували як потойбічні духовні феномени, вічні трансцендентні сутності, закладені Богом як потенційна довершеність у предмети довколишнього світу. Деякі напрямки різко психологізували їхню природу, ототожнивши їх із суб'єктивною оцінкою.

Епоха середньовіччя прийшла на зміну античній цивілізації. Історично пов'язано це із падінням у 476 р. Римської імперії під ударами варварів (так давні греки називали чужинців, що розмовляли незрозумілою їм мовою і за рівнем своєї суспільної організації перебували на стадії традиційного феодального землеробства).

В цей період погляди на виховання надзвичайно суперечливі: феодалізм не визнавав людину як особу, здатну діяти самостійно; а християнство проповідувало певну самостійність особи, наділеної свободою волі – здатністю самостійно приймати рішення і діяти на свій розсуд.

Отже, оскільки за середньовіччя особа не могла реалізуватися як суб'єкт соціальної епохи Просвітництва

не лише проголосила загальні право на навчання, а й запропонувала прогресивні форми виховання людини.

Ян-Амос Коменський (1592–1670) – фундатор наукової педагогіки, видатний чеський мислитель. Жив і творив у період переходу від середньовіччя до нового часу, для якого була характерна боротьба між феодалізмом і капіталістичними елементами, що зароджувались і бурхливо розвивались.

Педагогічним поглядам й педагогічній діяльності Коменського були притаманні демократизм, гуманізм, життєрадісність, релігійність – визнання Бога як першопричини появи природи і людини; сенсуалізм, згідно з яким началом пізнання є відчуття, досвід. У його світогляді сенсуалізм вступав у суперечність з релігійністю, демократизмом, просвітительством, що зумовило двоїстість підходу вченого до основних питань педагогіки.

Педагогічна спадщина Коменського охоплює всі найважливіші питання педагогічної науки. Але передусім вирізняються ідеї, які визначають необхідність навчання і виховання у школі. Згідно з ними, у школі повинні навчатися хлопчики і дівчатка, бідні й багаті. У процесі виховання людина вчиться пізнавати себе і навколишнє життя (розумове виховання), володіти собою (моральне виховання), вірити в Бога (релігійне виховання). Майбутнє держави і народу залежить від того, як організовано освіту, навчання і виховання підростаючого покоління.

Вважаючи людину частиною природи, Коменський зазначає, що її виховання має враховувати закони природи, тобто бути природовідповідним. Цей принцип став методологічною засадою трактування ним процесу навчання і виховання та побудови шкільної системи. Він перший у світі піднявся до усвідомлення особливих законів у вихованні й навчанні. Згодом до цього принципу з різних позицій зверталися інші педагоги, він і сьогодні

знаходить своє застосування у сучасній прогресивній педагогіці.

Я.-А. Коменський запровадив вікову періодизацію розвитку дітей і, згідно з нею, систему шкільної освіти та її зміст. Він запропонував таку періодизацію в системі народної освіти: дитинство, отроцтво, юність, змужніння. Кожний період триває 6 років.

У дитинстві (від народження до 6 років) діти виховуються вдома, під наглядом матері. У цей час треба розвивати їх мову, збагачувати запас уявлень про навколишнє життя, привчати до самообслуговування, поміркованості, охайності, пошани до батьків і старших, правдивості, справедливості, слухняності.

Підлітки (від 6 до 12 років) навчаються у початкових школах, де опановують читання рідною мовою, письмо, арифметику з елементами геометрії, початки природознавства, географію, історію, співи, ручну працю, закон Божий. Такі школи повинні бути в кожному населеному пункті, їх відвідують хлопчики і дівчатка всіх станів. Юнаки (від 12 до 18 років) навчаються у загальноосвітній середній школі (гімназії), де вивчають “сім вільних мистецтв”: фізику, географію, історію, хронологію, етику, релігію, а також рідну, латинську та одну з нових мов.

Люди змужнілого віку (від 18 до 24 років) навчаються у вищих навчальних закладах (академія або університет) у великих містах країни. В університетах є три факультети: богословський, юридичний і медичний, які готують студентів до майбутньої наукової діяльності. На думку Коменського, після закінчення академії (університету) молоді люди можуть здійснити подорож для вивчення економічного і політичного життя народів, їх мови, культури і побуту.

Я.-А. Коменського вважають батьком дидактики. Він уперше створив ґрунтовне вчення про сутність,

основні принципи і методи навчання, класно-урочну систему. У “Великій дидактиці” учений визначив сутність і завдання освіти, яка покликана служити людині для вдосконалення її розуму, мови і рук, щоб вона могла все потрібне розумно споглядати, висловлювати словами і здійснювати в дії.

Коменський виступав за енциклопедичність, посильність і доцільність змісту освіти, єдність і наступність шкіл усіх типів, пропонував концентричний спосіб розміщення навчального матеріалу.

У своїх творах він обґрунтував основні принципи навчання: наочності, свідомості, міцності, послідовності та систематичності, посильності, емоційності. На його думку, їх дотримання зробить навчання легким, ґрунтовним і коротким.

Учений увів поняття навчального року з поділом його на чверті та канікули, запровадив перевідні іспити в кінці року, різні види контролю й перевірки успішності учнів, розмірковував про організацію навчального дня в школі. Велика його заслуга в тому, що він запровадив класно-урочну систему навчання; вимагав починати навчання в школах щороку в один день і час; старанно розподіляти навчальний матеріал за роками навчання, одночасно вчити певну кількість учнів (клас) і переводити їх з одного класу до іншого. Класно-урочна система навчання утвердилася в школах усього світу.

Я.-А. Коменський створив нові підручники замість застарілих середньовічних. Найвідоміші з них – “Відкриті двері мов і всіх наук”, “Видимий світ у малюнках”. Вважав, що підручники мають бути окремими для кожного класу, доступними для розуміння учнями, написані гарною мовою, відповідати віковій дітей; у них не повинно бути нічого зайвого [3, с. 262–265].

Видатний педагог багато уваги приділяв моральному вихованню та шкільній дисципліні, був переконаний,

що освіта людини повинна сприяти підвищенню її моральності, формуванню мудрості, помірності, мужності й справедливості – головних моральних якостей гуманної людини. До основних засобів морального виховання відносив приклади порядного життя батьків, учителів, товаришів, вправи, привчання, дисципліну.

Особливу увагу звертав на шкільну дисципліну, яку розглядав і як незмінний порядок шкільного життя, обов'язковий для всіх, і як умову правильної організації навчання й виховання, і як систему покарань, засіб впливу на школярів (“школа без дисципліни є млин без води”). Головним засобом дисциплінування вважав авторитет учителя, у крайніх випадках допускав і тілесні покарання (за богохульство, за вперту неслухняність і свідому непокору вчителю, за пиху, недобррозичливість, відмову допомогти товаришеві в навчанні).

Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо обґрунтував у книзі “Еміль, або Про виховання” ідеал природовідповідного виховання. Згідно із запропонованою ним віковою періодизацією, від народження дитини до 2 років головну увагу слід зосереджувати на фізичному вихованні, а від 2 до 12 років – на вихованні органів чуття, засвоєнні дитиною мови, її сенсорному розвитку.

Набуття дитиною досвіду має відбуватися у процесі безпосереднього спостереження, прогулянок, вправ та ігор. Саме таким зображено у книзі формування Еміля. З двох років, після закінчення годування молоком матері, його виховує наставник, який бережно ставиться до дитячої натури, непомітно і ненав'язливо допомагає хлопцеві опановувати “науку життя”.

Важливим внеском у теорію гуманістичного виховання є положення Ж.-Ж. Руссо щодо визнання дитинства як самоцінного періоду особистісного розвитку. Він вважав, що природа хоче, щоб діти були дітьми, перш ніж бути дорослими.

Видатний швейцарський педагог Йоганн-Генріх Песталоцці (1746–1827) все своє життя присвятив вдосконаленню виховання і навчання дітей з народу, організовуючи навчальні заклади для бідних, сирітські притулки.

Відстоював принцип природовідповідності навчання і виховання. Вважав необхідним забезпечити всебічний розвиток здібностей кожної дитини.

При цьому більшого значення він надавав сімейному вихованню, ніж суспільному. Дошкільне виховання, не засноване на сімейних засадах, призводить до погіршення людського роду. Виходячи із цих міркувань, Песталоцці написав “Книгу для матерів”, у якій запропонував спеціальні вправи, спрямовані на систематизацію елементарних уявлень про світ, центром якого є людина, її відносини з навколишнім середовищем. За його твердженням, спостережливість людини розширюється, як промені сонця: спершу те, що вона сприймає поруч із собою, згодом – неподалік від себе, нарешті – віддаленіші й абстрактні предмети.

Намагався зробити процес навчання зрозумілим для дитини. З цією метою він створив теорію і практику елементарної освіти.

Її метою має бути не навчання, а розвиток дитини, тому навчання слід вибудовувати на психологічній основі. Елементарними засобами навчання він вважав число, форму і слово (мову), а дидактичними пріоритетами – розширення кола спостережень дітей, розпиток мовлення як засобу пізнання, природознавчу спрямованість навчання.

На цих засадах ґрунтується розроблена ним методика початкового навчання дітей арифметики, геометрії (з нею чітко пов’язувалось навчання малювання і письма) та рідної мови. Разом із розумовим вихованням до елементарної освіти він зараховував моральне і фізичне виховання.

Центром виховної роботи з дітьми Песталоцці вважав моральне виховання, метою якого є формування “діяльної любові до людей”, що починається з любові до матері, інших членів сім’ї тобто в соціальному середовищі, вона утверджувалася під впливом християнства як духовна особа – заглиблюється в себе, у світ своїх почувань (монастирські, церковно-приходські школи).

Головним вважалося виховання душі дитини.

В цей період навчання зводилося до читання і запам’ятовування біблійних текстів, прищеплення дітям основних засад християнської поведінки.

Поряд із церковним у цей час розвивалося лицарське виховання, за якого діти протягом перших семи років перебували в сім’ї під опікою матері, годувальниці та няні. На цьому етапі метою виховання було засвоєння дитиною дару слова і шляхетних манер.

Виховання дітей селян, на підміну від лицарських дітей, було зорієнтоване на особливості їхнього буденного життя і здійснювалося через залучення дітей до праці дорослих

Епоха Відродження припадає на XVI – XVII ст.: зародження капіталізму, духовне пробудження, розкріпачення особи, яка отримала змогу реалізуватися у соціальній діяльності, у різноманітних видах творчості.

У цей період заявили нові тенденції у розвитку педагогічної думки, і зокрема ідеї щодо виховання дитини у найраннішому віці.

Виховувати важливо з раннього віку, коли “відкривається велика надія на виправлення людських помилок, якими переповнений світ, якщо від самого дня вступу в життя люди будуть вчитися поступатися один одному, діяти у всьому з потрібним розумінням”.

Символом нового часу в педагогіці став видатний чеський педагог-гуманіст, засновник дидактики Ян-Амос Коменський.

Тому в системі освіти Я.А. Коменського першою ланкою є “материнська школа” – виховання дітей від народження до 6 років, коли закладаються основи фізичного, розумового і морального розвитку особистості. Цій проблемі присвячена його окрема книга “Материнська школа”.

Вважаючи людину частиною природи, виховання має враховувати закони природи, тобто бути природовідповідним. Є першим педагогом, який докладно й реалістично розробив зміст освіти й виховання дітей дошкільного віку у спеціальному фундаментальному творі “Материнська школа”.

Важливу роль відводив програмі розвитку розумових сил дитини, органів чуття, системі ознайомлення її з навколишнім світом. Протягом перших шести років життя дитини можна виховати у неї, на його думку, поміркованість, охайність, повагу до старших, ввічливість, правдивість, справедливість, благочинність, готовність до праці, стриманість, терпіння, делікатність, вишуканість манер, гідність.

Запровадив вікову періодизацію розвитку дітей: дитинство, отрочтво, юність, змужніння. Кожний період триває 6 років. Він бере 24 роки і поділяє їх на чотири періоди: до 6 років, від 6 до 12, від 12 до 18 і від 18 до 24 років.

Головний принцип гуманістичного виховання: повага людини починається з поваги до дитини.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сформувалася класична педагогіка Нового часу.

Значний вплив на розвиток педагогіки здійснили філософські теорії Канта, Йоганна Фіхте (1762–1814),

Гегеля (1770–1830), які вбачали виняткову роль виховання в розвитку особистості.

Проблемами суспільного виховання дітей займався англійський фабрикант, соціаліст-утопіст Роберт Оуен (1771–1858).

У Нью-Ланарку він організував Інститут виховання характеру, який об'єднував ясла для дітей від 1 до 3 років, дошкільний заклад для 4–6-літніх дітей, початкову школу та майданчики для ігор.

Саме ясла та дошкільний заклад, у якому виховувалося майже 300 дітей, на думку Оуена, призначені для формування досконалих людей завдяки правильному вихованню.

Зусилля педагогів він орієнтував на виховання у дітей чесності, ввічливості, гуманних якостей та суспільно спрямованих інтересів. Значну увагу приділяв він розвитку фізичних якостей та зміцненню здоров'я (ігри, вправи), формуванню естетичних якостей (співу), мовлення, ознайомленню з природою. У цій справі важлива роль відводилася особі вихователя, його доброті, любові до дітей.

Німецький педагог Фрідріх-Вільгельм Фребель (1782–1852), який звернувся до батьків і вихователів зі словами: “Будемо жити для наших дітей”.

Він зазначав, що кожен педагог має усвідомлювати мету виховання, добираючи на цій основі найефективніші засоби і методи розвитку дітей.

Метою виховання він вважав розвиток природних здібностей дитини. Виховання є прагненням до досконалості.

Вважав надзвичайно важливими етапами розвитку дитини немовлячий та дошкільний вік, Фребель обґрунтував необхідність взаємодії сімейного та дошкільного виховання і роль дитячого садка як продовжувача лінії виховання дитини в сім'ї, яке має оберігати, творити

особистість. За його переконаннями, дитячий садок дає дитині те, чого сім'я дати не може, – спільне з однолітками життя: “...єднання сімейного і шкільного життя є незмінна умова людського виховання в цей період”.

У 1837 р. у м. Бланкенбург (Тюрінгія) Фребель заснував заклад для дітей дошкільного віку, якому в 1840 р. дає назву “Дитячий садок”. Проіснувавши 7 років, заклад було закрито через брак коштів. Однак Фребель продовжував втілювати цю ідею, займаючись підготовкою педагогів “дитячих садівниць”, яких нині називають вихователями.

Значну увагу приділяв Ф.-В. Фребель засобам і методам дошкільної освіти, догляду за тілом, різним видам фізичної діяльності дитини. Основою педагогіки дитячого розвитку, на його думку, має бути гра, завдяки якій дитина, наслідуючи дорослих, вправляється у правилах і нормах поведінки, тренує волю, розвиває фантазію і творчість. Він розробив дидактичний матеріал для розвитку сенсорики і пізнання навколишнього світу – так звані “дари”.

У тогочасній Західній Європі окреслилися перспективи капіталістичного розвитку, християнство стало основою духовного життя. Людина поступово здобувала право на індивідуальність, свободу вибору. На тлі домінування в освіті традиційних механізмів соціалізації формувалися можливості переорієнтації їх на формування активної, самостійної, критично мислячої особистості.

У XVIII ст. тривало інтенсивне формування засад класичної педагогіки – педагогіки, яка орієнтувалася на засади античної культури, дотримувалася формально-граматичних принципів, зосереджувалася на вивченні латинської та грецької мов, згодом – природничих предметів. Вона відчутно вплинула на подальший розвиток освіти, зокрема дошкільної, в усьому світі.

Григорій Савич Сковорода (1722–1794) – видатний український просвітитель, мандрівний філософ, поет і педагог. Здобув освіту у Києво-Могилянській академії, продовжував освіту за кордоном. В 1753 р. викладав у Переяславському колегіумі, 1759-1764 – в Харківському колегіумі. Через переслідування за демократизм і наукову самостійність у викладанні залишив педагогічну діяльність і до кінця життя залишився мандрівним філософом і вчителем.

Свої педагогічні погляди він виклав у діалогах, віршах, притчах, листах. Проблемаам виховання присвячено притчі “Вдячний Еродій”, “Убогий жайворонок”, “Байки Харківські”. Педагогічні погляди Сковороди втілюють основні напрями прогресивної педагогіки: демократизм, гуманізм, високу моральність, любов до Батьківщини і народу. Будучи прихильником принципу народності у вихованні, відстоював думку, що воно має відповідати інтересам народу, жититися з народних джерел і зберігатися в житті кожного народу, висміював дворянсько-аристократичне виховання, плазування перед усім іноземним.

На його думку, мета виховання – підготовка вільної людини, гармонійно-розвиненої, щасливої, корисної для суспільства, людини, здатної жити і боротися. Провідне місце у всебічному розвитку відводив розумовій освіті, яка допомагає людині пізнати себе, навколишній світ, суть щастя. Обстоював рідну мову в школах, радив вивчати граматику, літературу, математику, фізику, хімію, логіку, іноземні мови, механіку, музику, філософію, медицину та інші науки. Особливу роль відводив формуванню моральних якостей особистості, зокрема таких, як любов до вітчизни і праці, людяність, дружба, правдивість, чесність, сила волі, почуття людської гідності.

Значної уваги Г. Сковорода надавав фізичному вихованню людей, яке повинно починатися ще до

народження дитини і полягати в здоровому способі життя батьків, у турботі про матір у період вагітності й вигодовування дитини. Фізичному вихованню сприяють праця, вправи, режим і відпочинок, розваги, загартування організму.

Дбав про естетичне виховання, яке має облагороджувати людей, допомагати у житті і праці. Засобами естетичного виховання повинні бути поезія, музика, народні пісні, краса природи, образотворче мистецтво.

Першими вихователями дитини вважав батьків, а тому зневажливо ставився до тих батьків, які передоручали виховання своїх дітей іншим, порівнював їх із зозулями, що підкидають яйця в чужі гнізда.

Вирішальну роль у вихованні він відводив школі, вчителям. Школа, на його думку, має бути доступною для всіх, з безплатним навчанням. Розробив низку дидактичних і методичних положень. Стверджував, що усвідомлювати істину найкраще самостійно, через власну активність. У процесі навчання треба враховувати нахили і здібності дітей, їх вікові та індивідуальні особливості. Радив правильно дозувати матеріал, викладати його доступно, ясно, точно, використовувати наочність, пов'язувати теорію з практикою, навчання з життям. Високо цінував такі методи навчання, як лекція, розповідь, розмова, бесіда.

У вихованні пропонував такі методи, як бесіда, роз'яснення, поради, приклади, радив виховувати не тільки словом, а й ділом, переконанням привчати дітей критично аналізувати свої вчинки, дотримуватися суворого режиму, уникати надмірностей.

Висунув ряд вимог до вчителя, зокрема до його знань, благородства, любові до дітей, до своєї справи, повинен бути прикладом для інших в усьому.

Г. Сковорода був, безумовно, найсамобутнішим мислителем того часу, недарма його називали “українським Сократом”.

Видатний український письменник, філософ і громадський діяч Іван Якович Франко залишив глибокий слід у розвитку педагогічної думки України. І. Франко, син сільського коваля, наполегливо долав величезні труднощі й перешкоди на своєму шляху до освіти, до активної літературної, наукової, просвітницької і громадської діяльності. У його багатогранній літературній, публіцистичній і науковій діяльності важливе місце посідає активний інтерес до проблем виховання й освіти українського населення Галичини.

У творчій спадщині І. Франка висвітлюються його погляди па мету виховання й освіти, па принципи, зміст і методи навчання в загальноосвітніх школах і в університеті, на роль шкільних учителів і університетських викладачів у вихованні школярів і студентської молоді. І. Франко відстоював необхідність розробки шкільних підручників на послідовно науковій основі, вимагав радикального поліпшення матеріального становища учителів.

Аналіз і систематизація педагогічних поглядів письменника дають можливість розкрити його особисте бачення шляхів розвитку системи освіти в Україні. Погляди І. Франка на окремі питання освіти й виховання висвітлюються в дослідженнях М. Гриценка, О. Деверіна, О. Мазуркевича, Г. Паперної, В. Смаля та інших авторів.

Проте до цього часу немає жодної праці, “в якій була б висвітлена вся система поглядів письменника на основні педагогічні проблеми”. Актуальність вивчення й практичного запровадження педагогічної спадщини І. Франка зумовлена необхідністю розвитку системи освіти і виховання в Україні на основі удосконалення всіх її ланок

і складових навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах і у вищій школі.

Перші публікації письменника з проблем розвитку освіти (“Вісті з Галичини. Допис про Дрогобицьку гімназію”, “Ученицька бібліотека в Дрогобичі”, “Наука й її становище щодо працюючих класів”) датуються 1878 роком.

Погляди І. Франка на виховання і освіту формувалися під впливом педагогічних ідей прогресивних письменників, громадського руху, що розгорнувся в Україні навколо освітніх питань у другій половині XIX ст., а також боротьби трудящих Галичини проти національного гноблення, за широкий доступ дітей до знань і освіти. “Як син селянина, – говорив він, – вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов’язку віддати працею свого життя тому простому народові”.

Центральне місце в педагогічній спадщині І. Франка посідає проблема мети і завдань виховання. У розробці цієї проблеми, як зазначав В. Смаль, він піднявся значно вище від сучасних йому представників педагогічної думки в Галичині.

У своїй статті “Чого хоче Галицька робоча Громада?” І. Франко підкреслював, що тогочасне безправ’я і злиденне життя трудового люду Галичини більшою мірою було результатом його неписьменності і темноти. У цьому зв’язку він зазначав: “Темна людина не може дати собі ради ні в чому, не може встановити істину в тому, що їй говорять, не може брати участь в досягненнях людської думки і мистецтва”. У цій статті була представлено програму діяльності “Галицької робочої Громади” в справі освіти й культури. Одне з головних завдань цієї програми полягало в тому, щоб школа забезпечувала гармонійний розвиток фізичних і духовних здібностей учнів і готувала їх до плідної праці .

Виховним ідеалом І. Франка була людина-борець, “каменярь” нового суспільства. Це має бути особистість “з сильним переконанням в справедливості свого діла, гарячою любов’ю до людей, особливо до тих, які перебувають в найтяжчому становищі”. Саме така особистість “гідна назви людини”. Їй властиві “внутрішній спокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства”.

У численних публіцистичних і художніх творах І. Франко відстоював принцип демократизації освіти, висловлював обурення безправністю і приниженням трудящих у цій галузі. Він писав про фактичну недоступність освіти для дітей селян і робітників, про жалюгідний рівень знань, що давали дітям того часні школи, викривав національну дискримінацію в галузі освіти, розкривав тяжке матеріальне і соціальне становище народних учителів.

У багатьох статтях (“Середні школи в Галичині в 1875–1883 рр.”, “Чого вимагаємо?” та ін.) І. Франко розкрив лицемірний характер проголошуваних на сторінках урядових газет принципів свободи, рівності й братерства, наголошуючи, що принцип свободи насправді означає фактично свободу нещадного висискування робітника, що лозунг братерства ситих з голодними – це тільки пуста фраза і гірка насмішка.

Свобода навчання також не була реальним ідеалом суспільства. “А що ж значить свобода совісті без свободи навчання, слова, печаті і т. д.?” Виснажлива праця, брак вільного часу не дають змоги робітникам “стреміти до достатньої освіти і духовного росту як свого власного, так і своїх дітей”.

З надзвичайною гостротою І. Франко, який протягом усього життя боровся за розвиток української мови на

народній основі, ставив проблему навчання дітей рідною мовою. Його не міг не хвилювати стан її викладання.

Спроби передових діячів того часу, починаючи від М. Шашкевича, запровадити українську мову в школи зустрічали шалений опір не тільки урядових кіл, а також, з боку духовенства і реакційно настроєної інтелігенції, яка не хотіла говорити народною мовою.

Політика колонізації Галичини призвела до посилення національного гніту українського учительства, тому “учителі-русини (українці)... мусять... ховатися з своїм рідним язиком або мовчати, або говорити по-польськи”. Своєю письменницькою діяльністю І. Франко показував, якою повинна бути мова, що вивчається учнями. “Він боровся за утвердження в Галичині української літературної мови, в основі якої лежала мова видатних письменників України: Котляревського, Квітки-Основ’яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького. Франко зробив багато для того, щоб піднятися до вершин української літературної мови”.

Зразком для Франка була мова Тараса Шевченка. Він глибоко вивчав її й перший дослідив мовну лабораторію Великого Кобзаря. Турбота про дохідливість і ясність мови виявилася, зокрема, і в роботі Франка над своїми прозовими і поетичними творами. У цій важливій справі “йому доводилося бути одночасно і реформатором і основоположником, і практиком і теоретиком”.

Не залишилися поза увагою письменника й шкільні підручники того часу. Низький рівень навчальних книг був обумовлений, за словами І. Франка, тим, що до створення залучалися “не здібні і досвідчені, а в більшості випадків протеговані особи”.

Вчителям суворо заборонялося критикувати навчальні плани, підручники, інструкції тощо. Письменник зауважує, що керівники освіти зовсім “виключали індивідуальну думку вчителя”, а при створенні підручників

нехтувалися основні дидактичні принципи доступності, науковості і системності навчання, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів. На думку І. Франка, "... шкільні підручники, знов таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на престарілих педагогічних принципах, а деякі надто таки далекі від рівня сучасної науки..."

Школярі були позбавлені можливості вивчення безсмертних творів світової та української літератури не тільки на уроках, а й під час позакласного читання. Багато книг за розпорядженням міністерства культури та освіти було вилучено або вирізано з них цілі сторінки. Учні вимушені були користуватися не оригіналами, а підручниками і хрестоматіями.

Досить критично ставився І. Франко до хрестоматії Я. Головацького, яка була складена тільки з творів, написаних старослов'янською і староруською мовами. І. Франком були проаналізовані й інші підручники та хрестоматії для середніх навчальних закладів. Однак, жоден з них не відповідав, на його думку, передовим педагогічним поглядам. Про один із таких підручників він писав: "Ну, як нашим дітям прийдеться визубрювати всі оті глупості?"

У педагогічній спадщині І. Франка важливе місце належить висвітленню проблеми методів навчання. Стан навчання та виховання у народних школах та гімназіях письменник піддавав гострій критиці не тільки у статтях, а й у художніх творах ("Отець гуморист", "Трицева шкільна наука" та ін.) Навчання письму, читанню проводилося механічно, без застосування логічного зв'язку між складами слова. Аналізуючи методику навчання, яка вимагала бездумного відтворення букв або тексту, письменник звертає увагу читача на відсутність опори на мислення учнів. Словами свого героя вчителя Міхопського в

оповіданні “Борис Граб” І. Франко наголошує на необхідності “власної духовної праці” учнів гімназії.

Найголовніше під час навчання – “навчатися володіти своїм мозком”. Мета гімназії – навчити учнів “володіти духовними органами, виробити пам’ять, порядне думання, систематичність і, нарешті, критичність”. Молода людина після закінчення гімназії повинна бути “приготована узятися до всякої праці чи науки”. Уся навчальна діяльність учня в гімназії “лише – гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча – здібність власного думання”.

І. Франко рішуче виступав за розвиток української літературної мови на загальнонародній основі, наполягаючи на запровадженні в школах Галичини правопису, створеного за фонетичним принципом. На думку письменника, етимологічний принцип побудови правопису значно його ускладнював і тому викликав труднощі.

У вивченні мови він наполягав також на тому, “щоб справу правопису розв’язали в нас остаточно па користь простої послідовної й раціональної фонетики, яка, крім великого полегшення в навчанні руської (української) мови в школі, ... дозволяє вірніше передавати всі фонетичні відмінності і особливості окремих руських діалектів”.

Кардинального вдосконалення вимагала також методика викладання української літератури. І. Франко піддавав гострій критиці стан викладання літератури, програми і підручники з цього предмета. В. Смаль, відомий дослідник педагогічних ідей І. Франка, на основі матеріалів, опублікованих у журналі “Вчитель” 1894 року, наводить такі дані про становище вивчення української літератури в Галичині: “Знання, які подавалися учням з цього предмета, були дуже обмеженими, хоч вивчався він протягом восьми років... Програма переобтяжувала учнів вивченням давньої літератури”. Письменник уважав, що

“староруїщина” і “старословешщина” – предмет студій університетських, а не гімназійних.

На думку І. Франка, в школі на уроках літератури повинна звучати жива народна мова. Вивчення народної творчості в курсі літератури сприятиме формуванню почуття любові до краси рідного слова. Вивчення літератури в школі повинно будуватися на ґрунтовному аналізі твору після попереднього читання тексту і розуміння його змісту, на оцінці літературних образів і явищ, зв'язку з життям, конкретними історичними обставинами, вирішенням виховних завдань тощо.

У своїх публіцистичних творах письменник також відстоював необхідність бережного ставлення, любові й поваги до кожної дитини з боку батьків і вчителів. “Діти, – зазначав він, – такі ж люди, як і старші, дітей, їх особисту гідність і їх потреби треба так само шанувати, як і старших, і тільки поводячись з ними лагідно, щиро, розумно, як з рівними, входячи у спосіб думання, можна їх виховувати на чесних, щирих, правдолюбних і справді вільних людей”.

У багатьох публіцистичних і художніх творах І. Франко висловлював глибоке занепокоєння з приводу незадовільного правового і матеріального стану вчителів Галичини. У статті “Факт до характеристики нашого шкільництва” письменник гнівно засуджував свавілля шкільної адміністрації.

На прикладі безпідставного звільнення від роботи сільської вчительки Юлії Шнейдер (відомої поетеси Уляни Кравченко) він з обуренням констатував, що тогочасна шкільна система питання освітні, наукові, педагогічні ставила “на другім або на третім плані, а на першим зовсім що іншого”. Окружна шкільна рада, діючи всупереч інтересам учнів, звільнила вчительку с. Бібрці, яка до цього заслужила «кожного разу на похвали інспектора

окружного і місцевої ради шкільної за взірцеве провадження дітей».

Учитель часів І. Франка був цілком безправного людиною. Занадто багато контролюючих осіб стояло над ним: "...і вїйт, і священик, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як то кажуть, і баба і ціла громада...". Але, на думку письменника, достатньо було б одного окружного інспектора для контролю за навчальним процесом, а переводити вчителя мав би право тільки інспектор крайовий. Якщо учитель буде мати незалежність, він зможе працювати творчо, а не відбувати "панщину".

У літературній спадщині І. Франка є інші незаперечних свідчення безправності учителів народних шкіл Галичини: "Рука об руку з протекціонізмом існувала підла система шпіонажу, яка пронизувала наскрізь нашу шкільну справу. Вчитель повинен був шпіонити за учнями, інспектор – за вчителями, зокрема й поза школою. ... Чим більше любили вчителя на місці, тим небезпечнішим здавався він нашому шкільному паші, тим швидше треба було його усунути".

Глибоко усвідомлюючи вирішальну роль учителя у вихованні підростаючого покоління, І. Франко вважав, що вчитель має бути взірцем для учнів. У своїй пам'яті він зберігав образи кращих вчителів Дрогобицької гімназії, де йому довелося навчатися; найбільше цінував учителів, які використовували активні методи навчання, намагаючись "змалу при звичаїти ученика до мислення та й то до порядного, логічного мислення".

З великою повагою ставився він до таких учителів, як Д. Міхонський, Е. Гікель, П. Антонович, Ю. Турчинський. Вони були "дійсними приятелями молодіжі, уміли єднати в собі її прихильність і довірливість, поступали в школі оглядаю, тактовно і по найбільшій частині безсторонно,

заохочували до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість”.

Письменник згадує із захопленням і глибокою вдячністю вчителя математики Д. Міхонського: “... математик і філософ, чоловік дуже живого темпераменту, лагідний і великий приятель учеників, добрий, розумний, мислячий. Він не тільки що давав у вищій гімназії початки логіки і психології, але й у нижчій давав математику, часом польський язык”.

Проте більшість учителів Дрогобицької гімназії застосовували зовсім іншу систему навчання, вводячи в неї замість розумної науки механічне заучування навчального матеріалу, а “замість поради та сказівок страшили учеників арештами, карами, а часто й зовсім негідною уличною лайкою”. Але попереду був “у тім згляді сам директор, О. Баревич”. Ці вчителі не в змозі були відповідати на запитання учнів, чим гальмували допитливість останніх. Як прикрий зразок учителів такого типу письменник згадує Юрчакевича, “котрий велів учити напам'ять історію Вельтсра скорочену, – як казав сам, для вправи в язиці”.

Такі вчителі вважали “ученика мертвим, бездушним знарядом, призначеним тільки на те, щоби дав спокійно набивати свою голову всякими “премудростями”, нікому на нінащо не здалими, нікого не обходячими, з життям і його потребою нічим а нічим не зв’язаними. Того ученика вони пінять найвище, котрий може найліпше перемінюватися в машинку, бубнящу регулярно, хоть механічно завдані лекції. Той ученик отримує від них найліпші ноти (оцінки), у котрого їм удалось найдокладніше затерти всі живі, чоловічі черти, знищити всякий зав’язок самостійного характеру, прогнати всяку охоту до самостійного мислення”.

На думку І. Франка, в “нижчих класах” гімназії повинні викладати найосвіченіші, пайпередовіші вчителі. Проте в Дрогобицькій гімназії, за словами письменника,

всупереч здоровому глузду саме в нижчому ступені працювали педагоги, що мали найменше практики, найменше знання, що значить, найменше могли вщепити в учеників любов до науки, зацікавити їх, привчити думати і дати, які-небудь ґрунтовні початки.

У педагогічній спадщині І. Франка визначені типові недоліки тогочасних шкіл. Проте значна частина цих недоліків має місце і в сучасній школі. На думку відомих українських педагогів М. Ярмаченка.

Удосконалення шкільної освіти він уважав необхідною умовою плідного розвитку університетської освіти.

Григорій Ващенко (1878–1967) – один із творців української освітньо-виховної системи. Народився на Полтавщині, отримав духовну освіту (Духовна Академія у Москві). До революції вчителював у різних середніх навчальних закладах України і Росії, більшою мірою - на Полтавщині.

Революція в Росії і створення Центральної Ради в Україні надихнули педагога-патріота на активну роботу з підготовки педагогічних кадрів для українського шкільництва – він працює лектором на курсах перепідготовки вчителів у Полтаві. 1917 року викладав у Полтавському вчительському інституті. З 1918 р. – доцент в Українському Полтавському університеті, що згодом став педагогічним, а з 1927 р. – професор і керівник кафедри педагогіки в цьому ж закладі. Тут написав підручник для студентів-педагогів “Загальні методи навчання” (1928 р.), що став головним твором педагога. 1933 року Ващенко звинуватили у буржуазному націоналізмі, книгу було вилучено з усіх бібліотек, а його самого звільнили з інституту.

У роки німецької окупації перебував у Полтаві, а після війни разом з родиною емігрував до Німеччини у Мюнхен (американська окупаційна зона). Там став профе-

сором і завідувачем кафедри педагогіки в загальновідомому Українському Вільному Університеті, а згодом – ректором Української Богословської Академії у цьому ж місті.

Ващенко є творцем української національної педагогіки, яка відповідає духовності українського народу, його історичній місії і потребам державного будівництва України. Цьому передувала кропітка довготривала понад 30 років робота з вивчення історії світових педагогічних систем, зарубіжного та вітчизняного педагогічного досвіду. Результатом стала велика, видана у Мюнхені в 4-х частинах, праця (1949 р.), яка й зараз використовується для лекцій з педагогіки в Українському Вільному Університеті.

Початком і загальною назвою став підручник “Загальні методи навчання”, до якого були дописані дидактичні роботи: “Система освіти в самостійній Україні”, “Система навчання”, “Організаційні форми навчання”. Далі ідуть роботи з проблем виховання: “Виховний ідеал”, “Виховна роль мистецтва”, “Засади естетичного виховання”, “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру”.

Глибоко вивчивши історію та педагогічний досвід українського народу, Ващенко вибрав звідти все найкраще і створив у творі “Виховний ідеал” яскравий образ виховного ідеалу української людини. Цей ідеал побудований на двох головних принципах: християнської моралі та української духовності, і спрямований на службу Богові і Україні. Християнська мораль ставить в основу виховання загальнолюдські вартості: закон – творення добра і боротьби зі злом, шукання правди і побудова справедливого суспільства, що спирається на закони краси і любові.

Українська духовність відображає національні цінності, які виплекані упродовж віків і входять до традицій українського народу. Це все те, що найбільше

відповідає психології народу і його призначенню: українська гостинність, замилювання красою, мистецька творчість, схильність до музики, співу і танців, побут українців з його вірністю в коханні тощо.

Національні вартості зафіксовані і відображаються у пісенному фонді, у звичаях українського народу, в його мистецтві, у творах кращих українських митців і письменників, у християнській вірі й історичному минулому. Для створення українського виховного ідеалу, на думку Ващенка, треба відтворити історичне минуле свого народу з його культурними скарбами, а також зачерпнути зі скарбниць інших народів те, що найкраще і що відповідає нашій духовності.

Ващенко став творцем української національної системи освіти. Він вказував, що за період більшовицької влади національні риси зазнали великого ушкодження і їх треба відновити. У своїй праці “Проект системи освіти в самостійній Україні” він подає викладки, які пропонує вважати вихідними у справі реальної розбудови національної системи освіти.

Її головними елементами Ващенко назвав: ідеалістичне світосприймання, яке виключає більшовизм з його матеріалізмом і атеїзмом; християнська мораль як основа родини і здорового суспільства; високий рівень педагогічних наук; організація педагогічних досліджень і розбудова дослідних педагогічних станцій та лабораторій; видання педагогічних творів, шкільних підручників й іншої літератури для молоді.

Невід’ємною частиною національної системи освіти Г. Ващенко називає родинне виховання, що обумовлює необхідність психологічних і педагогічних знань для батьків.

Г. Ващенко запропонував наступну структуру системи освіти у вільній Україні:

1. Передшкільне і дошкільне виховання: материнсь-

кий догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (з 3 до 6-ти років);

2. Початкова школа (від 6 до 14-ти років);

3. Середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (від 14 до 18-ти років);

4. Висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія (від 18 до 23-х років);

5. Позашкільна освіта;

6. Науково-дослідні установи: академія наук, академія педагогічних наук.

Для повноти виховного процесу Ващенко вказує на необхідність зв'язку між школою, родиною і виховними молодіжними організаціями, в утвердженні твердих моральних законів, без яких суспільство піддається розкладові, педагог важливу роль відводить релігійному вихованню і церкві.

“Педагогічна система кожної історичної епохи, – пише академік М. Стельмахович, – висуває свій оригінальний чи актуальний уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал. То ж цілком закономірно виникає питання про сучасний педагогічний ідеал національного родинно-громадсько-шкільного виховання в Українській державі”.

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася система виховання, що ґрунтувалася на національних рисах і самобутності українського народу, але тривалий час вона нехтувалась і заборонялася.

Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції народу, поступово відроджується національна система виховання, яка враховує такі особливості сьогодення, як перехід України до ринкових відносин, відродження всіх сфер життя українського суспільства і

процес розбудови незалежної держави. В її основі – український виховний ідеал.

Поняття національне виховання охоплює всі зазначені особливості. По-перше, воно рівнозначне державному, хоча останнє є вужчим, одиничним щодо виховання як загального поняття. По-друге, в жодній країні світу не існує виховання “взагалі”. Воно завжди має конкретно-історичну національно-державну форму і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною. І нарешті, національне виховання найбільше відповідає потребам відродження України. Воно однаково стосується як українців, так і інших народів, що проживають в Україні.

Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної гідності й через пізнання власної історико-культурної спадщини допомагає пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська суверенна держава охороняє національні права всіх громадян України.

Головна мета національного виховання на сучасному етапі – передання молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду й на основі цього формування особистісних рис громадянина України (національної самосвідомості, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, фізичної, екологічної культури), розвиток індивідуальних здібностей і талантів.

“Перебудова життя, – пише О. Вишневський, – а в царині освіти – навчально-виховного процесу – це передусім перехід до віри в інші ідеали, а відтак і до життя, зорієнтованого на них. Ідеал – це вічний,

досконалий але недосяжний взірець. Він є стимулом для особистої і громадянської діяльності, він живить наше буття, зміцнює моральні устої, підтримує сумління. Сила ідеалу – нездолання, а тому “ідеалісти” легко переносять труднощі буденного життя”.

Ідеал – уявлення про взірець людської поведінки і стосунки між людьми, що виходять із розуміння мети життя.

Його формування залежить від виховання, умов життя і діяльності людини, від особливостей власного досвіду. Ідеали школярів різного віку різняться як змістом, так і структурою й дієвістю. Зміст ідеалу – те, яких людей, літературних героїв, які якості особистості учень вважає ідеальними.

Структура ідеалу – рівень його узагальненості, тобто чи ідеалом є конкретна людина, чи сукупність рис окремих людей, узагальнених в одному образі. Дієвість ідеалу – ступінь впливу на поведінку та особистість учня.

Ідеал національного виховання найглибше розкрито у працях українського педагога Г. Ващенка (“Виховний ідеал”, “Виховна роль мистецтва”, “Тіловиховання як засіб виховання волі й характеру” та ін.). В основі ідеалу національного виховання, яким його бачить автор, – загальнолюдські та національні цінності, що є духовним надбанням народу.

До загальнолюдських цінностей належить моральний закон творення добра та боротьби зі злом, пошук правди, справедливості, сповідування ідеалів любові та краси. Водночас людина народжується і живе в конкретному національному середовищі, що вирізняється з-поміж інших мовою, культурою, звичаями. Саме звідси, з походження людини, починається усвідомлення особливостей свого народу, нації, етносу.

Отже, на думку Г. Ващенка, ідеал національного виховання ґрунтується на двох головних цілях: служіння.

Богові та своїй нації. Бог – це абсолютна Правда, Любов, Справедливість, Краса. Нація – реальна земна спільнота, в житті якої повинні реалізуватися абсолютні загальнолюдські цінності.

В педагогічному значенні виховний ідеал – людина, яка служить Богові й Україні. Така орієнтація зумовлює категоричне протиставлення Г. Ващенком українського національного виховання, з одного боку, більшовицькій моделі, що ґрунтується на матеріалізмі й атеїзмі, а з іншого – націонал-соціалістичній ідеології фашизму з її культом сили і зневаги до людини.

Г. Ващенко вважав, що ідеал не може бути постійним, він має вдосконалюватися. Розв'язуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, ми мусимо рахуватися не лише з нашими традиціями, а й з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне і майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого народу, як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, другі усувати або принаймні ослаблювати.

Процес державотворення в Україні, загальна демократизація і гуманізація суспільства потребують виховання підростаючого покоління на перспективу. “Але одне очевидно, – зазначає О. Вишневський, – через десять років життя ставитиме до українця зовсім інші вимоги, ніж ті, які ставило донедавна і до яких наша виховна традиція пристосувалась. Незалежно від історично сформованих виховних поглядів у найближчому майбутньому нам потрібен буде не мрійник, не емоційна та самозосереджена істота, а практичний ініціативний діяч, господар з міцним характером, вольовий, цілеспрямований, з глибокою вірою у вартості, яким служить. Не все в цій характеристиці узгоджується з українською виховною традицією. А це означає, що вона повинна зазнати уточнень”.

Кінцевою метою виховання особистості є її підготовка до виконання комплексу ролей, необхідних для

суспільного життя: громадянина, трудівника, громадського діяча, сім'янина, товариша. Підготовка до ролі громадянина передбачає формування людини з активною громадянською позицією, почуттям обов'язку й відповідальності перед суспільством. Роль трудівника охоплює вміння і бажання активно працювати, створювати нові матеріальні та духовні цінності.

Виконання ролі громадського діяча означає активну участь особистості в громадському житті. Уже в стінах школи особистість слід готувати й до ролі сім'янина, майбутнього батька, чоловіка, матері, дружини. Кожен учень як товариш повинен уміти розуміти іншу людину, співчувати, жаліти, поступитися, поділитися та ін.

Народна педагогіка про мету виховання

Добрі діти – спокійна старість, лихі діти – старість стає пеклом.

Життя прожити – не поле перейти.

Життя як стерниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Сучасний учений В. Андрущенко наголошує на тому, що взаємодія між філософією та освітою завжди відігравала істотну роль у розвитку людства. Каналом зв'язку у такій взаємодії: між загальною філософією й розробкою вихідних установок, цілей й цінностей освіти стала філософія освіти, а її високою ідеєю людинотворча функція освіти.

Отже, освіта в добу глобалізації та високих технологій є чинником сталого розвитку, формування демократичного суспільства, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки (В. Андрущенко, В. Кремень, В. Огнев'юк). Водночас, як зазначають дослідники, авторитаризм залишив глибокий відбиток в сучасній вітчизняній освіті, що й визначає назрілість у ній аксіологічного повороту, заснованого на принципово нових світоглядно-методологічних засадах,

переосмислення завдань, цілей, цінностей і якості освіти з позиції людиноцентризму.

Людиноцентризм сучасної філософії освіти безпосередньо пов'язаний з системою ціннісних відношень. Отже, виховання, яке за традицією української освіти, має навіть більше значення, ніж суто знанняса освіта, має реалізувати поставлені перед освітою завдання – формування людини як особистості, творця самої себе і довколишніх умов (І. Бех).

Досліджуючи проблему педагогічних цінностей в історії освіти і думки, Л. Вовк зазначає, що вітчизняна педагогічна думка широко користувалась успадкованими загальнолюдськими і національними традиційними гуманістичними цінностями.

Зокрема, про аксіологічність вітчизняного педагогічного процесу свідчить проголошення прогресивними представниками педагогічної думки мети виховання як “розвиток вихованця у моральному напрямі, розкриття його здібностей і самоорганізованості, формування характеру, чіткості й ясності почуття, сили і ясності розуму”.

Вітчизняними істориками, етнографами (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко), мовознавцями (П. Житецький, О. Потебня, М. Сумцов) розвивався науковий напрям, який сприяв формуванню у майбутніх учителів цінностей народного, патріотичного характеру, гідності, гордості. Автори при підготовці вчителя зосереджували увагу на питаннях мети виховання, “педагогічності моральних понять” (у співвідношенні до духовної моралі), ідеалу моралі, виховання чеснот – честі, доброзичливості, обов’язку, добра, справедливості, прихильності, відповідальності, працелюбства.

Водночас, дослідження, здійснені у галузі сучасної філософії освіти (В. Андрущенко, І. Бех, В. Бех, Г. Ващенко, В. Гриньков, М. Євтух, І. Зязюн, П. Ігнатенко,

В. Кремень, М. Левшин, Н. Максимчук, В. Огнев'юк, С. Сисоєва, Л. Хоружа, А. Ярошенко) дозволяють не лише глибше зрозуміти феномен педагогічних цінностей, але й спрямовують на опанування їх як способів професійного буття, способів ставлення до дитини, взаємодії з нею у навчальному-виховному процесі й самотворення своєї особистості. Адже завдання творчого педагога, підкреслює В. Андрущенко, – вселити учням гуманістичну цінність ідеї і вміння піднятися вище суєтності, досягти філософського ставлення до життя.

З цього випливає глобалістський масштаб сучасної аксіології освіти, яка має розкрити глобальну цінність для людства процесів педагогічного творення людської особистості.

Рівень розробленості категорії “цінності” в сучасній українській педагогічній науці засвідчують праці О. Вишневського, П. Ігнатенко, які розробили власні підходи до класифікації цінностей та визначення їх змісту; дослідження В. Галузинського, М. Євтуха, І. Зязюна, В. Крижко, Н. Ничкало, О. Савченко, С. Сисоєвої, О. Сухомлинської, Н. Ткачової, Т. Усатенко, Л. Хомич. Вагомий внесок у становлення теорії педагогічних цінностей зробили С. Гессен, Н. Голованова, В. Сластьонін, І. Ісаєв, В. Шиянов. Зокрема, С. Гессен розглядає цінності освіти як цінності культури людського суспільства.

Кожний план Буття, за С. Гессеном, має свої завдання і цінності. Думка про необхідність розробки системи цінностей, які мають стати змістом виховання, обстоюється Н. Головановою, яка вважає, що теоретики аксіологічного підходу обережно обходять цю принципову проблему. Своєрідною відповіддю на поставлене питання можна вважати погляд О. Сухомлинської, яка вважає, що оскільки цінності опосередковано стосуються педагогіки, то метою педагогічного впливу має бути залучення до тих

цінностей, які мають універсальне значення, абсолютний характер і, що найважливіше для виховання, позитивну спрямованість.

Інноватикою в українській педагогічній думці є звернення до українознавчої аксіологічної проблематики, що здійснено на засадах когнітивної педагогіки. Як підкреслює у своєму дослідженні Т. Усатенко, визначальним у педагогічному концепті є цінність як позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, певної спільноти, суспільства загалом. Цінності як аксіологічні домінанти перебувають у тісній взаємодії з концептами. Упорядкований та ієрархічно структурований мінімум концептів утворює концептосферу.

Людина, наголошував А. Макаренко, не виховується частинами. Через це кожна складова виховання, виконуючи свою особливу роль, слугує водночас досягненню єдиної мети, реалізується у поєднанні з іншими складовими. Наприклад, розумове виховання тісно пов'язане з моральним вихованням, оскільки моральність формується на основі світогляду й самосвідомості.

Успіх естетичного виховання також зумовлений рівнем розумового виховання, тому що воно сприяє виробленню оцінних суджень, вихованню смаків, розумінню мистецтва. Без розумового виховання неможлива належна трудова підготовка, що потребує певного рівня мислення. Розумове виховання позначається і на фізичному розвитку особистості: знання нею основ фізіології та гігієни, розуміння сутності життєдіяльності організму допомагає їй свідомо й розумно ставитися до свого здоров'я.

Простежується зв'язок естетичного і морального виховання. Прекрасне як предмет естетичного впливу на школяра викликає також моральні почуття, наприклад, роль краси рідної природи у вихованні любові до

Батьківщини. Естетичне виховання сприяє підвищенню ефективності трудового виховання школярів

Вихованню любові до праці допомагає чіткість її організації, злагодженість і ритмічність дій, раціональна організація робочого місця, естетичний вигляд виробу як результату такої праці. Існує тісний зв'язок і між естетичним та фізичним вихованням. Здоров'я, належний фізичний розвиток, красива постава впливають на естетичний розвиток людини.

Про зв'язок фізичного виховання з розумовим та естетичним вже йшлося. Воно тісно пов'язане також з трудовим вихованням, оскільки полегшує виконання трудових операцій і процесів. Фізичне виховання сприяє здійсненню моральних вчинків, докладанню вольових зусиль, вияву моральної стійкості й витривалості.

Провідні завдання виховання школярів визначені пріоритетними напрямками реформування виховання, визначеними Державною національною програмою “Освіта” (“Україна ХХІ століття”).

До них належать: формування національної свідомості, любові до рідної землі, народу, бажання працювати задля держави, готовності захищати її; забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії свого народу; формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою; прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій українців та представників інших націй, які проживають на території України; виховання духовної культури особистості, створення умов для вибору нею своєї світоглядної позиції; утвердження принципів вселюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності та інших добродійностей; формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря; забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і

молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я; виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки; формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою; розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов для її самореалізації; формування у дітей і молоді вмінь міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин.

ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ АКСІОЛОГІЇ

У рамках педагогічної системології **педагогічна аксіологія** виступає у ролі смислотворчої моделі нової парадигми.

Можна виокремити ряд **принципів**, на основі яких функціонує педагогічна аксіологія. Залежно від підходів, критеріїв дослідники визначають різні, але завжди пов'язані внутрішньою логікою аксіології, принципи. Так В. Сластьонін і Г. Чижаква виділяють такі принципи:

1. Принцип історичної та соціокультурної мінливості освітніх цінностей. Накопичені суспільством соціально значимі лишаються загальнолюдські цінності. Соціальні, ідеологічні цінності визначаються та формуються відповідно до історичної епохи, рівня соціального та економічного розвитку суспільства.

2. Принцип взаємозв'язку соціокультурних та освітніх цінностей. Освітня система існує в соціокультурному просторі та взаємодіє з ним.

3. Принцип співвіднесення суспільних та особистісних цінностей. Освіта забезпечує засвоєння загальноприйнятих норм, способів поведінки і діяльності. Засвоєння цінностей відбувається шляхом їх емоційного переживання та прийняття.

4. Принцип інтеграції традиційних та інноваційних цінностей. Педагогічні інновації можуть відноситися до цінностей лише за умови, що вони гуманістичні, сприяють розвитку індивідуальності, спрямовані на розвиток позитивних відносин.

Н. Асташова використовує більш традиційний підхід до визначення основних принципів педагогічної аксіології.

На її думку, до основних принципів відносяться ті, що перераховані далі: принцип гуманізму, принцип комплексності, принцип емоційної відкритості, принцип адекватності, принцип відповідності, принцип включеності.

Функції аксіології

Аксіологія має свої принципи та функції, що формують та спрямовують суспільство і кожного індивідуума зокрема. Завдяки функціям аксіології людині легше зрозуміти свою роль і значення у житті суспільства та у власному житті.

Розуміння та усвідомлення цінностей сприяє гармонізації життя духовного та матеріального, дозволяє сприймати буття з точки зору суспільної освіченості, а не первісного інстинктивного існування.

Аксіологія визначає три функції цінностей

- Функція конституювання сенсу життя
- Орієнтаційна функція цінностей
- Нормативна функція цінностей

1. Функція конституювання людського життя

полягає в утворенні його духовної основи, тобто формування сенсу життя. Найчастіше, таке формування відбувається під впливом суспільства, його релігійних, традиційних та культурних цінностей. Насамперед розуміння сенсу життя полягає в усвідомленні понять: добро, краса, істинна, справедливість, тощо. Чим розвиненіша людина, тим складніше і болючіше їй сприйняти проблеми сенсу життя.

Не завжди вибір “правильного” шляху сприяє знаходженню сенсу життя. Працюючи з користю для суспільства і релігії можна бути повністю нещасним, і навпаки, віддаючи себе улюбленій справі, яка цілком ігнорує потреби людства, можливо відчувати повноту та потребу існування. Тобто, найважливішою потребою для наповнення життя сенсом є свобода, право вибору та внутрішня гармоніє. Однак, поняття свободи все ж впирається в рамки суспільного життя. Тобто цінності, що обрала особа мають бути гідними людини, та визнаватися суспільством.

2. Орієнтаційна функція цінностей дозволяє правильно обрати бажаний напрям. Цінності виставляють свої орієнтири. Орієнтирами слугують ідеали, що

утворюються незалежно для кожної особи. Ідеалами слугують зразки поведінки, зовнішній вигляд досконалості тих чи інших предметів, що дозволять підвестись над рутиною та буденністю. Іноді неправильне усвідомлення та сприйняття ідеалу перетворює його на ідола, кумира. Людина більше не прагне до досконалості, самопізнання, саморозвитку, натомість перетворює себе на копію вже сформованої особистості, в результаті чого втрачає себе. Тобто поняття ідеал є мірилом реальності. В ідеалі людина не зникає, прагнучи до ідеалу формує в собі правильні якості та вдосконалюється.

3. Нормативна функція цінностей тісно пов'язана з орієнтаційною. Усвідомлення цінностей, це не лише формування ідеалу, але і усвідомлення понять, таких як добро, справедливість, тощо. Тобто, цінності сприяють правильному вибору, формують норми діяльності людей.

Норми – це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться із сенсу цінності. Серед них виокремлюють моральні, правові, естетичні, звичаєві, технічні, харчові та ін. Основою кожної норми є певна цінність. Наприклад, норма “не роби зла” заснована на цінності добра. При цьому вищі цінності, цінності-цілі не вимагають свого обґрунтування – “роби добро в ім'я добра”. Інші, так звані матеріальні цінності, обґрунтовуються вищими цінностями. Так, вимога “не їж невідомих грибів” ґрунтується на вищій порівняно з цінністю їжі – цінності життя.

Норми регулюють суспільне життя. Тримують суспільство у рамках співжиття, взаємодопомоги та порозуміння.

Тобто завдяки функціям, що їх виконують цінності, людина може жити у суспільстві, усвідомлювати ідеали та норми життя.

КОНЦЕПЦІЇ ВІДБОРУ І ЗМІСТУ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

За Ж. Омельченко ключовими моментами у філософсько-педагогічному обґрунтуванні концепції відбору і змісту загальнолюдських цінностей виступають такі:

- сфокусувати смисложиттєві, системоутворюючі, інтегративні за змістом цінності;
- подати їх як універсальні конструкти в системі, у ієрархічній структурі;
- кількість цінностей не може бути великою;
- цінності активізуються як критерії при оцінці і виборі модусу поведінки, цілей і способів їх діяльності;
- конкретний набір загальнолюдських цінностей виробляється історією цивілізації, культурою і виступає як умовний;
- це передбачає можливість і необхідність на основі емпіричних, історико-порівняльних і гносеологічних досліджень створення авторської концепції відбору і змісту загальнолюдських цінностей (Л. Виготський, К. Обуховський, Л. Колберг, Л. Божович, М. Яценко, І. Кон, І. Мартишок, Г. Терещук, В. Караковський, І. Дементьев).

Поняття “цінності” пов’язане з поняттям “принципи”. Однак принципи – це не цінності. Це те, що направляє людську поведінку, це внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки. Вони фундаментальні та незаперечні. Це такі як: робота, друг, чоловік (дружина), особистість, культура, релігія, сім’я, ворог, гедонізм, гроші, володіння...

Досить часто ціннісні орієнтації, які знаходяться на рівні принципу, забезпечують злагоду в соціальних групах. Цінність як норма дозволяє посилити упорядкованість соціальних взаємодій, чітко окреслити виконання виробле-

них людством правил. На цьому рівні ціннісні орієнтації відображають позицію особистості за конкретної ситуації, орієнтовану на конкретні зразки поведінки, узагальнені принципи діяльності. Цінності-норми здатні реалізувати інструментальну функцію стосовно цінностей, які знаходяться на рівні ідеалу.

У соціальній психології виділяють важливе поняття “*референтна група*”. Референтними, або еталонними називають групи, чий цінності, норми, установки та орієнтація не тільки приймаються людиною до уваги під час організації своєї соціальної поведінки, але й стають мотивами її поведінки. Кожна група відрізняється інтеріоризованими цінностями.

Будучи одночасно членом декількох груп приналежності, педагог або учень намагається ідентифікувати себе далеко не з усіма. Є такі групи, думку яких вони поважають, особливо (клас, секція, гурток...). Роль референтних груп у школі полягає в тому, що вони дають певний стандарт (критерій), за допомогою якого педагог (учень) може оцінювати себе та інших, формують його соціальні цінності та установки.

Приймаючи цінності та стандарти певної групи за еталон своєї поведінки, людина разом з тим претендує на визнання його референтною групою. Таким чином цінності можна розглядати як основу буття людини. З цього приводу Ж. Сартр висловився так: “...життя не має апіорного смислу. Доки ви не живете власним життям, воно нічого із себе не уявляє, ви самі повинні надати йому смисл, а цінність є не що інше, як обраний вами смисл”.

Пріоритетний смисл людського життя визначається вибором однієї із позицій: *гуманізм* – служіння людям; *перфекціонізм* особистісне самовдосконалення; *корпоратизм* – належність до референтних груп; *прагматизм* – орієнтація на успіх; *гедонізм* – отримання задоволення.

Референтні групи можуть бути не тільки реальними, але й умовними. В останньому випадку може виникнути побоювання одностороннього розвитку педагога, оскільки за таких умов практично відсутній зворотний зв'язок між референтною групою та середовищем, що оточує. Він буде жити та розвиватися в сфері ідеалів, а не реальності.

Референтними можуть стати й асоціальні групи. Тому, вивчаючи особистість учня, важливо з'ясувати, які групи є для нього референтними, яка спрямованість цих груп.

Учасникам референтної групи зазвичай властиво приписувати позитивне своїй групі, а негативне – чужій. У той же час група не встановлює норми для кожної можливої ситуації, а тільки для значущих, важливих.

У ряді випадків учень може бути членом декількох референтних груп відразу. Це може привести до внутрішнього конфлікту його особистості, до її роздвоєння, якщо спрямованість цих груп різна. Наприклад, учень бажає займатися спортом, члени секції, де він тренується, є для нього референтною групою. Але й батьки для нього також – еталонна група, а вони – проти його захоплення спортом. У дитини виникає роздвоєння власної позиції, яка боляче переживається.

Найвищий рівень ціннісного вираження особистості – наявність ідеалу. Ціннісна орієнтація, відзначена ідеальним проявом, відображає досконалий зразок. Це головний критерій у вирішенні практично будь-яких питань, це найдійовіший стимул поведінки і діяльності особистості.

У силу різноманітності прояву людиною власного біосоціального буття і поліфункціональності педагогічної діяльності ціннісний блок особистості вчителя має складну структуру, у якій складові знаходяться в системно-ієрархічних відносинах. Природно, що через індивідуальні особливості, “набір” і ранги цінностей конкретних вчите-

лів значно відрізняються. Безсумнівно, що ціннісною домінантою особистості вчителя повинні бути такі духовні цінності, як любов, совість, віра, відповідальність та інші.

Процес інтеріоризації цінностей за сучасних умов розглядається як пріоритетне завдання. Цей процес може бути представленим у вигляді ланцюжка: включення до виховного процесу ціннісних об'єктів – пред'явлення цінностей особистості вихованця – забезпечення зв'язку “суб'єкт-об'єкт” – емоційно позитивна реакція та її фіксація – генералізація відносин усвідомлення цінності – корекція ціннісного ставлення на підставі фактичних уявлень про ідеальний рівень цінності.

Повний цикл формування ціннісних орієнтацій може включати наступні етапи:

- 1) пред'явлення цінностей вихованцеві;
- 2) усвідомлення ціннісних орієнтацій особистістю;
- 3) прийняття ціннісної орієнтації;
- 4) реалізація ціннісних орієнтацій у діяльності та поведінці;
- 5) закріплення ціннісної орієнтації в спрямованості особистості і переведення її в статус якості особистості, тобто у своєрідний потенційний стан;
- 6) актуалізація потенційної ціннісної орієнтації в якостях особистості вчителя.

Безумовною та абсолютною цінністю є людина як біосоціальний організм, який розглядається як єдність фізичного і духовного, природного і соціального, спадкового і набутого. Надзвичайний стан людини як цінності в системі інших цінностей зумовлюється, з одного боку, її унікальністю, і з іншого вторинністю, похідним характером будь-яких ціннісних парадигм стосовно особистості.

Унікальність людини як особистості можна позначити через характеристики, побудовані на запереченні: *незвідність, невизначеність, невимовність*. Суть цих характеристик полягає в наступному.

По-перше, людина за своєю природою не може бути зведена ні до чого природного чи соціального, або ж до того й іншого разом. Усвідомлення самого себе – складне завдання, бо в самосвідомості суб'єкт стає предметом власної оцінки; така подвійна самооцінка вимагає еквіваленту, який знаходиться поза суб'єктом. Людина взагалі була б не в змозі відрізнити себе як істоту від інших людей, якби вона не знаходила свою родову суспільну сутність в продуктах власної творчості, які засвідчують її цінність.

Людина від народження – відкрита система, яка біологічно і соціально удосконалюється не завдяки генетичній програмі інстинктів і рефлексів, а середовищу, спілкуванню, мові. У той же час, поступово формуючись як суспільна істота, людина не може бути визначена у вигляді будь-якої соціальної функції чи набору функцій. Особистість завжди більша і значніша від будь-якої справи, будь-якої професії, будь-якого соціального статусу.

Джерелом внутрішніх цінностей, вірування, стереотипи, бажання. Шлях до внутрішньої гармонії проходить через розширення сфери усвідомлення, поглиблення саморозуміння.

По-друге, людина – це душа, духовність, а не проста сума біологічного і соціального. Тому вона не може бути визначена з погляду зовнішніх умов і навіть внутрішніх законів свого існування, незважаючи на те, що її життя залежить від безлічі факторів і обставин, починаючи від ідеологічних постулатів і закінчуючи станом погоди.

Внутрішньо вона залишається завжди вільною, тому що зрештою вона підкоряється не законам природи і суспільства, а духовним поняттям та правилам. Як зазначав Касіян Сакович у своєму славнозвісному “Трактаті про душу” (1625 р.), наука і розмова про душу найблагородніші творіння, не лише прекрасні і високі, а й

дуже потрібні для нашого знання і спасіння. Через незнання природи душі, її властивостей і здатностей між людьми поширилося багато хибних думок.

По-третє, людина як духовна істота за своєю сутністю повністю невиразна. Людина, – на думку О. Вишневського, – істота, котра перебуває вічно в стані внутрішньої боротьби, але водночас істота самодостатня. Вона досвідчена і обмежена, сильна і слабка, добра і зла, правдива і брехлива і т.д. Вона завжди в дорозі.

Особистість – це мікрокосм (Г. Сковорода, В. Вернадський), так само невимірний і невичерпний, як і Всесвіт. Людина – це таємниця, значення і глибина якої прямо залежить від рівня її духовного розвитку. Будь-яка спроба осягти цю таємницю буде породжувати нові, і так до нескінченості. Акумулятором духовності виступають релігія, наука, мораль, мистецтво.

Сучасна педагогічна теорія й практика розробляють моральні категорії відповідальності особистості за свій вибір життєвих цінностей та ідеалів. Помилка може занадто дорого коштувати, вважає Г. Сагач, а тому суспільство має забезпечити широкий спектр вибору, свободи, волі людини через культурно-освітні, наукові та інші заклади. На думку Т. Титаренко вибір є тією реальною силою, яка на противагу загальній схильності кожного індивіда до найбільшої адаптованості, керується іншими, вищими, суто особистісними орієнтирами.

У свою чергу К. Роджерс писав “...мені ніколи не зустрівся індивід, котрий обрав би жорсткий чи деструктивний шлях. Здається, що вибір завжди робиться в бік більшої соціалізації, кращих стосунків з іншими”.

З цих характеристик людини видно, що її існування регулюється не матеріально-предметною стороною життя, а споконвічно гуманістичними та життєстверджуючими чинниками. Ці орієнтири, які усталювалися в ході тривалих спроб людини усвідомити свою сутність,

сьогодні можна виразити таким ціннісним рядом: свобода, обов'язок, совість, добро, краса.

Аксіологічна парадигма безпосередньо пов'язана з рольовою поведінкою людини. “Теорія ролі” започаткована американським філософом та соціологом Г. Мідом і пояснює поведінку людей на найвищому рівні складності поведінки.

Основні поняття цієї теорії – це “позиція”, “Я”, “очікування”. Звичайно структурною одиницею особистості в теорії ролі виступає поняття “Я”, яке вміщує в собі концептуалізацію того досвіду, який напрацьовує людина, виконуючи різні ролі. Кожен з нас може мати, “виконувати” одночасно такі ролі: “особистість”, “батько”, “чоловік”, “викладач”, “син”, “колега”, “друг”.

За висловом В. Шекспіра:

Так, світ театр,

Де всі чоловіки й жінки актори.

Свої в них виходи й лишання сцени,

І грає роль з них кожен не одну.

Поняття “роль”, було запозичене з французької мови у XVIII ст. У буквальному, початковому значенні це було щось згорнуте, скручене: “згорток, сувій”, – згодом “те, що написане на сувой”, ще пізніше – “текст діючого персонажа”.

Тлумачний словник В. Даля, розглядає роль як значущість людини у товаристві, в суспільних стосунках.

Роль можна розглядати як сукупність дій, які виробляє суб'єкт для реалізації позиції, яку він обіймає.

Наукове поняття ролі означає, що для осіб, котрі мають одне й те саме положення у суспільстві, характерні певні типові зразки поведінки.

Роль – це зумовлена статусом, очікувана поведінка. За М. Смелзером, будь яка роль може бути описана через п'ять основних характеристик: емоційність, спосіб отримання, масштаб, формалізація, мотивація.

Р. Мертон вважає, що роль – це вихована людиною у самої себе установка, яка сформулювалася під впливом соціальних очікувань. У свою чергу, соціальні очікування впливають на поведінку особи настільки, наскільки їм це дозволяють її ціннісні орієнтації. Очікування тут розуміють як умонастрої з приводу найбільш вірогіднішого майбутнього, котре поєднане у свідомості суб'єкта з можливостями здійснення його цілей.

Таким чином, очікування – усвідомлена, раціонально-емоційна оцінка, навіть безпосередніх наслідків тих, чи інших передбачених подій, а їх значення для суб'єкта у контексті його життєвих інтересів.

Доречі, більшість студентів мають диференційовану систему образів-ролей власного “Я” й чітко розмежовують свої соціальні ролі.

ЗМІСТ ТА ЗАВДАННЯ АКСІОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ

Програма виховання – короткий виклад основних положень цілей діяльності навчально-виховного закладу щодо виховання учнів упродовж усього періоду їх навчання. Вона ґрунтується на загальній меті виховання і передусім повинна відображати якості, які необхідно сформувати у школярів, намічені завдання та зміст, що мають бути реалізовані для досягнення мети.

Загальної мети виховання досягають поетапно. У роботі з кожною віковою групою (молодший, середній і старший шкільний вік) ставлять конкретні виховні цілі залежно від її особливостей, рівня вихованості дітей, якостей, які треба сформувати відповідно до загальної мети виховання.

Зміст програми впливає з основних напрямів виховання всебічно розвиненої особистості (розумове, моральне, трудове, естетичне й фізичне виховання). Важливим аспектом у складанні та виконанні програми є визначення послідовних цілей, які впливають із конкретних завдань та змісту виховання на всіх етапах шкільного навчання.

Цілі виховання можна класифікувати:

а) за часом їх досягнення: загальні (формування певної якості впродовж усього навчання), етапні (досягнення певного результату в коротшому періоді – початкові класи або навчальний рік), оперативні (постановка цілі конкретного виховного заходу чи сукупності виховних заходів, спрямованих на досягнення певного результату);

б) за змістом: постановка цілей щодо формування окремих якостей особистості (патріотизму, гуманізму, громадської активності та ін.). Цілі за змістом також реалізуються поетапно. Наприклад, сумлінне ставлення до

праці формується через усвідомлення її цінності в процесі ви-конання певної роботи.

Орієнтиром для школи у складанні програми-виховання може бути “Орієнтовний зміст виховання в національній школі”, рекомендований Міністерством освіти і науки України

Методичні рекомендації складаються з восьми розділів. Перший виховання як чинник цілісного формування особистості. Другий – основні напрями виховання в національній школі (завдання, які необхідно вирішити в процесі виховання учнів у національній школі та сім’ї). Третій–шостий – характеристики головних особливостей учнів різного віку, завдання їх виховання та орієнтовні види діяльності й форми занять з учнями 1–3-х (4-х), 5–6-х, 7–9-х, 10–11-х класів. Сьомий – рекомендації, спрямовані на формування колективу учнів школи, на розвиток і вдосконалення учнівського самоврядування, організацію змагання, широке розгортання суспільне корисної діяльності. Восьмий розділ – основні умови підвищення ефективності спільної виховної діяльності школи, сім’ї та громадськості, особливості цієї роботи.

Ці рекомендації не є обов’язковими для вчителя чи класного керівника, вихователя, вони мають орієнтовний характер. Успішна робота з рекомендаціями значною мірою залежить від того, наскільки педагог підготовлений до творчого використання практичних порад

Програма виховання дає змогу уникнути набору випадкових виховних заходів у плануванні виховної роботи школи. Складаючи й реалізуючи цю програму, слід ураховувати таку систему компонентів духовного світу особистості українця:

1) національну психологію – психологію працюючого господаря, вмілого хлібороба, поборника прав людини й державної незалежності, духовної спадщини народу;

2) національний характер і темперамент – одвічне правдошукання, гостинність і щедрість, лагідність, талановитість, ніжність і глибокий ліризм, волелюбність і душевне багатство;

3) національний спосіб мислення – самотність, завдяки чому із століття в століття відтворюються і розвиваються самотня українська культура і духовність;

4) народну мораль, етику – людяність, доброту, милосердя, співпереживання як найвищі духовні надбання;

5) народну естетику – красу поведінки, привабливий стиль життя, доброзичливе ставлення до людей, вміння вишивати одяг, готувати смачну їжу;

6) народну правосвідомість – життя за законами добра і краси, правди і справедливості, гідності й милосердя;

7) національну філософію – самотню систему ідей, поглядів на природу, суспільство, всесвіт, на духовний світ людини, проблему долі людини тощо;

8) національний світогляд – систему поглядів, переконань, ідеалів, яка є основою національної духовності;

9) національну ідеологію – ідейне багатство нації, систему філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів і переконань;

10) національну свідомість та самосвідомість, відчуття гордості за належність до української нації.

Потреба спрямування змісту національного виховання (едакації) у русло українознавства, – вважає М. Стельмахович, – диктується рядом вагомих мотивів. По-перше, нагальною потребою Відродження й розвитку української педагогічної культури в Україні. По-друге, тим, що саме українознавство стало нині державною політикою і філософією, науковою системою, що визначає основи освіти, культури, мистецтва, навчання й виховання.

По-третє, українознавча едукація орієнтується на здійснення національного виховання через освіту. Термін “едукація” у класичній педагогіці втілює в собі найголовнішу функцію основної школи олюднення

Усебічний розвиток людини, що є головною метою виховання, охоплює розумове, моральне, трудове, естетичне й фізичне виховання в їх нерозривному зв’язку, взаємозалежності та взаємозумовленості. Кожен з цих напрямів має свій зміст і конкретні завдання.

Аксіологія виховання – орієнтація на цінності, що сприяють задоволенню потреб людини та відповідають особистим запитам і нормам у певній історичній та життєвій ситуації.

Виховання характеризує функціонування будь-якого суспільства і направлено на передачу індивіду соціальних, загальнолюдських цінностей. Воно національно, так як по-різному трактує ці цінності. Домінуючі в національній культурі цінності неминуче впливають на виховання в першу чергу. Це позначається на ієрархії сфер життєдіяльності. У кожного народу є сильна сторона – сфера прояву і розширене відтворення у всіх тонкощах саме цієї сфери діяльності.

Освіта сама по собі не в силах змінити об’єктивні умови життєдіяльності особистості і суспільства. Однак, формуючи розумні потреби учнів, розвиваючи їх моральні відносини і якості, духовність, воно закладає передумови зміни життєвих обставин в позитивну сторону. Тобто виховання як частина освіти і школа – найважливіші поля діяльності, на яких можливі творчі перетворення, здатні дати ціннісне початок духовному перетворенню країни.

Цілі виховання, як ми знаємо, формулюються на основі досягнень думки філософів, учених різних областей, письменників та інших мислителів. Вони виникають у форматі ідеї, яка в процесі обмірковування може перетворитися в концепцію, потім – в педагогічну

або філософську теорію, втілитися у виховну технологію або систему.

Концепція виховання – ідея, задум педагогічної теорії, який вказує спосіб побудови системи засобів виховання на основі цілісного розуміння сутності цього процесу; стратегічний напрям педагогічної діяльності, визначальне розробку теорій і предвосхищающее їх.

Теорія виховання – система знань високого ступеня узагальненості, логічно вибудована, орієнтована на пояснення феномена, процесу, явища у сфері виховання. Теорія відрізняється від концепції наступними ознаками: вона зводить воєдино безліч знань про виховання в цілому, окремих його сторонах, явища, процесі; дотримується єдиного підходу в тлумаченні фактів; підпорядкована певної конкретної ідеї, викладеної власне в концепції.

Навіщо педагогу-практику бути обізнаним про різні концепціях виховання? Справа в тому, що всі сторони й елементи виховання описуються у відповідній теорії виходячи з положень концепції. Кожна теорія виховання висуває свої вимоги до тлумачення сутності виховання і його процесу, до його принципів; системі методів і прийомів виховання. Крім того, теорії виховання призводять до особливого розуміння праці вихователя, як вчителі, так і батьків.

Уважне вивчення концептуальних ідей виховання допомагає вихователю глибше проникнути в суть теорії, зрозуміти її сенс, усвідомити, чому використовуються одні методи і не вітаються інші, спрогнозувати хід і результати виховання. Тобто знання концепції робить роботу вихователя більш осмисленим і цілеспрямованою, тим самим економить сили, час, душевні ресурси. Історією педагогіки зібраний цінний матеріал, що представляє різні вітчизняні та зарубіжні концепції та розроблені на їх основі теорії виховання.

Розглядаючи освіту як єдиний цілеспрямований процес виховання і навчання, що є суспільно значущим благом і здійснюваний в інтересах людини, родини, суспільства і держави, а також сукупність придбаних знань, умінь, навичок, ціннісних установок, досвіду діяльності та компетенції певних обсягу та складності в цілях інтелектуального, духовно-морального, творчого, фізичного та (або) професійного розвитку людини, задоволення його освітніх потреб та інтересів (ст. 2 Закону про освіту), звернемося до найважливіших теорій освіти.

Ціннісне ставлення – загальнонаукове поняття, яке має важливе гносеологічне значення для педагогіки, психології та соціології.

Ціннісне ставлення особистості має **трикомпонентну структуру**:

- когнітивний компонент – поняття й уявлення про той чи інший бік життя;
- емоційно-оціночний компонент – переживання даної події, явища, їх оцінка;
- поведінковий компонент – досвід діяльності, уміння, навички, поведінкова готовність до певних соціальних дій.

Включення ціннісного ставлення у структуру особистості дає змогу, на думку вчених, виявити найзагальніші соціальні детермінанти поведінки, витоки якого слід шукати в моралі, суспільній повсякденній життєдіяльності людини.

Ставлення у психології особистості – це система зв'язків людини зі світом та іншими людьми, яка виступає складовою частиною її свідомості і самосвідомості.

Ставлення є основною категорією в теорії особистості В. Мясищева. В основі цієї теорії лежать ідеї О. Лазурського про класифікацію особистості згідно з типами її ставлення до оточуючої дійсності. Основні положення психології ставлень полягають у тому, що

особистість, психіка і свідомість людини у кожен момент є єдністю відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї.

Психологічні ставлення людини виступають як цілісна система індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності: з явищами природи і світом речей, з людьми і суспільними явищами; особистості з самою собою як суб'єктом діяльності.

Система ставлень визначається всією історією розвитку людини. Вона виражає її особистісний досвід і внутрішньо визначає її дії, переживання. Серед різних видів ставлень (в основі яких лежать потреби і мотиви, емоційні процеси і почуття) можна виділити ціннісні ставлення, тобто ставлення, в основі яких лежить оцінка суб'єктом будь-чого і яка визначає її особистісну значущість.

Важливими видами ставлень В. Мясіщев вважав потреби, мотиви, емоційні ставлення (любов, ворожість, симпатія, антипатія тощо), інтереси, оцінки, переконання, а домінуючим ставленням, яке підпорядковує собі інших і визначає життєвий шлях людини, – спрямованість.

Вищий ступінь розвитку особистості та її ставлень визначається рівнем свідомого ставлення до оточуючого і самосвідомістю як свідомим ставленням до самого себе.

Особливим видом ціннісних ставлень є моральні ставлення. Найбільш стійкі ціннісні ставлення складаються у ціннісні орієнтації особистості.

Ставлення до людей виступають регулятором соціальної взаємодії (міжособистісні взаємини).

Формування цінностей – процес багатогранний і складний. Встановлено, що специфічність усвідомлення об'єктів соціальної дійсності як цінностей передбачає наявність для цього особливих психологічних механізмів. На перший план виходить такий вид психологічного

процесу, як оцінна діяльність людини, спрямована на засвоєння та усвідомлення об'єктивно змістовної сторони об'єкта чи предмета, на оцінювання їх властивостей з точки зору потреби, корисності, прийнятності для задоволення потреб та інтересів особистості, реалізації цілей її діяльності. Результат цієї оцінної діяльності – усвідомлення цінності й тим самим формування ціннісних орієнтацій та особливості ставлення.

Важливою стороною моральної оцінки є емоційне переживання (І. Бех, В. Мясіщев), присутнє при цьому ціннісному ставленні, яке впливає на реалізацію цінності в поведінці людини. Об'єктивна значущість явищ сама собою не утворює ціннісного ставлення. Щоб це відбулося, значущість має бути усвідомлена в системі ціннісних понять (Л. Архангельський).

Поняття **“ціннісне ставлення до людини”** впливає з понять “цінність” та “ціннісні орієнтації”.

Цінності – це властивості буття, які створює людина або які мають певне ставлення до неї.

Основною дефініцією поняття “цінності” є значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, інтересів людини; це те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Саме цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства, вони значною мірою духовно відтворюють саму людину.

Існує багато точок зору на сутність цінності: це поняття, суть якого – у здатності задовольняти потреби й інтереси особистості (О. Дробницький); особлива значущість речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності людини, її потреб та інтересів (В. Тугаринов); форма прояву людиною різноманітного ставлення до предмета, події, явища тощо (В. Василенко); специфічне утворення свідомості; особлива індивідуальна реальність, яка має особливу значущість для людини, котра її переживає

(І. Бех, Л. Виготський, В. Малахов, С. Рубінштейн); особлива індивідуальна реальність, суть якої полягає у її “позитивній” значущості (Б. Додонов), що має вирішальне значення у процесі життєдіяльності людини.

Будь-яка система цінностей поєднує в собі цінності двох порядків: цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). До перших належать найважливіші цілі та ідеали суспільства і людини (цінність людського життя, сім'ї, здоров'я, свободи, наявності друзів, творчості, впевненості в собі, розвитку, пізнання, суспільного визнання, життєвої мудрості, краси природи та мистецтва, щастя інших, дозвілля та ін.); до других – засоби досягнення цілей, які схвалюються даним суспільством або людиною (вихованість, незалежність, ініціативність, авторитетність, сміливість, самоконтроль, тверда воля, чесність, освіченість, відповідальність, життєрадісність, високі запити, акуратність, раціоналізм, широта поглядів, терпимість та ін.).

Цінності, на які може орієнтуватись особистість, мають різнопланову класифікацію, зокрема, глобальні цінності: Природа, Культура, Любов, Сім'я, Праця, Свобода; справжні цінності: Людина, Щастя Людини; вічні загальнолюдські (головні) цінності: Істина, Краса, Добро, Справедливість; особистісні цінності: фізичний стан, здоров'я, пам'ять, логіка, розвиток і саморозвиток, захоплення, самопочуття, сфера почуттів, громадянська позиція, мрії, моральна й естетична культура, поведінка, вчинки, самооцінка та ін.; цінності рідного дому (ставлення в сім'ї, спогади про дитинство тощо); цінності “великої” Батьківщини (народ, його менталітет, особливості світогляду, гуманність, чесноти людини, національна самобутність, історична пам'ять, культура, мистецтво, релігія та ін.); цінності малої батьківщини (школа, рідна вулиця, рідне село, мова, історія, культура, духовність, мистецтво рідного краю, соціум тощо) та ін.

Вищими моральними цінностями є правда, сенс життя, дружба тощо. Окремі автори класифікують цінності на предметні, нормативні, вітальні, естетичні, пізнавальні, традиційні, сучасні тощо.

Головними критеріями цінності є корисність, необхідність для суспільства і окремого індивіда.

Цінності, які виступають для людини в якості стратегічних цілей її діяльності, називають ціннісними орієнтаціями особистості.

Ціннісні орієнтації – це відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність у наданні переваги певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їх значущості для людини. Вони посідають найвищий, визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функції довгострокового визначення поведінки, діяльності й життя людини взагалі, роблять його осмисленим і послідовним, визначають зміст і спрямованість потреб, мотивів і інтересів людини.

Ціннісні орієнтації – важливі елементи структури особистості. Вони є внутрішнім компонентом свідомості та самосвідомості людини. Як і цінності, вони відіграють дуже активну роль у визначенні спрямованості моральної діяльності особистості. Ціннісні орієнтації є дуже стійкою системою, основними її детермінантами виступають матеріальні умови життєдіяльності, рівень загальної культури, переконання, нахили, здатності, здібності людини, особистісні смисли, моральні принципи, система цінностей особистості, суспільства чи якоїсь окремої референтної групи. Вони формуються у процесі соціалізації, виконання певних соціальних ролей, засвоєння системи суспільних цінностей.

Ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими якостями особистості. У процесі спільної

діяльності, яка визначає взаємини людей в групах, складаються групові ціннісні орієнтації.

Система ціннісних орієнтацій утворює змістову сторону спрямованості особистості і виявляє внутрішню основу її ставлень до дійсності. Розвинуті ціннісні орієнтації особистості – показник її зрілості та сформованості, нерозвиненість ціннісних орієнтацій – ознака інфантилізму особистості.

Ціннісні орієнтації роблять істотний вплив на стиль мислення особистості, спосіб її життя, перебіг емоційних процесів.

Педагогічною наукою (вітчизняною та зарубіжною) обґрунтовані різні підходи до визначення основних властивостей ціннісних орієнтацій. В їх основу покладено: основні сфери життєдіяльності людини (матеріальні й духовні цінності та орієнтації); форми свідомості й тип культури (суспільно-політична, моральна, естетична, екологічна та ін.); сфери самоствердження особистості (ціннісні орієнтації пов'язані з сім'єю, трудовою діяльністю та її різновидами, освітою тощо); вікові особливості (орієнтація учнівської молоді та ін.); приналежність до певної соціальної групи та інші принципи.

Система ціннісних орієнтацій особистості не є стабільною та незмінною. Утверджуючись у свідомості людей, вони стають їх провідним мотивом поведінки в повсякденній життєдіяльності. Динамічність ціннісних орієнтацій та ставлень проявляється у розвитку та зміні ставлення до свого оточення, продуктів своєї життєдіяльності.

На мобільність системи ціннісних орієнтацій впливають такі фактори, як нові умови життєдіяльності людини, моральні норми поведінки, умови мікро- та макрооточення, міжособистісний вплив, вікові та індивідуальні психологічні особливості, ступінь реалізації “Я”–концепції особистості, характер і система виховання тощо.

Ціннісні орієнтації є однією з форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, естетичних і фізичних сил індивіда, залежать від характеру його уявлень та інформації про духовно-культурні цінності, їх значущість у житті суспільства та особистості.

Ціннісні орієнтації і ціннісне ставлення, зокрема, до людини (дорослого, однолітка), навколишнього світу є категорією, перш за все моральною. Якщо в людини не розвинені або слабко розвинені сумління, емпатійні почуття, відповідальність, то для духовного, морального впливу в неї немає підґрунтя. Цінність речей, об'єктів визначається ціною, а цінність людини як суб'єкта – повагою.

Виключне значення має регулююча функція цінності, яка працюватиме лише тоді, коли оцінювання супроводжується усвідомленням, переживанням потреби, освоєнням, створенням, реалізацією цієї об'єктивної цінності. Лише тоді об'єктивна цінність трансформується в суб'єктивні цінності або ціннісні ставлення, а останні є відправними для життєвих цілей або моральних ідеалів.

Ціннісні ставлення належать до об'єктивних цінностей суспільства, знаходять свої вираження в їх усвідомленні та переживанні як потреби, що мотивує теперішню поведіку і програмує майбутнє особистості.

Ціннісні ставлення сприяють найадекватнішому вираженню людиною моральних почуттів, спонукають до моральної рефлексії, забезпечують психологічний комфорт у спілкуванні, викликають відповідну доброзичливість і ввічливість. Їх формування – двосторонній, взаємозворотний процес, на основі якого виявляється ціннісне ставлення однієї людини до іншої.

Ціннісне ставлення до людини ґрунтується на вихідній тезі про те, що людина – абсолютна цінність, найвища субстанція, “міра всіх речей”. Ціннісне ставлення до людини має розглядатися як особливий аспект

гуманізації відносин, оскільки людина, що є їх суб'єктом, сама стає головною цінністю й безпосереднім об'єктом їх взаємодії. Ціннісне ставлення до людини, визнання її найвищою цінністю містить також поведінкові аспекти культури людських взаємин, які в повсякденному житті мають вигляд різних “технологій” діяльності та поведінки (В. Білоусова).

Те, як ставляться до людини інші, більшою мірою визначає її ставлення до себе. Якщо людина – мета (І. Кант), то визначальними у ставленні до неї має бути довіра, доброзичливість, повага, толерантність. Отже, якщо я – найвища цінність лише тому, що всі інші – найвищі цінності, я маю діяти, керуючись загальнозначущим категоричним імперативом, інші – також. Лише в такій суспільній системі людина набирає найвищої цінності (В. Блюмкін).

Ціннісне ставлення до людини включає в себе і почуття цінності іншої людини, її моральної самобутності (І. Бех). Оскільки розвинене ставлення до іншої людини як цінності означає, по-перше, прагнення і здатність індивіда співпереживати її радості й горе, по-друге, бажання її зрозуміти, по-третє, всіляке сприяння досягненню нею морально значущих цілей у повсякденній діяльності, то стратегічним орієнтиром у такій виховній діяльності має виступати людяність (доброта) як критерій високomorальної особистості.

Єдино оптимальним є механізм виховання людяності людяністю, що сприятиме саморозвитку особистості. Розпочинати виховання у дитини почуття цінності іншої людини слід у дошкільному віці, коли інтенсивно проявляється психологічний механізм емпатії.

Виховання у дитини прагнення цінувати іншу людину здійснюється двома шляхами: докладним розкриттям дитині позитивних сторін оточуючих її людей і попередженням зневажливого ставлення до дитини.

Розвиток у вихованця почуття цінності іншої людини може успішно відбуватися лише за умови своєчасного блокування в нього “Его”-потягів, виховна тактика щодо цих емоційних утворень має передбачати послаблення їх дії нейтралізацією їх проявів.

Ціннісне ставлення до іншої людини – основа гуманного ставлення, позитивно-активне діяльне міжособистісне взаємовідношення, що ґрунтується на повазі до людського життя, усвідомленні його недоторканності, визнанні його найвищою цінністю.

Воно проявляється у постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм і вимог у взаєминах з людьми, а також в альтруїстичному характері переживань і почуттів; визнанні потреб та інтересів іншої людини, її права на позитивне волевиявлення; орієнтації на позитивне в людях; здатності до морального вдосконалення: постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності; доброзичливості, довірі; співчутті, співпереживанні, доброті, своєчасній допомозі, доброчесності й милосерді; переживанні глибокого задоволення від безкорисливого піклування про людей; терпимості й толерантності до інших моральних поглядів.

Ціннісне ставлення до людини формується у відповідних вчинках, діях і поведінці дітей, протидії несправедливості, байдужості, жорстокості та злу, критичному ставленні до себе.

Розвиток в учнів ціннісного ставлення до людини, оточуючих передбачає засвоєння моральних норм та етичних форм, правил культури спілкування. Більшість із цих норм і правил обґрунтовується вимогами морального ставлення людини до людини.

Виховуючи в людині милосердя, потребу піклуватися про інших, інтерес до неповторної індивідуальності кожного, вимогливості до себе, терпимості та подібні їм якості, ми формуємо не тільки ставлення людини до інших

і до самої себе, а й закладаємо в структуру особистості динаміку, яка буде найсильніше впливати на вияв нею ставлення до інших сторін навколишньої дійсності.

Моральні цінності, породженні ціннісними ставленнями до людини, спрямовані на утвердження в усіх сферах людського життя (в тому числі й у міжлюдських стосунках) принципів гуманізму, піднесення людської гідності, олюднення міжособистісних взаємин. Вони складають змістовий бік моральної культури учнів і педагогів.

У чому має виражатись ціннісний результат виховання? Однозначної відповіді на це питання педагогічна наука і практика не дають. Існує кілька позицій в даному питанні:

- позиція перша: освоєння цінностей прямо залежить від усвідомлення їх вихованцями (тому ефективними формами виховної діяльності зі школярами є роз'яснення, бесіди, дискусії, години спілкування, розмови в дружньому колі та ін.);

- позиція друга: ступінь освоєння цінностей проявляється тільки на рівні мотивів соціальної поведінки. Вихователі, які стоять на цій позиції, активно організовують власну діяльність вихованців, створюють ситуацію вибору, спонукають їх до ініціативи та відповідальності;

- позиція третя: результат виховання пов'язаний з ціннісними ставленнями вихованців.

Отже, виховані діти – це діти, які вміють знаходити смисл у тому, що відбувається, здатні виявляти ціннісний зміст в предметних ситуаціях, прилучені до взаємодії зі світом на рівні цінностей, здатні самостійно вибудовувати власну поведінку і власне життя на рівні сучасної культури, в контексті якої вони народились.

Ціннісні ставлення носять узагальнюючий характер, і, володіючи даною широкою рисою, здатні включити в себе

всю суму значимого для людського життя. Наприклад, любов до природи інтегрує в собі насолоду фауною і флорою, турботу про рослини і тварин, занепокоєння з приводу загибелі природної краси, прагнення до збереження всього живого, відтворення елементів природи в міському пейзажі, спілкування з природою, творча робота з розширення поля природного життя .

Педагог, формуючи ціннісне ставлення до природи, як би позбавляє себе від необхідності формувати окремі прояви. Скажімо, не направляє спеціальних зусиль на відносини до троянди, кошеняті, метелику чи кипарису, а сприяє розвитку любові до всього живого, і тоді, ставлячись з повагою до Життя як такої, дитина перейметься повагою (“благоговінням” – говорив А. Швейцер) до життя квітки, кошеняти, комахи, дерева.

Окреслити зміст виховного процесу з позиції ціннісних відносин означає окреслити коло найвищих цінностей життя і характер ставлення сучасної людини до даних цінностей.

Формування у дітей ціннісного ставлення до людини як такої становить фундамент програми виховання. У минулому цей ключовий змістовний елемент іменувався моральним вихованням, точно відображаючи основний

об’єкт формованого відносини – “інша людина”. Розширене тлумачення поняття “людина”, філософське тлумачення феномена “людина”, коли його присутність бачиться і в речах, і в явищах, і в подіях, і в формулах, цифрах, законах, змушує нас відмовитися від такого вузького термінологічного позначення, при цьому ніяк не відкидаючи значимості даного елемента у вихованні.

Що означає прийняти людину як цінність?

По-перше, виявляти її присутність в навколишньому світі:

- Дивіться, хто-то рано вранці для нас підмів доріжки!..

- Відчуваєте, як пахне булочками? .. Це кухарі для нас з вами спекли ...

- Художник намалював, щоб нам щось сказати ...

-Хто літав на літаку? .. Треба бути дуже розумним, щоб створити таку машину...

По-друге, з огляду на її присутність, поважати автономію, самопочуття, інтереси:

- Тихо пройдемо навипиньках!.. Щоб не заважати нікому!

- Не поспішай - ми тебе почекаємо!..

- Нікого ні про що не просимо – лише висловлюємо своє бажання!..

- Кожен думає не про те, де йому сісти, а про те, де зручніше розташуватися іншим!..

По-третє, допомагати людині в міру своїх сил:

- Юнаки! Необхідна перестановка меблів ...

- Дівчата! Малюкам не вистачає ласки!..

- Діти! Я знаю людину, кому потрібна допомога ...

- Наш шкільний будинок потребує турботи ...

По-четверте, розуміти людину у всіх його проявах, пояснюючи і виправдовуючи те, що здається дивним:

- Незрозуміла картина? ..Але вона щось говорить нам? Художник виходить на діалог з нами? Хоч би як смішно нам було, давайте вдумаймося в те, що сказав чи хотів сказати Максим!..

- Видатні люди завжди здавалися диваками, і нерідко над ними сміялися...

- Вам прикро? Але чи є частка правди в тому, що сказав учитель фізкультури? ..

По-п'яте, сприяти благу людини в її життя на землі:

- Будемо вчитися, щоб стати творцями ...

- Наш спектакль принесе радість людям ...

- У нас є руки, і є сила - чому ж ми ходимо по брудній

дорозі? ..

У підсумку, ціннісна орієнтація на людину породжує правильні стійкі ставлення, що виступають для оточуючих людей як якості особистості: дисципліна, ввічливість, доброзичливість, уважність, чесність, совісність, великодушність, самовідданість і, як узагальнююче, гуманність.

Свобода та відповідність – як цінність

Особливого значення набуває така цінність, як **свобода людини**. Адже право на життя передбачає свободу, яка фактично буває у двох вимірах: заперечливому – “свобода від чого?” та ствердному – “свобода для чого?” Перший з них вказує, проти чого треба боротися, другий – в ім’я чого (але в реальному житті одне неможливе без іншого).

Свободи ж для свободи, тобто абстрактної свободи, не буває. Вимога такої свободи (за принципом “я так хочу”, як розуміє її французький екзистенціаліст А. Камю), тобто надання свободі абсолютного пріоритету над усіма іншими цінностями може у тій чи іншій формі припустити виправдання і використання для її досягнення будь-яких доступних засобів типу сумнозвісного “мета виправдовує засоби” [5].

Свобода – це поняття, яке характеризує сутність людини і її існування, стан і можливості мислити й діяти відповідно до своїх уявлень та бажань, а не внаслідок внутрішнього чи зовнішнього примусу. Найчастіше можна зустріти розуміння свободи лише як свободи вибору чи свободи волі.

Свобода волі – це поняття, що означає можливість безперешкодного самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань. Вона часто пов'язана з відповідальністю людини за свою діяльність, з виконанням свого обов'язку та з усвідомленням свого призначення.

Щоб повною мірою зрозуміти феномен свободи особистості, потрібно з'ясувати хоча б загальні риси у суперечностях волюнтаризму та фаталізму, визначити межі необхідності, без якої неможлива реалізація свободи.

Волюнтаризм полягає у визнанні першості свободи волі з-поміж інших проявів духовного життя людини, у тому числі мислення. У такому випадку воля вважається сліпим, нерозумним першоначалом світу, яке диктує свої закони людям. Він проявляється головним чином у соціально-політичній практиці як спробі, не рахуючись з об'єктивними законами суспільного розвитку, свавільно вирішувати проблеми його життя.

Отже, діяти в дусі волюнтаризму – значить не враховувати об'єктивних умов буття, законів природи і суспільства, видаючи своє свавілля за вищу мудрість. Фаталізм, навпаки, визначає весь хід життя людини та її вчинків, пояснюючи це або її долею (у міфології та язичництві), або волею Нога (у християнстві та ісламі), або ж визначеністю замкнутої системи, де кожна наступна подія жорстко зв'язана з попередньою. Тут, по суті, немає місця свободі вибору. Це властиве також для астрології та інших окультних наук минулого та сьогодення, для різноманітних соціальних утопій та антиутопій, відображених у творах письменників А. Платонова, Дж. Оруелла, О. Хакслі та ін.

Свобода – дійсно “солодке” слово. Воно походить з санскриту і означає “улюблений” (згадаймо: “Живи вільно або помри...”). Є кілька моделей взаємовідносин особистості та суспільства з приводу свободи:

– найчастіше іде прояв боротьби за свободу, коли людина вступає у відкритий, часто непримиренний конфлікт із суспільством, прагнучи досягти своєї мети будь-якою ціною;

– це втеча зі світу, коли людина, не в змозі отримати свободу серед людей, утікає в монастир, у скит, у свій “світ”, щоб там мати свободу самореалізації;

– здебільшого людина пристосовується до світу, жертвуючи чимось у своєму прагненні отримати свободу, йдучи у добровільну підлеглисть;

– можливим є також: варіант певного збігу інтересів людини і суспільства у набутті свободи, що має прояв у країнах з розвинутими формами демократії.

Відповідальність, як протилежність свободі, – це поняття, яке **характеризує** ставлення особистості до суспільства з точки зору здійснення нею певних моральних та інших вимог з боку суспільства. Якщо обов’язок людини полягає в тому, щоб усвідомити, застосувати до того конкретного становища, в якому вона перебуває, та практично здійснити моральні вимоги, то питання, про те, якою мірою це завдання виконується або якою мірою людина, винна в його невиконанні – це і є питання про особисту відповідальність.

Відповідальність, як протилежність свободі, у загальновживаному розумінні найчастіше вживається з префіксом “без-” – у заявах про те, що та чи інша людина є безвідповідальною; інша мовна форма, де знайшло притулок слово “відповідальність”, – це назви посад подібно до “відповідального директора чи секретаря”, “матеріально відповідальної особи” тощо; нарешті, це слово досить часто вживане під час розмови про те, що певна справа (або річ) передається під відповідальність певної особистості. Отже, проблема відповідальності у кінцевому результаті є питанням про реальну моральну свободу людини.

Головні цінності для життєдіяльності людини: рівність, справедливість, людське щастя

Ідея (або ж ідеал) **рівності** має також для людини не менше значення і цінність, ніж свобода: адже немає свободи без рівності, як без рівності немає дійсної свободи. Але потрібно зазначити, що сутність рівності відображається не “в чому”, а “перед чим”: віруючий усвідомлює себе рівним перед Богом; у правовій державі люди рівні перед законом, мають рівні політичні права тощо. Розуміння **ж** рівності як абсолютної рівності людей таке ж утопічне, як і абсолютна свобода.

Ціннісне значення для життєдіяльності людини має також справедливість, якій відображається оцінка суспільством людини та її діяльності тощо. Ще одна одвічна цінність, питання, відповідь на яке людина прагне дати з моменту свого виникнення, – **людське щастя**. Мабуть, скільки людей робили спробу визначити цю загальнолюдську цінність, стільки було й можливих варіантів відповідей, бо кожна людина, прагнучи до щастя, розуміє його по-своєму.

Так, одні роблять песимістичний висновок, що щастя взагалі не існує, що це – марево або казкова жар-птиця, за якою полює людина і ніколи її не впіймає; інші, продовжуючи цю думку, вважають, що людина бачить своє **щастя** тільки в тому, чого в неї немає; треті, виходячи з альтернативи, що людина може бути щасливою чи нещасливою, стверджують, що щастя **полягає** в тому, що немає нещастя.

Часто можна чути й таку думку, що людське щастя не залежить від особистих якостей, що воно визначається фатумом, долею чи фортуною. Але у будь-якому разі щастя не є задоволенням потреб і бажань. Це, мабуть, найбільше задоволення самим життям, здійснення свого призначення, досягнення життєвої мети. Люди по-різному

розуміють свої життєві цілі, а звідси і їх уявлення про щастя мають індивідуальний характер.

Але цій загальнолюдській цінності мало приділяється уваги у соціально-філософській літературі, особливо у підручниках та навчальних посібниках. Водночас перед кожною людиною завжди стоїть питання: як треба (чи не треба) дивитися на світ, щоб бути щасливим? Виходячи із соціального досвіду поколінь, можна рекомендувати певні “рецепти” для досягнення щастя.

Не треба висувати до життя ідеалізованих вимог. Адже коли людина хоче, щоб у житті “все було ідеальним”, вона готує собі крах. Ідеального в житті нічого немає.

Лише сприймаючи світ недосконалим, неідеальним, тобто таким, яким він є насправді, можна прагнути покращити його, знаходячи радість і навіть щастя у самому процесі його удосконалення.

Хто хоче бути щасливим, той не повинен істерично хапатися за скороминуще. Безумовно, нам дорогі цінності “з дитинства”, вони часто є святими для нас на все життя. Але – “що минуло, те минуло”. Тому не можна жити вчорашнім днем. Минуле треба пам'ятати, майбутнім треба жити.

Заради щастя треба відволікатися від самого себе і якнайбільше розширювати коло своїх інтересів, охоплюючи найрізноманітніші сфери життя. Адже коли людина зосереджується лише на своєму “Я”, стурбована лише ним, то всі дрібниці, що стосуються її, переростають у величезні проблеми і починають “закривати небо” або, за висловом одного з поетів, “цвях у моєму чоботі страшніший за фантазії Гете”.

Спокійно і з **гідністю** сприймайте самого себе. Кожна людина заслуговує на розуміння, співчуття, повагу. Варто тому прийняти себе як кожного іншого, виявити до себе повагу, відповідальність, турботу тощо. Адже сприйняття

себе є умовою любові до інших. Сукупність цінностей, притаманних особистості, відмежовує для неї у власній життєдіяльності суттєве від несуттєвого, важливе від неважливого, спрямовує її потреби та інтереси у певному напрямку.

Формуються ціннісні орієнтації як спрямованість усіх проявів життєдіяльності людини на певну систему цінностей, що й надає життю людини сенс і значення. Основним змістом ціннісних орієнтацій особистості є політичні, філософсько-світоглядні, моральні переконання, глибинні й усталені симпатії та прихильності, моральні принципи поведінки. У своєму житті людина завжди здійснює вибір духовних цінностей, що саме собою є проявом людської свободи.

ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА- ВИХОВАТЕЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Сучасна українська освіта орієнтована на здійснення професійної підготовки майбутнього педагога на аксіологічних основах, адже система цінностей педагога – його внутрішній світ є переважно результатом його професійно-педагогічної підготовки у вищому навчальному закладі.

Як зазначає Л. Хомич, система цінностей майбутнього педагога має формуватися у навчально-виховному процесі ВНЗ у змісті навчання і виховання, у викладанні усіх дисциплін на різних освітніх рівнях, через наскрізні цивілізаційні цінності: загальнолюдські (віра, надія, любов, гідність, сумлінність, правдивість, досконалість, чесність, милосердя), національні (повага до рідної мови, історії свого народу, його культури), громадянські (любов до України і народу, свобода, пошана до Закону, свобода слова, права людини, суверенітет особи, рівність громадян), сімейні (подружня вірність, піклування про дітей, батьків, демократизм стосунків, повага до прав дитини і старших, гостинність), особистіші (життєспрямованість, мотивація життєдіяльності, індивідуальні якості суб'єкта,) валеологічно-екологічні (єдність людини і природи, увага до власного здоров'я, здоровий спосіб життя, дбайливе ставлення до усього живого).

Якісна й інноваційно орієнтована підготовка майбутнього педагога є предметом дослідження науковців Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН України (С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кудін, Н. Ничкало, Н. Побірченко).

Дослідження процесів педагогічної підготовки на засадах аксіологічного підходу здійснюють Т. Усатенко, Ю. Соловйова, Н. Ткачова, Г. Тарасенко,

Б. Нестерович, О. Макаренко, В. Панченко, Ю. Пелех, В. Султанова, що вимагає визначення сутності аксіологічного підходу.

Зокрема, Н. Ткачова трактує аксіологічний підхід як перенесення акценту з викладання конкретної системи знань на озброєння молодих людей певними ціннісними орієнтирами, котрі мають забезпечувати загальну соціальну значущість спрямованості їхньої активності в усіх сферах життєдіяльності.

На думку І. Пальшкової, аксіологічний підхід до вивчення поняття педагогічна культура майбутнього вчителя початкової школи пояснює її специфіку і зміст через категорію цінності.

О. Макаренко під аксіологічним підходом до професійного виховання розуміє виокремлення професійно важливих якостей особистості майбутнього педагога та визначення їх у процесі підготовки пріоритетними ціннісними орієнтирами, які в майбутньому сприятимуть формуванню високого рівня професійної майстерності.

Важливим є виокремлення виховного аспекту теорії цінностей, здійснене А. Молчановою, яке, на її погляд, полягає у навчанні на основі теорії відбирати справжні цінності, керуватися ними у своїх вчинках.

Дослідники виокремлюють такі етапи опанування цінності, її інтеріоризації: пред'явлення цінності в реальних умовах виховання, її первинне оцінювання; забезпечення емоційно-позитивного ставлення до цінності; з'ясування сенсу цінності, її значення, прийняття, усвідомлення цінності; включення прийнятого ціннісного ставлення до реальних соціальних умов дій і спілкування вихованців; закріплення ціннісного ставлення у діяльності та поведінці вихованців (Н. Голованова, В. Крижко, Є. Шиянов); актуалізація потенційної ціннісної орієнтації в якості особистості вчителя.

Уважаємо, що аксіологічний підхід до процесу професійно-педагогічної підготовки має проходити наскрізною лінією через всі його компоненти, а саме: цілі підготовки мають бути підвладні аксіологічному орієнтиру; зміст професійно-педагогічної підготовки відображати історичні й сучасні цінності педагогічної дії; процес професійної підготовки базуватися на аксіологічних складових і підпорядковуватися закономірностям формування ціннісної сфери особистості; технології професійно-педагогічної підготовки – стимулювати опанування аксіологічного потенціалу змісту освіти; педагогічні цінності майбутнього педагога характеризувати життєву позицію і реалізуватись у педагогічній дії.

Найважливішим в опануванні педагогічних цінностей є суб'єкт-особистісна активність майбутнього педагога, яка виявляється у тому, що він має проживати, переживати, захищати і стверджувати їх у соціально корисній та продуктивній творчій діяльності у процесі професійно-педагогічної підготовки.

Отже, організація процесу професійної підготовки вихователя в цілому і підготовка до здійснення окремих видів його професійної діяльності, зокрема, має здійснюватися на засадах принципу дитиноцентризму, специфіка сучасного бачення якого полягає не стільки в увазі до абстрактної, узагальненої дитини, а в піклуванні конкретної дитини з її сутнісними характеристиками.

Це фактично визначає необхідність повсякденного, повсякчасного визнання педагогом-вихователем у своїй практичній професійній діяльності цінності кожної дитини і проявів її індивідуальності через максимальне наближення до її світосприйняття, світобачення та освоєння рівня емоційно-ціннісного ставлення як основи суб'єкт-суб'єктних педагогічних відносин з дитиною дошкільного віку, що охоплює процеси пізнання і розуміння її внутріш-

нього світу, співпереживання як внутрішнім, так і зовнішнім подіям її життя, сприяння утвердженню позитивного особистісного начала на засадах морально-духовних цінностей.

Отже, сутність процесу підготовки майбутніх вихователів до формування комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей як навчально-виховного процесу, під час якого відбувається навчання визначеного виду професійної діяльності та становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності, здійснюваного на основі аксіологічного підходу, визначається аксіологічністю мети, змісту, навчальних технологій і педагогічних відносин.

Людяність виховується людяністю. Цей ціннісний імператив визначає, що ціннісне ставлення до іншої людини – емоційно-ціннісне ставлення до дитини слід не тільки проголошувати, визначати його предметом формування, а й практично утверджувати як норму міжособистісних відносин між викладачем і студентом. Гуманістичні суб'єкт – суб'єктні морально-естетичні, педагогічно доцільні відносини як такі, що у професійній діяльності мають переваги перед змістом і методами роботи педагога – визначаємо як обов'язкову складову аксіологічності процесу професійної підготовки.

Як засвідчує здійснений аналіз, ціннісні пріоритети у визначенні цілей освіти сходяться у площині “особистість”. Отже, визначення освітньої мети у сфері професійно-педагогічної підготовки, підвладної аксіологічному орієнтиру, це – формування особистості, ціннісно-мотиваційний потенціал і суб'єкт-особистісний характер використання педагогічних технологій якої визначатиме її відповідність діяльності в освітній сфері, людинотворчій функції сучасної освіти.

Визначимо інші аксіологічні характеристики процесу підготовки майбутніх вихователів до формування комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей. Вивчення

функцій, змісту професійної діяльності вихователя через призму цінності “Дитина”, визначає вибір змісту професійної підготовки – формування суто дитячої діяльності, що дозволить вихователю, враховуючи специфіку дошкільного дитинства, через розвинені форми діяльності забезпечувати її особистісний розвиток.

Конструювання змісту підготовки, структурування знань про дитину, її розвиток у контексті комунікативно-мовленнєвої діяльності і технології формувального процесу здійснювати з позиції особистісно зорієнтованого підходу, на засадах гуманної педагогіки і психології. Відбір технологій навчання визначати їх наближеністю до вивчення закономірностей розвитку діяльності і особистості дитини в ситуаціях безпосередньої комунікативно-мовленнєвої взаємодії й формування у майбутніх вихователів психологічної близькості до світу дитинства, емоційно-ціннісного ставлення до дитини в навчальних ситуаціях професійно-мовленнєвого спілкування.

З огляду на те, що в умовах сьогодення, коли від педагога вимагається активна позиція в утвердженні духовних людиноцентристських цінностей, емоційно-ціннісне ставлення до дитини, як вияв суб'єктної активності майбутнього вихователя, має набути своєї повноти в умовах дієвого акту вчинку.

Вважаємо, що в контексті застосування аксіологічного підходу до процесу професійної підготовки, вчинковість надає суб'єктній активності майбутнього вихователя індивідуально-неповторного, ціннісно-сміслового, культурно-особистісного спрямування (В. Татенко). Це визначає необхідність сприяння у ході професійного навчання різним формам участі майбутніх вихователів у соціальних проектах допомоги дітям, які потребують особливої уваги суспільства.

Відтак, аксіологічний підхід містить потужний потенціал щодо його продуктивного застосування до процесів підготовки майбутніх вихователів.

Студенти повинні наочно бачити втілення соціальних норм у поведінці всіх людей, з якими вони зустрічаються у стінах вищої школи. Вищий навчальний заклад - храм науки, який повинен бути і храмом культури (деканат, кафедри, аудиторії, читальна зала, їдальня тощо).

Виховання – це вплив розвиненого характеру на характер, який формується, а характер – це душевний лад особистості. Тому вплив особистості вихователя на молоду душу є тією виховною силою, яку не можна замінити ні підручником, ні моральними сентенціями, ні системою покарань і заохочень (К, Д. Ушинський).

Роль викладача – бути зразком виконання обов’язків і дисципліни; бути носієм педагогічних цінностей і культури; підтримування ділових і міжособистісних взаємин, гуманного ставлення і до студентів, і до оточуючих людей. Треба пам’ятати, що молоді вчителі (вчорашні студенти) копіюють у своєму ставленні до учнів ставлення до них викладачів вищої школи. Викладачі повинні бути носіями духовних цінностей, високоморальні й професійні.

Педагогічні вимоги до студентів також повинні мати культурну форму – це порада, прохання, ділове розпорядження, рекомендації, запрошення до дії, побажання і зрідка наказ. Як приклад: “Я була б задоволена, якщо Ви...”, “Мені дуже хотілося б...”, “Прошу Вас не запізнюватися...”, “Пробачте, але мені заважає Ваша неуважність...” тощо.

Отже, передумовою виховання майбутніх фахівців є наявність прийнятних для цього гуманних міжособистісних взаємин, насамперед у системі “студент – викладач”, до того ж сам викладач повинен бути носієм моральних цінностей і керуватися ними при організації педагогічного процесу. “Якщо ми чогось потребуємо, то це хороших

учителів. Де таких людей бракує, там уся інша шкільна суєта в країні – п’яте колесо у возі” (І. Г. Песталоцці).

Напрями підготовки

Декларативний напрямок – це вербалізація норм, роз’яснення сутності правила, аргументація його користі, пояснення правила, доказовість його необхідності. Можливо, наші студенти не знають ні норм, ні правил їх виконання? (Прикладом може бути пояснення викладача студентам у “час пік” поблизу службового ліфта, хто кому повинен поступатися місцем).

У ВНЗ є курси етики, психології, педагогіки та ін., які повинні роз’яснювати правила культури поведінки: потрібно працювати чесно; потрібно привітатися, коли входиш в аудиторію (навіть із запізненням!); під час лекції не заважати працювати однокурсникам і викладачу тощо. Слід, напевно, пояснювати також, чому саме так треба себе поводити, навіщо існують норми і правила взаємин.

Зміст педагогічної роботи:

- розкривати соціальну значущість соціальних норм поведінки шляхом етичних консультацій (порад із етичних питань);
- виявляти особистісний смисл соціальної норми;
- з’ясувати своє особистісне ставлення до соціальної норми;
- аналізувати будь-яке порушення норми;
- відслідковувати міру оволодіння студентами культурними нормами спілкування з викладачами та між собою.

Аргументація, роз’яснення – це альтернатива примусу чи наказу. Вона становить сутність гуманних міжособистісних взаємин викладачів і студентів. Проте цінності, життєві смисли не можуть передаватися тим же шляхом, що й знання. Є єдиний шлях – через приклад власних переживань (механізм зараження почуттями). Тут

виховання відбувається через власний приклад ставлення викладача до соціальних цінностей, до оточуючих людей. Імідж викладача як емоційний його образ здійснює значний вплив на взаємини зі студентами, на ефективність сумісної праці (Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк, В.А. Семиченко, П. Р. Чамата та ін.) До методів морального (емоційного) впливу викладача на студентів належать:

- Моральний приклад – вміння викладача застосувати моральні норми і правила поведінки у взаєминах зі студентами і колегами, ділитися власним досвідом.

- Наслідування до того ж є важливим соціально-психологічним засобом поширення норм моралі та їх переростання в традиції і звички. Поведінка викладача має бути реально сприйнятим моральним орієнтиром для студентів, а його уміння та звички – індикаторами його моральних позицій і переконань.

- Іміджування – уміле моральне звеличування добropорядних вчинків студентів, моральний захист тих, хто діє чесно й принципово.

- Здійснювати функцію активізації та фасилітації емоційного життя студентів.

- Експресивно виражати свої власні переживання, виявляти емпатійність, щиро приймати переживання студентів.

Етичним інструментарієм практичного втілення норм у життя є правила (етикет), встановлений порядок поведінки у вищій школі (в аудиторії, бібліотеці тощо). Наприклад, соціальна норма “поважай людину”.

Правила її реалізації такі: враховуй присутність поряд іншої людини, не завдавай їй клопоту; гідно стався до неї (проси вибачення, проявляй увагу, говори компліменти тощо).

Діловий етикет – це сукупність правил спілкування, поведінки людей у процесі сумісної професійної діяльності, а також форми поводження з оточуючими, види звертань один до одного, манери й навіть прийнята форма ділового одягу.

Чи знають студенти правила поведінки в університеті як офіційній організації для дорослих людей? Приклад: Студент запізнився. Йому дозволено увійти. Він йде до першого ряду, піднімає студентів і сідає в центр. Викладач перервав лекцію, чекає, поки він розміститься. Зараз етикет поведінки серед людей не складний, але він є і повинен бути. Його дотримання становить культуру поведінки людини. Проте етикет (знання правил) без душі перетворює людину в маніпулятора (Див.: Шостром Э, Анти-Карнеги, или человек-манипулятор, - М., 1992), позбавленого індивідуальності, цілісності та душі.

Маніпулятор ставиться до людей як до речей, але й сам одночасно стає річчю. Маніпуляції небезпечні й руйнівні для міжособистісних взаємин. Євангеліє від Матвія: “Що за користь людині, якщо вона завоює увесь світ, але втратить власну душу?”

Таким чином, норми і правила поведінки повинні засвоюватися разом із почуттями. Лише тоді за нормою і правилом відкривається цінність людини, реальне ставлення до неї. Цей творчий синтез і дає можливість не загубити власну душу. Але щоб це не відбулося, потрібно підніматися від конкретного бачення ситуації (тут і зараз) до високого рівня узагальнення, до абстракції, до символів.

Вчинок – це і є символ, знак, повідомлення про ставлення особистості до особистості. Наприклад, привітання до людини. А про що може свідчити наша посмішка (чи усмішка), потиск рук, уклін голови? Інший приклад. Хлопчик 3-х років у трамваї стоїть, обхопивши ногу свого батька. Йому тут же пропонують місце. Він

відповідає: «не сяду: я – чоловік!» Про що свідчить його відповідь і вчинок? Або чому чоловіки пропускають жінку вперед у дверях? Вона – символ краси, материнства.

Провідна роль у моральному вихованні студентів повинна належати методу дискусій на гіпотетичні моральні теми як найважливіша форма засвоєння “мови моралі”, розрізнення добра від зла, поняття справедливості, свободи, істини, повага людської гідності та ін. (П. Хернет, Л. Кольберг, А. Харріс).

Ефективною є також методика ділових ігор у курсах гуманітарних наук, що є поглибленням “теорії дискусій”, зокрема переміщення акценту на її організаційний момент. Проте формування суспільної та індивідуальної поведінки лише вербальними засобами є принципово неможливим. Конче потрібний синтез думки, слова та дії. Ще вихователі Стародавнього світу знали: “Слова навчають, приклади захоплюють”.

Діяльнісний напрям

Мірою морально-духовного розвитку особистості є **вчинок**. Повторимо: Вчинок – це одиниця поведінки як акт морального самовизначення особистості у відношенні до людей, до суспільства, до самого себе. Вчинок – це конкретне втілення знання норми і правила в життя, у практику конкретних міжособистісних взаємин. Завдання викладачів вищої школи:

1) санкціонувати, стверджувати культуру поведінки через вправляння, конкретні вчинки студентів;

2) схвалювати, визнавати законним наявність етикету й необхідність його втілення в життя як прояв сучасної культурної людини. Від викладача вимагається чітке визначення етичних понять, вказівка на моральні хиби, чітка корекційна тактика. Психологічна сила слова може викликати в студента спалах емоцій (наприклад, сором), а за ним і позитивну зміну.

Студент (особливо педагогічних навчальних закладів) повинен відчувати потребу поводити себе як потрібно, усвідомлювати суспільну й суб'єктивну необхідність культурної моральної поведінки, вміти прогнозувати можливі оцінки оточуючими людьми їх вчинків, виробляти в собі моральні звички, які відповідають вимогам етикету. Виховний арсенал сучасного педагога полягає в залученні студентів до таких вчинків (І. Д. Бех):

– Вчинок “Я – задля Вас” – людина піклується про того іншого, який відсутній у момент дії вчинку. Потрібно залучати студентів до прояву таких моральних вчинків, які об'єктивують людські стосунки, а їх результати поширюються на групи людей: “Я – Вам”. Саме такі вчинки є істотним показником моральності та моральної зрілості людини.

– Вчинок-служіння – безкорисливе служіння, піклування про Інших людей, коли людина активно протистоїть тим, хто поводить негідно й цим допомагає іншим стати кращими. Допомога іншим стає справою честі, коли людина звертається до вольових зусиль.

Це можливо за таких умов: 1) вміння протистояти чиннику “моє – чуже”, “не моя справа”, “моя хата скраю”; 2) розпізнавати власні й чужі почуття – співчувати; 3) емоційно збагачувати свій внутрішній світ (важливу роль до того ж відіграє мистецтво: співпереживання героям, прояв почуттів під час прослуховування музики тощо).

– Вчинок-відданість. Він пов'язаний із наявністю вищих почуттів як детермінантів моральних дій. Виявляється в бажанні творити добро іншому задля співчуття до нього. Цей вчинок – відгук серця. Це міжособистісна взаємодія в контексті дружніх стосунків між ними.

– Вчинок-вірність – виявлення надійності за різних обставин у контексті турботливого ставлення до іншої

людини.

– Вчинок збереження честі і гідності – пов’язаний з самоцінністю. Спиратися треба на національні, родинні традиції, на професійну честь.

– Вчинок-шанування – це вищий ступінь духовного ставлення людини до людини.

– Вчинок-вдячність – емоційно зближує людей.

– Вчинок-скромність – це внутрішня позиція, яка визначає міру в потребах, у домаганні, у самоставленні.

– Вчинок-милосердя – добре, співчутливе ставлення до кого-небудь; вияв жалості, помилювання.

– Вчинок-шляхетність — прояв благородства як показник особистісної зрілості.

Вимоги щодо виховання вчинку:

– вчинки повинні набути стійкого характеру, стати звичними формами виявлення себе щодо людини;

– вони повинні виявлятися в студентському колективі, у групі;

– повторюючись, вчинки стають другою натурою людини, сутністю, самодетермінованими проявами “Я”.

Чи є вчинки, які руйнують сприятливі міжособистісні стосунки? Так, це вчинки типу глузування, дорікання, несправедливого звинувачення тощо.

Вищий навчальний заклад – завершальний етап не тільки інтелектуального, а й соціального інтегрування молоді людини в систему соціальних відносин.

Саме тому перед ним поставлені такі практичні завдання виховання студентів:

- активізувати національно-патріотичне виховання;
- залучати студентів до збереження і примноження традицій українського народу;
- здійснювати військово-патріотичне виховання;
- популяризувати духовні й моральні цінності, притаманні українському народу;
- активізувати діяльність студентських наукових і

громадських організацій, військово-патріотичних об'єднань, клубів за інтересами, трудових об'єднань, таборів праці і відпочинку;

- практикувати культурно-дозвільні заходи, щоб посилити культурно-просвітницький виховний вплив;

- формувати психологічну готовність до праці (спрямованість на професійну діяльність; науково-методична готовність; практична готовність (уміння і навички); психофізіологічна готовність – сформованість професійно значущих якостей; фізична готовність – відповідність вимогам професії).

Розглянемо етапи формування ціннісних орієнтацій

Ціннісна орієнтація формується на підґрунті базових (основних, ключових) цінностей, зміст і співвідношення яких в історії як окремої людини, так і людства в цілому надзвичайно різноманітні. Ціннісні орієнтації визначають смисл життя людини. У різні часи (епохи) у різних адресатів цінностей – окремої людини чи соціальних спільностей орієнтації були різними. Вони спрямовували свого адресата або на потойбічний світ, або на особисте життя, або ж на суспільство, до якого він належав.

У першому випадку чітко проглядається ціннісна орієнтація релігійного та об'єктивно-ідеалістичного типу. Гносеологічно це пояснити неважко. Обмеженість людських знань про природу як Всесвіт, залежність людини від тематичних (для неї) сил природи, вічність Світу в часі і його нескінченність (безмежність) у просторі – що є апіорно очевидним – змушують її схилитися перед ним. Людина відчуває і переживає страх перед таємничими силами природи. Будучи незадоволеною своїм “посейбічним” життям, не знаходячи виходу із структури, в якій опинилася, але продовжуючи пошук такого виду, вона змушена апелювати до “потойбічної”

сили. Для такої людини остання надія – знайти порятунок десь “там”, оскільки в реальному оточенні вона його не знаходить. Саме ось “та” сила і є основною (якщо не єдиною) цінністю, на яку орієнтується людина.

У другому випадку людина зорієнтована на себе (за формулою “на Бога надійся...”), розраховує на власні сили. На нашу думку, важливим при цьому було б дослідження аксіологічного аспекту проблеми духовного світу людини, зокрема її світогляду. Специфіка останнього полягає в тому, що його предметом є не просто світ речей та явищ, не абстрактний світ загалом, що протистоїть людині, і не сама людина, а людина стосовно світу, який відображається в її свідомості через його значущість для суб’єкта відображення і для суспільства загалом.

При світоглядному відображенні людина не просто пояснює дійсність як позалюдське буття, а оцінює її через призму індивідуального і соціального досвіду, суспільних потреб та інтересів, виражаючи при цьому певне ставлення до неї, мотивуючи необхідність перебудови її в потрібному для себе напрямі.

Одним із головних **завдань вищого навчального закладу**, як сказано в Законі України “Про вищу освіту”, є забезпечення культурного й духовного розвитку особистості, виховання осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах, у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України.

Провідною діяльністю у вищій школі є навчально-професійна, яка вимагає від студента більшої навчальної (і наукової) активності, засвоєння нових психологічних норм і критеріїв соціокультурного розвитку. Саме в процесі навчальної діяльності та через неї досягаються основні цілі підготовки фахівців. Навчально-професійній діяльності студентів притаманні як загальні риси процесу учіння (механізми та етапи, цілісність структури та єдність основних його компонентів тощо), так і специфічні,

зумовлені особливостями її мети і змісту, мотивації та форм організації. Вона найбільш інтенсивно впливає на особистісне зростання та професійне становлення студентів, набуття ними професійно важливих знань, умінь і навичок.

У процесі професійного навчання завершується професійне самовизначення, трансформується структура самосвідомості студента, формується соціально-професійний аспект його “Я-концепції”, “професіоналізуються” психічні процеси і стани тощо. У процесі навчально-професійної діяльності виникають такі новоутворення студентського віку як професійна ідентичність, професійна рефлексія, професійне мислення, готовність до професійної діяльності.

Мета навчально-професійної діяльності – засвоєння наукового знання у формі теоретичних понять і вмінь застосування їх при розв'язанні професійних завдань.

Професія починається під час формування професійних знань, умінь і навичок та засвоєння способів професійно-творчої діяльності. Доки індивід не зіткнувся зі світом професійних теоретичних знань, у його досвіді немає повноцінної навчально-професійної діяльності, хоча одночасно він може досить інтенсивно опановувати способи здійснення різноманітних практичних перетворювальних дій, які ґрунтуються на узагальненнях емпіричного рівня.

Теоретичне знання має бути включене в реальну діяльність студента. Це можливо за умови, коли професійні поняття постають як знаряддя досягнення його цілей, способів розв'язання прийнятих ним професійних завдань. Понятійна форма озброєння знаннями повинна стати способом досягнення практичної професійної мети.

Мета професійної підготовки полягає не в передачі конкретних предметних знань, умінь і навичок, а в озброєнні студентів системними інтегрованими науковими знаннями, які є загальною передумовою оволодіння

способами вирішення виробничих проблем. У цьому змістовна відмінність навчально-професійної діяльності від практичної і пізнавальної (теоретичної) діяльності. Крім наукових теоретичних знань студент набуває практично-методичні й конструктивно-майстерні знання та уміння.

Професія починається під час формування професійних знань, умінь і навичок та засвоєння способів професійно-творчої діяльності. Доки індивід не зіткнувся зі світом професійних теоретичних знань, у його досвіді немає повноцінної навчально-професійної діяльності, хоча одночасно він може досить інтенсивно опановувати способи здійснення різноманітних практичних перетворювальних дій, які ґрунтуються на узагальненнях емпіричного рівня.

Теоретичне знання має бути включене в реальну діяльність студента. Це можливо за умови, коли професійні поняття постають як знаряддя досягнення його цілей, способів розв'язання прийнятих ним професійних завдань. Понятійна форма озброєння знаннями повинна стати способом досягнення практичної професійної мети.

Мета професійної підготовки полягає не в передачі конкретних предметних знань, умінь і навичок, а в озброєнні студентів системними інтегрованими науковими знаннями, які є загальною передумовою оволодіння способами вирішення виробничих проблем. У цьому змістовна відмінність навчально-професійної діяльності від практичної і пізнавальної (теоретичної) діяльності. Крім наукових теоретичних знань студент набуває практично-методичні й конструктивно-майстерні знання та уміння.

У вищій школі вивчаються не основи наук (як у школі), а самі в їх розвитку. При цьому самостійна робота студентів зближується з науково-дослідною роботою викладачів, тобто забезпечується єдність навчальної та наукової роботи студентів.

Викладання майже всіх наук професіоналізовано. Навчання має проблемний характер.

Для вищої школи характерним є емоційність, мажорність усього процесу навчання, враховуються вікові та індивідуальні особливості студентів.

Навчально-професійна діяльність студентів, з одного боку, відрізняється від діяльності школяра (головне оволодіти знаннями), а з іншого, – від діяльності професіоналів (практичне виконання певних практичних функцій).

Таким чином, головна відмінність навчально-професійної діяльності полягає в тому, що вона професійно спрямована, підпорядкована засвоєнню способів і досвіду професійного розв’язання тих практичних завдань, з якими можна зіткнутися в майбутньому, оволодіння професійним мисленням і творчістю. Суттєвим для неї є також посилення ролі професійних мотивів самоосвіти та самовиховання, які є найважливішою умовою розкриття можливостей особистості студента, його професійного розвитку.

Законодавчо-нормативно від вищої школи вимагається професіоналізація особистості студента. Згадаємо відповідну статтю Закону України “Про вищу освіту”.

Студентський вік до того ж сенситивний для утворення професійних, світоглядних і громадянських якостей, для формування творчих рис – “сходження до вершин творчості”, що багато важить у подальшій професійній діяльності.

Основні напрями професіоналізації:

1. Професіоналізуються всі пізнавальні процеси: професійне сприймання і професійна спостережливість, професійна пам’ять, професійна уява, професійне мислення. Формується професійна настанова на всі пізнавальні процеси.

2. Фахівець із вищою освітою повинен оволодіти не тільки знаннями, уміннями й навичками, а й самостійно виробляти засоби досягнення поставлених професійних цілей, а для цього повинні бути сформовані механізми планування своєї діяльності, програмування своїх дій, оцінки результатів і їх корекція.

**Для навчально-професійної діяльності студентів
характерні такі ознаки:**

1. Професійне навчання у вищій школі для майбутнього фахівця розпочинається під час формування професійних знань, умінь і навичок та засвоєння способів професійно-творчої діяльності. Доки студент не зіткнувся зі світом професійних теоретичних знань, у його досвіді немає повноцінної навчально-професійної діяльності, хоча одночасно він може досить інтенсивно опановувати способи здійснення різноманітних практичних перетворювальних дій, які ґрунтуються на узагальненнях емпіричного рівня.

Теоретичні професійні знання мають бути включені в реальну навчальну діяльність студента. Це можливо за умови, коли наукові поняття стають знаряддями досягнення цілей і способом розв'язання прийнятих ним професійних завдань. Отже, озброєння майбутнього фахівця понятійними формами знань повинно стати способом досягнення мети професійної підготовки.

Таким чином, *мета професійної підготовки* полягає не в передачі конкретних предметних знань, умінь і навичок, а в озброєнні студентів системними інтегрованими науковими знаннями, які є загальною передумовою оволодіння способами вирішення виробничих проблем.

У цьому змістовна відмінність навчально-професійної діяльності від практичної діяльності й пізнавальної (теоретичної) діяльності. Крім наукових

теоретичних знань, студент набуває практично-методичні знання й конструктивно-майстерні уміння.

2. У вищій школі вивчають не основи наук (як у школі), а самі науки в їхньому розвитку. До того ж самостійна навчальна робота студентів зближується з науково-дослідною роботою викладачів, тобто забезпечується єдність навчальної та наукової роботи студентів. Вища школа – справжня наукова школа, яка формує системні фундаментальні знання. Студенти працюють із провідними вченими, спільно з ними беруть участь у розробленні наукових тем (курсіві й дипломні роботи).

3. Відбувається професіоналізація викладання майже всіх наук. Що чіткіша професійна перспектива, то краще студент розуміє, навіщо і як будуть йому необхідні набуті наукові знання, тим успішніше він навчається.

Навчання студента має проблемний характер.

Для вищої школи характерні емоційність, мажорність усього процесу навчання.

Навчально-професійна діяльність студентів, з одного боку, відрізняється від діяльності школяра (для якого головне – набуті конкретні знання), а з іншого – від діяльності професіоналів, які практично виконують певні професійні функції. Головна особливість навчально-професійної діяльності студента полягає в тому, що вона професійно спрямована, підпорядкована засвоєнню способів і досвіду професійного розв'язання практичних завдань і виробничих проблем, з якими випускники ВНЗ зустрінуться в майбутньому.

Студенти оволодівають професійними знаннями, опановують професійне мислення, розвивають професійні здібності й творчість. Суттєвим для навчально-професійної діяльності є також посилення ролі професійних мотивів самоосвіти та самовиховання, які є найважливішою умовою розкриття можливостей особистості студен-

та, потенціалу його професійного розвитку в подальшій виробничій діяльності.

Особистість студента набуває професійну спрямованість, що має такі прояви:

- професійна мотивація, загальне позитивне ставлення, схильність і інтерес до професійної діяльності (прагнення до реалізації смислу служіння суспільству, державі, людям);

- розуміння і прийняття професійних завдань з оцінкою власних ресурсів для їх розв'язання;

- бажання вдосконалювати свою підготовку до професійної діяльності, підсилюються мотиви самоосвіти і самовиховання;

- планування задовольняти матеріальні й духовні потреби, займаючись працею в галузі своєї професії.

Професійна спрямованість особистості передбачає розуміння і внутрішнє прийняття нею цілей і завдань професійної діяльності, а також співзвучних із нею інтересів, настанов, переконань і поглядів. Усі ці ознаки і компоненти професійної спрямованості виступають показниками рівня її сформованості в студентів. Професійна спрямованість характеризується стійкістю (нестійкістю), домінуванням соціальних або вузькоособистісних мотивів, далекою чи близькою перспективою життєдіяльності.

Можна виділити такі **рівні професійно-педагогічної спрямованості студентів** – майбутніх педагогів.

Високий рівень характеризується тим, що професія педагога є покликанням: внутрішній потяг до педагогічної професії, стійкий інтерес до неї з дитинства, виражена потреба в спілкуванні з дітьми та активна співпраця з молодшими, прояв педагогічних схильностей і здібностей, позитивна мотивація навчання з усіх предметів тощо.

Середній рівень характеризується захопленістю педагогічною професією в старших класах часто під впливом авторитетного вчителя або глибокого інтересу до окремих

предметів, результат захоплення педагогікою та психологією.

Низький рівень – це рівень, коли студента привабляло в педагогічному навчальному закладі різноманіття предметів або відсутність тих, які були в школі непривабливими (наприклад, математики); або він послуухався порад родичів, друзів. Відсутність професійної спрямованості -рівень, коли студент і думки не мав про професію педагога, а вступив до педагогічного вищого навчального закладу тому, що не міг вступити в інший або цей найближче від дому.

Як допомогти студентові в професіоналізації спрямованості особистості та розвитку професійних мотивів?

1. Виробляти в студентів правильне уявлення про суспільну значущість і зміст майбутньої професійної діяльності (будь-якої).

2. Формувати позитивну мотивацію до засвоєння знань і вмінь, які мають пряме відношення для успішного розв'язання професійних завдань.

3. Зміцнювати професійну самооцінку, формувати впевненість студента в можливості успішно опанувати професію та наявності в нього для цього необхідних задатків і здібностей.

4. Стимулювати самоосвіту та самовиховання, викликати активний інтерес до всього, що пов'язано з майбутньою професією.

Поступово зближувати та обмінюватися соціально-рольовими функціями між викладачем і студентом (у процесі підготовки майбутнього вчителя це може бути, наприклад, взаємоконтроль студентами своїх знань, мікрОВикладання та ін.), оптимізація взаємин у системі “студент – викладач”.

Ставлення студента до свого навчання у ВНЗ залежить насамперед від чинників вибору професії

(спеціальності) і ставлення до самого процесу учіння. Позитивною мотивацією професійного вибору студента є такі його прояви:

- яскраво виражений інтерес до професії;
- бажання в майбутньому займатися саме цією професійною діяльністю;
- прагнення бути корисним людям, суспільству, результатами своєї професійної діяльності служити Україні та ін.

Мотиви вибору професії значною мірою визначають мотиви учіння студента. Вони зумовлюють ставлення студента до навчання і його результати, впливають на організацію самостійної навчальної роботи, а тому й на оволодіння навичками самоосвіти.

Мотив (франц. *motif*, лат. *motus* – рух) – спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб людини.

Мотиви учіння – це причини, що спонукають студента до навчання, його настанови (психологічне налаштування, готовність до пізнавальної діяльності та ін.), пізнавальні потреби й інтереси, які визначають цілеспрямованість, наполегливість та інші вольові якості особистості студента.

Л.І. Божович мотиви розподіляє за змістом на наступні групи:

1) широкі соціальні мотиви, змістом яких є усвідомлення суспільних потреб, інтересів, високої соціальної значимості вищої освіти;

2) науково-пізнавальні мотиви, які пов'язані безпосередньо з навчальною діяльністю, що виражає відношення до самого процесу навчання, до змісту того, що вивчається студентами;

3) професійні мотиви; вища освіта розглядається як основа набуття професії;

4) утилітарні мотиви, основою яких є отримання особистих вигод після закінчення ВНЗ, мотиви власного благополуччя;

5) мотиви соціальної ідентифікації – міра впливу батьків студента, друзів на його поведінку.

Дещо ширшою є класифікація мотивів за змістом, що запропоновані А.К. Марковою. Вона поділяє на пізнавальні та соціальні мотиви.

До пізнавальної мотивації відносять:

- широкі пізнавальні мотиви (орієнтація на оволодіння новими знаннями – фактами, явищами, закономірностями);

- навчально-пізнавальні мотиви (орієнтація на засвоєння способів добування знань, прийомів самостійного набуття знань);

- мотиви самоосвіти (орієнтація на набуття додаткових знань, тобто на побудову спеціальної програми самовдосконалення).

Соціальні мотиви, що мають відповідні рівні:

- широкі соціальні (обов'язок і відповідальність, розуміння соціального значення навчання);

- вузькі або позиційні мотиви (прагнення зайняти певну позицію у відносинах з оточуючими, отримати від них схвалення);

- мотиви соціального співробітництва (орієнтування на різні способи взаємодії з іншими людьми).

- змагальна мотивація (бажання досягнути кращих успіхів, вчитись не гірше ніж інші)

- ділова мотивація (виявляється у навчальній активності, розрахованій на вигоду.)

Види мотивації та її вплив на успішність студентів

Мотивацію, як і інші вищі психічні функції, слід розглядати як соціально обумовлене надбання. Мотивація формується і змінюється в процесі життя студента і, перш

за все, під час його навчальної діяльності. У процесі діяльності народжуються нові мотиви, інтереси і потреби, які, у свою чергу впливають на діяльність.

Реальна діяльність завжди полімотивована, а тому і в учінні студента потрібно розуміти ієрархію мотивів, їхню підпорядкованість, помічати головні мотиви. У мотивації, звичайно, можливі зміни, а тому важливо враховувати, які мотиви учіння студентів є провідними на кожному курсі.

I курс характеризується високими рівневими показниками професійних і учбових мотивів, які ідеалізуються, оскільки обумовлені розумінням їх суспільного сенсу, а не особового.

II, III курс відрізняється загальним зниженням інтенсивності всіх мотиваційних компонентів. Пізнавальні і професійні мотиви перестають управляти учбовою діяльністю.

IV-V курс характеризується тим, що росте ступінь усвідомлення і інтеграції різних форм мотивів навчання.

Мотиви учіння є не тільки передумовою успішного професійного навчання студента, але й наслідком.

Мотиви формуються в діяльності, а організовує цю діяльність викладач, ставлення ж студентів до цієї діяльності формуються в ній самій. До навчального матеріалу має бути позитивне ставлення, тобто предмет засвоєння повинен бути цікавим у своєму власному русі, пізнавальна активність спрямована на переборення шаблону у своїй діяльності. На жаль, у багатьох студентів вимоги до своєї навчально-професійної діяльності занижені (запам'ятав – відтворив – забув).

На успішність студента впливає також і рівень його інтелектуального розвитку, ерудиція і вміння, з якими він приходить зі школи. Внаслідок дослідження було виявлено, що відсутній значущий зв'язок рівня інтелекту студентів із показниками успішності. Виявилось, що “сильні” і “слабкі” студенти відрізняються один від

одного, за мотивацією навчальної діяльності. Для “сильних” студентів характерною є внутрішня мотивація: вони мають потребу в опануванні професією на високому рівні, зорієнтовані на отримання міцних професійних знань і практичних умінь. Щодо “слабких” студентів, то їхні мотиви загалом зовнішні, ситуативні: уникнути осуду і покарання за низьку успішність, не залишитися без стипендії тощо.

При зовнішній мотивації у студентів виявляється споживацьке ставлення до учіння, навчальний матеріал засвоюється (запам’ятовується) для близької цілі (відповісти на семінарі, скласти залік) і після відтворення швидко забувається. При внутрішній мотивації навчально-професійної діяльності у студента на першому місці – професійні та пізнавальні інтереси.

За результатами дослідження А.Г. Бугріменка, навчальна діяльність внутрішньо – і зовнішньомотивованих студентів відрізняється. Переважно внутрішньомотивовані студенти більше “занурені”, залучені до навчального процесу. Вони характеризуються мотивацією самовизначеної навчальної діяльності: більш активні, свідомі, довільні в плануванні свого учіння.

Такі студенти приділяють однакову увагу як загальноосвітнім, так і вузькопрофесійним предметам. Вони більше орієнтовані на процес і результат навчально-професійної діяльності, ніж на зовнішні чинники (наприклад, педагогічне оцінювання).

Зовнішньомотивовані студенти не такі самостійні й довільні в організації процесу навчання, менше “занурені” в навчальну діяльність. Їхню активність спричиняють не стільки пізнавальні або професійні мотиви, скільки зовнішні щодо процесу і результату навчальної діяльності чинники (наприклад, одержати стипендію). Зовнішніми щодо навчальної діяльності студента є численні

прагматичні мотиви (відтермінування від армії, майбутнє працевлаштування тощо).

У дослідженнях зарубіжних психологів виявлено, що зовнішня мотивація у студентів щезає зі зникненням зовнішнього підкріплення. Вона знижує креативність, спонтанність, пов'язана з негативними емоціями, покрощує виконання діяльності за певним алгоритмом її реалізації, проте знижує якість і обсяг розв'язання евристичних задач. До того ж студенти віддають перевагу вибору простих завдань або лише тих, за які можуть отримати винагороду.

Внутрішня мотивація пов'язана з більш високим рівнем когнітивної гнучкості, креативності, зростанням самоповаги, переважанням позитивних емоцій, інтересу, задоволення від роботи. У навчальній діяльності внутрішня мотивація корелює з кращим запам'ятовуванням матеріалу, високим рівнем засвоєння, наданням переваги розв'язанню оптимально важких завдань.

Результати дослідження (А.О. Реан та ін.) засвідчують, що висока позитивна мотивація може відігравати роль компенсаторного чинника за умови недостатньо високого рівня розвитку спеціальних здібностей або прогалин у необхідних знаннях, уміннях і навичках студента. Проте ніякий високий рівень інтелектуальних здібностей студента не може компенсувати низьку його мотивацію учіння і сам по собі не забезпечує успіху в навчально-професійній діяльності.

Не можна применшувати і ролі деяких “зовнішніх” мотивів учіння студентів, штучно протиставляти пізнавальну та соціальну мотивацію, адже це дуже збіднює реальне мотиваційно-сміслові забарвлення навчально-професійної діяльності.

Соціальні мотиви – генетично первинні і виконують смислоутворювальну функцію в навчальній діяльності,

тому їхній розвиток є важливою умовою успішності студента. Серед соціогенних потреб найсильніше впливає на ефективність навчальної діяльності потреба в досягненні (Г. Мюррей, К. Халл). Студент із вираженою мотивацією досягнення ставить перед собою віддалені цілі, надає перевагу участі в довготривалій діяльності, а також прагне досягти унікальних результатів оригінальними засобами.

Потреба в досягненні в своїй структурі має два головні компоненти – прагнення успіху і уникнення невдачі (Дж. Аткинсон). Загальна значущість цієї потреби є здобутком суб'єктивної оцінки можливості успіху-неуспіху (суб'єктивна ймовірність), енергії стимулу і сили мотиву досягнення.

Складна проблема і важливе завдання вищої школи – формування **професійних мотивів** навчання студентів, вироблення в них потреби в опануванні професійних знань, умінь і навичок. При наявності професійної мотивації пізнавальна діяльність студента має розгорнутий, пристрасний, наполегливий характер. Тоді він отримує насолоду від навчання, яке викликає в нього позитивні емоції, бажання працювати.

Мотивація досягнення успіху визначає любов і захоплення своєю роботою, процесом навчання. Студенти виявляють ініціативу, створюють навколо себе творчу пізнавальну атмосферу. Вони демонструють готовність до успішної, результативної навчально-професійної діяльності.

Навіть коли невдача – студенти виявляють оптимізм, не впадають у відчай, а приймають виклик і відкривають у собі нові творчі можливості для переборення труднощів.

Допомагає успішному учінню студентів **мотивація самоствердження**, бажання продемонструвати свої реальні й можливі досягнення. Вони виявляють наполегливість, високу емоційність у ставленні до своїх результатів. Хоча

при невдачах може бути навіть стресовий стан, але студент швидко знаходить вихід із нього.

При наявності інших мотивів результати учіння студентів нижчі. Наприклад, **мотивація уникнення невдач** виявляється в експерименті на вибір завдання різної складності. Якщо студент гіпертрофовано залежить від успіху, він обирає стратегію обережності, при невдачах його діяльність дезорганізується. Студент уникає труднощів, відмовляється від подальшої роботи або надає перевагу найпростішим навчальним завданням.

В окремих студентів мотивом вибору професії часто є її **соціальна престижність**, вплив знайомих і рідних або високий рейтинг вищого навчального закладу тощо. Як наслідок, у цих студентів образ майбутньої професії розмитий; несформовані плани майбутнього життєвого шляху; навчально-професійна діяльність мотивується бажанням уникнути невдач, а не мотивами успіхів.

Майбутня професійна діяльність має набути для студента життєвого сенсу. Це відбувається за умови, коли він відображає, втілює в собі цінності професійної діяльності. Тоді між студентом та його навчально-професійною діяльністю немає протиріччя, і ця праця цілком поглинає його, він одержує задоволення від самої діяльності. Тому й важливо, щоб студенти усвідомлювали свій ціннісний життєвий простір і побачили його зв'язок з обраною професією.

Щоб навчально-професійна діяльність студента стала чинником його розвитку і саморозвитку, важливо не лише глибоко розуміти характер її змісту, але й постійно вдосконалювати потребнісно-мотиваційну сферу особистості майбутнього фахівця.

Глибоке пізнання мотивів навчально-професійної діяльності студентів може забезпечити успіх, спрямувати їхню активність у русло професійного розвитку. Розуміння важливої ролі мотивації навчальної діяльності відтворено

у принципі мотиваційного забезпечення навчального процесу (О.С. Гребенюк, А.К. Маркова). Психологи висловлюють думку про необхідність цілеспрямованого формування у студентів позитивної мотивації навчально-професійної діяльності, водночас вони підкреслюють складність управління цим процесом.

Умови забезпечення мотивації учіння студентів

Рівень розвитку мотиваційної сфери майбутніх фахівців залежить від організації навчального процесу, а також усвідомлення студентами власного смислу учіння, предметно-рефлексивного ставлення до професійного навчання, суб'єктної активності і суб'єктного ставлення.

Проведені експериментальні дослідження дали змогу визначити принципи і психолого-педагогічні умови забезпечення професійної мотивації навчання студентів:

1) Формувати (і підтримувати) прагнення студентів виявити і ствердити себе через навчально-професійну діяльність. Із цією метою застосовують:

- ознайомлення з майбутньою професійною діяльністю та її суспільною значущістю, з вимогами, які вона висуває до знань, умінь і якостей особистості фахівця;
- створення уявлень про професіонала з обраної спеціальності, усвідомлення ближніх (безпосередніх) і кінцевих (перспективних) цілей професійного навчання;
- складання позитивного “Образу-Я”, адекватної професійної самооцінки студента;
- формування ціннісних орієнтацій, що пов'язані з професійною діяльністю;
- вироблення у студентів потреби і вміння самостійно працювати з літературою, навчатися самостійно;
- забезпечення умов для самопізнання, самовиховання, стимулювання прагнення до самовдосконалення;
- підтримання допитливості й “пізнавального” психологічного клімату в студентській академічній групі.

Як наслідок, формується часова перспектива, ідентифікація з професійною моделлю, уявлення про себе в майбутньому в ролі виконавця професійної діяльності.

2) Допомогати (навчати) мінімізувати високу особистісну і ситуативну тривожність окремих студентів, невпевненість щодо майбутньої професійної діяльності, приділяти увагу розвиткові професійних якостей, здібностей до саморегуляції.

1. Навчання набуває для студента життєвого сенсу, якщо приносить задоволення, переживання успіху, усвідомлення свого особистісного зростання.
САМООЦІНКА = УСПІХ / РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ

2. Ефективність формування у студентів високого рівня мотивації досягнення, за даними дослідження В.М. Тимошенко, визначається такими умовами: навчання на оптимальному рівні складності; індивідуалізація процесу навчання; використання завдань, які спрямовані на формування реалістичного рівня домагань, адекватної самооцінки і зниження особистісної тривожності; використання педагогічної оцінки як об'єктивного показника індивідуальних досягнень студента.

У триєдиному завданні – навчання, розумовий розвиток і виховання – зв'язною ланкою є інтерес суб'єкта учіння. Через пізнавальний інтерес засвоювані знання стають глибоко особистісним духовним багажем (а не лише інформацією). Пізнавальний інтерес характеризується складним переплетенням інтелекту, емоційних і вольових процесів, нання, отримані без інтересу, формальні. “Учіння, взятє силою волі, навряд чи сприятиме створенню розвивальних умов” (К.Д. Ушинський).

При наявності інтересу захопливим стає сам процес пошуку інформації.

Умови розвитку пізнавального інтересу (за В.С. Ротенбергом,):

1. Студент залучається у процес самостійного

пошуку і відкриттів нових знань, розв'язує завдання проблемного характеру.

2. Навчальна праця повинна бути різноманітною. Різнманітні типи запитань стимулюють активну розумову діяльність і підвищують інтерес до матеріалу, що вивчається.

3. Необхідне розуміння корисності, потрібності, важливості отримуваних знань.

4. Навчання для студента повинно бути важким, але посильним.

5. Що частіше перевіряється і оцінюється навчальна робота, то цікавіше працювати і навчатися.

6. Яскравість, емоційна схвильованість викладання з величезною силою впливає на студента, формує його позитивне ставлення до предмета.

Емоційний вплив – один із найсильніших і правильних шляхів збудження інтересу. Образність, емоційна насиченість змісту навчального матеріалу в умілій розповіді викладача передається студентам. Щира захопленість педагога своїм предметом бездоганно діє на аудиторію.

Залежно від мотивації навчання і характеру навчально-професійної діяльності можна виділити такі типи студентів:

1-ий тип – орієнтація на різнобічну професійну підготовку, пізнавальна діяльність розвивається в ширину.

2-ий тип – орієнтація на вузьку спеціалізацію, пізнавальна діяльність розвивається в глибину.

3-ій тип – відсутність внутрішньої мотивації, пізнавальна активність мінімальна.

Отже, щоб навчально-професійна діяльність була повноцінною, студентові потрібно самому відмовитися від очікування лише винагороди за неї у вигляді позитивних оцінок. Треба отримувати насолоду від самого процесу навчання. Важливим до того ж є зв'язок розуму й почуттів. В.І. Вернадський говорив: “Навчання я

розглядаю як клубок: одна нитка – розум, друга нитка – почуття, і вони завжди переплітаються”.

Самостійно організована і здійснювана пізнавальна діяльність студента дає найбільш вагомі позитивні результати та забезпечує опанування системи фахових знань, умінь і навичок, а також професійне зростання особистості. Приклад такої роботи наведено у додатку Б, де студенти розглядають цінність із різних точок зору та опрацьовують найрізноманітніші джерела (літературні, словники, Біблія). **Для формування позитивної мотивації** навчально-професійної діяльності студент повинен стати її суб’єктом:

1. Виявляти вільну пізнавальну активність, інтелектуальну ініціативу і самостійність у прийнятті рішень щодо вибору шляхів і змісту самоосвіти.

2. Збагачувати свій внутрішній світ, бути відкритим новому досвіду.

3. У діях сьогодення орієнтуватися на своє майбутнє, будувати особистісну перспективу. Мотивація учіння посилюється, якщо студент бачить зв’язок між засвоєнням знань і збагаченням власного досвіду та вимогами й функціями майбутньої професійної діяльності.

4. Розвивати рефлексивні процеси: самооцінку, самокритичність.

Виховувати в собі потребу втілювати в життя власні плани, реалізовувати потенційні можливості. Лише за наявності у студента потреби в самореалізації учіння для нього набуває життєвого смислу, і він працює на вищому рівні активності.

Розв’язання проблеми забезпечення професійної мотивації учіння студентів залежить також і від викладачів:

- насичення змісту процесу навчання інформацією, яка має значення для особистісного зростання студента як професіонала (професіоналізація знань із будь-якого

навчального предмета);

- нарощування змісту і новизни навчального матеріалу;

- надання студентам необхідної свободи (умов) для виявлення своїх творчих можливостей;

- творче ставлення викладачів до викладання свого навчального предмета, інтерес до науки, їхня компетентність і авторитет як особистості;

- визначення, через які мотиви студент прийшов навчатися саме до цього ВНЗ;

- систематична діагностика реальних мотивів навчання студентів;

- стимулювання самоосвіти студентів, підтримування пізнавального інтересу до всього, що пов'язане з їхньою майбутньою професійною діяльністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амонашвили Ш.А. Размышление о гуманной педагогике / Амонашвили Ш.А. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2001. – 464 с.
2. Андрусів С. Ім'я гелленів. Про національний характер українців / Андрусів С. – Дзвін, 1993. – № 10–12. – С. 110–115.
3. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / Анисимов С. Ф. – М.: Прогресс, 1988. – 253 с.
4. Античні поетики. Поетика / Арістотель. Про високе / Псевдо-Лонгін. Про поетичне мистецтво / Гораций ; [упоряд. : Мирон Борецький, Василь Зварич ; голов. ред. М. Жук ; ред. Г. Бітківська ; худож. О. Здор ; редкол. : Мирон Борецький, Мирослав Закалюжний, Василь Зварич та ін.]. – Київ: Грамота, 2007. – 167, [1] с. : іл. (Серія «Бібліотека античної літератури»)
5. Архангельский Л. М. К вопросу о ценностных ориентациях личности / Архангельский Л. М. // *Духовное развитие личности*. – Свердловск, 1967. – С. 11–14.
6. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / Бакиров В.С. – Харьков: Вища школа, 1988. – 152 с.
7. Бакурадзе О.М. Истина и ценность / Бакурадзе О.М. // *Вопросы философии*. – 1966. – №7. – С.45.
8. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу / Балл Г. О. // *Професійна освіта: педагогіка і психологія*: Укр.-польський щорічник. – Київ-Ченстохова, 2000. – № 2. – С. 217–231.
9. Бердій Т. Співвідношення етнічної й національної ідентичності / Бердій Т. // *Ідентичність у сучасному вимірі : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.* – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2006. – С. 18–19.

10. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади / Бех І. Д. – Київ: Либідь, 2003. – 280 с.
11. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості / Бех І. Д. // *Педагогіка і психологія*. – 2013. – № 3. – С. 42–49.
12. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Бех І. Д. – К.: ІЗМН МО України, 1998. – 204 с.
13. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посібник / Бех І. Д. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
14. Беленька Г.В. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності педагогів дошкільних навчальних закладів в умовах ступеневої підготовки: дис. доктора пед. наук: 13.00.08 / Беленька Г.В. – К., 2012. – 493 с.
15. Белих О. С. Ціннісно-потребнісна сфера як фактор духовного формування студентської молоді / Белих О. С. // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. – 2013. – № 13(2). – С. 198–205.
16. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / под ред. Д.И. Фельдштейна ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. – 3-е изд. – М.: МПСИ ; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 349 с.
17. Бондаревская Е. В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность / Бондаревская Е. В. // *Педагогика*. – 1999. – № 3. – С. 37–43.
18. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія / Боришевський М.Й. – Суми: Видавничий будинок “Еллада”, 2012. – 608с.
19. Боришевський М.Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

/ за ред. С.Д. Максименка / Боришевський М.Й. – К., 2003. – Т.V/. – С.98.

20. Брентано Ф. Избранные работы / Брентано Ф. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1996. –176 с.

21. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі „Я-концепції” університетської молоді: дис. канд. психол. Наук : 19.00.05. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Васильченко О. М. – К., 2003. – 208 с.

22. Васютинський В. О. Вплив мовних і регіональних чинників на соціальне самовизначення студентів / Васютинський В. О. // *Наукові студії із соц. та політ. психології*. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 17 (20). – С. 247–252.

23. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навчальний посібник / Васянович Г.П. – К.: Академ. Видав., 2011. – 100 с.

24. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал / Ващенко Г. Г. – Полтава : ред. газ. „Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

25. Вербицька П. В. Дослідження історико-культурної спадщини як чинника становлення ідентичності особистості / Вербицька П. В. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки* / [редкол. : В.С.Степанков (відпов. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 43–52.

26. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : [монографія] / Вербицька П. В. – К.: Генеза, 2009. – 384 с.

27. Волкова В. А. Педагогічні умови спрямованості навчально-виховного процесу на ціннісне відношення студентів до майбутньої професії / В. А. Волкова // *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного*

університету (Педагогічні науки). – № 1. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 166–172.

28. Гавриш Н.В. Орієнтація на розвиток суб'єктності студента у процесі професії підготовки професійно-компетентних фахівців з дошкільної освіти / Гавриш Н.В. // *Зб.наук.праць Бердянського державного педагогічного університету*. – Бердянськ: БДПУ. – 2007. – С. 44–49.

29. Гагин Ю.А. Концептуальный словарь – справочник по педагогической акмеологии. *Учебное пособие* / Гагин Ю.А. – Санкт-Петербург: ГУМП, 2004. – 203 с.

30. Газіна І. О. Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики : дис. канд. пед. наук : 13.00.08 / Газіна І. О. – К., 2008. – 197 с.

31. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва : автореф. дис. канд. пед. Наук : 13.00.07 / Гевко О. І. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.

32. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: в 3-х т.; отв. ред. Е.П. Ситковский; / ред.кол. Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1975. – 695 с.

33. Гегель Г. В. Лекции по истории и философии / Гегель Г. В. – Санкт-Петербург: Наука; Изд. Фирма, 1993. – Кн.1. – 349 с.

34. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і українська школа / Грінченко Б.Д. – К., 1906. – 50 с.

35. Гуревич Р. С. Професійна компетентність майбутнього педагога: як її формувати? / Р. Гуревич, М. Кадемія // *Витоки педагогічної майстерності*. Серія : Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 10. – С. 66–70.

36. Гуманізація навчально-виховного процесу. Спецвипуск 4. Ч. 2. – Слов'янськ, 2010. – 78 с., с. 54;

Тугаринов В.П. Марксистская философия и проблема ценностей // *Проблема ценности в философии* / под.ред. А.Г.Харчева. – М.-Ленинград: Наука, 1966. – С.14–24.

37. Демиденко В.К. Деякі аспекти морального виховання: *Практичний матеріал для керівників, педагогів і вчителів* / Демиденко В.К. – К.: ІЗМН, 1995. – 248 с.

38. Денисенко В. В. Соціальний аспект підготовки майбутніх учителів початкових класів / Денисенко В. В. // *Соціальна робота в Україні і за рубежом: психолого-педагогічні, правові, соціологічні, медичні аспекти* : зб. наук. ст. – Ужгород, Херсон : Мистецька лінія, 2002. – С.103–107.

39. Державна національна програма “Освіта. Україна ХХІ ст.” / Освіта. 1993. № 44–46. – С. 5.

40. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ ст. – К.: Райдуга, 1994. – 61с.

41. Державна цільова соціальна програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року. – 2011. – №45. – С. 84-101.

URL:http://oru.com.ua/articles/10987_prozatverdzhennya_derzhavnoji_tsilovoyisotsialno/.

42. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи / В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець та ін. // [за ред. Г. О. Балла, О. В. Киричука, Р. М. Шамелашвілі]. – К.: УЗМН, 1997. – 136 с.

43. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : дис. канд. пед. наук: 13.00.07/ Долженко В. О.; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 162 с.

44. Донцов А.В. Психолого – педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій студентської молоді. Високі технології виховання / Донцов А.В. – Харків; ІСДО,1995. – 226 с.

45. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства / Донченко О. // *Філософська і соціологічна думка*. – 1994. – № 1–2. – С. 118–158.

46. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті. Пер. з англ. М.Олійник / Дьюї Д. – Львів: Літопис, Освіта, 2001. – 32 с.

47. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком, 2008. – 1040 с.

48. Загородня Л. П. Формування основ педагогічної техніки у майбутніх фахівців дошкільного виховання: дис. канд. пед.наук: 13.00.08 / Загородня Л. П. – К., 2002. – 262 с.

49. Закон України «Про дошкільну освіту» (Основні зміни від 05.09.2017р. №2145-VII). *Відомості Верховної Ради України*, 2017, №38-39, ст. 380.

50. Закон України «Про дошкільну освіту» / *Відомості Верховної Ради України*, 2001, №49.

51. Закон України «Про освіту»: Прийнятий 23 березня 1996р. №100-96-ЗР / *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. - №21.

52. Згуровський М. Інформаційні мережеві технології в науці та освіті / Згуровський М. // *Джерело тижня*. – 2012. – 6-12 липня (№25).

53. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / Зливков В. Л. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.

54. Золотова Н. П. Национальное самосознание как объект философского анализа: автореф. дисс. канд. филос. Наук: 09.00.03 / Золотова Н. П.; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 1997. – 22 с.

55. Зязюн І. А. Пріоритетні принципи дидактики сучасної професійної освіти / Зязюн І. А. // *Науковий вісник*

Миколаївського держ. пед. ун-ту. Педагогічні науки: зб. наук. праць. – Миколаїв, 2001. – Вип. IV. – С.21–22.

56. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії; наук.-метод. Посіб. / Зязюн І. А. – К.: МАУП. – 2000. – 312 с.

57. Зязюн І.А. Гуманістична сутність майстерності А. Макаренка – педагога / Зязюн І.А., Кривоніс І.Ф., Тарасевич Н.М. // *Педагогіка і психологія. Вісник Академії педагогічних наук України.* – 1998. – №1. – С.18–43.

58. Інноваційні педагогічні технології і теорія та практика використання у вищій школі : монографія / О. І. Шапран, В.П. Коцур, С.О. Нікітчина та ін. / Наук. ред. В.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во С.В. Карчук, 2008. – 285 с.

59. Інновації як основа змін освітньої практики. Інформаційно-методичний збірник / упорядник Г. О. Пироженко. – Полтава, ПОППО. – 2005. – 160 с.

60. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації / Кавалеров А.А. – Одеса: Астропринт, 2002. – 221 с.

61. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: [монографія] / Карпенко З.С. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

62. Карпенко З.С. Аксиологія / З.С. Карпенко. – К., 1998. – 219 с.

63. Кіпень В. П. До аксиологічних основ вітчизняної вищої освіти. Філософія освіти ХХІ ст.: проблеми і перспективи : зб. методологіч. семінару / Кіпень В. П. К., 2000. – С. 415–421.

64. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності : виклики глобалізації: [монографія] / Козловець М. А. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 618 с.

65. Козловський А. В. Гуманізація вищої освіти як один з аспектів духовно-морального виховання молоді /

Козловський А. В., Рум'янцева К. Є., Кардаш Н. В. // *Проблеми освіти*. 2004. Спецвип. – С. 201–205.

66. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навчальний посібник / Колодій А. М., Олійник А. Ю.; М-во освіти і науки України. Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

67. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т./ под ред. А.И. Пискунова (отв. ред.) и др. – М.: Педагогика, 1982. – С.133–163.

68. Компетентісний підхід у сучасній освіті: Світовий досвід та українські перспективи / Під заг.ред.О.В.Овчарук. – К.: КІС, 2004. – 112 с.

69. Компетентісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика / Н.М.Автенюк, Т.М.Десятов, Я.М.Дяченко, Н.О.Постригач, Л.П.Пуховська, О.В.Сулима. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 280 с.

70. Кремень В.Г. Освіта і наува України : шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / Кремень В.Г. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.

71. Крижко В. В. Аксіологічний потенціал державного управління освітою : *навч. посібник* / Крижко В. В., Мамаєва І. О. – К.: Освіта України, 2005. – 224 с.

72. Кузнецова В. Г. Формування гуманістичних цінностей майбутніх учителів : дис. канд. пед. Наук: 13. 00. 04 / Кузнецова В. Г. Луган. держ. пед. ун-т. – Луганськ, 2001. – С. 8.

73. Лебідь І. В. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект): дис. канд. пед. наук: 13.00.01; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. П.Тичини / Лебідь І.В. –Умань, 2002. – 222 с.

74. Легун О.М. Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій у філософській та психологічній літературі /

Легун О.М. // *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*; [за ред.С.Д.Максименка]. – Т.ІІІ. – Ч.1. – К., 2010. – С.260–268.

75. Легун О. М. Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у розвитку особистості / Легун О.М. // *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*; [за ред. С. Д. Максименка]. – Т. XII. – Ч. 4. – К., 2010. – С. 241–248.

76. Лисенко О. Акцептація та інтерналізація цінностей у сучасному суспільно-культурному контексті / Лисенко О. // Міжнародна науково-практична конференція Актуальні проблеми та перспективи підготовки фахівців дошкільної освіти в умовах інтеграції України в освітній європейський простір. – Чернівці-Сучава, 27–29.05.2015.

77. Лисенко О. М. Національна ідентичність як культурологічний чинник виховання студентської молоді / Лисенко О. М. // *Карпатський край: наукові студії з історії, культури, туризму*. – Вип. 4. – Івано-Франківськ: «Фоліант», 2014. – С.247–257.

78. Лисенко О. М. Формування духовної культури студентської молоді крізь призму духовно-національних цінностей / Лисенко О. М. // *Карпатський край: наукові студії з історії, культури, туризму*. – Вип. 4. – Івано-Франківськ: «Фоліант», 2014. – С.247–257.

79. Лисенко О.М. Виховання морально-етичних якостей – основне завдання родини / Лисенко О. М. // *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Педагогіка вип. XLVII*. – Івано-Франківськ. – 2014. – С. 121–128.

80. Лисенко О.М. Людина – суб'єкт, носій і творець цінностей: вітально-чуттєві цінності / Лисенко О. М. // *Вісник Прикарпатського національного університету*

імені Василя Стефаника. Педагогіка вип. XLXIX. – Івано-Франківськ. – 2015. – С. 138–146.

81. Лисенко О.М. Основні підходи до визначення поняття цінностей (інтерпретація вчення М.Шелера та Н.Гартмана) / Лисенко О. М. // *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Педагогіка вип. XLVIII.* – Івано-Франківськ. – 2015. – С.145–156.

82. Лисенко О.М. Сучасні підходи до цінностей: культурологічний підхід до трансцендентальної та диспозиційної концепції цінностей / Лисенко О. М. // *Карпатський край: наукові студії з історії, культури, туризму.* – Вип. 5. – Івано-Франківськ: «Фоліант», 2015.

83. Макаренко А.С. Твори: у 7 т. // Макаренко А.С. – К., 1954. – 484 с.

84. Макаренко Е. Етнічна ідентичність особистості: основні характеристики та типи / Матеріали міжнар. наук.-теор. конф. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд” // Макаренко Е. – 2006. – С. 61–63.

85. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. Посібник // Максименко С. Д. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.

86. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / Малахов В. С. // *Вопросы философии.* – 1998. – № 2. – С. 43–53.

87. Мартинюк О. Б. Формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх учителів у процесі вивчення психологічних дисциплін: дис. канд. психол. Наук: 19.00.07 / Мартинюк О. Б. – Ялта, 2006. – 330 с.

88. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование [пер. с англ. и общ. ред. Г. А. Балла] / Маслоу А. – Киев-Донецк : Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.

89. Материалисты Древней Греции: собр. текстов Гераклита, Демократа и Эпикура. – М., 1995. – 238 с.

90. Медитації Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун : [збірка] : пер. з фр. і лат. / уклад. О. Хома ; [відп. ред. С. В. Пролеєв ; літ. ред. Л. Лисенко]. – К.: Дух і Літера, 2014. – 368 с.

91. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: автореф. дис. канд. психол. наук.: 19.00.07 / Мицько В.М. Прикарпатський нац. Університет. – Івано-Франківськ, 2007. – 18 с.

92. Монтень М. Проби; [пер. з франц. А. Перепадя] / Монтень М. Кн.1. – К.: Дух і Літера, 2005. – 365 с.

93. Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» / Моросанова В. И. // *Журнал практической психологии и психоанализа*. – 2004. – № 2. – С. 34–49.

94. Освітні технології : навч. - метод. посібник / О.М. Пехота, А. С. Кікшенко, О. М. Любарська та ін. за ред. О. М. Пехота. – К.: А. С. К., 2001. – 256 с.

95. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні обриси : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Харків: Майдан, 2012. – 300 с.

96. Павелків Р. В. Аналіз проблеми ідентичності як психологічного феномену / Павелків Р. В. // *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. праць РДГУ. Вип. 1. – Рівне : РДГУ, 2011. – С. 7–15.

97. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник / Павелків Р. В. – К.: Кондор, 2011. – 469 с.

98. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник / Павелків Р. В. – К.: Кондор, 2009. – 576 с.

99. Павелків Р. В. Просоціальна поведінка як детермінанта громадянського становлення особистості / Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / [за ред. С. Д. Максименка] / Павелків Р. В. – К.: ДП

„Інформаційно-аналітичне агенство”, 2013. – Том Х. – Вип. 24. – С. 510–519.

100. Павелків Р. В., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості: [монографія] / Павелків Р. В. – Рівне: О. Зень, 2013. – 384 с.

101. Павленко В. М. Етнопсихологія: навч. Посібник / Павленко В. М., Таглін С. О. – К.: „Сфера”, 1999. – 408 с.

102. Павленко В. Н. Введение в этническую психологию / Павленко В. Н., Таглин С. А. Харьков: ХГУ, 1992. – 407 с.

103. Пахльовська О. Україна і Європа в 2001-му : десятиліття втрачених можливостей. Сучасність / Пахльовська О. – 2001. – № 7–8. – С. 78–85.

104. Пелех Ю. В. Аксіопедагогіка: інтелектуальна відповідь на виклики суспільства / Пелех Ю. В. // *Педагогічна газета*. – 2009. – № 10 (183). – С. 6.

105. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття [Текст] : [монографія] / Н. К. Петрук. – Хмельницький : ПП Ковалинський В.В., 2007. – 288 с.

106. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ранкової системи освіти / Підласий І. П. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2004. – 616с.

107. Підкасистий П.І. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів педагогічних вузів і педагогічних коледжів / Підкасистий П.І. – М.: Педагогічне товариство Росії, 1998. – 640 с.

108. Поніманська Т.І. Підготовка педагогічних кадрів для системи дошкільної освіти / Поніманська Т.І. – К.: Либідь, 2004. – 456 с.

109. Професійна педагогічна освіта і інноваційні технології та методики: монографія / за ред.

О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-тво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 564 с.

110. Психологический словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 442.

111. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : [монографія] / Радчук Г. К. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – 415 с.

112. Ростовський А. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні / Ростовський А., Штепа Ю. // *Дзеркало тижня*. – 2006. – № 34 (613). – 9–15 вересня. – С.4–52.

113. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологи / Рубинштейн С. Л. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 720 с.

114. Савченко О. Я. Цінності, що об'єднують шкільну і педагогічну освіту. Післядипломна освіта в Україні ; [гол. ред. Семиченко В.] / Савченко О. Я. – К.: ЦППО, 2012. – № 2. – С. 9–11.

115. Семенов О.С. Формування творчо спрямованої особистості старшого дошкільника у позашкільному навчальному закладі. Монографія / Семенов О.С. – Луцьк, Твердиня, 2017. – 520 с.

116. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посібник / В. А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.

117. Сергійчук В. Трансформація національної ідентичності: історіофілософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / Сергійчук В., Піскун В., Воропаєва Т. // *Фундаментальні орієнтири науки*. – К., 2005. – С. 24–53.

118. Середницька І. Я. Психологічний аналіз кризи ідентичності у студентської молоді: дис. канд. психологічних наук: 19.00.01; Південноукраїнський

державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського / Середницька І. Я. – Одеса, 2005. – 191 с.

119. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи : методичний посібник для вчителів / [за ред. Д. О. Тхоржевського]. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 1999. – 296 с.

120. Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии / Скворцов Н. Г. – Санкт-Петербург, 1997. – 184 с.

121. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Сковорода Г. – К., 1973. – Т. 2. – 576 с.

122. Скрипник Г. А. Етнічна та етнокультурна історія України: [монографія] / Скрипник Г. А. – К., 2008. – 624 с.

123. Скрипник Н. І. Терпимість як одна із якостей морально гармонійної особистості / Скрипник Н. І. // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Ін-т проблем виховання. – К. – 2008. – Вип.12. – С. 131–137.

124. Скутіна В. І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників / Скутіна В. І. // *Педагогіка і психологія*. – 1997. – № 2. – С. 95–102.

125. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Сміт Е. Д. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

126. Татаренко Т. М. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина / Татаренко Т. М. // *Педагогіка і психологія*. – 1997. – № 1. – С. 150–155.

127. Теоретичні основи педагогіки / [за ред. проф. О. Вишневського]. – Дрогобич, 2001. – 259 с.

128. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі : [монографія] / Ткачова Н. О. –

Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка ; Харків: Вид-во “Каравела”, 2006. – 300 с.

129. Федорова М.А. Психологічні основи виховання моральних цінностей особистості Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти / Федорова М.А. // зб. наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2016. – Випуск 13.

130. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 840 с.

131. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство : освіта, етнокультурна, етнополітика / Філіпчук Г. Г. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.

132. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультура у змісті національної загальної та педагогічної освіти / Філіпчук Г. Г. – Чернівці: Прут, 1996. – 322 с.

133. Філософія: історія, суспільство, освіта: підручник / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2011. – 591 с.

134. Філософія: навчальний посібник / [за ред. І. Ф. Надольного]. – К., „Вікар”, 1997. – 485 с.

135. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис. – 742 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу / Балл Г. О. // *Професійна освіта: педагогіка і психологія*: Укр.-польський щорічник. – Київ-Ченстохова, 2000. – № 2. – С. 217–231.

2. Бердій Т. Співвідношення етнічної й національної ідентичності / Бердій Т. // Ідентичність у сучасному вимірі : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2006. – С. 18–19.

3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади / Бех І. Д. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.

4. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості / Бех І. Д. // *Педагогіка і психологія*. – 2013. – № 3. – С. 42–49.

5. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Бех І. Д. – К.: ІЗМН МО України, 1998. – 204 с.

6. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посібник / Бех І. Д. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.

7. Беленька Г.В. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності педагогів дошкільних навчальних закладів в умовах ступеневої підготовки: дис. доктора пед. наук: 13.00.08 / Беленька Г.В. – К., 2012. – 493 с.

8. Бєлих О. С. Ціннісно-потребнісна сфера як фактор духовного формування студентської молоді / Бєлих О. С. // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. – 2013. – № 13(2). – С. 198–205.

9. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія / Боришевський М.Й. – Суми: Видавничий будинок “Еллада”, 2012. – 608с.

10. Боришевський М.Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді / Боришевський М.Й. // зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.: 2003. – Т.V/ – С.98;
11. Васютинський В. О. Вплив мовних і регіональних чинників на соціальне самовизначення студентів / Васютинський В. О. // *Наукові студії із соц. та політ, психології*. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 17 (20). – С. 247–252.
12. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навчальний посібник / Васянович Г.П. – К.: Академ. видав., 2011. – 100 с.
13. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал / Ващенко Г. Г. Полтава : ред. газ. „Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
14. Вербицька П. В. Дослідження історико-культурної спадщини як чинника становлення ідентичності особистості / Вербицька П. В. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки* / [редкол. : В.С.Степанков (відпов. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С.43-52.
15. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : [монографія] / Вербицька П. В. – К.: Генеза, 2009. – 384 с.
16. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Вишневський О. – Дрогобич: Коло, 2006. – 326 с.
17. Волкова В. А. Педагогічні умови спрямованості навчально-виховного процесу на ціннісне відношення студентів до майбутньої професії / В. А. Волкова // *Збірник наукових праць Бердянського*

державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 1. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 166–172.

18. Гавриш Н.В. Орієнтація на розвиток суб'єктності студента у процесі професії підготовки професійно-компетентних фахівців з дошкільної освіти / Гавриш Н.В. // *Зб.наук.праць Бердянського державного педагогічного університету*. – Бердянськ: БДПУ. – 2007. – С. 44–49.

19. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.07. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / Гевко О. І. – К., 2003. – 20 с.

20. Гуревич Р.С. Професійна компетентність майбутнього педагога: як її формувати? / Р. Гуревич, М. Кадемія // *Витоки педагогічної майстерності*. Серія : Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 10. – С. 66–70.

21. Державна національна програма “Освіта. Україна ХХІ ст.” / Освіта. – 1993. – № 44–46. – С. 5.

22. Державна національна програма “Освіта”. Україна ХХІ ст. – К: Райдуга, 1994. – 61с.

23. Державна цільова соціальна програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року 2011. – №45. – С. 84-101.

URL:http://oru.com.ua/articles/10987_prozatverdzhennya_derzhavnoji_tsilovoyisotsialno/.

24. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи / В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець та ін. // [за ред. Г. О. Балла, О. В. Киричука, Р. М. Шамелашвілі]. – К.: УЗМН, 1997. – 136 с.

25. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : дис. канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля / Долженко В. О. – Луганськ, 2006. – 162 с.

26. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком, 2008. – 1040 с.
27. Закон України «Про дошкільну освіту» (Основні зміни від 05.09.2017р. №2145-VII). *Відомості Верховної Ради України*. – 2017. – №38–39. – ст. 380.
28. Закон України «Про дошкільну освіту» / *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – №49.
29. Закон України «Про освіту»: Прийнятий 23 березня 1996р. №100-96-ЗР / *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – №21.
30. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / Зливков В. Л. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
31. Зязюн І. А. Пріоритетні принципи дидактики сучасної професійної освіти / Зязюн І. А. // *Науковий вісник Миколаївського держ. пед. ун-ту. Педагогічні науки: зб. наук. праць*. – Миколаїв. – 2001. – Вип. IV. – С. 21–22.
32. Інноваційні педагогічні технології і теорія та практика використання у вищій школі : монографія / О.І. Шапран, В.П. Коцур, С.О. Нікітчина та ін. / Наук. ред. В.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во С.В. Карчук, 2008. – 285с.
33. Інновації як основа змін освітньої практики. Інформаційно-методичний збірник / упорядник Г. О. Пироженко. – Полтава, ПОППО, 2005. – 160 с.
34. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації / Кавалеров А.А. – Одеса: Астропринт, 2002. – 221 с.
35. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості: [монографія] / Карпенко З.С. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
36. Карпенко З.С. Аксіологія / З.С. Карпенко. – К., 1998. – 219 с.

37. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності : виклики глобалізації: [монографія] / Козловець М. А. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 618 с.

38. Козловський А. В. Гуманізація вищої освіти як один з аспектів духовно-морального виховання молоді / Козловський А. В., Рум'янцева К. Є., Кардаш Н. В. // *Проблеми освіти*. – 2004. – Спецвип. – С. 201–205.

39. Компетентісний підхід у сучасній освіті: Світовий досвід та українські перспективи / Під заг.ред. О.В.Овчарук. – К.: КІС, 2004. – 112 с.

40. Компетентісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика / Н.М.Автенюк, Т.М.Десятов, Я.М.Дяченко, Н.О.Постригач, Л.П.Пухова, О.В.Сулима. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 280 с.

41. Кремень В.Г. Освіта і наука України : шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / Кремень В.Г. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.

42. Лебідь І. В. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект): дис. канд. пед. наук: 13.00.01; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. П.Тичини / Лебідь І. В. – Умань, 2002. – 222 с.

43. Легун О.М. Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій у філософській та психологічній літературі / Легун О.М. // *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*; [за ред.С.Д.Максименка]. Т.ІІІ. Ч.1. – К., 2010. – С.260–268.

44. Легун О. М. Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у розвитку особистості / Легун О.М. // *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка*

НАПН України; [за ред. С. Д. Максименка]. – Т. XII. – Ч. 4. – К., 2010. – С. 241–248.

45. Макаренко А.С. Твори: у 7 т. / Макаренко А.С. – К., 1954. – 484 с.

46. Макаренко Е. Етнічна ідентичність особистості: основні характеристики та типи / Макаренко Е. // Матеріали міжнар. наук.-теор. конф. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2006. – С. 61–63.

47. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посібник / Максименко С. Д. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.

48. Маслоу А. Самоактуалізація личности и образование [пер. с англ. и общ. ред. Г. А. Балла] / Маслоу А. – Киев-Донецк : Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.

49. Материалисты Древней Греции: Собр. Текстов Гераклита, Демократа и Эпикура. – М., 1995. – 238 с.

50. Медитації Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун : [збірка] : пер. з фр. і лат. / уклад. О. Хома ; [відп. ред. С. В. Пролеєв ; літ. ред. Л. Лисенко]. – К.: Дух і Літера, 2014. – 368 с.

51. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні обриси : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Харків: Майдан, 2012. – 300 с.

52. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття [Текст] : [монографія] / Н. К. Петрук. – Хмельницький : ПП Ковалинський В.В., 2007. – 288 с.

53. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ранкової системи освіти / Підласий І. П. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2004. – 616 с.

54. Попович В. М. Духовні цінності як основа морально-етичної компетентності священнослужителя (в контексті впровадження компетентнісного підходу в систему богословської освіти) / В. М. Попович // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – 2016. – Вип. 1. – С. 121–126.

55. Попович М.В. Бути людиною / Мирослав Володимирович Попович. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2011 . – 223 с.

56. Професійна педагогічна освіта і інноваційні технології та методики: монографія. / за ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-тво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 564 с.

57. Психологический словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 442.

58. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : [монографія] / Радчук Г. К. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – 415 с.

59. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. – 720 с.

60. Семенов О.С. Формування творчо спрямованої особистості старшого дошкільника у позашкільному навчальному закладі. Монографія / Семенов О.С. – Луцьк, Твердиня, 2017. – 520 с.

61. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посібник / В. А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.

62. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи : методичний посібник для вчителів / [за ред. Д. О. Тхоржевського]. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 1999. – 296 с.

63. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Сковорода Г. – К., 1973. – Т. 2. – 576 с.
64. Скрипник Г. А. Етнічна та етнокультурна історія України: [монографія] / Скрипник Г. А. – К., 2008. – 624 с.
65. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Сміт Е. Д. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
66. Теоретичні основи педагогіки / [за ред. проф. О. Вишневського]. – Дрогобич, 2001. – 259 с.
67. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі : [монографія] / Ткачова Н. О. – Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка ; Харків: Вид-во “Каравела”, 2006. – 300 с.
68. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 840 с.
69. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство : освіта, етнокультурна, етнополітика / Філіпчук Г. Г. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
70. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультура у змісті національної загальної та педагогічної освіти / Філіпчук Г. Г. – Чернівці: Прут, 1996. – 322 с.
71. Філософія: історія, суспільство, освіта: підручник / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2011. – 591 с.
72. Філософія: навчальний посібник / [за ред. І. Ф. Надольного]. – К., „Вікар”, 1997. – 485 с.
73. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис. – 742 с.

Структура інтерактивної лекції (за О.Комар)

Структура (основні компоненти)	Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
Мотивація діяльності слухачів привернення ваги до теми)	Пояснення значущості теми; бесіда щодо важливості теми; проблемне завдання; питання щодо теми тощо; мультимедіа; уявний мікрофон.
Представлення теми, плану, очікуваних результатів, списку рекомендованої літератури	Обов'язковий запис теми і плану студентами. Пояснення, де і яку інформацію щодо питань плану студенти можуть знайти. Формулювання результатів, на які очікує викладач від студентів по завершенні вивчення теми. Опис можливих форм контролю цих результатів.
Постановка питань, проблемних завдань, на яких ще зосереджено увагу	Формулювання і запис на дошці питань чи завдань, на яких студенти повинні зосередити увагу під час лекції. Пояснення процедури лекції (паузи для виконання завдань, участь студентів, презентації результатів проектної діяльності студентів тощо).
Виклад основних питань лекції з висновками до кожного	Формулювання студентами висновків до кожного з питань лекції та запитань до викладача. Завдання для груп чи пар до кожного питання лекції.
Загальні висновки до теми лекції	Формулювання студентами висновків у процесі обговорення в загальному колі; складання узагальнювальних таблиць, схем тощо.

Перевірка результатів засвоєння матеріалу	Повернення до теми і очікуваних результатів в обговоренні, короткій дискусії, короткому тесті, 5-й хвилинному есе, вільному письмі тощо.
--	---

Структура інтерактивного семінарського заняття

(за О.Комар)

Структура (основні компоненти)	Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
1. Попередня підготовка студентів за планом і літературою, що надані викладачем	Перевірити наявність літератури в кабінеті або читальному залі. Підготувати дискусійні питання.
2. Мотивація навчальної діяльності	Поставити і обговорити з студентами проблемні питання, питання з опорою на попередній досвід чи зв'язок з попереднім заняттям. Пояснити практичне значення теми. Провести мозковий штурм, мультиголосування, мікрофон тощо.
3. Представлення теми, плану, завдань заняття	Записати і пояснити тему і план заняття
4. Обговорення зі студентами матеріалу згідно з планом заняття	Організувати обговорення теми семінару у вигляді представлення студентами різних поглядів для розв'язування дискусії. Ставити уточнювальні запитання, спонукати студентів до підведення підсумків, узагальнень, висловлення власної думки. Використати такі інтерактивні методи, як робота в малих групах, у парах, «займи позицію», дискусія, дебати тощо.
5. Підведення підсумків заняття	Провести обговорення результатів, оцінювання і самооцінювання діяльності групи і окремих студентів. Застосувати такі методи, як незакінчене речення, дерево рішень, мікрофон тощо.

Таблиця 3

Структура інтерактивного практичного заняття (за О.Комар)

Структура (основні компоненти)	Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
Представлення теми, плану і завдань заняття	Написати тему, пояснити план, завдання заняття. Відповісти на запитання студентів.
Розв'язання пізнавальних завдань	Підготувати систему завдань, що виконуються на основі текстів або дослідів. Використати такі інтерактивні методи, як робота в малих групах, у парах, проекти, імітація, симуляція, кейс-метод тощо.
Представлення теми, плану, завдань заняття	Підвести за допомогою студентів підсумки виконання окремих завдань і обговорити результати в загальному колі.
Підведення підсумків заняття	Організувати самооцінювання діяльності групи і окремих студентів за допомогою таких методів, як незакінчене речення, дерево рішень, мікрофон тощо.
Оцінювання ефективності заняття та діяльності окремих студентів	Аналіз викладачем досягнень і діяльності окремих студентів та групи в цілому.

Таблиця 4

Структура проблемної лекції (за А. Будас)

Структура (основні компоненти)		Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
Вступна частина	1. Мотиваційний блок	Подання плану лекції, алгоритму роботи. Оволодіння увагою аудиторії (постановка проблемного питання, представлення цікавих прикладів тощо).
Основна частина	2. Інформаційні блоки	Виклад блоку теоретичного матеріалу (не більше 15-20 хв.). Підсилення навчальної інформації ілюстраціями, графікою, малюнками, роздатковим матеріалом, технічними засобами.
	3. Навчальне завдання	Підготовка завдань (бажано практичного характеру), які забезпечують закріплення і застосування щойно вивченого матеріалу.
	4.Перевірка навчального завдання	Означити критерії та показники оцінювання відповіді чи дії, провести відкрите аргументоване оцінювання за участю студентів групи.
	5. Постановка питань та фіксація їх у зошитах	Забезпечити умови відкритості та активності упродовж обговорення незрозумілих питань та шляхів удосконалення теорії та практики.
Заключна частина	6. Резюме	Підсумовує матеріал, короткий аналіз роботи студентів, фіксація балів за відповіді та влучно поставлені питання.

Таблиця 5

Лекція-візуалізація реалізує дидактичний принцип наочності через використання візуальних і аудіовізуальних технічних засобів пред'явлення інформації)

Структура (основні компоненти)	Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
1 1. Вступна частина	Виклад теоретичної і практичної інформації заняття.
2. Інструкція до перегляду фільму	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Визначити установку на перегляд відео; ♦ зосередити увагу на фрагментах, що вимагають особливої уваги, оголосити питання для обговорення після перегляду тощо; ♦ узагальнити завдання для перегляду.
3. Показ навчального фільму	Перегляд відео.
4. Коментарі викладача	<p>У ході колективного обговорення:</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ допомогти знайти відповідь на «головне» запитання до перегляду; ♦ обговорення особливості дії, яка спостерігалася; ♦ сформулювати загальні рекомендації відповідно до побаченого.
5. Підсумкова частина	Аналіз викладачем досягнень і діяльності окремих студентів та групи в цілому упродовж обговорення відео.

Лекція із запланованими помилками

Структура (основні компоненти)		Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
1. Підготовка до лекції		<ul style="list-style-type: none"> ♦ вибір теми лекції; ♦ роздати студентам список рекомендованої літератури для підготовки до заняття; ♦ підготувати план і конспект змісту лекції з обраної теми, виділити помилки, закладені в матеріалі лекції, а також вибрати і виписати навчальні засоби і прийоми, які будуть використовуватися при проведенні заняття.
2. Проведення лекції	Оголошення теми та мети лекції	♦ повідомлення, що в лекції буде зроблено певну кількість помилок різного типу: змістового, методичного або поведінкового характеру тощо.
	Основна частина	♦ підготовка бланку для фіксації помилок.
3. Аналіз (спільний аналіз заняття викладачем і студентами)		Організувати обговорення теми семінару у вигляді представлення студентами різних поглядів для розв'язування дискусії. Ставити уточнювальні запитання, спонукати студентів до підведення підсумків, узагальнень, висловлення власної думки. Використати такі інтерактивні методи, як робота в малих групах, у парах, «займи позицію», дискусія, дебати тощо.

Таблиця 7

Семинар-брейнстормінг

Структура (основні компоненти)	Що повинен робити викладач для активізації діяльності студентів (можливі прийоми)
Визначення проблеми, для якої необхідно знайти рішення	формулювання проблеми (на дошці); узгодження з усіма учасниками її змісту та форми її формулювання
Установлення тривалості обговорення	♦ оголошення регламенту обговорення (рекомендуємо орієнтуватися на 25-35 хв.; однак майте на увазі, що чим більше учасників, тим більше часу необхідно, щоб кожен міг сформулювати свої ідеї).
Висловлення учасниками рішень проблеми	♦ запис рішень на дошці або планшеті з відірваними листами. Правило: висловлені рішення та ідеї не критикуються; оцінювання суворо заборонено. Завдання - забезпечити вільний потік ідей, оскільки через критику з боку колег, учасники перестануть висловлюватися і замкнуться.
Узагальнення ідей	♦ вибір ідей, які найбільш ефективно забезпечать вирішення проблеми (погоджені з усіма учасниками).
Визначення критеріїв оцінки рішення	♦ обговорення та утвердження різних критеріїв, за якими ви будете вибирати кращі рішення обговорюваної проблеми. Хороша практика завжди починати зі слів «Рішення має бути ...».

Оцінка затверджених рішень	оцінювання обраних ідей за п'ятибальною шкалою, відповідно до того, наскільки ідея відповідає заданим критеріям; утворення «Топ-5» рішень.
Визначення розв'язання проблеми	ідея, що отримала найбільший інтегрований бал, найкраще вирішує проблему. Проте потрібно виставити оцінки і решті ідеям з «Топ-5» на випадок, якщо визнана кращою ідея на практиці виявиться нездійсненною.

Повага

Повага, пошана — абстрактна соціальна категорія, що відображає оцінку почуття *гідності, вищості, більшої ідеальності* того, на кого направлена дана оцінка. Вона базується на визнанні високих якостей кого-небудь, чи чого-небудь, відносно яких проводиться ця соціальна оцінка.

Категорія *поваги* так само, як і категорія *довіри* дуже сильно залежна від соціальної категорії *влада*. Тому в ієрархічній спільноті, що має *пірамідальну структуру управління* семантичне розуміння категорії *поваги* залежить від *соціального статусу/рангу* того, на кого розповсюджується *повага*. Наприклад, взаємовідношення *поваги* між суб'єктами одного рангу в основному відображають об'єктивну оцінку тих, хто оцінюється (вартий, чи не вартий *поваги*). Проте, при взаємовідношеннях суб'єктів різних соціальних рангів реальнішу оцінку може зробити лише той, хто належить до вищого рангу. На оцінку суб'єкта нижчого рангу впливає вищий статус об'єкта оцінки, не залежно від природних якостей останнього.

Визнаення цінності «повага» з токи зору науки-психології:

Повага - визнання високого статусу, шанобливе ставлення до кого-небудь або чого-небудь, що ґрунтується на дійсному визнанні достоїнств, заслуг, особистих якостей, унікальних особливостей.

Визначення цінності «повага» з точки зору етикету:

Повага – абстрактна соціальна категорія, що відображає оцінку почуття гідності / вищості / більшої ідеальності того, на кого спрямована дана оцінка. Вона базується на визнанні високих якостей кого-небудь чи чого-небудь, відносно яких проводиться ця соціальна оцінка.

Визначення цінності «повага» у словнику української мови:

ПОВА́ГА, и, жі́н.

1. Почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось. З радості стара як оп'яніла. Їй уперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від людей (Панас Мирний, I, 1949, 358); Як чоловік і ремісник, він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі (Іван Франко, I, 1955, 11); Мене захопило Кайтове героїство, я проймаюсь до нього ще більшою повагою (Петро Колесник, На фронті., 1959, 60); В батальйоні позаочі Кармазина частіше величали просто Іваном Антоновичем, може, з поваги до його педагогічного минулого (Олесь Гончар, III, 1959, 198); / Вияв цього почуття. Кожне слово, що говорив я вам, я говорив з найбільшою повагою (Ольга

Кобилянська, III, 1956, 235); Кожен рух його був сповнений поваги (Максим Рильський, II, 1960, 237); / діал. Авторитет. За той час він.. привик глядіти на сина, як на силу, як на якусь повагу, котрої суд мусить мати велику вагу в його ділах (Іван Франко, III, 1950, 77).

2. ♦ Віддавати (віддати)

повагу див. [віддавати](#); Засвідчувати повагу див. [засвідчувати](#); З [великою (високою і т. ін.)] повагою — уживається як ввічлива формула в кінці листа до кого-небудь. Моя жінка засилає Вам [Панасе Яковичу] і Вашій пані привіт. З високою повагою до Вас повік щирий М. Коцюбинський (Михайло Коцюбинський, III, 1956, 248).

Цінність «повага» в українській літературі з програми для школярів:

Анатолій Дімаров «Блакитна Дитина»

«Блакитна дитина» — це чесна, відверта, щира, весела розповідь дорослого письменника про реальне власне дитинство з його позитивом і негативом. Звісно, в повісті гармонійно поєдналися серйозне та іронічне.

«Але той був звичайним хлопцем, в якого була велика кількість пригод. Інколи вони були смішними, а інколи закінчувалися болісно й повчально. Бажаючи сподобатися дівчинці, Толя поліз у чужий садок, який охороняв страшний собака. Був спійманий, зраджений друзями й осоромлений». Внутрішня гідність і повага до

людей — риси характеру юного героя, стимули його поведінки.

Василь Симоненко «Лебеді материнства»

Уславлення материнської поваги, любові, яка буде супроводжувати її дитину протягом життя; мати, як і Батьківщина, єдина, неповторна для кожної людини.

Основна думка: «Лебеді материнства»

Можна все на світі вибирати, сину,

Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Відображення великої поваги до своєї Батьківщини.

За тобою завше будуть мандрувати Очі материнські і білява хата.

Відображення материнської любові, підтримки свого сина, по відношенню до свого рідного краю, поєднання поваги та любові до мами.

Андрій Малишко «Пісня про рушник»

Уславлення шанобливого ставлення до матері-святині, у вірші.

«І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,

І рушник вишиваний на щастя дала».

«І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,

І засмучені очі хороші блакитні твої».

Ліричний герой з великою теплотою згадує рідну матір, її безсонні ночі над колискою сина, її намагання прилучити дитину до всього прекрасного, людяного, її сокровенне бажання бачити свою дитину щасливою, не обійденою долею. Ненька дарує синові рушник, вишиваний як символ життєвої дороги, на якому оживає «і дитинство, й розлука, й материнська любов». Відображення великої поваги, як і сина до своєї матері, так і до матері до сина.

Цінність «повага» у творчості зарубіжних письменників:

Мацуо Басьо «Хоку» (Яонія)

Одухотворення природи — характерна ознака японської культури. Природа як джерело натхнення, а її зображення — засіб вираження почуттів японців. Характерні ознаки хоку виразно читаєтвірші (Хоку) “На всохлу гілку...”, “Старий ставок...”, “Соловей на гілці...”, “Метелик літає...” та ін.;

Виділяє характерні ознаки хоку: постійну кількість рядків, стислість, увагу до деталі, “сезонні слова” (наприклад, весна — “квітуча слива”, “сакура”, “соловей”, “ластівка”; осінь — “хризантема”, “іній”) тощо; обґрунтовує тезу про повагу до самобутності культури будь-якого народу як необхідну рису сучасної людини;

Роберт Бернс

«Чесна бідність» (Шотландія)

«Чесна бідність» написана з власного досвіду письменника -він все життя був бідним, але не чинив нечесно, не принижувався заради багатства, вважав чесність однією з найважливіших рис справжньої людини.

Поет зневажає багатство, нажите неправедним шляхом.

В його очах бідна, але чесна людина гідна справжньої поваги. Це - сновний мотив вірша-пісні «Чесна бідність»

«А будьмо чесними людьми й не біймося нікого»,

«Звання — лиш карб, людина — скарб, цінніший од усього»,

«Шовковим платтям не можна прикрити дурість, в дорогому вині не втопиш нечесність».

Справжня гідність людини — в її розумі і працелюбстві, в повазі до праці, так вважав письменник.

Оскар Уальд

«Хлопчик-зірка»

Казка поєднує в собі суперечності між зневагою і повагою, до рідної матері:

«Серед людей, що товпились довкола сторожі, він побачив жебрачку, яка була його матір'ю, а поруч неї стояв той самий прокажений, що сидів був перед міською брамою. Крик радощів зірвався з вуст Хлопчика-зірки, і він побіг до жебрачки, і, впавши перед нею навколішки, обцілював рани на її ногах і омив їх своїми слізьми. Він низько схилив голову, аж до пилюки, і, ридаючи так, що, здавалося, його серце розірветься з болю, промовив такі слова: —Мати моя! Я зрікся тебе в дні своєї гордині. Не відштовхни мене в годину мого смирення! Я ненавидів тебе. Даруй же мені любов. Я був відцурався тебе. Прийми ж своє дитя... Проте жебрачка не відповіла йому й слова. І він простер руки до прокаженого й припав до його ніг, кажучи: —Тричі виявляв я до тебе милосердя. Ублагай же мою матір заговорити до мене. Але прокажений не відповів йому й слова. І він знову заривав і сказав: —Мати моя! Несила мені більше терпіти ці страждання. Даруй мені своє прошення і дозволь вернутися назад до лісу. І жебрачка поклала руку йому на голову й промовила: — Устань! І прокажений поклав руку йому на голову й теж сказав: — Устань! І він підвівся, глянув і — о диво з див! Перед ним були Король і Королева. І Королева сказала йому: — Ось твій батько, якого ти пожалів у біді. А Король сказав: — Ось твоя мати, чий ноги ти омив своїми слізьми. І вони обняли й поцілювали його, і повели його в палац та вбрали в дорогі

шати, і наділи йому корону на голову та дали в руки йому скіпетр.»

Кінцівка казки відображає нам уславлення духовної краси та любові, поваги до матері.

Висвітлення цінності «повага» в українська народній казці для дітей дошкільного віку:

«Про батьківську любов»

«Довіз качур третє каченя до берега на спині і мовив:

— Правду кажеш, сину, не обіцяй того, чого не зробиш. А пообіцяв, то виконай. Зрости діток своїх у повазі до старших та віддай шану батьку й неньці твоїй. А братам твоїм ще вчитись цієї мудрості.

І зрозуміла старенька мати, що потрібно з тим сином доживати віку, у якого є в серці любов і до матері, і до дітей, і до ближнього свого...»

В уривку з казки, ми можемо побачити, любов, піднесення цінності «повага» до своїх рідних батьків, поваги сина до свого батька!

Конспект уроку для 5 класу
на тему: «Повага до себе та інших»

Мета уроку:

1. Формувати в учнів сталу мотиваційну установку на здоровий спосіб життя; стійкі переконання щодо пріоритету здоров'я як основної умови досягнення успіху в житті; психічну і духовну складові здоров'я.
2. Навчати учнів методам самооцінки особистості;
3. Розвивати креативність, самоповагу та повагу до інших людей, навички групової роботи.

Попередня робота: розмова з батьками на тему: «Що для вас релігія»

Обладнання:

- плакат «Правила роботи»;
- аркуш ватману із заготовленим малюнком вази без квітів;
- заготовки різнокольорових паперових 4-пелюсткових квітів;
- листки формату А-4, фломастери;
- мікрофон.

Домашнє завдання:

Опрацювати сторінки підручника «Основи здоров'я», 5-й клас, стор. 61—65. Підготувати усне повідомлення «Як перетворити свої вади на переваги».

Орієнтовний план уроку

1. Організаційна частина. 7 хв. Привітання. Знайомство. Прийняття правил.
2. Теоретична частина. 10 хв. Інформаційне повідомлення. Обговорення ситуацій.
3. Практична частина. 20 хв. Гра «Я вибираю тебе ...». Груповий проект «Що в імені твоєму?»
4. Заклучна частина. 8 хв. Релаксаційна вправа «Водоспад» та вправа «Відкритий мікрофон».

Хід уроку:

1. Організаційна частина.

Робота в колі.

- Привітати учнів. Назвати тему та завдання уроку.
- Вправа-знайомство «Мій портрет у квітці здоров'я». Для цієї вправи потрібно використати завчасно заготовлені різноколірні чотирьохпелюсткові квіти та плакат з намальованою вазою. Діти в жовту серединку квітки вписують своє ім'я та на чотирьох пелюстках описують свій

портрет. По черзі кожен учасник презентує виконане завдання.

- Мозковий штурм: які ми знаємо «Правила роботи»? Діти працюють в колі за правилом руху годинникової стрілки, дають тлумачення важливим правилам роботи на занятті.

2. Теоретична частина.

Робота в групах.

- Інформаційне повідомлення. Прочитати молитву учня такого змісту:

Слухай мене, щоб я вмів слухати,

Поважай мене, щоб я поважав інших.

Вір мені, щоб я повірив.

Не принижуй мене, щоб я не при-нижував.

Розмовляй зі мною, щоб я вмів спілкуватися.

Вибачай мені, щоб я вмів вибачати інших.

Допомагай мені, щоб я став помічником.

Не насміхайся з мене...

Не ігноруй мене...

Почуй мене, щоб я це відчув.

Люби мене, щоб я вмів любити.

- Запитання до учнів: До кого, на вашу думку, ці звертання п'ятикласника? (Відповіді учнів: до однокласників, до батьків, до старшого брата...) Тренер пояснює те, що це молитва-звернення одного хлопчика до свого ангела-

хранителя. Хлопчик мав проблеми у спілкуванні з однолітками і сам склав таку молитву із вірою у те, що вона йому допоможе. Адже всім відомий моральний постулат про те, що потрібно до людей ставитись так, як ти хотів би, щоб вони ставились до тебе. Це і є «Золоте правило моралі». Моральні норми удосконалюються і передаються поколінням. Одне з найперших правил виникло в VI—V в. до н. е. Десь в один і той самий час у Вавілоні, Китаї, Індії та Європі поширився цей моральний постулат.

- Робота в групах. Об'єднати учасників у 3 групи за допомогою розданих геометричних фігур червоного, зеленого та жовтого кольорів.

Група 1. Завдання. Пояснити слово «дискримінація» та навести приклад можливого явища.

Група 2. Завдання. Пояснити поняття «гендерна рівність» та навести приклад рівності.

Група 3. Завдання. Пояснити слово «конфіденційність» та навести приклад такого явища. • Презентація груп.

3. Практична частина.

- Руханка. «Клубок щасливчиків». Тренер починає гру з таких слів: «Я вибираю Іринку, тому в неї чорні очі...». Підходить до дівчинки, бере її за руку. Дівчинка продовжує гру, вибираючи собі іншого учня із класу. Гра продовжується доти, поки не будуть вибрані до клубка всі учасники тренінгу. Останній учасник закручує всіх у клубок. Піднявши руки догори діти промовляють: «Ми щасливі і веселі», «Ми щасливі і здорові» та інше.

- Групові проекти «Що в імені твоєму...» Кожна група отримує завдання, де до імені хлопчика та дівчинки потрібно підібрати слова та створити позитивну характеристику однокласнику та однокласниці. Презентація проектів.

4. Заключна частина.

- Релаксаційна вправа «Водоспад». Сідайте зручно, закрийте очі. Зробіть глибокі вдих і видих. Уявіть собі, що ви стоїте біля водоспаду, але це незвичайний водоспад. Замість води в ньому падає донизу м'яке біле світло. Тепер уявіть собі, що ви стоїте під цим водоспадом, і відчуйте, як розслаблюється лоб, потім рот, розслаблюються м'язи шиї. Біле світло тече по ваших плечах, спині і допомагає їм стати м'якими і розслабленими. Біле світло тече по вашому тілу, по руках, по долонях... Ви відчуваєте себе дуже розслаблено і приємно. Світло тече по ногах і спускається до пальців ніг. Ви відчуваєте, як вони стають м'якими і розслабленими. Цей чарівний водоспад з білого світла ніжно торкається всього вашого тіла, ви відчуваєте себе цілком спокійно і безтурботно, і з кожним новим вдихом і видихом ви все глибше розслабляєтесь і наповнюєтесь новими свіжими силами. Постійте біля водоспаду стільки, скільки хочеться, і потім повільно відкрийте очі. Завершення тренінгу.
- Вправа «Відкритий мікрофон». Розкажіть про свої враження та висловіть побажання однокласникам.

Конспект заняття на тему: «Шануй батька та матір»

(заняття для старшого дошкільного віку)

Мета: продовжувати знайомити дітей із Божими заповідями; розвивати увагу, пам'ять, мислення; виховувати морально-етичні цінності: любов та повагу до батьків, бажання бути слухняними, застосовувати знання Божих заповідей у житті.

Обладнання: Біблія для дітей, кольоровий папір, іграшка «Серденько».

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Організаційний момент (неочікувана поява Біблії на вікні)

-Діти, що це?

-Це біблія?

-Так?

- А, що вам відомо про цю книгу?

2.Основна частина.

Діти, пригадаймо, як написано в Біблії: Господь дав Мойсеєві книгу. Це була кам'яна книга. Вона мала всього два «аркуші», або дві «скрижалі» (таблиці). Бог написав на них Десять заповідей. Ці заповіді — правила життя для людей. З якою заповіддю ми з вами вже познайомились? Так, «Не кради». Сьогодні я познайомлю вас ще з однією заповіддю Бога: «Шануй свого батька та матір свою, щоб добре жилося тобі, і щоб ти був на землі довголітній».

— А що це означає? (*Відповіді дітей.*) Так, шанувати — означає любити, поважати, слухати їх. У Біблії написано: «Діти, будьте слухняні в усьому своїм батькам, бо це Господу приємно». Повторіть, будь ласка, ці слова.

— А тепер розкажіть, чи ви слухняні? Чи стараєтесь радувати своїх батьків, чи любите ви їх? Як ви їм допомагаєте? (*Діти розповідають про свої хороші вчинки.*)

— Я дуже радію за ваших батьків, тому що вони ростять ніжних, добрих, чуйних діток. Мені дуже б хотілося, щоб ви залишалися такими на все життя. Повторіть, будь ласка, заповідь, яку ми сьогодні з вами дізналися. Тож пам'ятайте, діти, і пронесіть через усе своє життя цю святую заповідь.

— Діти, у другу неділю травня всі люди відзначають дуже гарне свято — День матері. Послухайте, будь ласка, вірш Л. Голоти «Найрідніша»:

— Хто розкаже мені казку,

Хто щедріший всіх на ласку?

— Ти, матусю, наймиліша,

В цілім світі найрідніша!

— Хто нас ніжить і голубить,

Пестить, гладить, ніжно й любо

Пригортає до серденька?

— Ти, моя найкраща ненька!

— А зараз, дітки, пограємо в гру «Найласкавіші слова для моєї матусі».

Діти встають у коло й передають одне одному іграшку «Серденько», називаючи найтепліші, найласкавіші та найщиріші слова до своєї мами.

— Послухайте оповідання Василя Сухомлинського «Сива волосинка».

СИВА ВОЛОСИНКА

Маленький Михайлик побачив у косі матері три сиві волосинки.

— Мамо, у Вашій косі три сиві волосинки, — сказав Михайлик.

Мама усміхнулась і нічого не сказала. Через кілька днів Михайлик побачив у материній косі чотири сиві волосинки.

— Мамо, — сказав Михайлик здивовано, — у Вашій косі чотири сиві волосинки, а було три... Чого це посивіла ще одна волосинка?

— Від болю, — відповіла мати. — Коли болить серце, тоді й сивіє волосинка...

— А від чого ж у Вас боліло серце?

— Пам'ятаєш, ти поліз на високе-високе дерево? Я глянула у вікно, побачила тебе на тоненькій гілці. Серце заболіло, й волосинка посивіла.

Михайлик довго сидів задумливий, мовчазний. Потім підійшов до мами, обняв її і тихо спитав:

— Мамо, а коли я на товстій гілці сидітиму, волосинка не посивіє?

Вихователь ставить дітям запитання за текстом.

— Чому у мами з'явилася сива волосинка?

— Що потрібно робити, щоб волосся у мами не сивіло?

— Дітки, ваша негідна поведінка, недобре слово — це рана на ніжній материнській душі, тому будьте слухняні, любіть та поважайте своїх матусь.

ФІЗКУЛЬТ-ХВИЛИНКА

Скільки нас живе в квартирі?

Тато, мамо, брат і я — (повороти голови у різні боки)

Один, два, три, чотири —

От і вся моя сім'я. (піднімання почергово рук угору)

Є у мами доньки,

Доньки — помічниці,

Устають раненько,

Підметуть чистенько. (діти «замітають»)

Ми мужчини — тато й я!

І робота в нас своя:

Помагаєм мамі ми,

Посуд миємо самі. («миють посуд»)

От, ми які!

Ми усі — помічники! (діти сідають на свої місця)

— Дітки, сьогодні на честь маминого свята ми виготовимо подарунки — паперові квіти. Привітаємо ними наших любих матусь і створимо їм гарний святковий настрій.

Вихователь показує дітям, як складати квіти з паперу методом орігамі. Діти роблять квіти. Роботу виконують під тиху музику.

— Дітки, коли мами придуть забирати вас, підійдіть, обійміть рученятами, зазирніть їм у вічі, відчуйте серцем ніжність, материнську любов найріднішої людини.

Народна мудрість говорить: на сонці тепло, а біля матері добре.

Мамо, я до тебе знову пригорнуся,

Мамо, я за тебе Богу помолюся,

Мамо, прийду я знов на твій поріг,

Мамо — ти найрідніша за усіх!

3. Підсумок заняття

Запитання для дітей:

1. З якою заповіддю Бога ми сьогодні познайомилися?
2. Як діти повинні ставитися до батьків?
3. Що можуть зробити діти, щоб їхні батьки були щасливі та веселі?

Народні приказки, які виражають виховання поваги з давніх-давен:

«Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько»

«Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога»

«Хто не шанує старого, той не має нового»

«Хто не зазнав зла, той не уміє шанувати добра»

Яскравим прикладом є вислови вчених:

Якщо нас не поважають, ми жорстоко ображені; але ж у глибині душі ніхто по сьогоднішню себе не поважає.

Автор: **Твен Марко**

Щира повага є ознакою скромності, а скромність прекрасна сама по собі, тому що імпульс скромності стимулює самовдосконалення. У процесі самовдосконалення скромність є дух художника, натхнення поета, душу музиканта й інтуїція духовної людини. У людських думках, мові, діях, спогадах і жестах скромність виражає себе добірністю.

Автор: **Инаят Хан Хидаят**

До молодих людей не можна ставитися з висока. Дуже може бути, що, повзрослев, вони стануть видатними чоловіками. Тільки той, хто нічого не досяг, доживши до сорока або п'ятдесятьох років, не заслуговує поваги.

Автор: **Конфуцій**

Чималі люди поважають нас за наші достоїнства, а юрба - за прихильність долі.

Автор: **Ларошфуко Франсуа де**

Самоповага - це те, що дає можливість людині поважати інших. Людина, що не поважає себе, мало турбується про те, щоб поважати кого-небудь.

Автор: **Инаят Хан Хидаят**

Важко любити тих, кого ми зовсім не поважаємо, але ще суужніше любити тих, кого поважаємо більше, ніж самих себе.

Автор: **Ларошфуко Франсуа де**

Поважати треба не тільки тих, хто вище нас, але особливо тих, хто думає, що ми вище його.

Автор: **Инаят Хан Хидаят**

Щоб зберегти повагу до себе, іноді необхідно брехати й обманювати.

Автор: **Бернс Роберт**

Рівень поваги, яке відчуває читач по відношенню до автора, залежить від схожості напрямку їх думок.

Автор: **Гельвецій К**

Людинолюбство - це повне володіння собою, уміння поважати оточуючих в такій мірі, як і себе, ставитись по відношенню до інших таким чином, щоб у відповідь отримувати тільки бажану поведінку.

Автор: **Конфуцій**

Немає нічого краще, як жити повагу до будь-якого представника роду людського і вести себе з оточуючими так, щоб у відповідь отримувати бажані вчинки.

Авор: **Конфуцій**

Знаючи напевно, чи коштуємо ми загальної поваги, навряд чи б з таким завзяттям домагалися його.

Автор: **Л. Вовенарг**

Найлегше втратити повагу оточуючих: його крадуть злі язики і наклепи.

Автор: **П. Буаст**

Поважаю людей, які навіть у нещасті не втрачають здатності посміхатися, знаходити сили в біді і, розмірковуючи, добувати джерело сміливості.

Автор: **Пейн Т**

Той, хто не прагне здобути повагу сучасників, не гідний його.

Автор: **Наполеон І**

Не завжди пишний капелюх покриває гідну поваги голову.

Автор: **Т. Фуллер**

Електронні джерела:

<http://psychologis.com.ua/uvazhenie-1.htm>

<https://www.google.com.ua/search?q>

<https://mon.gov.ua>

http://osvita.ua/school/lessons_summary/initial/44119/

http://pro-status.com.ua/citaty/2/402_2.php

ГЛОСАРІЙ

Абсолют [лат. absolutus – довершений, необмежений] – вічна, незмінна, нескінченна духовна першооснова світу; основна характеристика Бога в середньов. його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога до гранично можливого стану повноти та досконалості.

Агностицизм [грец. agnostos – недоступний для пізнання] – філос. вчення, яке заперечує можливість пізнання суті речей та закономірностей розвитку дійсності.

Антропосоціогенез – тривалий істор. процес виникнення соц. форми руху матерії, становлення і формування людини і суспільства.

Базис [грец. basis – основа] – 1) у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають екон. структуру даного суспільства; 2) головне, на чому будується що-небудь, сутність чого-небудь.

Буття – філос. категорія, яка позначає реальність, що існує об'єктивно, поза і незалежно від свідомості людини.

Відображення – загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відношень об'єкта, що відображається.

Відчуття – відображення у свідомості людини окремих властивостей предметів і явищ, які безпосередньо впливають на органи відчуття.

Властивість – сторона предмета, яка обумовлює його відмінність або подібність з ін. речами.

Гіпотеза [грец. hypothesis – підстава, припущення] – форма розвитку науки; спосіб пізнавальної діяльності, побудови можливого, проблемного знання, в процесі якого формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникло протягом дослідження.

Гуманізм [лат. humanus – людський, людяний] – напрямок сусп. думки, що виник в епоху Відродження, згідно з яким людина розглядається як вища цінність, захищається її свобода і всебічний розвиток.

Деїзм [лат. deis – бог] – філос. вчення, згідно з яким Бог є безособова першопричина світу, яка знаходиться поза природою та соціумом і не втручається в їхній розвиток.

Діалектика [грец. dialektike – мистецтво вести бесіду] – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення; метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності, розвитку; процес розвитку чого-небудь у всій різноманітності його форм і у всій його суперечливості.

Дуалізм [лат. dualis – подвійний] – філос. вчення, протилежне монізму, яке виходить з визнання рівноправними, такими, що не зводяться одне до одного, двох субстанцій, начал: духу та матерії, ідеального та матеріального.

Дух [лат. spiritus – букв.: подув, подих, запах] – у широкому сенсі поняття Д. тотожне ідеальному, свідомості, на відміну від матеріального начала; у вузькому сенсі поняття Д. адекватне поняттю мислення.

Елемент [лат. elementum – стихія, початкова речовина] – філософ. категорія для позначення частин цілого, які знаходяться між собою у взаємозв'язку.

Емпіризм [грец. empeiria – дослід] – напрямок у теорії пізнання, який визнає чуттєве дослідження джерелом знання і вважає, що зміст знання може бути представленим або як описання цього дослідження, або зведеним до нього.

Єдине – філософ. поняття, що означає початок неподільності, єдності й цілісності як реально суцього (речі, душі, свідомості, мови, особистості тощо), так і віртуального планів буття (поняття, закону, числа).

Життя – сутнісна ознака біологічної та сусп. форм руху матерії. Найважливішими її властивостями є: подразливість, розвиток, здатність розмножуватися, в основі яких лежать процеси самооновлення, пов'язані з підтриманням живою системою своєї цілісної організації шляхом обміну з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією.

Закономірність – більш широке, порівняно із законом, поняття. Якщо закон проявляється суворо в конкретних умовах, то З. проявляється як взаємозв'язок низки законів.

Заперечення – філософ. категорія, яка виражає певний тип відношення між двома послідовними стадіями, станами об'єкта, який розвивається. Це відмирання старого, того, що віджило, не відповідає умовам, які змінилися.

Ідеалізм [грец. idea – поняття] – філософ. напрям, який віддає перевагу у причинно-генетичному відношенні ідеї, духу, свідомості, а не матерії.

Ідеальне [грец. idea – ідея, образ] – філософ. поняття, що характеризує загальну властивість усіх образів свідомості і полягає у тому, що вони містять інформацію про об'єкти дійсності, але не мають матеріальності ані об'єктів, ані людського мозку.

Ідея [грец. idea – ідея, поняття] – уявлення, яке розуміється також як форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. За своєю логічною будовою І. є формою мислення, різновидом поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення.

Існування – поняття, що вживається для характеристики зовнішніх виявів буття, речі або явища. Онтологічно поняття І. протистоїть категорії “сутність” .

Істина – адекватне відображення об'єкта суб'єктом, який, пізнаючи, відтворює його таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини та її пізнання.

Категорія [грец. *categoria* – висловлення, ознака, властивість] – найзагальніше, основне наукове поняття, що відображає суттєві властивості і відношення предметів та явищ, котрі мають достатньо великий ступінь спільності.

Кількість – така визначеність, у якій виражаються відмінності однакісних речей або спільність різнокісних речей, явищ.

Культура – сукупність осмисленої творчої діяльності людей; багатофункціональна система, що містить різноманітні аспекти людської діяльності. К. – категорія для позначення створеного людьми штучного середовища проживання й самореалізації, яка виступає джерелом регулювання соц. взаємодії.

Логос [грец. *logos* – слово, поняття, розум, закон] – у давньогрец. філософії: загальний закон, основа світу, його порядок і гармонія; в ідеалістичній філософії: духовний першопочаток, світовий розум, абсолютна ідея.

Людина – істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню й здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе; вищий ступінь еволюції живих організмів на Землі, суб'єкт сусп.-істор. діяльності і культури.

Матеріалізм [лат. *materialis* – речовий] – філософ. напрям, протилежний ідеалізму у вирішенні головного питання філософії. М. виходить із первинності матерії і вторинності духовного, ідеального.

Матеріальне – характеристика буття, яка вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості існування. М. протилежне ідеальному.

Матерія [лат. *materia* – речовина] – філософ. категорія для позначення об'єктивної реальності, всього

того в об'єктивній реальності, що впливає тим чи ін. чином на людину, спричиняючи відчуття.

Метафізика [грец. meta – після і physika – букв.: те, що після фізики] – спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не досягає внутрішні протиріччя як джерело саморуху, а також безперервність і стрибкуватість розвитку в їх органічній єдності.

Метод [грец. methodos – шлях дослідження] – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

Мислення – вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає у цілеспрямованому, опосередкованому і узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів та явищ, у створенні нових ідей, у прогнозуванні явищ та дій.

Міра – певний кількісний інтервал, у межах якого предмет зберігає свою якість. М. – кількісні межі існування предмета.

Монізм [грец. monos – один, єдиний] – протилежний дуалізму і плюралізму філософ. принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або руху. Матеріалісти началом, основою світу вважають матерію. Ідеалісти єдиним началом усіх явищ вважають дух, ідею тощо.

Наслідок – філософ. категорія для позначення явища, процесу, які обумовлені ін. явищами, процесами.

Необхідність – філософ. категорія, яка відображає внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки явищ і визначає їх закономірну зміну і розвиток. Н. існує у природі й суспільстві у формі об'єктивних законів. Непізнані закони проявляються як “сліпа” необхідність.

Номіналізм [лат. nomina – назва, ім'я] – напрямок у середньовічній філософії, який вважає поняття лише іменами. На противагу реалізму, номіналісти

стверджували, що реально існують лише окремі речі з їх індивідуальними якостями.

Номос [грец. nomos – закон] – в ант. філософії: універсальна, безособова сила, що підпорядковує своїй владі відношення людей і оберігає все краще, найцінніше, що є у людському житті.

Об'єкт [лат. objectum – предмет] – те, на що спрямована пізнавальна і перетворювальна діяльність людини (суб'єкта).

Об'єктивна реальність [лат. objectum – предмет] – буття поза свідомістю; найзагальніше визначення матеріального світу.

Об'єктивне [лат. objectum – предмет] – характеристика природної і соц. дійсності як такої, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта.

Пантеїзм [грец. pan – все і theos – бог] – філософ. вчення, яке ототожнює Бога та світ. П. існував у двох формах: натуралістичний П., який наділяв природу якостями живого, божественними властивостями і розчиняв Бога у природі, та містичний П. – все у Богові, тобто розчиняв природу у Богові.

Патристика [грец. pater – батько] – сукупність теологічних, філософ. і соц.-політ. доктрин христ. богословів II-VIII ст.

Пізнання – вища форма відображення об'єктивної дійсності; процес збагачення людини новим знанням; сусп.-істор. процес творчої діяльності людей, який формує їх знання на основі яких виникають цілі й мотиви людських дій.

Позитивне право – діюча система правових норм, відносин і присуджень.

Поняття – форма мислення, у якій виражаються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються.

Правова інтросуб'єктивність – відмінна риса сучасних концепцій природного права; спосіб осмислення

права, згідно з яким зміст права виводиться із взаємодії правосуб'єктів.

Правова реальність – поняття для позначення особливого автономного світу права з його законами, логікою функціонування та розвитку, “базисними конструкціями”, а також способом їхнього зв'язку в одне ціле.

Правовий об'єктивізм – спосіб осмислення права, що вбачає джерела права в об'єктивному світі, у соц. реальності.

Правовий позитивізм – спосіб осмислення права, що зводить багатогранну правову реальність до позитивного права; ґрунтується на емпіричному пізнанні права, стверджує відносність правових норм і цінностей, ціннісну нейтральність права і вважає право похідним лише від волі держави.

Правовий суб'єктивізм – спосіб осмислення права, згідно з яким зміст права вбачається у свідомості суб'єкта, ідеї права.

Практика [грец. praktikos – діяльний] – матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, основний зміст якої полягає в освоєнні і перетворенні природних і соц. об'єктів. П. складає всезагальну основу, рушійну силу розвитку людського суспільства і пізнання.

Природно-правове мислення – одна з ключових парадигм філософ.-правового і юрид. мислення, що спирається на ідею універсальних ціннісних принципів, здатних бути мірилом справедливості законоположень, встановлених державою.

Причина – філософ. категорія для позначення явища, процесу, які обумовлюють, викликають ін. явище, процес.

Простір – одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Поняття П. характеризує розташування матеріальних об'єктів один відносно ін., виражає протяжність тіл, їх співіснування.

Протилежність – одночасно існуючі у предметах і явищах сторони або тенденції, притаманні об'єкту як системі, які взаємно передбачають і в той же час виключають, заперечують одна одну.

Протиріччя – активне взаємовідношення, взаємодія протилежностей, їх єдність і протидія.

Раціоналізм [лат. ratio – розум] – 1) напрямок у теорії пізнання, який визнає розум основою пізнання і поведінки людей; 2) філософ. напрямок, згідно з яким основним джерелом та критерієм достовірності знань є розум.

Реалізм середньовічний – напрямок у середньов. філософії, який стверджував, що загальні поняття мають реальне існування і передують існуванню одиничних речей.

Релятивізм [лат. relativus – відносний] – заперечення існування об'єктивного змісту знання, впевненість в існування тільки відносних істин.

Рефлексія [лат. reflexio – звернення назад] – унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, як думка про думку, як знання про саме знання.

Розвиток – вищий тип руху, при якому відбувається незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів від одного якісного стану до ін.

Рух – спосіб існування матерії, її всезагальний атрибут. Р. – будь-яка зміна у природі і суспільстві. Матерія без Р. не існує, оскільки не існує і Р. без матерії.

Свідомість – одне з основних понять філософії, психології і соціології, яке означає вищий рівень відображення об'єктивної дійсності, притаманний лише людині. С. – продукт сусп.-істор. розвитку, функціональна властивість мозку, ідеальне відображення дійсності, регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Світогляд – сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця у ньому людини, її істор. походження і призначення.

Сенсуалізм [лат. *sensus* – почуття] – філософ. вчення, яке визнає відчуття єдиним джерелом достовірних знань; напрямок у теорії пізнання, згідно з яким чуттєвість є головною формою достовірного пізнання.

Система – філософ. категорія для позначення цілісної сукупності елементів, у якій усі елементи настільки щільно пов'язані між собою, що виступають щодо навколишніх умов та ін. систем як єдине ціле.

Структура – філософ. категорія для позначення відносно стійких зв'язків елементів цілого, система відношень елементів у межах даного цілого.

Суб'єкт [лат. *subjectus* – той, що знаходиться знизу, лежить в основі] – активно діючий, такий, що володіє свідомістю та волею, індивід або соц. група.

Субстанція [лат. *substantia* – сутність] – одне з центральних понять новоевроп. філософії, яке означає таку основу світу, яка охоплює та пронизує собою всі форми та явища дійсності, є самодостатньою і не потребує для свого буття ніяких ін. джерел або причин; першооснова, сутність всіх речей і явищ, причина самої себе.

Суспільна свідомість – філософ. категорія, яка відображає духовну сторону життя суспільства, систему ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв, які стихійно виробляються соц. групами, класами, націями під впливом їх повсякденного життя.

Суспільне буття – філософ. категорія, яка відображає матеріальну сторону життя суспільства, систему матеріальних відносин, що визначають в результаті суспільну свідомість.

Суспільство – відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою форму життєдіяльності людей, що істор. розвивається.

Сутність – філософ. категорія, яка виражає внутрішні, глибинні зв'язки, становить основу предмета.

Схоластика [грец. scholastikos – шкільний, вчений] – 1) середньов. реліг. філософія, що з'єднує теолого-догматичні передумови з раціоналістичною методикою й інтересом до формально-логічних проблем; 2) формальні знання, відірвані від життя та практики.

Теїзм [грец. theos – бог] – реліг. концепція, що виходить з існування особистісного, зовнішнього щодо світу Бога, який створив світ і керує ним.

Теологія [грец. theos – Бог і logos – поняття] – богослов'я, теоретична складова реліг. віровчення, покликана узгоджувати між собою основні догми релігії та пояснювати їх.

Тотожність – відношення речі самої до себе та до ін. речей, сторонами якого є подібні властивості, сили, тенденції.

Трансцендентальний [лат. transcendо – що виходить за межі] – здобутий не з зовнішнього досвіду, а споконвічно властивий людському розуму, людській свідомості.

Трансцендентний [лат. transcendens – той, що виходить за межі] – потойбічний, надчутливий, метафізичний; протилежний іманентному.

Уявлення – відтворення у свідомості чуттєво-наглядного образу предмета чи явища об'єктивної реальності, які у даний момент не сприймаються, але сприймалися раніше.

Феномен [грец. phainomenon – те, що являється] – 1) у матеріалістичній філософії: те саме, що і явище; в ідеалістичній філософії: суб'єктивний зміст нашої свідомості, що не відображає об'єктивну дійсність; 2) рідкісне, незвичайне явище або видатна, виключна в якому-небудь відношенні людина.

Філософія [грец. philosophia від phileo – любов і sophia – мудрість] – система ідей, поглядів на світ і на місце в ньому людини; наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Форма [лат. forma – зовнішній вигляд] – філософ. категорія, яка позначає спосіб зовнішнього прояву змісту, а також спосіб зв'язку елементів змісту.

Цивілізація [лат. civilis – громадський] – 1) рівень сусп. розвитку, матеріальної і духовної культури; 2) сучасна світова культура; 3) у культурно-істор. періодизації, прийнятій у науці XVIII-XIX ст.: третій ступінь сусп. розвитку, наступний за варварством (перший ступінь – дикість) (введений Л. Морганом, Ф. Енгельсом).

Ціле – філософ. категорія для позначення предмета, який складений із часток.

Цілісність – внутрішня єдність об'єкта, віддиференційованість його від навколишнього середовища, а також сам об'єкт, що має такі властивості.

Цінність – поняття, яке вказує на людське, соц. і культурне значення певних явищ дійсності; соц. схвалені більшістю людей уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, романтична любов, дружба тощо.

Час – одна із основних об'єктивних форм існування матеріальної реальності, яка характеризує тривалість існування процесів і явищ, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.

Чуттєве пізнання – безпосереднє відображення у свідомості людини зовнішніх сторін, властивостей предметів і явищ об'єктивного світу за допомогою органів відчуття.

Явище – філософ. категорія для позначення у предметі, процесі того, що безпосередньо виявляється, постає перед нами. Являє собою зовнішню більш змінну і рухливу сторону предмета, процесу.

Якість – 1) об'єктивна і всезагальна характеристика об'єктів, що проявляється у сукупності їх властивостей; 2) як філософ. категорія, поряд з категорією кількості, відображає важливу сторону об'єктивної дійсності.

ЗМІСТ

Переднє слово	3
Теоретичний блок	10
Практичний блок	12
Теоретичні матеріали для опрацювання	32
Класифікація цінностей	43
Загальнолюдські цінності	49
Класифікація педагогічних цінностей	53
Генеza цінностей у зарубіжній і українській філософії та педагогіці	60
Принципи функціонування педагогічної аксіології	105
Концепції відбору і змісту загальнолюдських цінностей	108
Зміст та завдання аксіології виховання	117
Ціннісний аспект професійної підготовки особистості педагога-вихователя дітей дошкільного віку	140
Список використаної літератури	173
Список рекомендованої літератури	188
Додатки	196
Глосарій	225

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Лисенко О.М.

СУЧАСНИЙ ПЕДАГОГ ДОШКІЛЬНОГО
НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: ПРОФЕСІЙНО-
ЦІННІСНИЙ ВИМІР ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

ISBN 978-966-2716-28-3

В авторській редакції

Підписано до друку 10.04.2018
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 13,95
Наклад 300 прим.
Зам. № 008/04/18

ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.

СУЧАСНИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ
ПІДРУЧНИК

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін.
Основи наукових досліджень
Навчальний посібник / Л.: Ромус-Поліграф, 2002.- 128 с.

У підручнику викладено основні відомості про організацію науки в Україні, методологічні засади наукового пізнання і творчості, пошук та опрацювання наукової інформації, методи теоретичних та експериментальних досліджень із застосуванням ЕОМ, оформлення результатів наукових робіт.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

1. Роль та завдання науки при переході до ринкової економіки
 - 1.1. Поняття, функції і значення науки
 - 1.2. Організація науки і наукових досліджень в Україні
 - 1.3. Склад та підготовка наукових кадрів
2. Основні напрямки наукових економічних досліджень в сучасних умовах
 - 2.1. Об'єктивна необхідність наукових досліджень на сучасному етапі розвитку економіки
 - 2.2. Види і класифікація економічних наук
 - 2.3. Загальні проблеми розвитку економічної науки на сучасному етапі
3. Теоретичні основи наукових досліджень
 - 3.1. Поняття, мета, особливості науково-дослідної роботи
 - 3.2. Класифікація об'єктів наукового дослідження
 - 3.3. Класифікація наукових досліджень
 - 3.4. Принципи організації наукової праці
 - 3.5. Вимоги ергономіки щодо організації наукової праці
4. Науково-дослідна робота студентів, її форми і роль у підготовці спеціалістів
 - 4.1. Поняття, мета та завдання науково-дослідної роботи студентів у підготовці спеціалістів для народного господарства
 - 4.2. Види та форми науково-дослідної роботи студентів
 - 4.3. Організація роботи студентського наукового гуртка
 - 4.4. Керівництво, планування та облік науково-дослідної роботи студентів
5. Зміст і етапи науково-дослідної роботи
 - 5.1. Процес наукового дослідження в економіці та його характеристика
 - 5.2. Наукова проблема та обґрунтування теми дослідження. Гіпотези у наукових дослідженнях
 - 5.3. Критерії вибору теми наукового дослідження, порядок її конкретизації і затвердження
 - 5.4. Бібліотека - інтелектуальний центр наукових досліджень. Структура і організація економічної бібліографії
 - 5.5. Дослідна і завершальна стадії науково-дослідного процесу
6. Основи методології наукового економічного дослідження
 - 6.1. Загальні методи наукових досліджень
 - 6.2. Спеціальні методи наукових досліджень в економіці
7. Інформаційне забезпечення, обробка та аналіз матеріалів дослідження
 - 7.1. Поняття та класифікація інформаційного забезпечення наукових досліджень. Роль і функції інформації
 - 7.2. Економічна інформація, її класифікація та призначення у науково-дослідному процесі

7.3. Вибір об'єкта обстеження та визначення системи показників, що підлягають збору в процесі спостереження

7.4. Організація збору і документальне оформлення інформації

7.5. Порядок обробки інформації в економічних дослідженнях. АСУ обробки інформації на ЕОМ та застосування їх у наукових дослідженнях

7.6. Проведення аналітичної роботи в науково – дослідному процесі

8. Оформлення результатів наукового дослідження та впровадження їх у практику господарської діяльності

8.1. Систематизація результатів наукового економічного дослідження

8.2. Форми подання цифрового та ілюстративного матеріалу

8.3. Бібліографічний опис джерел, використаних у науковому дослідженні

Література

1.1. Поняття, функції і значення науки

Навколишній світ-це значною мірою створений людиною світ інформаційних технологій, техніки та наукових досягнень. Він визначає рівень цивілізації людства, різноманітність та глибину експлуатації земних ресурсів. ХХІ століття - епоха науки, її грандіозного поступу вперед та впливу на розвиток цивілізації.

Поняття "наука" має декілька значень, з одного боку, наука - це динамічна система достовірних, найбільш суттєвих знань про об'єктивні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Знання виступають продуктом науки і в той же час її матеріалом, який знову залучається до наукової діяльності для отримання нових знань. При цьому знання про навколишній світ можуть бути звичайними, буденними і науковими. Наукові знання відрізняються від звичайних послідовністю, систематичністю, а також тим, що створюють нові поняття, закони і теорії. Наукові знання не тільки розкривають і пояснюють нові явища в природі, суспільстві чи господарській практиці, а й дозволяють вдосконалювати людську діяльність, передбачати її результати і наслідки.

Наука - не тільки система наукових знань, які пояснюють навколишній світ, але й засіб його вимірювання та перетворення. Вона впливає на пізнання природи людиною не через емоційне сприйняття, а шляхом систематизованої логічної взаємодії інтелекту, природи і суспільства.

З іншого боку, наука являє собою спеціально організовану діяльність людей. Як галузь людської діяльності, наука є складним соціальним інститутом, який сформувався у процесі розподілу праці, поступового відмежування розумової праці від фізичної і перетворення пізнавальної

діяльності в специфічний вид занять окремих осіб, колективів та установ. Першими матеріалізованими продуктами наукової діяльності були стародавні рукописи і книги, пізніше почалося листування між дослідниками, яке призвело до появи у другій половині XVII століття наукових журналів. Але остаточне становлення науки як сфери діяльності відбулося тоді, коли почали створюватися спеціальні наукові установи, частину з яких фінансувала держава.

Наука як діяльність людей включає такі процеси:

- 1) формування знань, що відбувається внаслідок спеціально організованих наукових досліджень;
- 2) передавання знань, що виникає внаслідок комунікацій вчених та інших осіб, зайнятих науково-дослідною роботою. Комунікації можуть бути як формальними (наукові монографії, описи винаходів, матеріали наукових зібрань, форумів, конференцій, симпозіумів, наукові звіти, дисертації), так і неформальними (листування, бесіди, обмін препринтами, відбитками статей, а також поширені в теперішній час електронні журнали, електронна пошта, електронні конференції);
- 3) відтворення знань, що полягає у підготовці наукових кадрів, формуванні наукових шкіл.

Об'єктом науки виступають природа і форми руху матерії, людське суспільство в його розвитку, людина та її діяльність.

Суб'єктами науки є люди, що мають певну кількість знань і готові до наукової діяльності.

Суть науки розкривається в її функціях. Пізнавальна функція науки відбиває велике прагнення людського розуму до пізнання і виправдовує саме існування людини на землі. Пізнавальна функція науки - це вияв найбільш суттєвих знань про закони розвитку природи, суспільства і мислення та їх взаємозв'язок. Критична функція науки полягає в оцінці виявлених закономірностей, властивостей, тенденцій з метою підсилення позитивних сторін явищ, процесів і усунення негативних. З цими функціями пов'язана і практична, яка полягає у вдосконаленні оточуючого світу, особливо системи матеріального виробництва і суспільних відносин.

Як відомо, в економічному розвитку будь-якої держави поєднується три типи технологій-доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні. В доіндустріальних та індустріальних технологіях провідна роль належить матеріальним ресурсам, праці та способам їх поєднання у технологічному процесі. У постіндустріальних або мехатронних технологіях чільне місце

займають знання й інформація. Саме галузі, які використовують мехатронні технології, розвиваються в 5-10 раз швидше. Тому наука і "високі" технології стають головними джерелами економічного розвитку окремих держав, величезною продуктивною силою суспільства.

Поняття, які мають відтінок спеціального наукового значення, називаються термінами. Це може бути слово чи словосполучення, яке несе конкретний науковий зміст (наприклад, дисконтування, процентна ставка, фіскальна політика).

Поняття, які набувають широкого змісту і вживаються у різних значеннях з декількома відтінками, перетворюються у категорії (наприклад, категорії ринку, попиту, грошей, фінансів, підприємства, торгівлі).

Основою формування науки як системи знань виступають принципи - певні ключові, вихідні положення, перший ступінь систематизації знань. На відміну від законів принципи об'єктивно в природі не існують, а визначаються науковцями. Так, загальним принципом усіх досліджень служить принцип діалектики - розглядати усі явища й процеси у взаємозв'язку і русі як у просторі, так і в часі. В економічних науках найбільш широко вживаними є принципи комплексності, контролю та інші. Різновидом принципів є постулати - твердження, які приймаються в межах певної наукової теорії за істину, хоч і не можуть бути доведені засобами цієї теорії і тому виконують у ній роль аксіом. Аксіома, в свою чергу, - це положення, яке приймається без логічних доказів через свою безпосередню переконливість, наочність, безсумнівність. Наприклад, одним із постулатів у економічних науках є постулат про обмеженість ресурсів.

Наукові закони - це твердження (з використанням принципів, понять і категорій), які відображають необхідні, суттєві, стійкі і повторювані об'єктивні явища та зв'язки у природі, суспільстві і мисленні. Закони носять об'єктивний характер, існують незалежно від волі і свідомості людей. Пізнання законів - завдання науки, яке стає основою перетворення людьми природи і суспільства. Існує три основних групи законів: специфічні або часткові (наприклад, закон попиту і пропозиції, закон вартості), загальні, тобто характерні для великих груп явищ (наприклад, закон збереження енергії, закон природного відбору, закон циклічного розвитку) і всезагальні або універсальні (наприклад, закони діалектики).

Наукова теорія - найвищий ступінь узагальнення і систематизації знань. Під теорією розуміють систему основних ідей, положень, законів у тій чи іншій галузі знань, яка дає цілісне уявлення про закономірності та класифікацію.

Логічний підхід доповнює два вищеназваних і заснований на виділенні різних сторін певного об'єкту науки, врахуванні загального і часткового, абстрактного і конкретного.

Слід відзначити, що навіть поєднання цих підходів не дозволяє зробити досконалої і незмінної класифікації наук, бо зв'язки між об'єктами природи і суспільства та науковими знаннями дуже багатогранні і взаємозалежні. Крім того, з бурхливим розвитком науки народжуються нові знання, які доповнюють і об'єднують різні галузі наук.

У найбільш загальному вигляді всі галузі наукових знань об'єднують у три групи:

- знання про природу (математика, фізика, хімія, біологія, географія та ін.);

- знання про суспільство (економічні науки, історичні, правові та ін.);

- знання про мислення (філософія, логіка, психологія та ін.). Якщо мова йде саме про науки, цю класифікацію можна видозмінити і поділити всі науки на наступні укрупнені групи:

- природничі науки (математика, фізика, хімія, біологія та ін.);

- технічні науки - система знань про цілеспрямоване перетворення природних сил і процесів у технічні об'єкти;

- медичні науки;

- суспільні науки (економіка, соціологія, політологія, правові науки, демографія та ін.);

- гуманітарні науки (історія держави, історія мистецтва, церкви, теологія, мовознавство і літературознавство, філософія, логіка, психологія та ін.).

Кожна з названих наук має свої "парості" знань, які весь час розгалужуються. Процес розгалуження, народження нових "гілок" на "дереві науки" називається диверсифікацією наук. Диверсифікація наук-це поява нових наук на стику раніше відомих або в результаті відокремлення від них. Внаслідок цього неперервного процесу сформувалися у свій час такі підгалузі наук, як фізика твердих тіл, статистика попиту, товарознавство, фінанси міжнародних страхових операцій, ергономіка та ін.

Розгалуження наук сприяє їх переплетенню, взаємопроникненню, інтеграції. Інтеграція - це об'єднання наук в нову науку. Результатом інтеграції стали такі відомі науки, як біохімія, математична статистика, інженерна генетика тощо.

Загалом в Україні прийнято виділяти наступні основні галузі наук: фізико-математичні, хімічні, біологічні, геолого-мінералогічні, технічні, сільськогосподарські, історичні, економічні, філософські, філологічні,

географічні, юридичні, педагогічні, медичні, фармацевтичні, ветеринарні, мистецтвознавство, архітектура, психологічні, соціологічні, політичні, інші.

За характером своєї спрямованості і відношенням до суспільної практики науки поділяються на фундаментальні і прикладні.

Фундаментальні науки направлені на пізнання основ і об'єктивних законів розвитку природи, суспільства та мислення взагалі. Їх основна мета - пошук істини, яку потім можна застосовувати у різного роду дослідженнях як у самих фундаментальних науках, так і у прикладних. До фундаментальних наук належать математика, окремі розділи фізики, хімії, філософія, економічна теорія, мовознавство та інші.

Прикладні науки, розвиваючись на базі фундаментальних, розробляють шляхи і методи застосування та впровадження у практику результатів фундаментальних досліджень. Показником ефективності дослідження в області прикладних наук виступає не стільки отримання істинного знання, скільки безпосереднє практичне значення. До прикладних наук належать всі технічні науки, більша частина медичних, економічних наук та ін. В теперішній час майже кожна укрупнена галузь науки поєднує в собі фундаментальні і прикладні науки.

1.2. Організація науки і наукових досліджень в Україні

Подальший розвиток країни в сучасних умовах пов'язаний виключно з орієнтацією на постіндустріальні тенденції суспільного відтворення. Суть цих тенденцій - дедалі зростаюче використання інформації і знань, як найважливішого виду ресурсів, який все більшою мірою визначає майбутнє держави. У стратегії економічного й соціального розвитку України на 2000-2004 рр. на основі науки запрограмовано стратегічні пріоритети цього періоду, політику економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності національної економіки, завдання та напрями соціальної політики, економічну та екологічну безпеку. Саме капітал знань, який містять у собі досягнення науки і техніки, може привести до так званого "економічного дива", тому держава зацікавлена у правильній науково-технічній політиці, такій організації науки, яка дала б змогу ефективно управляти нею.

Держава надає пріоритетну підтримку розвитку науки як визначального джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти, створює необхідні умови для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері науково-технічної діяльності, забезпечує використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для вирішення соціальних, економічних, культурних та інших проблем.

Верховна Рада України формує державну науково-технічну політику на основі щорічного звіту Уряду України. Верховна Рада України:

визначає основні цілі, напрями, принципи державної науково-технічної політики і правові основи діяльності в науково-технічній сфері;

встановлює обсяги бюджетного фінансування наукових досліджень, відрахувань бюджетних коштів до Державного фонду фундаментальних досліджень, Державного інноваційного фонду та розміри державного резерву матеріально-технічних і сировинних ресурсів для забезпечення науково-технічної діяльності;

затверджує пріоритетні напрями розвитку науки і техніки, перелік національних науково-технічних програм та обсяги фінансування по кожній з них на весь строк виконання з щорічним уточненням в бюджеті;

створює систему кредитно-фінансових, податкових та митних регуляторів у науково-технічній сфері.

Загальне керівництво науковими дослідженнями здійснює Кабінет Міністрів України, який розглядає і затверджує на Верховній Раді основні напрями розвитку науки та наукових досліджень; організує розробку національних та державних науково-технічних програм; визначає порядок їх фінансування; координує заходи щодо створення сучасної інфраструктури науково-технічної діяльності.

Управління наукою покладене на Міністерство освіти і науки України. Міністерство освіти і науки України визначає головні заходи щодо підвищення ефективності наукових досліджень та впровадження їх результатів у народне господарство, забезпечує науково-технічною інформацією, координує розробку міжгалузевих проблем, організовує науково-технічне співробітництво із зарубіжними науково-дослідними установами. При вирішенні наукових питань Міністерство освіти і науки спирається на думку наукової громадськості. З цією метою створюються наукові ради, які виконують роль науково-консультаційних органів.

В Україні наука організаційно ділиться на п'ять взаємопов'язаних сфер (секторів). До першого сектору відносять академічну науку, яка включає заклади Національної Академії наук України, Української академії аграрних наук, Академій медичних, педагогічних та правових наук України, а також галузевих академій: Української екологічної академії наук,

Українській академії архітектури, Академії інженерних наук України, Академії наук вищої школи України, Української академії економічної

кібернетики, Міжнародної академії комп'ютерних наук та систем, Міжнародної академії біоенерготехнологій.

Провідне місце у наукових дослідженнях займає Національна Академія Наук України. НАНУ очолює і координує фундаментальні дослідження у різних областях науки. До її складу входять науково-дослідні інститути, лабораторії, музеї, астрономічна обсерваторія, ботанічний та акліматизаційний сади, біологічна станція, друкарня та бібліотека. Започаткована Академія наук України ще в листопаді 1918 року. За статутом вона повинна була розробляти понад 60 наукових напрямків у трьох відділах. Перший відділ - це історія українського народу, писемності, мистецтва, історія української церкви, загальне мовознавство, мова і література, слов'янська історія, історія всесвітньої літератури, філософія та ін. Другий відділ об'єднував математику, механіку, астрономію, фізику, хімію, геологію, ботаніку, зоологію, географію та інші. Він називався фізико-математичним. Третій відділ об'єднував два підвідділи: юридичних наук (філософія права, слов'янське законодавство, державне, адміністративне та міжнародне право, церковне право, кримінологія, цивільне право та ін.) та економічних наук (теоретична економія, соціологія, економіка промисловості, сільського господарства, економіка підприємства, бухгалтерський облік, аудит, статистика, фінанси, кредит, банки та грошовий обіг, демографія та ін.).

В теперішній час перелік галузей наук значно розширився і змінився, а Національна Академія наук організаційно включає п'ять наукових центрів: Південний, Донецький, Придніпровський, Західний, Північно-Східний. Кожний центр має відділи, які відповідають основним галузям досліджень у певному регіоні. Так, Придніпровський науковий центр розробляє проблеми екології; Західний - концепцію здійснення земельної реформи, створення комп'ютеризованого інформаційного банку земельних ресурсів; Донецький комплексну програму економічного і соціального розвитку Донбасу; Південний проблеми раціонального водокористування, еколого-економічне обґрунтування будівництва другої черги Дунайсько-Дністровської зрошувальної системи; Північно-Східний - виконує значний обсяг експертних робіт по технічному переозброєнню підприємств та інше. Кожний науковий центр має у своєму складі науково-дослідні інститути або їх відділення.

Галузева наука є другою сферою організації науки в Україні. Вона включає самостійні наукові організації, підпорядковані органам державного і галузевого управління (міністерствам і відомствам) та самостійні науково-дослідні інститути, конструкторські бюро, науково-виробничі об'єднання. Галузеві науково-дослідні установи працюють на певну галузь і найбільш наближені до проблем її розвитку. Вони підпорядковані наступним міністерствам: Міністерству палива та енергетики, Державному комітету промислової політики, Міністерству охорони здоров'я, Міністерству транспорту, Міністерству аграрної політики, Державному комітету

будівництва, архітектури та житлової політики, іншим міністерствам та відомствам.

Вузівська наука (третій сектор) представлена вищими навчальними закладами, які мають спеціальні підрозділи (проблемні та галузеві лабораторії, науково-дослідні частини тощо), а також які виконують науково-технічні роботи на кафедрах.

Заводська наука (четвертий сектор) включає як самостійні науково-дослідні підрозділи, які входять до складу виробничих об'єднань, так і конструкторські, технологічні і інші технічні служби, підрозділи у структурі підприємств, які не є юридичними особами.

Позавідомча наука (підприємницький сектор) об'єднує недержавні наукові організації, створені останнім часом, як правило, у формі малих підприємств різноманітних організаційно-правових форм. До цієї сфери можна віднести створені комерційними структурами потужні наукові організації, у тому числі із залученням іноземного капіталу. Сюди ж треба віднести малі інноваційні (венчурні) підприємства, приватні консультаційні осередки. Розвиток організаційних форм у сфері прикладної (галузевої) науки в сучасних умовах породив нові організаційні структури -інкубатори, технопарки, технополіси.

Інкубатор спеціалізується на створенні сприятливих умов для започаткування і ведення ефективної діяльності малих інноваційних (венчурних) фірм, зайнятих реалізацією оригінальних науково-технічних ідей. Це досягається через надання малим інноваційним фірмам матеріальних (перш за все, наукового обладнання і приміщень), інформаційних, консультаційних та інших необхідних послуг.

Технопарк - це компактно розташований комплекс, який може включати в себе наукові установи, вищі навчальні заклади і підприємства промисловості.

Технополіс схожий на технопарк, має форму невеликого містечка (населеного пункту), в якому розташовані наукові і науково-виробничі комплекси. Це свого роду конгломерат із сотень розміщених на одній території дослідних установ, промислових фірм (переважно малих), впроваджувальних організацій, які об'єднані зацікавленістю у появі нових ідей та якнайшвидшій їх комерціалізації. Об'єднання дрібних фірм створює інфраструктуру, достатню для крупних нововведень. Основною ланкою технополісу переважно є крупний університет - генератор фундаментальних знань, що виступають основою інновацій. Технопарки як організаційні форми науково-технічної діяльності створені у США, країнах Західної Європи. В Японії сформовано 19 технополісів, у яких нагромаджений

потужний потенціал для розробки досконалих технологій у пріоритетних областях науки. Україна почала запровадження цих прогресивних і ефективних форм наукової діяльності.

У 2000 році наукові дослідження й розробки в Україні виконували 1490 організацій. При цьому 20,6% їх належали до академічної науки (їх частка зменшилась проти 1991 року і на 1,0%), 63,0% - до галузевої науки (їх питома вага зросла порівняно з 1991 роком на 3,2%), 10,7% - до вузівської науки (їх частка зменшилась на 0,2%), 5,7% - до заводської науки (їх питома вага скоротилась на 2,0%).

Переважаюча кількість організацій, що виконували наукові та науково-технічні роботи, знаходиться в державній (70,5%) та колективній (28,3%) власності, в приватній власності лише 0,3%. 58,8% всіх організацій здійснювали наукові дослідження в галузі технічних наук, 12,5% - в сфері сільськогосподарських наук, 5,0% - в медицині, 3,4% - в економічних науках.

1.3. Склад та підготовка наукових кадрів

Закон України "Про наукову та науково-технічну діяльність" трактує поняття наукової та науково-технічної діяльності, наукова діяльність - це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Науково-технічна діяльність - це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій. При цьому їх ефективність безпосередньо залежить від складу наукових працівників.

Станом на 1.01.2001 року чисельність працівників основної діяльності у наукових організаціях складала 188,0 тис.чол., в тому числі безпосередніх виконавців наукових та науково-технічних робіт - 120,8 тис.чол. В різних галузях економіки працювали 69,1 тис. фахівців, які мали науковий ступінь доктора або кандидата наук. Чисельність докторів наук порівняно з 1991 роком зросла на 27,1% і склала 10,3 тис.осіб, а кандидатів наук - на 2,0% і склала 58,7 тис.чол. Понад 60% загальної чисельності науковців вищої кваліфікації мали вищі вчені звання. Більше половини загальної чисельності докторів та кандидатів наук, зайнятих науково-технічною діяльністю, працюють у вищих навчальних закладах, близько 30,0% - в організаціях академічного профілю, понад 14,0% - у галузевих наукових організаціях і лише 17 докторів і 146 кандидатів наук (0,3% загальної кількості) зайняті у заводській науці.

Певна частина висококваліфікованих фахівців виїздить до країн з більш привабливими для наукової діяльності умовами. Загалом за останні п'ять років за кордон виїхав 851 науковець з вченими ступенями, чверть

яких-у віці до 40 років. Незважаючи на постійне зниження чисельності спеціалістів в науково-технічній сфері, насиченість держави науковими кадрами у порівнянні з розвиненими країнами світу залишається досить високою. У 2000 році чисельність науковців в розрахунку на 1000 осіб економічно активного населення становила 5,2 особи (в Японії- 13,7, Німеччині - 11,6, Іспанії - 5,9, Польщі - 5,1, Угорщині - 5,1 особи відповідно).

Помітно збільшилась чисельність молодих фахівців. їх питома вага у загальній кількості працівників галузі склала 19,5%. В той же час, майже кожний другий фахівець, що працює в галузі науки - пенсіонер. Середній вік доктора наук складав 59,1 років, кандидата наук - 50,7 років.

Відповідно до закону "Про освіту" в Україні встановлена система наукових ступенів і наукових звань. Випускникам коледжів, інститутів, академій, університетів за результатами кваліфікаційної роботи присуджується перший науковий ступінь - бакалавра відповідної спеціальності.

Випускникам інститутів, академій, університетів, інших до них прирівняних навчальних закладів за результатами захисту кваліфікаційної роботи присуджується другий науковий ступінь - магістра відповідної спеціальності.

Наукові ступені кандидата і доктора наук присуджуються спеціалізованими вченими радами у встановленому порядку за результатами захисту дисертацій.

Основною формою підготовки науковців є аспірантури, які функціонують при академічних та науково-дослідних інститутах. Протягом останніх років в Україні спостерігається активізація роботи аспірантур. Кількість закладів, що здійснюють підготовку аспірантів, збільшилась в 2000 році до 418, в тому числі 224 науково-дослідних інститути та 194 вищих навчальних закладів. Переважна більшість закладів, що здійснюють підготовку аспірантів, підпорядковані шести міністерствам (відомствам): НАНУ - 30%, Міністерству освіти і науки

- 28%, Українській академії аграрних наук - 8%, Міністерству охорони здоров'я та Академії медичних наук - по 6%, Міністерству аграрної політики- 5%.

Аспірантура може бути з відривом від виробництва (на 3 роки) та без відриву від виробництва (на 4 роки). Скасовано віковий ценз для вступу до аспірантури. В 2000 році чисельність аспірантів складала 23,3 тис.чол. При цьому 91,9% з них навчалися за рахунок державного бюджету, 5,2%

- на комерційній основі та 2,9% - за рахунок інших джерел фінансування. Кожний п'ятий аспірант в Україні навчається у галузі технічних наук, кожний шостий - економічних наук.

Іншою формою підготовки науковців є співпошукацтво. Співпошукувачі - особи, які мають вищу освіту і значний досвід роботи за спеціальністю та можуть самостійно працювати над дисертацією.

Наукові працівники мають можливість поглибити свої знання чи завершити наукову роботу шляхом використання творчих відпусток і переведення на посади наукових співробітників.

Для підготовки докторів наук в 209 закладах функціонують докторантури, в яких зараз навчається 1,1 тис. осіб. Переважна більшість докторантів (94,2%) навчаються за рахунок державного бюджету, 1,0% - на комерційній основі, 4,8% - за рахунок інших джерел фінансування.

Наукові звання старшого наукового співробітника, доцента, професора присвоюються вченими радами вищих навчальних закладів і затверджуються в установленому порядку. Найбільш видатні вчені обираються зборами НАН України, галузевими і громадськими академіями членами-кореспондентами і дійсними членами - академіками. Науковим працівникам і працівникам вищої школи за великі заслуги у науці і педагогіці присвоюються почесні звання "Заслужений діяч науки і техніки України", "Заслужений працівник ВИЩОЇ школи" та ін.

Отже, організація науки в Україні зберігає свої традиційні форми і, разом з тим, набуває нових більш досконалих і здатних працювати в умовах ринку видозмін.

2.1. Об'єктивна необхідність наукових досліджень на сучасному етапі розвитку економіки

Науці належить винятково важлива роль у забезпеченні подальшого прогресу світової цивілізації. В Декларації "Про науку і використання наукових знань", прийнятій на Всесвітній конференції з науки в Будапешті, підкреслено, що наукові дослідження завжди мають бути спрямовані на підвищення добробуту людства. У Посланні Президента України до Верховної Ради "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 - 2001 рр." інноваційний шлях розвитку проголошено серед стратегічних пріоритетів держави.

Необхідні передумови стабільного економічного зростання на основі інноваційного розвитку і досі в нашій державі не створені. Статистичні дані

свідчать про довготривалу тенденцію падіння рівня інноваційної активності в усіх галузях виробництва. За останні 10 років кількість винахідників та раціоналізаторів скоротилася більш як 20 разів і склала в 2000 році 45,1 тис.чол., або в середньому 27 осіб на одне підприємство, що займалось винахідництвом та раціоналізацією. У 2000 році видано понад 3 тисячі патентів на винаходи. 1 найбільша їх кількість отримана підприємствами та організаціями галузей "Наука і наукове обслуговування", "Чорна металургія", "Машинобудування та металообробка", "Хімічна та нафтохімічна промисловість". Спостерігається постійне падіння рівня наукоємкості вітчизняної продукції. Як наслідок, вітчизняна продукція менш конкурентоспроможна на світовому ринку. Відсутність інноваційного розвитку обумовлює вкрай високу енергоємність виробництва і цей показник не тільки в кілька разів вищий, ніж у розвинених країнах, а й з кожним роком зростає. Роздержавлення ряду великих наукоємних підприємств дасть змогу посилити перехід на інноваційний шлях розвитку економіки в цілому.

Незважаючи на значні втрати останніх років, вдалося зберегти досить потужний науково-технічний та науково-виробничий потенціал, провідні наукові школи в різних галузях науки. Залишаються високими загальний рівень освіти та кваліфікація фахівців. Останнім часом з'явилося чимало науково-технологічних розробок, які можуть бути конкурентоспроможними на світовому ринку. Слід врахувати наявність реальних зовнішніх ринків збуту готової продукції українських підприємств в окремих галузях, зокрема, в машинобудуванні, металообробці, біотехнології, харчовій промисловості. Існують зразки успішної роботи в ринкових умовах окремих наукоємних підприємств. Наприклад, під Києвом вводиться в дію найсучасніше виробництво голографічних засобів захисту продукції.

Україна - одна з найбільших країн Європи - має досить розвинутий науково-технічний, промисловий і аграрний потенціал. Вона посідає провідне місце в Європі по видобуванню руди, виробництву чавуну і сталі, виробництву міндобриб, тракторів і цукру, по видобуванню вугілля і газу, по виробництву металообробних верстатів, електроенергії і цементу. Проте сьогодні міжнародну вагу і престиж країни не можна оцінювати цими показниками. Кризове становище країни вимагає фундаментального наукового підходу до розв'язання багатьох економічних проблем. Саме здійснення наукових досліджень дозволить знайти шляхи виходу з кризи, визначити перспективні напрямки розвитку економіки і входження її в цивілізоване ринкове середовище, оцінити можливості використання закордонного досвіду економічного розвитку для рішення проблем народного господарства України.

Тому об'єктами наукового дослідження в економіці є продуктивні сили; виробничі відносини; засоби виробництва; ціноутворення; функції

управління народним господарством; трудові ресурси; фінансові ресурси та ін.

Єдиний шлях, який дасть змогу Україні підняти економіку та вийти на світовий ринок, - власний інноваційний розвиток.

2.2. Види і класифікація економічних наук

Самостійною галуззю класифікації наук виступає економічна наука. Як і кожна наука, вона розвивається на основі притаманних їй законів та у відповідності з конкретно суспільно-економічною формацією. Розвиваючись в умовах формацій, що історично змінювались, економічна наука, перш за все, вивчала економіку виробництва, тобто розвиток виробничих сил, виробничих відносин за певних історичних умов.

Кардинальні перетворення ринкового характеру, що відбуваються в нашій державі, інша природа економіки, що народжується і розвивається, нові проблеми вимагають нового погляду на економічну науку в цілому, її предмет і систематизацію.

Відомо, що економічна наука зародилася в стародавній Греції як наука про закони домашнього господарства, а свою назву вона дістала від слів "Оікоз" - дім і "Номіос" - закон. Термін "Оікопоізіке" з'явився наприкінці V - на початку IV століття до нашої ери, і вперше його вжив грецький філософ Ксенофонт. Цим словом тривалий час називали великі господарства. В інтерпретації Ксенофонта, економіка - це наука про ведення господарства, управління майном, домом. Філософ відносив до економіки і діяльність по збору коштів для утримання господарства тощо.

Пізніше найвидатніший вчений стародавнього світу Арістотель значно розвинув вчення про господарство. Тому саме з його іменем пов'язується походження назви "економіка". Отже, з самого початку зародження економічної науки її предметом були проблеми, які ми називаємо мікроекономічними.

Наприкінці середніх віків, коли склалися великі держави, зв'язки між господарствами і окремими регіонами в їх межах настільки розширилися і поглибилися, що виникло нове утворення - народне господарство. Важливу роль почало відігравати фінансове господарство держави, яка стала виконувати і економічні функції, сприяти розвитку землеробства, ремесел і торгівлі. За цих умов почав зростати інтерес економічної науки до проблем розвитку народного господарства або економіки в цілому. Розширення об'єктів дослідження привело до уточнення і назви економічної науки. Французький економіст А. де Монкретьєн ввів для цього термін "політична

економія", назвавши свою працю "Трактат політичної економії" (1615 р.). Предметом дослідження у А.де Монкретьєна були питання державних фінансів, зовнішньої і внутрішньої торгівлі, джерел багатства тощо.

Назву "політична економія" сприйняли англійські економісти-класики Д.Рікардо, А.Сміт. Цей термін використовували також К.Маркс, Ф.Енгельс і послідовники їх школи.

Після виходу в світ праці видатного англійського економіста А.Маршалла "Принципи економіки" (1890 р.) назва "політична економія" в багатьох країнах почала змінюватися терміном "економіка" (Econotіcs) або "економічна теорія".

Сучасна економічна теорія відображає підсумок розвитку економічних досліджень, доробок у сфері вивчення багатьох економічних проблем, які в минулому не існували або не були актуальними. Отже, економічна теорія - це наука, яка вивчає те, як окремі суб'єкти господарства і суспільство в цілому досягають своїх цілей в умовах обмеженості ресурсів.

Економічна теорія - це фундаментальна економічна наука. На її основі виникло багато інших економічних наук та навчальних дисциплін, які в своїй сукупності становлять систему економічних наук.

Економічні науки - це сукупність наук, які вивчають об'єктивні економічні закономірності, здійснюють статистичну обробку і теоретичну систематизацію явищ господарського життя, розробляють практичні рекомендації для вдосконалення сфер виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ. Економічні науки об'єднані загальною метою - допомогти людству найкращим чином вирішувати свої завдання у сферах виробництва, обміну, розподілу та споживання, досягти найбільшого достатку, прискорити економічний розвиток.

Для реалізації цієї мети кожна з економічних наук підпорядковує та систематизує свої знання таким принципам:

- 1) досягнення економічного росту - виробництво більшої кількості і кращої якості товарів і послуг;
- 2) забезпечення економічної ефективності - максимальної віддачі від мінімуму затрат ресурсів;
- 3) економічна свобода: вільний вибір сфери та роду діяльності, можливість прийняття оптимальних рішень для подальшого розвитку;

4) соціально-економічна забезпеченість як працюючих, так і непрацевдатних; повна зайнятість усіх, хто може і хоче працювати;

5) справедливий розподіл доходів;

6) створення належних умов для виконання державою своїх функцій;

7) сприяння формуванню раціонального торговельного балансу міжнародної торгівлі і міжнародних фінансових операцій.

Економічні науки розглядають проблеми, що стосуються окремих господарств, підприємств і економіки як єдиного цілого. Норвезький економіст, лауреат Нобелівської премії Рагнар Фріш чітко поділив економічні дослідження на мікроаналіз і макроаналіз. Звідси з'явилися назви "мікроекономіка" і "макроекономіка".

Під терміном "мікроекономіка" розуміють дослідження економічних процесів у домашніх господарствах, на підприємствах і в організаціях. Предметом вивчення тут є, насамперед, такі явища, як ринок, попит, пропозиція, ресурси, витрати, доходи, їх розподіл тощо.

Макроекономіка вивчає функціонування і розвиток цілісних господарських організмів. Предметом її дослідження є народне господарство і його основні підрозділи, господарські об'єднання країн, світове господарство. У межах окремих держав макроекономіка займається проблемами економічного розвитку, господарської кон'юнктури, зайнятості і безробіття, грошей та фінансів і т. п.

Як уже відзначалося, економічна теорія (мікро- і макроекономіка) є фундаментом для виникнення і розвитку багатьох інших економічних наук. На базі мікроекономіки виникли такі науки і навчальні дисципліни, як "Економіка підприємства", "Фінанси підприємства", "Бухгалтерський облік", "Аудит", "Маркетинг", "Менеджмент" та інші. На основі макроекономіки - "Гроші і банки", "Економіка зовнішньої торгівлі", "Державні фінанси", "Міжнародні фінанси" та інші.

В останнє десятиріччя швидко розвивається третій напрям економічної науки - мезоекономіка ("мезо" - означає проміжний, посередині). Її розвиток викликаний тим, що в сучасній економіці все більшу роль відіграють господарські суб'єкти середнього рівня - картелі, великі господарські об'єднання, спілки працюючих, промисловців, споживачів. Господарської самостійності набувають регіони, посилюється роль галузей і підгалузей народного господарства. Це нове, специфічне середовище, в якому діють господарські мікроодиниці, і є об'єктом вивчення мезоекономіки.

Мезоекономіка стала основою для розвитку галузевих і регіональних економік.

У спрощеному вигляді перелік економічних наук показаний на рис. 2.1.

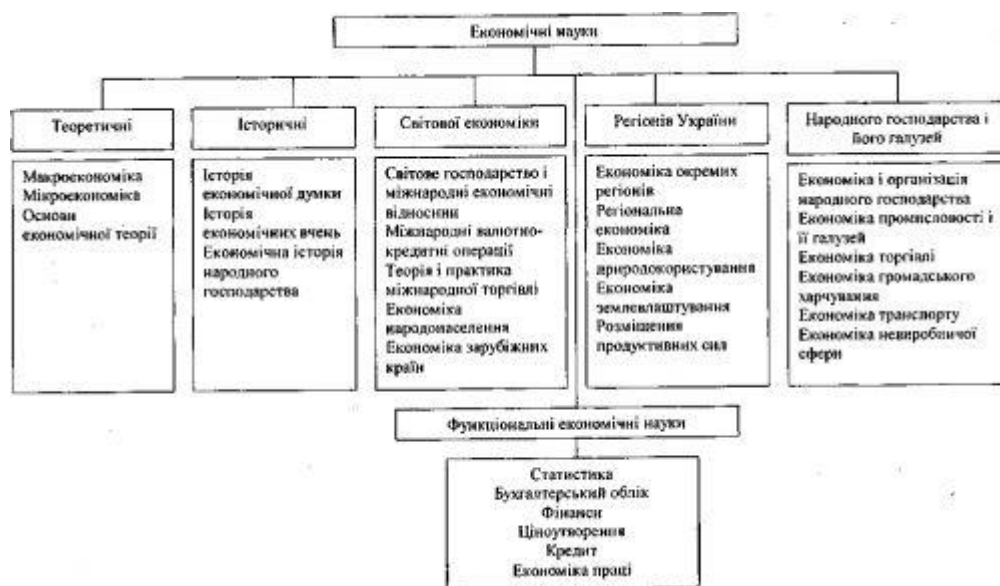

Рис. 2.1. Класифікація економічних наук і навчальних дисциплін

Усі економічні науки поділяють на шість груп: теоретичні; історичні; науки світової економіки; науки регіонів країни; економічні науки народного господарства; науки функціональних економік.

Кожна з економічних наук використовує специфічні категорії і поняття та притаманні їй методи дослідження. Необхідність вивчення внутрішньої структури економіки обумовила поділ економічних наук на галузеві економіки і науки з певних економічних функцій. Спеціалізація галузевих економічних наук базується на відокремленні галузей суспільної трудової діяльності. Формування наук з певних економічних функцій привело до створення таких наук, як ціноутворення, фінанси і кредит, статистика, бухгалтерський облік та ін.

Таким чином, економічні науки вивчають виробничі сили і виробничі відносини. Всі економічні науки, перш за все, є історичними та відображають історію людства з точки зору розвитку способу виробництва.

Економічні науки у своїх дослідженнях ґрунтуються на багатьох інших науках або тісно стикаються з ними, а саме, з математикою, математичною статистикою, соціологією, політологією, психологією, історією, комп'ютерними технологіями. Кількість економічних наук, особливо

прикладних, швидко збільшується внаслідок розміщення і ускладнення господарської діяльності.

Усім економічним наукам властива певна структура знань, яку вони відображають (рис. 2.2).

Рис.2.2 Структура знань, що відображають економічні науки

Як бачимо, в кожній економічній науці є теоретична і прикладна (практична) частини. Теоретичний рівень називають позитивною наукою

- вона аналізує факти і зв'язки між ними, шукає закономірності в економічних процесах. Прикладний рівень має назву нормативної науки

- системи знань про те, як поліпшувати економічні умови життя людей. Вона знаходить свій вияв у розробці економічної політики - системи заходів органів державної влади і управління, які визначають мету, завдання, пріоритети, методи, засоби і шляхи їх досягнення в економіці. Економічна політика має багато складових - цінова, фінансово-бюджетна, інвестиційна, грошово-кредитна, валютна, зовнішньоекономічна, антимонопольна, митна політика тощо. Економічна політика не завжди є складовою певної економічної науки, але основи економічної політики розробляються державними виконавчими органами, науково-дослідними установами, підприємствами з врахуванням наукових положень.

Таким чином, економічні науки повинні відіграти важливу роль в обґрунтуванні шляхів виходу України з кризи і становленні ринкових відносин.

2.3. Загальні проблеми розвитку економічної науки на сучасному етапі

Напрями досліджень в економіці визначаються роллю і призначенням економічної науки в суспільстві на певному етапі його розвитку.

Дослідження в економіці підпорядковані вирішенню економічних завдань суспільства.

Науковою основою вирішення таких завдань є національні науково-технічні програми. Вони являють собою комплекс соціально-економічних, науково-дослідних, організаційно-господарських і інших програм, направлених на вирішення великих народногосподарських проблем. Національні науково-технічні програми формуються, виходячи з довгострокових інтересів розвитку матеріальної та духовної культури народу України. Ці програми виходять за межі окремих галузей і регіонів, однак мають певну цільову орієнтацію на вирішення найважливіших загальносуспільних проблем.

Законом України "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки" визначено наступні головні напрями розвитку науки і техніки на період до 2006 року:

- фундаментальні дослідження з найважливіших проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук;

- проблеми демографічної політики, розвитку людського потенціалу та формування громадянського суспільства;

- збереження навколишнього середовища та сталий розвиток;

- новітні біотехнології і методи лікування найпоширеніших захворювань;

- нові комп'ютерні засоби та технології інформатизації суспільства;

- новітні технології та ресурсозберігаючі технології в енергетиці, промисловості та агропромисловому комплексі;

- нові речовини і матеріали.

Основним засобом реалізації національних програм та пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки є державні науково-технічні програми. Державні науково-технічні програми формуються і реалізуються на основі цільових проектів і розробок, відібраних на конкурсних засадах. Головними видами державних науково-технічних програм є:

1. науково-технічні, направлені на вирішення фундаментальних проблем в різних сферах науки;

2. виробничо-технічні, пов'язані з вирішенням значних проблем розвитку і вдосконалення виробництва, підвищенням його технічного рівня та економічної ефективності;

3. соціально-економічні, пов'язані з вирішенням проблем розвитку і вдосконаленням соціально-економічних факторів підвищення ефективності суспільного виробництва;

4. екологічні, направлені на розробку і здійснення заходів по раціональному природокористуванню, проведенню важливих природоохоронних акцій;

5. регіональні, направлені на розвиток великих народногосподарських територіально-виробничих комплексів.

Велику роль у пошуку шляхів подальшого розвитку економіки України відіграють наукові економічні дослідження. Основними напрямками сучасних економічних досліджень є:

проблеми соціального розвитку суспільства: формування демографічної політики, розвиток трудового потенціалу та мотивації праці, соціального захисту та соціального страхування;

проблеми формування зовнішньоекономічної політики держави та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному конкурентному середовищі;

державне регулювання відтворювальних процесів через цінову, інвестиційну, бюджетну та кредитну політику;

методологічні, методичні та інформаційні проблеми прогнозування розвитку економіки країни на шляху до фінансової стабілізації;

вивчення економічного потенціалу країни та напрямів його ефективного використання з урахуванням структурних змін;

прогнозування розвитку і розміщення продуктивних сил України;

розробка методологічних підходів до оцінки технологічних змін в народному господарстві України, формування інформаційного банку даних для економічного моніторингу структурних технологічних змін; прогнозування їх впливу на основні макроекономічні параметри розвитку країни;

аналіз і прогнозування результатів виробничої та фінансової діяльності підприємств, об'єднань, регіону з метою виявлення їх виробничого потенціалу; управління фінансовою діяльністю підприємств в умовах ринкових відносин для запобігання можливому банкрутству;

моделювання взаємопов'язаних макроекономічних процесів, сценарію можливого розвитку України; прогностичні розрахунки макроекономічних показників соціально-економічного розвитку України до 2010 р.;

розробка концептуальних основ управління регіоном як цілісною системою, що має окремий потенціал розвитку, визначення напрямів реструктуризації господарського комплексу промислового регіону;

формування сучасної регіональної політики в умовах ринкових трансформацій та забезпечення цілісності й унітарності держави; дослідження місця наукового комплексу в розв'язанні соціально-економічних проблем держави на регіональному рівні;

удосконалення управління народним господарством (організаційних структур управління, взаємопов'язаного розвитку галузей і регіонів країни, матеріальних і вартісних пропорцій);

визначення шляхів входження в ринок, роздержавлення економіки і створення багатуукладного народного господарства;

впровадження ринкових відносин у виробництво, ефективних методів оцінки результатів господарської діяльності, нових форм і методів господарювання, ціноутворення, планування, обліку, аналізу тощо;

підвищення ефективності виробництва (ріст продуктивності праці і якості продукції, створення конкурентоспроможних видів продукції для виходу на світовий ринок, раціональне використання ресурсів та ін.);

розвиток конкуренції товарів та товаровиробників;

розробка і реалізація зовнішньоекономічних програм співробітництва, програм інтеграції, залучення іноземних інвестицій в народне господарство та ін.

У найближчі роки вчені-економісти України сконцентрують свої зусилля на дослідженні глибинних трансформаційних процесів в українській економіці, розробці наукових основ стратегічного зростання та підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. Значна увага буде приділена проблемам відтворення, інвестиційно-інноваційній складовій економічного зростання, науковим основам створення соціально орієнтованої ринкової економіки.

3.1. Поняття, мета, особливості науково-дослідної роботи

Наукове дослідження - це цілеспрямований процес пізнання, який здійснюється з метою викриття закономірностей зміни об'єктів в залежності від певних умов місця і часу їх функціонування для подальшого використання їх в практичній діяльності. Це - організований процес розумової праці, безпосередньо направлений на виробництво нових знань. Отримання нових наукових даних - соціальна потреба суспільства, яка зросла в останній час, в епоху НТР.

Кожну науково-дослідну роботу можна віднести до певного напрямку. Під науковим напрямком розуміють науку або комплекс наук, в сфері яких ведуться дослідження. В зв'язку з цим розрізняють технічний, біологічний, соціальний, історичний та інші напрямки з можливою подальшою деталізацією. Основою наукового напрямку виступає спеціальна наука, а також притаманні їй методи дослідження та технічні засоби їх здійснення.

Структурними одиницями наукового напрямку є комплексні проблеми, проблеми, теми та наукові питання. Комплексна проблема - це сукупність проблем, об'єднаних єдиною метою. Проблема являє собою ряд складних теоретичних та практичних завдань, вирішення яких назріло в суспільстві. З соціальних позицій проблема - це відображення протиріччя між суспільною потребою в знаннях та відомими шляхами їх отримання, протиріччя між

знанням і незнанням. В залежності від масштабу завдань, що виникають, розрізняють глобальні, національні, регіональні, галузеві та міжгалузеві проблеми. Тема є складовою частиною проблеми. В результаті здійснення науково-дослідних робіт по тій чи іншій темі одержують відповіді на певне коло наукових питань, що охоплюють частину проблеми. Узагальнення результатів досліджень по комплексу тем може дозволити вирішити наукову проблему. Під науковими питаннями розуміють дрібні наукові завдання, що відносяться до конкретної теми наукового дослідження.

Специфіка наукової праці обумовлює мету науково-дослідної роботи. Мета наукового дослідження - всебічне, достовірне вивчення об'єкту, процесу чи явища, їх структури, зв'язків та відносин на основі розроблених в науці принципів і методів пізнання, а також отримання та впровадження в практику корисних для людини результатів. Сучасні наукові дослідження мають певні особливості, що впливають на ефективність наукової праці:

спадковість характеризує зв'язок між живою і уречевленою науковою працею в раніше виконаних дослідженнях. Науковець творить, використовуючи спадок минулого, що дозволяє уникнути паралелізму і помилок в науково-дослідній роботі;

імовірний характер результатів дослідження проявляється в тому, що воно направлене на створення нової інформації. В зв'язку з цим результати наукового дослідження можуть значно перевершити сподівання дослідника, а можуть бути і мізерними. Ця особливість наукових досліджень вимагає від наукових працівників вольових та моральних якостей (організованості, настигливості, твердості);

унікальність дослідження знаходить своє відображення в обмеженні використання багатьох умов або типових методів та нормативних матеріалів, що полегшують організацію праці в матеріальному виробництві (технологічних карт, норм виробітку і т.ін.). Це потребує від дослідника самостійності, оперативності, ініціативності;

складність та комплексність дослідження підвищують вимоги до наукових працівників - до їх здібностей, професійної кваліфікації та організованості - і створюють додаткові труднощі при кооперації праці дослідників різного профілю. В першу чергу це відноситься до економічних аспектів досліджуваної проблеми. Вони вимагають не лише розширення економічного світогляду, але й використання знань суміжних професій, залучення кваліфікованих економістів;

масштабність та трудоемкість дослідження ґрунтуються на вивченні великої кількості об'єктів та експериментальній перевірці отриманих результатів;

тривалість дослідження вимагає від наукового працівника чіткого планування робіт як в часі, так і в просторі;

зв'язок дослідження з практикою обумовлений необхідністю перетворення науки в безпосередню виробничу силу. Він передбачає постійний контакт науковців з практиками та кооперацію їх праці.

3.2. Класифікація об'єктів наукового дослідження

Наукові дослідження є формою розвитку науки. Кожне наукове дослідження має свій об'єкт та предмет. Слід розрізняти поняття "об'єкт" і "предмет" пізнання. Об'єктом наукового дослідження вважають те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника; це може бути матеріальна або ідеальна система. Предметом пізнання є досліджувані з певною метою структура системи, закономірності взаємодії елементів всередині системи та поза нею, закономірності розвитку, властивості системи та ін.

Під класифікацією об'єктів дослідження розуміють їх поділ на групи за певними ознаками з метою вивчення та наукового узагальнення.

Найбільш поширеними є методи класифікації об'єктів дослідження за наявністю та відсутністю ознак, а також за видозміною ознак. Поділ об'єктів за наявністю і відсутністю ознак дозволяє виділити два їх класи, з яких один має певну властивість, а другий - не має. При цьому поділ може бути деталізований в межах кожного класу. Класифікація об'єктів за видозміною ознак передбачає виділення сукупностей об'єктів, в кожній з яких загальна для всіх ознака виявляється особливим чином.

Досліджувати можна як теоретичні об'єкти (дія закону попиту та пропозиції), так і емпіричні (прибуток підприємства, якість торговельного обслуговування).

Емпіричні об'єкти поділяють на натуральні (фізичні), які існують в природі незалежно від волі людей, та штучні (технічні), які створюються в результаті людської діяльності.

В залежності від ступеня складності розрізняють прості та складні об'єкти дослідження. Прості об'єкти звичайно складаються з кількох елементів, а складні - мають невизначену структуру і вимагають виявлення

зовнішніх та внутрішніх факторів впливу. При цьому розрізняють матеріальні, енергетичні та інформаційні фактори впливу.

Вивчення факторів, що обумовлюють розвиток об'єкта дослідження, дозволяє охарактеризувати його оточуюче середовище. Середовище - все те, що оточує об'єкт дослідження та впливає на його елементи. Результати наукового дослідження в значній мірі обумовлюються повнотою і глибиною вивчення впливу середовища на об'єкт дослідження.

Об'єкти, що вивчаються в науковій роботі, розглядаються в процесі їх діалектичного розвитку, у взаємозв'язку та взаємообумовленості, оскільки як явища природи, так і технічні системи, не існують відособлено.

Характерною рисою сучасної науки є системний підхід до вивчення об'єктів дослідження. Це означає, що останні розглядаються не ізольовано, а як складне ціле, виявляються не лише структура та властивості об'єкта, але й зв'язки його частин, підсистем, їх функції, встановлюється його взаємозв'язок з навколишнім середовищем, тобто об'єкт дослідження вивчається як частина більш загальної системи.

3.3. Класифікація наукових досліджень

Наукові дослідження класифікують за різними ознаками (рис.3.1)

В залежності від методів дослідження, що використовуються, наукові дослідження можуть бути теоретичними, теоретико-експериментальними та експериментальними.

Теоретичні наукові дослідження ґрунтуються на використанні логічних та математичних методів пізнання. їх результатом може бути встановлення в досліджуваних об'єктах залежностей, якостей, зв'язків тощо. Наприклад, дослідження суті та ролі витрат обігу в торгівлі.

Теоретико-експериментальні наукові дослідження - це дослідження теоретичного характеру, пов'язані з одночасною дослідною перевіркою виявлених залежностей, якостей, зв'язків тощо. Наприклад, дослідження чинників, що впливають на суму та рівень витрат обігу в торгівлі.

Експериментальні наукові дослідження - це дослідження, що проводяться в конкретних об'єктах з метою виявлення нових залежностей, якостей, зв'язків, або перевірки висунутих раніше теоретичних положень. Наприклад, дослідження формування витрат обігу в торговельних підприємствах.

В залежності від сфери використання результатів наукові дослідження поділяють на фундаментальні, прикладні та розробки.

Фундаментальні наукові дослідження - це експериментальні або теоретичні дослідження, що спрямовані на одержання принципово нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку. Необхідність таких досліджень обумовлена потребами народного господарства чи галузі. Вони можуть закінчуватися рекомендаціями щодо постановки прикладних досліджень для визначення можливостей практичного використання отриманих наукових знань, науковими публікаціями тощо. Наприклад, дослідження шляхів прискорення НТП в торгівлі.

Прикладні наукові дослідження - це наукова і науково-технічна діяльність, спрямована на одержання і використання знань для практичних цілей, пошук найбільш раціональних шляхів практичного використання результатів фундаментальних наукових досліджень в народному господарстві. Кінцевим їх наслідком є рекомендації щодо створення технічних нововведень (інновацій). Наприклад, дослідження ефективності механізації праці в роздрібних торговельних підприємствах.

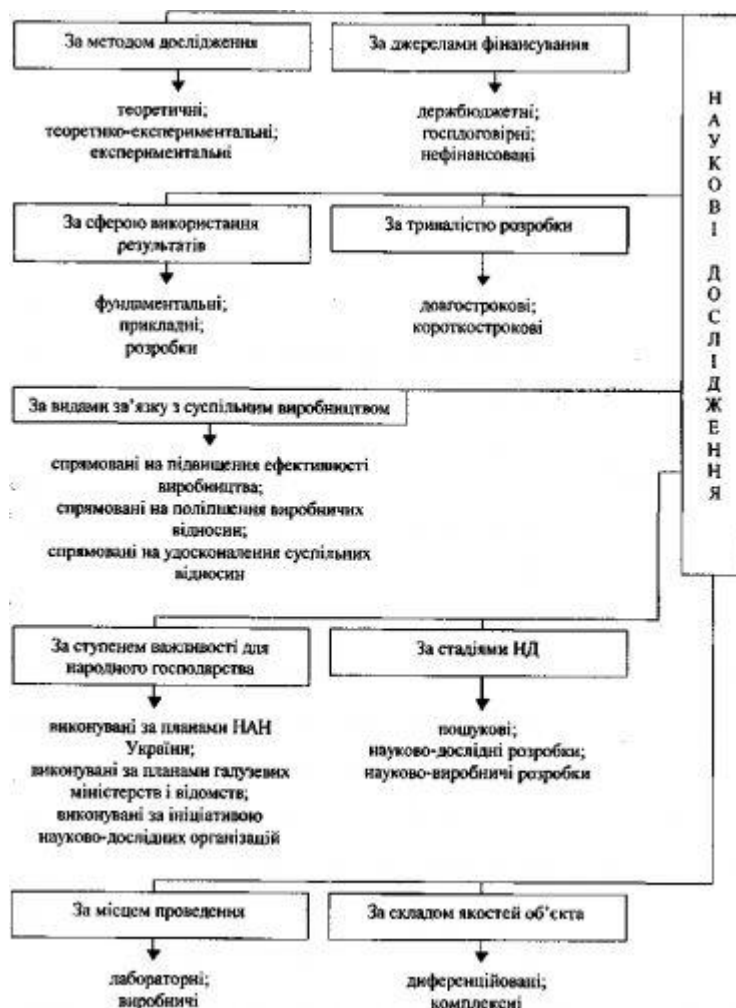

Рис. 3.1 Класифікація наукових досліджень

Фундаментальні та прикладні наукові дослідження є основними формами наукової діяльності.

Розробки - це цілеспрямований процес перетворення прикладних наукових досліджень в технічні додатки. Вони направлені на створення нової техніки, матеріалів, технологій тощо. До обсягу розробок включають проектно-конструкторські і технологічні роботи, роботи по створенню дослідних зразків (партій) виробів (продукції), а також проектні роботи для будівництва.

За видами зв'язку з суспільним виробництвом розрізняють науково-дослідні роботи, спрямовані на створення нових процесів, машин, конструкцій та ін., що повністю використовуються для підвищення ефективності виробництва; науково-дослідні роботи, направлені на поліпшення виробничих відносин, підвищення рівня організації виробництва без створення нових засобів праці; науково-дослідні роботи в сфері суспільних, гуманітарних та інших наук, що використовуються для удосконалення суспільних відносин, підвищення рівня духовного життя людей.

За ступенем важливості для народного господарства наукові дослідження класифікують на найважливіші роботи, що виконуються за планами Національної Академії Наук України; науково-дослідні роботи, що виконуються за планами галузевих міністерств та відомств; науково-дослідні роботи, що виконуються за ініціативою науково-дослідних організацій.

В залежності від джерел фінансування наукові дослідження ділять на держбюджетні (фінансуються за рахунок засобів держбюджету), госпдоговірні (фінансуються у відповідності з укладеними договорами організаціями-замовниками) та нефінансовані.

За тривалістю розробки наукові дослідження поділяють на довгострокові, що розробляються протягом кількох років, та короткострокові, що виконуються звичайно за рік.

За стадіями дослідження науково-дослідні роботи диференціюються на пошукові, науково-дослідні та науково-виробничі розробки. При формулюванні будь-якої науково-технічної проблеми прикладного характеру увага дослідника направлена, перш за все, на розгляд результатів виконаних фундаментальних досліджень та практичних досягнень в тій чи іншій сфері. Якщо ж така інформація відсутня, виконується пошукове дослідження. Пошукові дослідження направлені

на відбір факторів, що впливають на об'єкт, пошук шляхів створення нових технологій та техніки на основі способів, запропонованих в результаті фундаментальних досліджень. Наприклад, дослідження принципів матеріального стимулювання праці в торгівлі.

Науково-дослідна розробка порівняно з пошуковим дослідженням носить більш конкретний характер і направлена на створення нових технологій, дослідного обладнання, приладів, рекомендацій. Наприклад, рекомендації по матеріальному стимулюванню праці в торгівлі.

Науково-виробнича розробка передбачає доведення результатів науково-дослідної розробки до умов практичного використання та включає дослідну перевірку рекомендацій науково-дослідних розробок, їх узгодження з потребами конкретних організацій та підприємств. Наприклад, рекомендації по удосконаленню матеріального стимулювання праці в торгівлі.

Дослідження, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії їх практичного використання (дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові, проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції), є основними формами науково-технічної діяльності.

В залежності від місця проведення наукові дослідження поділяють на лабораторні та виробничі. Місце проведення обумовлює організацію дослідження, методи, засоби, дослідницький інструментарій, що використовується, а також вибір об'єкту дослідження.

За складом якостей об'єкту розрізняють комплексні та диференційовані наукові дослідження. Сучасні наукові дослідження переважно носять комплексний характер. Комплексні роботи передбачають виконання ряду незалежних за місцем та строками, а також методами та засобами досліджень різних груп якостей певного об'єкту. Наприклад, дослідження шляхів підвищення ефективності господарської діяльності торговельного підприємства.

До диференційованих відносять дослідження однієї з якостей, або групи однорідних якостей об'єкту. Наприклад, дослідження шляхів підвищення ефективності використання основних фондів торгового підприємства.

Класифікація наукових досліджень дозволяє дати визначення предмета науково-дослідної роботи студентів економічних вузів. Ним виступають

прикладні теоретико-експериментальні та експериментальні, комплексні та диференційовані дослідження в сфері економіки.

3.4. Принципи організації наукової праці

Покращення рівня використання наукового потенціалу є важливим напрямом підвищення ефективності науки, яке залежить від організації праці науковців. Необхідність наукової організації творчої праці виникла у зв'язку з НТП та посиленням потреби в координації і взаємному ув'язанні цілого ряду однорідних за технічним характером процесів колективної праці, коли застарілі методи організації, що ґрунтуються на практичному досвіді окремого дослідження, вже не забезпечують оптимальності творчого процесу.

Наукова праця, як особливий вид пізнавальної діяльності, базується на ряді принципів: творчий підхід, плановість, динамічність, колективність, самоорганізація.

Творчий підхід передбачає вивчення та узагальнення досягнень в даній галузі знань, їх критичне осмислення та створення нових концепцій. Він направлений на виробництво нових знань і, зокрема, на пізнання об'єктивних законів та тенденцій розвитку явищ, що дозволяють вирішувати нові науково-теоретичні та науково-практичні проблеми.

Наукова творчість є надзвичайно складним видом людської діяльності. Досвід свідчить, що не кожен спеціаліст, навіть висококваліфікований, має нахили до виконання наукових досліджень. Ефективність наукової діяльності залежить від моральних, вольових та інших якостей працівника і, особливо, від його інтелектуального рівня.

Під інтелектом наукового працівника розуміють захопленість працею, незадоволеність досягнутим, готовність до самопожертви заради наукової істини. Захопленість працею формується у дослідника на основі впевненості в справедливості та важливості справи, якій він віддав свої сили. Незадоволеність досягнутим проявляється у постійному пошуку кращих шляхів вирішення наукових проблем. В кожній науковій праці вчений повинен намагатися зробити хоча б невеликий крок вперед порівняно з раніше виконаними ним чи його попередниками роботами. Готовність до самопожертви заради наукової істини є найвищим проявом вольового характеру вченого - рішучості, настійливості, чесності.

В економічних дослідженнях творчий підхід використовується при вивченні передового досвіду роботи підприємств, узагальненні закордонного

досвіду реформування економіки, оцінці теоретичних розробок проблем в літературних джерелах тощо.

Основою організації наукової праці є план, а вихідним організаційним принципом - плановість. Особливості сучасного наукового дослідження

і, перш за все, його складність, трудоемкість, тривалість виконання вимагають організуючої сили плану. Крім того, через пов'язаний з науковою працею ризик тут особливо значна небезпека невиправданих витрат часу та засобів.

Плановість в науковій роботі втілюється в різноманітних формах: програмах, попередніх та робочих планах дослідження, індивідуальних планах та графіках виконання робіт. Плануються обсяг робіт, строки їх виконання, підготовка експерименту та ін.

Програма дослідження визначає його завдання, загальний зміст та народногосподарське значення, ідею, принципи вирішення завдань, методику, обсяг робіт та строки виконання.

Попередній план дослідження є завершальним елементом в процесі конкретизації теми. В ньому передбачаються період виконання робіт, витрати та джерела їх фінансування, очікувані результати дослідження та ефективність, місце впровадження.

Робочий план складається після того, як дослідник добре ознайомився з темою, її теоретичною розробкою, вивчив практику, висунув та обґрунтував робочу гіпотезу, перевірка та розвиток якої і складе основний зміст наступної роботи. В робочому плані вказується не лише те, що треба зробити, але і яким шляхом: деталізується виконання роботи на основі розчленування її на етапи, визначаються періоди їх завершення та конкретні виконавці. В процесі роботи план необхідно своєчасно уточнювати.

Індивідуальний план розробляється кожним дослідником на ту частину роботи, яка визначена йому в робочому плані. В ньому відображається взаємозв'язок робіт, що виконують інші виконавці, визначаються очікувані результати та їх реалізація, строк виконання роботи. Цей план затверджує керівник теми чи її розділу. План дисциплінує виконавця, скеровує його на організовану, систематичну, інтенсивну працю та полегшує контроль за виконанням теми.

Графік виконання роботи складається на підставі робочого плану з врахуванням індивідуальних планів окремих виконавців. В ньому вказують строки завершення робіт по кожному етапу, впровадження результатів та

осіб, що відповідають за дотримання цих строків. Графік затверджує керівник наукового підрозділу, що відповідає за виконання даної теми.

Динамічність організаційних форм праці визначається тим, що в умовах прискорення темпів розвитку науки, змінюються форми розподілу та кооперації праці (розподіл кадрів, рівень колективності праці, розподіл роботи на етапи, організація робочого місця та ін.). Вона викликає

необхідність оперативного забезпечення координації дій працівників в процесі дослідження. На підставі отриманих результатів в робочі плани та методику виконання робіт вносяться корективи, направлені на успішне завершення досліджень в передбачені строки.

Колективність праці в наукових дослідженнях обумовлена зростанням спеціалізації працівників, масштабами і складністю досліджень, розвитком матеріально-технічної бази науки. В сфері розумової праці спілкування між її учасниками опосередковується усною мовою та письмом, що не завжди дозволяє досягти швидкості і точності взаєморозуміння. Тому виникла необхідність об'єднання сил багатьох науковців, хоча безпосередній процес творчості має індивідуальний характер.

* Оптимальна організація колективної праці передбачає поєднання кадрів різних демографічних та психологічних типів, старших з молодими, чоловіків з жінками, "генераторів" ідей з виконавцями, ініціативних з самокритичними та ін., що і дозволяє їм досягти взаємодоповнення та взаємозбагачення. Колективна праця ефективна лише у тому випадку повного взаєморозуміння між учасниками, якщо на чолі стоїть керівник, який оперативно синхронізує та гармонізує їх працю. Найбільш поширеними організаційними формами колективної наукової праці є комплексні бригади, тимчасові творчі колективи, наукові дискусії.

Із зростанням спеціалізації працівників, масштабів та складності досліджень зростає колективність наукової праці, поглиблюється взаємозв'язок між науковцями. Залучення науковців до вирішення тих чи інших проблем передбачає, перш за все, вільну дискусію в досягненні наукової істини, свободу критики, обмін та боротьбу точок зору. Для активізації наукових дискусій використовуються різні методи та прийоми.

Прийом "мозкового штурму" - це метод інтенсивного генерування нових ідей шляхом творчої співдружності групи спеціалістів.

Метод синектики ґрунтується на обговоренні різнорідних елементів проблеми спеціалістами різних професій.

Метод контрольних питань дозволяє за допомогою навідних питань підвести науковців до вирішення певної проблеми.

Прийом колективного блокноту дає можливість поєднати висування ідей кожним членом робочої групи з колективною їх оцінкою та процесом продукування рішення.

Морфологічний аналіз заснований на комбінаториці - системному дослідженні всіх теоретично можливих варіантів, що виходять із закономірностей побудови досліджуваного об'єкта.

В тому випадку, коли масштаб роботи незначний і є авторитетний працівник, знайомий з проблемою, доцільніше розробляти проблему окремому спеціалісту.

Самоорганізація праці - це комплекс заходів соціологічного та психофізіологічного характеру, які здійснюються самим науковцем для забезпечення системи і порядку в роботі. В зв'язку з тим, що дослідження економічних процесів пов'язані з обробкою значних масивів цифрової інформації, дослідник повинен виробити в собі такі риси характеру, як зосередженість, уважність, аналітичність мислення, що дозволяє критично оцінювати результати виконаних розрахунків.

Основними елементами самоорганізації праці є організація робочого місця і зони, режим робочого часу, систематичність, послідовність, дисципліна праці, використання засобів механізації та автоматизації допоміжних операцій, самостійність, самопідготовка, самопланування та самонормування, саморегулювання, самооблік, самообмеження, самокритика, самоконтроль.

3.5. Вимоги ергономіки щодо організації наукової праці

Ергономіка - це наука, яка вивчає людину та її діяльність в умовах сучасного виробництва з метою оптимізації умов і процесу праці. Дослідження та розробки ергономіки направлені на створення передумов для розгортання людського потенціалу, що є особливо актуальним для наукової роботи, де вирішальну роль відіграє особа дослідника.

Метою ергономічних рекомендацій є підвищення ефективності та якості наукової діяльності, збереження здоров'я та розвиток особистості. Розглянемо основні елементи самоорганізації праці науковця з точки зору вимог ергономіки.

Робоче місце - це зона трудових дій, оснащена предметами та засобами праці і робочими меблями. Завдання удосконалення робочого місця включає в себе оснащення його всім необхідним у відповідності з характером роботи, раціональне розташування оснащення, створення зручних умов праці, запобігання шкідливому впливу на людину негативних факторів зовнішнього середовища.

Основні вимоги до робочих меблів:

а) набір меблів (столи, крісла, шафи, полиці) повинен бути достатньо повним, а їх розміри - відповідати характеру виконуваної роботи; меблі повинні використовуватись за призначенням, на робочому місці не повинно бути зайвих речей;

б) розміри меблів повинні відповідати антропометричним даним працівника (див.табл .3.1).

Таблиця 3.1.

Оптимальні параметри робочих меблів (см)

Показники

Ріст людини

до 160 161-170

171-180

більше 180

Висота робочої поверхні стола при читанні та писанні

70

72

75

78

Висота робочої поверхні стола при друкуванні на машинці та роботі з персональним комп'ютером

65

66

68

70

Висота сидіння робочого крісла

43

45

47

49

Відстань між сидінням і нижнім краєм стола

17

19

В цьому контексті необхідно контролювати висоту робочої поверхні стола, висоту сидіння робочого крісла, відстань між сидінням та нижнім краєм стола, кут нахилу робочої поверхні стола. З фізіологічної точки зору велике значення має величина кута, під яким розташована робоча поверхня стола. Традиційне горизонтальне положення негативно впливає на зір та поставу людини. Найбільш правильним вважається кут в 60° при роботі сидячи та в 30° при роботі стоячи;

в) раціональне розміщення робочих меблів, забезпечення досяжності, оглядовості, ізолюваності, освітлення, опалення і т.ін.

Досяжність передбачає таке розташування технічних засобів і робочих матеріалів, яке дозволяє працювати без даремних рухів, що ведуть до втомлення та додаткових витрат часу (використання шаф, полиць, рухомого робочого крісла, раціональне компонування меблів).

Оглядовість - це вимога організувати своє робоче місце так, щоб всі без винятку матеріали в будь-який час були на видноті. Кожна річ повинна мати постійне місце.

Ізолюваність має велике значення для продуктивної наукової праці, оскільки дає можливість ліквідувати нервову напругу, що виникає при необхідності працювати в присутності сторонньої особи. Це досягається продуманим розміщенням робочих меблів, використанням різних перегородок, ширм, жалюзі тощо.

Раціональний режим робочого часу передбачає: а) дотримання правильного в психофізіологічному відношенні

режиму робочого часу - робочого року (щорічні відпустки), тижня (щотижневі дні відпочинку) і, особливо, робочого дня.

Найбільш плідним є ранковий пояс (з 8 до 15 год.); максимальна працездатність відрізняє період з 10 до 13 год.; потім - пообідній (з 16 до 19 год.) та вечірній (з 20 до 22 год.). Ступінь уваги та ефективність

запам'ятовування змінюється в бік зниження та уповільнення до кінця кожного поясу. Тому зранку слід виконувати найбільш складну теоретичну роботу, аналізувати та узагальнювати експериментальні дані;

б) використання різних форм активного відпочинку в робочий та позаробочий час. Для працівників розумової праці важливо, щоб відпочивала центральна нервова система та органи чуття. Мозок краще відпочиває, коли немає зовнішніх подразників, тобто коли людина спить. Гігієна сну вимагає лягати та пробуджуватись в суворо визначений час; припиняти напружену розумову працю не пізніше, ніж за 1,5-2 год. до сну.

Для активного відпочинку при розумовій праці необхідне фізичне навантаження, оскільки розумова праця майже повністю виключає фізичне напруження. Гімнастика зранку, ходіння пішки, обов'язкові прогулянки перед сном, фізкультпаузи протягом робочого дня покликані відігравати значну роль у боротьбі із втомою при розумовій праці;

в) дотримання індивідуально вибраного ритму, тобто однакового темпу і напруженості роботи. Науковець сам обирає ритм своєї роботи: визначає її початок, кінець, перерву на обід, тощо. Через кожні 1-1,5 год. роботи слід робити перерви на 10-15 хв., а після 3-4 год. роботи - на 0,5-1 год.;

г) раціональне чергування різнохарактерних робіт: важкої розумової праці (читання) з легкою (переписування), творчої і стандартної, пов'язаної з рухом або виконуваної в непорушному стані, вимагаючої напруги зору або надаючої очам відпочинок;

д) чергування в кожній роботі при можливості різнорідних процесів (говорити, читати, слухати, дивитись, писати та ін.).

Систематичність передбачає дотримання єдиної методики та техніки при виконанні однорідних робіт, використання єдиної термінології, єдність форм при викладенні однорідного Матеріалу і єдність стилю, одноманіття прийомів оформлення систематичної роботи. Основні правила систематичної роботи наступні: не працювати без плану;

перш ніж стати до роботи, розрахувати свої сили і час; попередньо підготувати все необхідне для виконання роботи, розвантажити себе від дрібних справ - вони відволікають увагу;

складну роботу робити перед простою, тяжку перед легкою, творчу перед механічною, неприємну перед привабливою;

поки не закінчена одна справа, не починати без необхідності іншу;

постійно контролювати свою роботу та вчасно вносити потрібні виправлення;

займаючись будь-яким питанням, бачити не тільки проміжкову, але і кінцеву мету.

Послідовності необхідно дотримуватися як в межах кожної окремої наукової праці, так і протягом всього творчого життя. Необхідно привчити себе до послідовності в накопиченні знань. Перш ніж перейти до дослідження, треба добре вивчити всю теорію та практику питання, розроблені попередниками.

Самодисципліна включає в себе не лише дотримання трудового режиму та графіку робіт, але й дисципліну думки: під час роботи важливо зосередитись, не відволікатись, не відступати від логічного розвитку ідей. Особливо актуальним є дотримання науковцем термінів виконання дослідження.

Використання засобів механізації та автоматизації допоміжних операцій дає можливість прискорити наукову працю, полегшити, зробити більш продуктивною. До технічних засобів та пристосувань, що пов'язані з розумовою працею відносять: обчислювальну техніку (мікрокалькулятори), засоби для копіювання та розмноження матеріалів (друкарські машинки, ротатори, ксерокси, сканери і т.п.), засоби для механізації операцій накопичення наукової інформації (кіноапарати, фотоапарати), засоби для демонстрації інформаційних матеріалів та читання мікрофільмів (діапроектори, епідіоскопи, апаратура для мікрофільмування та читання мікрофільмів), апарати для запису та відновлення звуку (магнітофони, диктофони, посилювачі звуків тощо). В сучасних умовах ускладнення досліджуваних явищ все більше науковців віддають перевагу персональним ЕОМ, які дозволяють автоматизувати цілий комплекс допоміжних операцій.

4.1. Поняття, мета та завдання науково-дослідної роботи студентів у підготовці спеціалістів для народного господарства

Прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки України на ринкові засади розвитку висувають певні вимоги до підготовки спеціалістів для народного господарства та його галузей. Сучасні кваліфікаційні характеристики спеціалістів, яких готує Львівська комерційна академія, передбачають: професійне призначення, загальні вимоги до їх ідейно-політичного рівня, знань загальнотеоретичних, загальноекономічних та спеціальних дисциплін. Сучасного фахівця в сфері економіки повинні відрізняти висока компетентність, вміння поновлювати та розширювати базові знання, здатність до самостійного вирішення проблем. У зв'язку із

складністю вирішуваних сьогодні питань все більшої актуальності набуває здатність працівника творчо підходити до практичних питань; вміння використати в своїй роботі все нове, що з'являється в науці та практиці; постійно удосконалювати свою кваліфікацію; швидко адаптуватись до умов виробництва; застосовувати наукові методи в організації планово-економічної та фінансової роботи, прогнозування, обліку та аналізу господарської діяльності підприємств, а також використовувати сучасну комп'ютерну техніку, економіко-математичні методи і моделі. Всі ці якості необхідно виховувати у вищому навчальному закладі через активну участь студентів у виконанні науково-дослідних робіт.

Науково-дослідна робота студентів - один із важливих засобів підвищення якості підготовки та виховання спеціалістів з вищою освітою, які здатні творчо використовувати в практичній діяльності новітні

досягнення науково-технічного прогресу.

Сучасне поняття науково-дослідної роботи студентів включає в себе два взаємопов'язаних елементи:

а) ознайомлення студентів з елементами дослідної праці, привиття їм навичок цієї праці;

б) власне наукові дослідження, які здійснюються студентами під керівництвом професорсько-викладацького складу вузів.

Науково-дослідна робота студентів являє собою комплекс форм та методів формування у майбутніх спеціалістів творчого мислення, засвоєння теоретичних знань, набуття навичок дослідника. Лише у "живій" науково-дослідній роботі можна оволодіти методами та технікою дослідження, розвинути в собі почуття нового, привчитись до самоосвіти. Науково-технічна творчість дозволяє студентам бачити прикладне значення науково-дослідної роботи та взаємозв'язок дисциплін, що підвищують рівень її успішності, творчу та наукову активність. Водночас, розвиток наукових досліджень у вузах безпосередньо впливає на якість навчального процесу: вони змінюють вимоги до рівня знань студентів, структуру процесу навчання, підвищують ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів, їхній практичний творчий світогляд.

Існує дві точки зору щодо залучення студентів до науки. Одна з них полягає в тому, що до науки слід залучати особливо здібних студентів, які мають відповідні нахили, не витрачаючи непродуктивно сили і час вчених. Друга точка зору: до науки слід залучати всіх студентів, тому що сучасна наука потребує великої кількості технічних і допоміжних працівників. Крім того, навички наукового дослідження стануть у нагоді майбутньому

спеціалісту в якій би галузі він не працював. Істина лежить десь посередині між цими точками зору, оскільки для того, щоб виявити здібних студентів, треба попередньо залучити всіх студентів до наукових досліджень.

Мета залучення студентів до науково-дослідної роботи - це розвиток і використання їх творчого потенціалу для вирішення проблем підвищення ефективності діяльності організацій і підприємств, виховання активних, всебічно розвинених фахівців з економіки.

Вміння студентів творчо підходити до вирішення завдань являє собою дійовий внесок в інтенсифікацію економіки, вимагає постійної систематичної роботи по посиленню наукового рівня їх знань.

Дослідна діяльність передбачає високу здатність студентів до творчого науково-технічного мислення. Ця здатність знаходить відображення в тому, щоб спираючись на сучасний рівень знань з природничих та суспільних наук, набувати нові наукові знання та впроваджувати їх в практику з високою ефективністю для народного господарства загалом.

Основною передумовою творчого мислення студентів є обсяг та глибина їх наукових знань, ерудиція, володіння сучасними засобами і методами науково-технічного пізнання. Без ґрунтовних знань, їх постійного поповнення та оновлення науково-творче мислення розвиватися не може. Науково-творче мислення включає аналітичне та синтетичне мислення в якості рівнозначних факторів. Важливим елементом науково-технічного мислення є здатність до прогностного мислення та творчої фантазії.

Розвиток та використання творчого потенціалу студентів для підвищення ефективності різних аспектів господарської діяльності ставить перед науково-дослідною роботою студентів певні завдання, головні з яких наступні:

- вивчення методології дослідження та використання її для поглибленого та творчого засвоєння навчального матеріалу, а також в майбутній практичній діяльності;

- ознайомлення студентів з основними напрямками НТП в економіці, впровадження досягнень НТП в практику;

- ознайомлення студентів з методами планування і організацією науково-дослідної роботи;

- вивчення методики та засобів самостійного вирішення наукових проблем по обраній спеціальності;

-набуття творчих трудових навичок у використанні наукових методів при вирішенні виробничих завдань.

4.1. Поняття, мета та завдання науково-дослідної роботи студентів у підготовці спеціалістів для народного господарства

Прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки України на ринкові засади розвитку висувають певні вимоги до підготовки спеціалістів для народного господарства та його галузей. Сучасні кваліфікаційні характеристики спеціалістів, яких готує Львівська комерційна академія, передбачають: професійне призначення, загальні вимоги до їх ідейно-політичного рівня, знань загальнотеоретичних, загальноекономічних та спеціальних дисциплін. Сучасного фахівця в сфері економіки повинні відрізняти висока компетентність, вміння поновлювати та розширювати базові знання, здатність до самостійного вирішення проблем. У зв'язку із складністю вирішуваних сьогодні питань все більшої актуальності набуває здатність працівника творчо підходити до практичних питань; вміння використати в своїй роботі все нове, що з'являється в науці та практиці; постійно удосконалювати свою кваліфікацію; швидко адаптуватись до умов виробництва; застосовувати наукові методи в організації планово-економічної та фінансової роботи, прогнозування, обліку та аналізу господарської діяльності підприємств, а також використовувати сучасну комп'ютерну техніку, економіко-математичні методи і моделі. Всі ці якості необхідно виховувати у вищому навчальному закладі через активну участь студентів у виконанні науково-дослідних робіт.

Науково-дослідна робота студентів - один із важливих засобів підвищення якості підготовки та виховання спеціалістів з вищою освітою, які здатні творчо використовувати в практичній діяльності новітні

досягнення науково-технічного прогресу.

Сучасне поняття науково-дослідної роботи студентів включає в себе два взаємопов'язаних елементи:

а) ознайомлення студентів з елементами дослідної праці, привиття їм навичок цієї праці;

б) власне наукові дослідження, які здійснюються студентами під керівництвом професорсько-викладацького складу вузів.

Науково-дослідна робота студентів являє собою комплекс форм та методів формування у майбутніх спеціалістів творчого мислення, засвоєння теоретичних знань, набуття навичок дослідника. Лише у "живій" науково-

дослідній роботі можна оволодіти методами та технікою дослідження, розвинути в собі почуття нового, привчитись до самоосвіти. Науково-технічна творчість дозволяє студентам бачити прикладне значення науково-дослідної роботи та взаємозв'язок дисциплін, що підвищують рівень її успішності, творчу та наукову активність. Водночас, розвиток наукових досліджень у вузах безпосередньо впливає на якість навчального процесу: вони змінюють вимоги до рівня знань студентів, структуру процесу навчання, підвищують ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів, їхній практичний творчий світогляд.

Існує дві точки зору щодо залучення студентів до науки. Одна з них полягає в тому, що до науки слід залучати особливо здібних студентів, які мають відповідні нахили, не витрачаючи непродуктивно сили і час вчених. Друга точка зору: до науки слід залучати всіх студентів, тому що сучасна наука потребує великої кількості технічних і допоміжних працівників. Крім того, навички наукового дослідження стануть у нагоді майбутньому спеціалісту в якій би галузі він не працював. Істина лежить десь посередині між цими точками зору, оскільки для того, щоб виявити здібних студентів, треба попередньо залучити всіх студентів до наукових досліджень.

Мета залучення студентів до науково-дослідної роботи - це розвиток і використання їх творчого потенціалу для вирішення проблем підвищення ефективності діяльності організацій і підприємств, виховання активних, всебічно розвинених фахівців з економіки.

Вміння студентів творчо підходити до вирішення завдань являє собою дійовий внесок в інтенсифікацію економіки, вимагає постійної систематичної роботи по посиленню наукового рівня їх знань.

Дослідна діяльність передбачає високу здатність студентів до творчого науково-технічного мислення. Ця здатність знаходить відображення в тому, щоб спираючись на сучасний рівень знань з природничих та суспільних наук, набувати нові наукові знання та впроваджувати їх в практику з високою ефективністю для народного господарства загалом.

Основною передумовою творчого мислення студентів є обсяг та глибина їх наукових знань, ерудиція, володіння сучасними засобами і методами науково-технічного пізнання. Без ґрунтовних знань, їх постійного поповнення та оновлення науково-творче мислення розвиватися не може. Науково-творче мислення включає аналітичне та синтетичне мислення в якості рівнозначних факторів. Важливим елементом науково-технічного мислення є здатність до прогностного мислення та творчої фантазії.

Розвиток та використання творчого потенціалу студентів для підвищення ефективності різних аспектів господарської діяльності ставить

перед науково-дослідною роботою студентів певні завдання, головні з яких наступні:

- вивчення методології дослідження та використання її для поглибленого та творчого засвоєння навчального матеріалу, а також в майбутній практичній діяльності;

- ознайомлення студентів з основними напрямками НТП в економіці, впровадження досягнень НТП в практику;

- ознайомлення студентів з методами планування і організацією науково-дослідної роботи;

- вивчення методики та засобів самостійного вирішення наукових проблем по обраній спеціальності;

- набуття творчих трудових навичок у використанні наукових методів при вирішенні виробничих завдань.

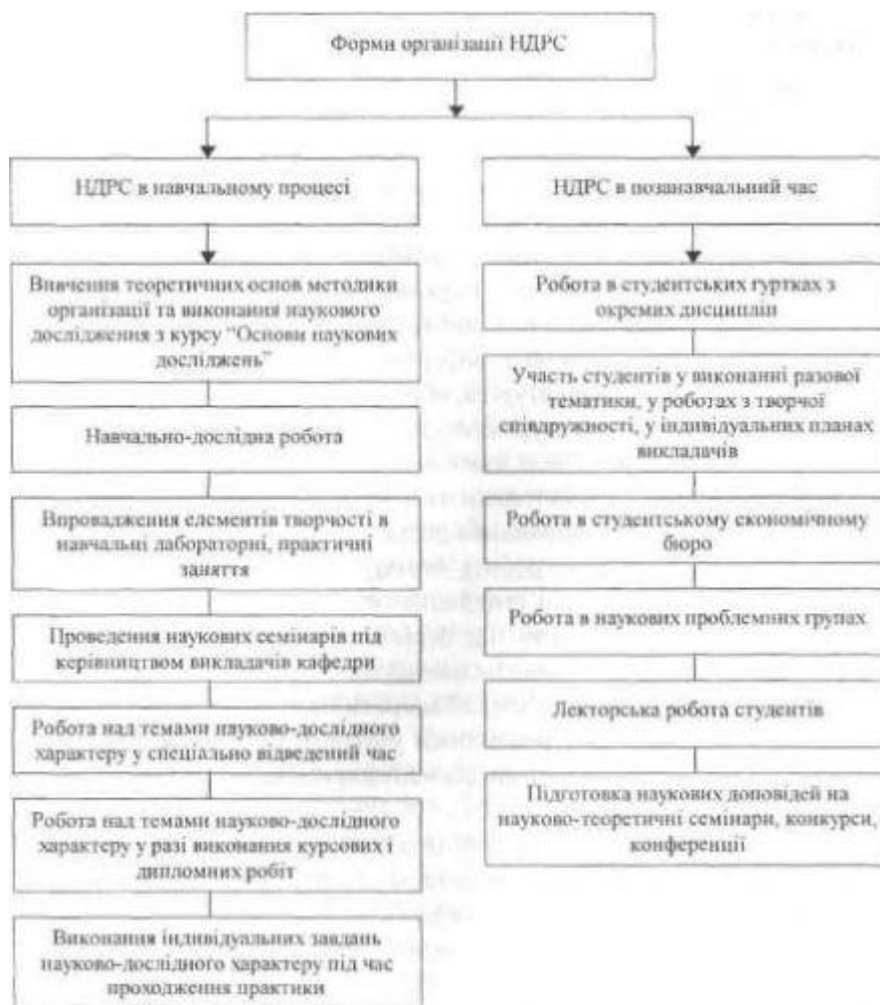

Рис. 4.1 Класифікація форм організації науково-дослідної роботи студентів у вузі

До науково-дослідної роботи студенти залучаються з першого дня навчання. Однак, активне їх залучення починається з часу надходження на випускаючу кафедру, тобто з семестру, коли кафедри починають читати перші дисципліни по обраній студентами спеціальності. Найбільш активно науково-дослідна робота студентів проводиться в наступних семестрах. При цьому обсяг окремих видів науково-дослідної роботи студентів та ступінь їх ускладнення зростають в міру становлення майбутнього спеціаліста - від вивчення загальнометодологічної дисципліни "Основи наукових досліджень" до підготовки, написання та захисту дипломної роботи.

Основний напрям у розвитку студентської науки - дедалі ширше впровадження елементів наукових досліджень в навчальний процес. Поєднання наукового пошуку студента з його навчанням взаємно збагачує обидва процеси, бо знання, здобуті у творчих пошуках, особливо цінні.

Виконання студентами науково-дослідних робіт передбачає вивчення основ наукових досліджень, зокрема, поняття науки, методики наукового дослідження та наукової організації праці при його виконанні, самостійної роботи з літературою, обробки експериментальних даних. З цією метою на початкових курсах студентам читають дисципліну "Основи наукових досліджень". Після вивчення курсу студенти використовують отримані знання в сфері методики наукового дослідження при виконанні практичних занять по спеціальних дисциплінах та на семінарах.

Навчально-дослідна робота виконується у відведений розкладом занять навчальний час по спеціальному завданню в обов'язковому порядку кожним студентом під керівництвом викладача-наукового керівника. Основним завданням навчально-дослідної роботи є набуття студентами навичок самостійної теоретичної та експериментальної роботи, ознайомлення з реальними умовами праці в лабораторії, в науковому колективі. Основними елементами навчально-дослідної роботи виступають:

науково-дослідна робота на лабораторних заняттях; науково-дослідна робота на семінарських заняттях; написання курсових та дипломних робіт; робота студентів за індивідуальним планом навчання. Для проведення навчально-дослідної роботи студенти одержують робоче місце в лабораторії, необхідні пристрої і матеріали. Тема роботи та обсяг завдань визначаються індивідуально. Кафедра, яка включає в свій навчальний план навчально-дослідну роботу, попередньо розробляє тематику досліджень, забезпечує її науковими керівниками, готує

методичну документацію, рекомендації по вивченню спеціальної літератури.

Головний склад керівників навчально-дослідної роботою становлять викладачі, що активно ведуть наукову роботу, а також наукові співробітники та аспіранти.

Перспективним напрямком організації навчально-дослідної роботи є створення у вищих навчальних закладах навчально-наукових лабораторій, в яких ведуться наукові дослідження та одночасно організується науково-дослідна робота студентів.

Важливою формою науково-дослідної роботи студентів, що включена до навчального процесу, є впровадження елементів творчості в навчальні лабораторні та практичні заняття. При виконанні таких робіт студент самостійно складає план досліджень, підбирає необхідну апаратуру, здійснює математичну обробку і аналіз результатів експерименту, оформлює науковий звіт. Перед студентами економічних спеціальностей на таких заняттях ставляться проблемні ситуації, які вимагають пошуку оптимального рішення. Студенти самостійно розробляють варіанти таких рішень та обґрунтовують вибір найкращого з них. Пріоритетною в навчальному процесі повинна стати діалогова форма занять, яка сприяє формуванню навичок колективної творчості, організація спілкування по типу проблемних лекцій, спільно-послідовне спілкування по типу "круглого столу", полемічне спілкування по типу телевізійних передач, ділове спілкування по типу ділової гри. Практикуються також індивідуальні домашні завдання з елементами наукового пошуку.

Формою, що поєднує навчальну і дослідну роботу студентів, є проведення спеціальних наукових семінарів при кафедрах. Підготовка семінару організується так, щоб протягом семестру кожен студент міг виступити на ньому з доповіддю чи повідомленням, присвяченим підсумкам виконаного дослідження. Діяльність семінарів починається з підготовки студентами старших курсів спеціальних наукових доповідей на основі виробничого матеріалу. Проведення наукового семінару передбачає поглиблене вивчення проблем, що цікавлять студентів. На семінарах кожен студент виступає з виконаною під керівництвом викладача доповіддю по науково-дослідній роботі, захищає свої висновки і пропозиції, отримані в результаті проведеного дослідження. Доповідь рецензують студенти, в її обговоренні приймають участь, як правило, два опоненти з числа учасників семінару. Опоненти попередньо знайомляться з доповіддю, вивчають літературу по темі доповіді та при обговоренні дають їй розгорнуту оцінку. В обговоренні доповіді приймають

участь всі учасники наукового семінару. Керує студентським науковим семінаром завідуючий кафедрою або викладач, що активно веде наукові дослідження.

Робота над конкретними темами науково-дослідного характеру проводиться в декілька етапів у спеціально відведений час. На першому етапі складаються огляди та реферуються літературні джерела по обраній темі. Це найбільш проста форма науково-дослідної роботи студентів. Вона, як правило, передуює більш поглибленій науковій роботі студента, однак, на перших курсах може носити і самостійний характер. Така форма науково-дослідної студентської роботи завершується підготовленим літературним рефератом по обраній темі.

Робота над наявною літературою та іншими джерелами інформації є первинним науковим пошуком. Починаючи наукову розробку, студент зобов'язаний ознайомитись із станом інформації по даному питанню, врахувати та максимально використати проведені раніше дослідження. В процесі підготовки оглядів та реферування студенти складають бібліографічний перелік використаної літератури по темі дослідження.

В курсових роботах із загальнотеоретичних та спеціальних дисциплін закріплюються елементи науково-дослідної роботи студентів у вигляді наукового пошуку; складається огляд літератури та розробляються пропозиції, що містять елементи новизни з теми роботи; використовуються економіко-математичні методи, обчислювальна та організаційна техніка; узагальнюється передовий досвід; оптимізуються пропозиції з використанням економічних критеріїв, направлених на підвищення ефективності і якості роботи. Тема курсової роботи повинна відповідати науковим інтересам виконавця, що є необхідною умовою творчого підходу до неї.

Елементи наукового пошуку, які містяться в курсових роботах по обраному напрямку дослідження, повинні потім знайти відображення в дипломній роботі.

Дипломна робота студента економічного факультету повинна носити дослідний характер. Тому якість її підготовки в значній мірі залежить від рівня використання елементів дослідного пошуку, передбаченого всіма видами науково-дослідної роботи студентів за весь період навчання. В дипломній роботі практично перевіряється здатність та підготовленість студента теоретично осмислити актуальність обраної теми, її науково-прикладну цінність, можливість виконання самостійного наукового дослідження та використання отриманих результатів в практичній діяльності базового підприємства. В процесі підготовки курсових і

дипломних робіт студент одержує конкретне завдання по проведенню наукового дослідження від викладача-керівника. Результати досліджень оформлюються в спеціальному розділі цих робіт.

Виконання дипломних робіт є найвищим ступенем участі студентів в науково-дослідній роботі. Воно направлене на комплексну розробку конкретних напрямів удосконалення господарської діяльності та підвищення її ефективності, а також на впровадження розроблених студентами рекомендацій в практику роботи організацій та підприємств різних форм власності. Такі дипломні роботи іноді закінчуються впровадженням (що відображається в рецензії на дипломну роботу практичної організації) і тому дійсно є реальними.

Тематика дипломних робіт розробляється відповідними кафедрами згідно з науковими інтересами кафедри та галузі. Допускається також розробка реальних комплексних дипломних робіт за темами, сформульованими практичними організаціями і підприємствами, якщо вони відповідають профілю навчання студентів та тематичній скерованості наукових робіт кафедри.

Захист дипломних робіт проводиться на відкритому засіданні Державної екзаменаційної комісії, де здійснюється оцінка кожної дипломної роботи, виконаної окремим студентом, а також приймається рішення про рекомендацію до використання тих чи інших пропозицій. В процесі публічного захисту дипломної роботи слово для викладення результатів наукового дослідження і рекомендацій надається студенту. Захист реальних дипломних робіт може проводитись в тих організаціях та підприємствах, по замовленню яких виконувались дипломні роботи.

Значний обсяг досліджень здійснюється студентами під час проходження виробничої практики. В цей період студент глибоко вивчає звітно-статистичні, бухгалтерські та планово-економічні матеріали, проводить на цій основі самостійний економічний аналіз господарської діяльності підприємства і виявляє додаткові резерви для підвищення економічної ефективності його діяльності. Зібрані під час практики матеріали студенти використовують для підготовки наукових робіт. Крім загальних завдань, передбачених програмою практики, кожний студент відповідно до своєї спеціальності та обраної теми дослідження отримує від викладача-наукового керівника індивідуальне завдання дослідного характеру. Таке завдання затверджує завідуючий кафедрою, воно фіксується у щоденнику та узгоджується з підприємством, на якому проводиться практика. Виконане індивідуальне завдання відображається у спеціальному розділі звіту про проходження практики і може використовуватись в інших видах науково-дослідної студентської роботи (на семінарі, при підготовці курсової і дипломної роботи, у виконанні господарської та бюджетної тем кафедри і т.ін.).

Наукове керівництво студентами на практиці здійснюють спільно викладачі вузу та спеціалісти базового підприємства. За результатами

навчально-наукової роботи, виконаної на практиці, студенти готують звіт, який захищають на кафедрі.

Наукова робота студентів, що виконується в позанавчальний час, також має різноманітність форм і видів (рис.4.1)

Поряд із студентськими науковими гуртками, основною формою науково-дослідної роботи студентів, виконуваної в позанавчальний час, є участь студентів в наукових дослідженнях, що проводяться кафедрами та науковими підрозділами вузу по госпдоговірній та бюджетній тематиці. До таких досліджень залучаються студенти останніх курсів, які проявили здібності до ведення досліджень і активно приймають участь в науково-дослідній роботі. Таким студентам, як правило, доручають розробку певного науково-технічного завдання, яке входить до виконуваної теми. Звичайно до групи, котра приймає участь в розробці наукової теми, включаються кілька студентів найчастіше різних курсів, що дозволяє забезпечити спадковість, неперервність та чітку організацію їх роботи. Студенти старших курсів оформлюються на посади лаборантів з оплатою. При цьому студентам відкривають трудові книжки та роблять в них відповідні записи. Роботу студентів спрямовують викладачі, наукові співробітники, аспіранти, що працюють в групі. У вищій школі все більш міцно утверджується порядок, при якому кількість студентів на кожен тему та фонд зарплати для оплати їх праці плануються раніше при затвердженні плану розробки теми. Студенти, які успішно виконали завдання по своєму розділу, включаються в число авторів звіту в якості виконавців.

В ряді економічних вузів отримали розвиток такі форми зв'язку науково-дослідної роботи студентів з виробництвом як госпрозрахункові студентські техніко-економічні бюро (СТЕБ) та лабораторії (СТЕЛ), студентські бюро економічного аналізу (СБЕА) і інші. Вони є формами колективної науково-дослідної студентської роботи і організуються у вузах на правах їх структурних підрозділів. Економічні бюро укладають господарські угоди з виробничими підприємствами, їх члени в груповому чи індивідуальному порядку приймають участь в розробці госпдоговірної тематики, що здійснюють кафедри та наукові підрозділи навчальних закладів.

Студентське бюро як організаційна форма гармонійно включає в себе такі необхідні для становлення спеціаліста фактори, як навчання в безпосередньому контакті з висококваліфікованими спеціалістами в процесі виконання науково-дослідної роботи; виховання, набуття і формування професійних творчих якостей і навичок в атмосфері колективної творчості та персональної відповідальності; можливість отримати науковий результат та визначити точку відліку наукових інтересів майбутнього спеціаліста; інтенсифікація навчального, наукового та виховного процесів через їх

інтеграцію; широкі можливості для розвитку творчої активності, ініціативи та самостійної роботи; використання отриманих результатів в курсових та дипломних роботах; поглиблення знань по спеціальності шляхом самоосвіти.

Штат співробітників СТЕБ складають, головним чином, студенти, які виконують роботу під керівництвом професорсько-викладацького та інженерно-технічного складу вузу. Поряд з проведенням науково-технічної роботи студенти виконують в СТЕБ різні організаційні, управлінські функції, що дозволяє їм набути відповідних навичок.

Для розвитку наукової творчості на кафедрах, у наукових школах, важливе значення мають групування навколо провідних вчених студентів, що цікавляться науковою тематикою, розробленою вченими і виявляють бажання працювати разом з ними. Такі студентські об'єднання, в основу яких покладена спільність наукових інтересів, найбільш доцільні.

Прогресивною формою організації науково-дослідної роботи студентів є наукові проблемні групи, в яких студенти залучаються до розробки проблеми, над якою працює науковий керівник групи. При кафедрі може бути створено кілька наукових проблемних груп. Наукове керівництво студентами здійснюють провідні вчені кафедри. Вони безпосередньо направляють кожного студента-члена проблемної групи; допомагають підібрати тему з врахуванням його нахилів та можливостей; визначити об'єкт дослідження; рекомендують відповідну літературу; консультують студента протягом роботи над науковою темою; оцінюють наукове значення студентських праць; дають характеристику науковим здібностям кожного члена проблемної групи. Щоб підвищити науковий рівень студентських досліджень, керівники проблемних груп організують збір, вивчення і узагальнення студентами первинного матеріалу. Науковий керівник проблемної групи може ознайомлювати студентів з тими фактичними матеріалами, над якими працює по своїй науковій темі, давати студентам завдання щодо проведення відповідної обробки зібраних матеріалів, які будуть використані в науковій роботі вченого-керівника і студента-науковця.

На засіданнях проблемної групи вивчаються методи і прийоми дослідження складних економічних явищ та процесів, обговорюються результати наукового пошуку, кращі дослідження рекомендуються до друку і на конкурси.

Цікавою формою наукової підготовки студентів є студентські школи молодого лектора. Ці школи комплектуються із студентів старших курсів та аспірантів вузу. Керують ними відповідні кафедри, а викладачі цих кафедр здійснюють наукове керівництво при підготовці рефератів, текстів лекцій, проводять консультації. Школи ведуть роботу в тісному контакті з товариством "Знання", кращі лектори приймаються в дійсні члени цього

товариства. Важливу роль в активізації науково-технічної творчості студентів відіграють організаційно-масові заходи, що проводяться в країні: олімпіади, конкурси та огляди-конкурси на кращу організацію наукової роботи студентів, на кращу дипломну роботу, республіканські наукові студентські конференції та семінари, виставки робіт студентської наукової творчості, стенди науково-дослідної роботи студентів та інші. Керівництво вузів має право рекомендувати студентів для участі в цих заходах.

Підсумковими результатами студентської науково-дослідної роботи є конкурси на кращу студентську наукову роботу. Основним завданням конкурсу є виявлення кращих науково-дослідних робіт в сфері теоретичних досліджень, реальних розробок та застосування їх результатів в різних галузях економіки. Конкурси проводяться для:

- підвищення рівня підготовки молодих спеціалістів;

- посилення науково-технічного рівня робіт;

- зростання уваги до науково-технічної творчості та зацікавленості в своїй майбутній спеціальності у студентської молоді;

- подальшого зміцнення взаємозв'язку навчального процесу та передового наукового пошуку.

Більшість робіт, які подаються на конкурси, є актуальними для народного господарства, виконані на належному науковому рівні і присвячені розробці важливих питань науки і виробництва.

Одним з найбільш масових заходів в рамках науково-дослідної роботи студентів у вузах є наукові студентські конференції, які в деяких вищих навчальних закладах країни проходять як Дні науки. Як показує досвід ряду вузів країни, цікавими, науково значимими виявляються ті конференції, де приймають участь, виступають з доповідями та повідомленнями не лише студенти, але й аспіранти, молоді вчені, викладачі. Спільна робота, наукове співробітництво сприяють посиленню

почуття відповідальності в науковому пошуці, розумінню місця та значення результатів власних досліджень в загальному контексті існуючої проблеми, визначають для студентів критерії оцінки наукової роботи, завдання на майбутнє. Найбільш цінні студентські роботи публікуються у збірниках студентських наукових доповідей.

Важливою умовою, що визначає формування пізнавальної активності студентів, є використання нових форм роботи конференції - "круглих столів", "діалогів", знайомства з відкритими виставками та обговорення нових видань

навчальної і науково-методичної літератури. Такі форми дають студенту можливість не лише доповісти про результати власної наукової роботи, але й прийняти участь в обговоренні хвилюючої його проблеми на якісно більш глибокому рівні, обмінятись думками з питань, що його цікавлять, з ведучими спеціалістами в цій сфері.

Розроблений ряд спеціальних форм заохочення студентів за успіхи в науково-дослідній роботі. Так, науково-дослідна робота, успішно виконана студентом та оформлена у відповідності до встановлених вимог, може бути зарахована в якості курсової роботи по спеціальній дисципліні.

Кафедра сприяє зарахуванню студентів, що приймають участь у виконанні науково-дослідної роботи, на роботу лаборантів за умови їх доброї успішності. В період переддипломної практики студенти можуть зараховуватись на відповідні посади на повний робочий день.

За успіхи, досягнуті в науково-дослідній роботі, кафедра висуває студента до нагородження грамотами вузу; преміювання грошовими преміями, безкоштовними путівками на відпочинок, екскурсіями на підприємства, виставки, конференції.

Студенти-лауреати республіканських, міських, вузівських конкурсів, виставок, конференцій та олімпіад можуть по висуванню кафедри на основі діючих положень нагороджуватись відзнаками Національної академії наук України, Міністерства освіти та науки України, грамотами, дипломами, грошовими преміями і іншими нагородами Укоопспілки, профспілкових організацій, науково-технічних товариств та інших зацікавлених організацій.

Студентам, які поєднують активну науково-дослідну роботу з гарною успішністю, можуть бути встановлені кафедрою індивідуальні графіки виконання навчального плану, а студентам-відмінникам - іменні стипендії.

Участь студентів у науково-дослідній роботі протягом всього періоду навчання дає можливість ведучій кафедрі обґрунтувати висновок про можливість зарахувати студентів у резерв для набору до аспірантури,

а також для рекомендації на роботу, пов'язану з економічними дослідженнями. При цьому в якості рефератів при вступі до аспірантури приймаються роботи, відмічені на конкурсах та конференціях, наукові публікації студента. Таким чином, всі види і форми науково-дослідної роботи студентів направлені на активізацію творчого мислення студентів, використання наукових методів у вирішенні конкретних економічних ситуацій, що сприяє підвищенню якості підготовки спеціалістів для економіки.

4.3. Організація роботи студентського наукового гуртка

Традиційною формою організації наукової студентської роботи, яка широко використовується для залучення студентів по спеціальних, загальнонаукових та суспільних дисциплінах у вузах є студентські наукові гуртки. Студентські наукові гуртки при кафедрі чи науковій лабораторії являють собою порівняно невеликі колективи, об'єднані розробкою певної наукової проблеми. Студентський науковий гурток об'єднує велику кількість ентузіастів, які вивчають принципи, методи та прийоми ведення наукової роботи. Кожний студент в гуртку виконує самостійне завдання наукового керівника.

Зміст роботи в гуртках та форми підведення її підсумків в кожному вузі мають свої особливості. Для більшості гуртків у вузах характерне написання рефератів та доповідей, їх активне обговорення, винесення кращих доповідей на студентські вузівські та міжвузівські конференції, висування на студентські конкурси. Саме на засіданні гуртка обговорюються наукові доповіді, часто вперше в житті написані студентами. На обговорення членами гуртка виносяться не лише студентські наукові доповіді, а й доповіді, написані під керівництвом вчених групою студентів або індивідуально. Разом з тим, гурток ще не вичерпав всіх можливостей залучення студентів до науково-дослідної роботи. На гуртку студенти можуть зустрічатись з провідними вченими, досвідченими практичними працівниками, аспірантами і обговорювати оголошену тему, проводити дискусію з питань, які їх цікавлять.

Наукова спрямованість студентських гуртків - глибока розробка найважливіших теоретичних питань економічної науки загалом та окремих її профільюючих напрямків. Специфічною особливістю в організації роботи гуртків є спільність наукових інтересів викладачів, студентів та аспірантів. Керівництво гуртком здійснює звичайно викладач кафедри, при якій функціонує гурток. Залучення студентської молоді у гуртки починається з першого курсу (в гуртки із загальноекономічних дисциплін) і продовжується в гуртках при випускаючих кафедрах протягом всього навчання студента у вузі.

4.4. Керівництво, планування та облік науково-дослідної роботи студентів

Керівництво, планування та облік науково-дослідної роботи студентів спрямовані на досягнення кінцевого результату - оволодіння методами наукового дослідження, набуття навичок застосування їх у практичній та науковій діяльності.

Керівництво науково-дослідною роботою студентів є обов'язковим елементом діяльності професорів та викладачів вузів, співробітників їх науково-дослідних підрозділів. Ця робота очолюється у вузі ректором, на факультеті - деканом, на кафедрі - завідувачем кафедрою.

Загальне методичне та організаційне керівництво науково-дослідною роботою студентів здійснює Рада з науково-дослідної роботи студентів вузу, яка затверджується ректором. До її складу входять проректори, декани факультетів, провідні викладачі.

Рада з науково-дослідної роботи студентів вищого навчального закладу виконує наступні функції:

- не рідше 3 разів на семестр на своїх засіданнях аналізує стан науково-дослідної роботи студентів та розробляє пропозиції щодо її удосконалення;
- заслуховує звіти і розглядає плани Рад з науково-дослідної роботи студентів факультетів та кафедр;
- організовує проведення студентських конференцій, конкурсів, олімпіад тощо;
- забезпечує публікацію наукових праць студентів;
- узагальнює досвід організації науково-дослідної роботи студентів на окремих факультетах та рекомендує шляхи вдосконалення її форм та методів.

За поданням деканів наказом ректора затверджуються Ради з науково-дослідної роботи студентів на кожному факультеті. Основними завданнями факультетських Рад з науково-дослідної роботи студентів є:

- залучення студентів до науково-дослідної роботи на факультеті;
- організація на факультеті конференцій, олімпіад, конкурсів та інших заходів;
- забезпечення участі студентів факультету в заходах інших вузів, що сприяють розвитку науково-дослідної студентської роботи;
- узагальнення досвіду організації науково-дослідної роботи студентів на кафедрах факультету, поширення його на інші кафедри, розробка заходів з активізації науково-дослідної роботи студентів на факультеті;
- планування, контроль і облік науково-дослідної роботи студентів на факультеті та кафедрах.

Науково-дослідна робота студентів здійснюється під керівництвом відповідних кафедр та направлена на виконання завдань, що стоять перед економікою. Науково-дослідна робота студентів з окремих спеціальностей повинна повністю відповідати профілю навчання студентів. Організація такої роботи проводиться окремими кафедрами у відповідності із загальними планами навчальної та наукової роботи вузу.

Кафедра розробляє тематику науково-дослідних робіт і рекомендує її студентам для ознайомлення та вибору конкретної теми дослідження. На засіданні кафедри затверджується тема дослідження для кожного студента та науковий керівник з числа викладачів кафедри або наукових співробітників вузу.

Науковий керівник разом із студентом складає комплексний індивідуальний план науково-дослідної роботи на всі роки його навчання[^]. Головною метою розробки індивідуального плану є визначення форми організації і змісту науково-дослідної роботи студента та розподіл її у часі по семестрах. Календарний план виконання досліджень повинен відповідати навчальному плану. В індивідуальному плані науково-дослідної роботи студента слід обов'язково передбачити впровадження результатів наукових досліджень, оскільки це має великий виховний ефект і сприяє посиленню інтересу студента до науково-дослідної роботи.

Виконання комплексного індивідуального плану кожним студентом контролюється науковим керівником. Індивідуальний план (приблизний індивідуальний план представлений в додатку) складається у двох примірниках: для студента і для наукового керівника. Для контролю в складі індивідуального плану передбачають відомість обліку виконання окремих етапів за темою дослідження, де вказують термін виконання роботи та її оцінку науковим керівником.

Науково-дослідна робота студентів, яка виконується в позанавчальний час, на загальноосвітніх кафедрах та із загальнотеоретичних дисциплін, обліковується в окремій відомості, де вказують вид науково-дослідної роботи, термін її виконання, наукового керівника та оцінку виконаної роботи. В індивідуальному плані передбачається завершення окремих етапів науково-дослідної роботи в кінці кожного семестру, що дозволяє систематично контролювати стан науково-дослідної роботи кожного студента.

5.1. Процес наукового дослідження в економіці та його характеристика

Наукове дослідження - це цілеспрямований процес виробництва нових знань, які розкривають нові явища у суспільстві і природі, для використання їх у практичній діяльності людей. Методологія наукових досліджень у природознавчих, технічних та інших науках має багато спільного, проте процес наукового дослідження економічних явищ має деякі відмінності.

Особливість економічних досліджень полягає в тому, що, на відміну від природничих чи технічних досліджень, експеримент із втручанням в об'єкт дослідження здійснювати досить складно, частіше - практично

неможливо. Тому в економічних дослідженнях застосовують такий прийом як абстрагування - виділення із системи основних складових та абстрагування (відхилення) інших з метою виявлення тенденцій поведінки об'єкта. За допомогою абстракції в процесі дослідження виявляють закономірності та залежності, визначають взаємозв'язки між економічними явищами та процесами, прогнозують їх розвиток.

Закономірності розвитку суспільства - це передусім, закономірності розвитку матеріального виробництва. Основою будь-якого суспільства є матеріальне виробництво, де люди вступають у певні виробничі, економічні відносини, що є основними серед усіх суспільних відносин, з якими вони пов'язані. Прикладом таких взаємозв'язків є зв'язок між продуктивними силами і виробничими відносинами, між галузями господарства країни, між споживанням та нагромадженням, Постачальниками і покупцями та ін.

Дослідження економіки показує, що зв'язки між її явищами неоднакові за силою, характером і спрямованістю. Зв'язки можуть бути

істотними та неістотними, безпосередніми та опосередкованими, випадковими та необхідними, внутрішніми і зовнішніми. Тому в процесі дослідження добирають лише ті методи, які дають змогу правильно розрахувати та охарактеризувати суттєві зв'язки з метою їх економічного регулювання. Так, за допомогою математичної статистики можна правильно сформулювати завдання, які виникають при аналізі закономірностей розвитку економічних явищ і процесів.

Отже, науково-дослідний процес в економічній науці є системним впливом на об'єкт дослідження з метою вивчення, виявлення способів удосконалення та оптимізації його використання у практичній діяльності людини.

Науково-дослідний процес - це сукупність організаційних, методичних і технічних прийомів, що здійснюються за допомогою певних процедур. Він складається з таких стадій: організаційної; дослідної; стадії узагальнення і апробації результатів дослідження (рис.5.1).

На організаційній стадії вивчається стан об'єкта дослідження та виконується організаційно-методична підготовка дослідження.

Дослідна стадія наукового процесу складається з двох етапів. На першому-вибирають критерії оцінки дослідження, збирають інформацію для обробки її на ЕОМ відповідно до програми і методики дослідження. На другому - здійснюється дослідження зібраної інформації, доводять поставлені гіпотези, висувають нові, попередні висновки піддають апробації, коригують щодо показників та оприлюднюють.

Стадія узагальнення і апробації результатів дослідження включає узагальнення, що відображають у звітах про виконану науково-дослідну роботу, дипломних роботах, монографіях, дисертаціях. Результати дослідження обговорюють публічно, здійснюють рецензування роботи, вносять при необхідності певні корективи. Після цього здійснюється реалізація висновків і пропозицій, які обґрунтовані у роботі.

В найбільш загальному вигляді економічне дослідження як процес виробництва знань включає в себе наступні етапи:

- 1) визначення цілі і завдань;
- 2) вивчення теорії і методики;
- 3) виділення об'єкту, одиниць дослідження, їх ознак;
- 4) отримання інформації та оцінка її за достовірністю, однорідністю, порівняльністю і повнотою;
- 5) обробка отриманої інформації, її аналіз із застосуванням статистично-математичних методів;
- 6) формулювання висновків за результатами проведеного аналізу;

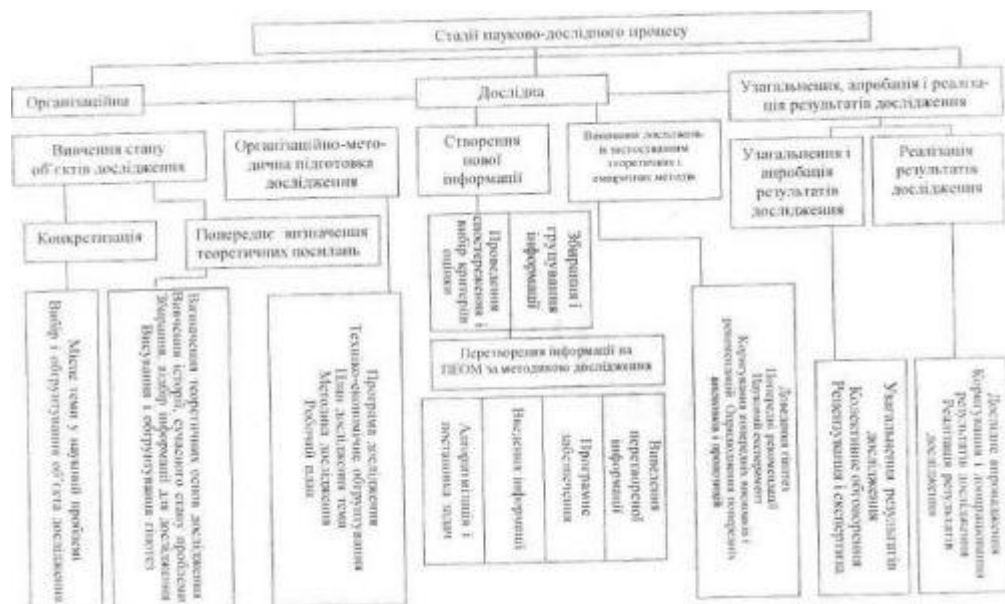

Рис. 5.1. Процес наукового дослідження теми конкретної економіки

7) оформлення рекомендацій та пропозицій щодо втілення у практичну діяльність результатів дослідження.

Перший етап найвідповідальніший і важливий, бо від встановлення мети і завдань залежить можливість і корисність отримання результату дослідження. При цьому актуальним є коректне формулювання проблеми. Шлях до цього формулювання лежить через свідомо-логічну розумову діяльність дослідника. На цьому етапі досліднику доцільно абстрагуватись від частковостей і випадкових величин (для запобігання розсіювання уваги дослідника).

Другий етап здійснюється на основі історичного підходу, враховуючи погляди, які існували в минулому, а також критичної оцінки цих поглядів, виходячи з умов сучасності. Цей етап методологічно базується на твердженні про відносність і динамічність всіх знань.

Третій етап передбачає вивчення явищ чи процесу в економіці через виділення об'єкту економічного дослідження. Вивчення кількісних характеристик об'єкту, що досліджується, дозволяє в комплексі оцінити і якісні його характеристики. Наприклад, встановивши обсяг діяльності підприємства за певним кількісним показником, товарооборотом, та скориставшись певним методом розрахунку, визначимо кількісну величину прибутку, а співставивши прибуток і обсяг діяльності (товарооборот) у процентному виразі, отримаємо якісну характеристику діяльності підприємства - рентабельність.

Четвертий етап є своєрідним забезпеченням процесу економічного дослідження інформаційними ресурсами. Даний етап виступає передумовою проведення аналізу, що є основним завданням економічного дослідження. Аналітичні розрахунки вимагають такої економічної інформації, яка відповідає вимогам повноти (насиченості), достовірності (об'єктивності), порівняльності і однорідності. Такі характеристики інформації дозволяють досліднику в процесі аналізу здійснювати її узагальнення, формулювати висновки.

П'ятий етап передбачає наявність у дослідника певного набору знань статистично-математичних методів. Ця вимога обумовлена методикою та методологією економічних досліджень, а саме економічного аналізу як методу.

Зібрана на попередньому етапі інформація повинна бути приведена до зручного та наочного вигляду. Наочність інформації забезпечується складанням дослідником таблиць і занесенням у них зібраної інформації, об'єднанням даних декількох таблиць в одну згруповану і т.ін. Обробка зібраної інформації здійснюється і через її узагальнення (розрахунок середніх

величин, виділення груп, класів інформації, систематизацію інформації за структурою об'єкту дослідження і т.ін.). Лише оброблена статистично і математично інформація може бути безпосереднім ресурсом для здійснення аналітичних розрахунків.

Шостий етап є завершальним у дослідженні. Він показує, наскільки вміло були поєднані результати знань теорії і практики дослідником, сформульовані висновки як результат узагальнення. Останній етап знаходить своє відображення у апробації результатів наукового дослідження. Виходячи з того, що дослідження в конкретних економіках носять прикладний характер, даний етап висвітлює результат дослідження.

5.2. Наукова проблема та обґрунтування теми дослідження. Гіпотези у наукових дослідженнях

Наукова проблема - це сукупність нових, діалектично складних теоретичних або практичних питань, які суперечать існуючим знанням або прикладним методам у науці і потребують вирішення за допомогою наукових досліджень. Наукові проблеми виникають в економіці не стихійно, а закономірно під дією економічних законів у зв'язку з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Вирішуються вони за допомогою наукових методів. Проблеми є рушійною силою у розвитку економічної науки.

Для вирішення наукової проблеми в сучасних умовах НТП необхідні зусилля великого колективу фахівців різного профілю (економістів, бухгалтерів, статистиків, математиків, кібернетиків). Кожний член наукового колективу повинен мати вольові якості у проведенні досліджень, бути цілеспрямованим у досягненні наукової істини. Вибір проблеми дослідження обґрунтовується насамперед її актуальністю: обраний напрям дослідження повинен сприяти економічному і соціальному розвитку країни.

Оскільки наукова проблема являє собою сукупність складних теоретичних або практичних питань, то в процесі наукового дослідження або визначення їх параметрів, проблеми поділяють на складові компоненти - теми.

Тема (від грец. *thema* - основна думка, завдання, положення, яке необхідно розвинути) - частина наукової проблеми, яке охоплює одне або кілька питань дослідження.

Виходячи з мети дослідження, яка повинна передбачати розробку

нових концепцій або напрямків розвитку певної науки, вдосконалення існуючої методології або розробку нових методик (рекомендацій) з окремих розділів економічної науки, дослідник вибирає тему наукової роботи. Темі наукових досліджень з конкретної економіки формуються в межах проблем цілої науки та поділяються на теоретичні, методологічні та організаційні.

Теоретичні теми передбачають дослідження окремих концепцій теорії певної науки, що стосуються її наукових законів, розробки аксіоматичних знань.

Методологічні теми стосуються методів певної науки, що застосовуються в процесі вивчення її об'єктів.

Організаційні теми включають організацію досліджень з певної науки і застосування її результатів у практичній діяльності.

Вибір і побудова методології наукового дослідження відбувається через розробку гіпотези.

Гіпотеза (з грец. - передбачення розв'язку) - спрямовуюча наукова ідея, що потребує подальшої перевірки з точки зору якісних характеристик. Гіпотеза-це науково-обгрунтоване припущення про факт, що знаходиться за межами безпосереднього спостереження або про закономірні зв'язки і закономірний порядок явищ, не перевірені науковими методами. Розрізняють наступні типи гіпотез: необгрунтовані, теоретично обгрунтовані, емпірично обгрунтовані та повністю обгрунтовані.

Гіпотеза повинна бути такою, що перевіряється; володіти певною передбаченістю; не повинна бути логічно суперечливою.

Необхідність розробки гіпотези полягає в тому, що, по-перше, неможливо здійснювати дослідження, не маючи певної цілі (ідеї) та методів її досягнення; по-друге, передбачення розв'язку (гіпотеза) дає уявлення про достатність матеріалу, що є в наявності у дослідника, чи його недостатність. Знання методики дослідження скеровує дослідника на необхідний масив інформації, що потрібно зібрати в процесі дослідження.

Процес прийняття гіпотези складається з декількох етапів (рис.5.2):

- розгляд власної ідеї дослідника і співставлення її з вивченим матеріалом;
- опрацювання літератури з теми дослідження;
- вибір однієї найбільш ймовірної чи декількох альтернативних гіпотез;

-уточнення, доповнення, вдосконалення вибраної гіпотези в процесі дослідження.

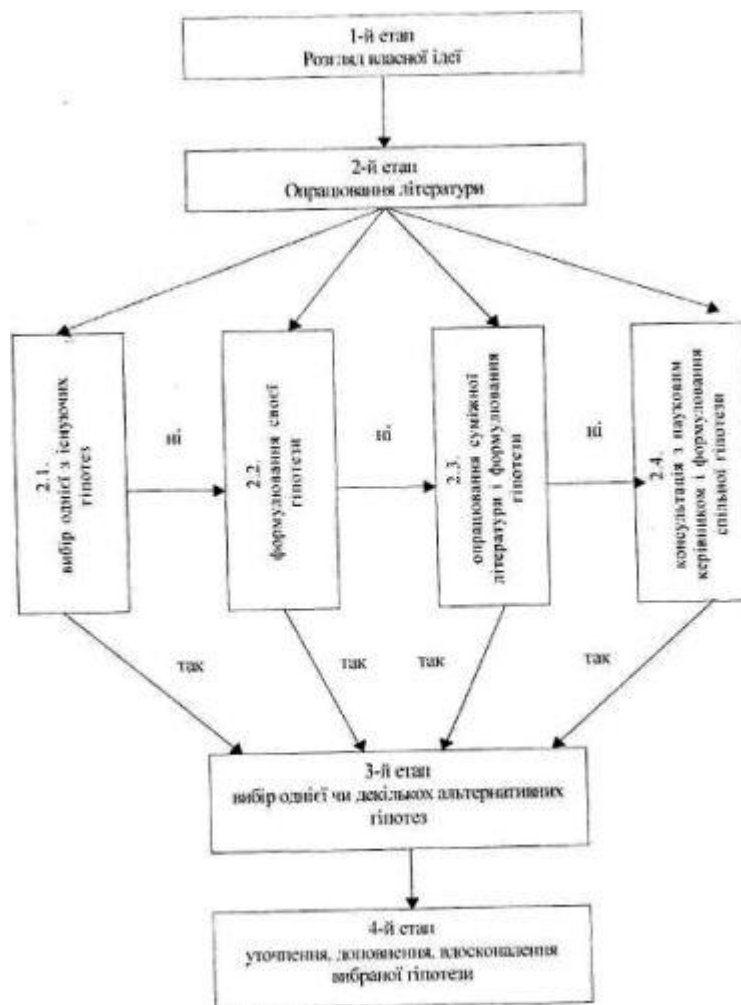

Рис. 5.2 Блок-схема гіпотези дослідження

5.3. Критерії вибору теми наукового дослідження, порядок її конкретизації і затвердження

Початковим етапом наукового дослідження є вибір теми наукового дослідження. Для того, щоб забезпечити відповідну ефективність економічного дослідження, тема, обрана дослідником, повинна відповідати таким критеріям:

1) актуальність, тобто необхідність і невідкладність її висвітлення в сучасних умовах. Наприклад, тема "Вдосконалення системи управління підприємством на основі розвитку адміністративно-командних принципів" - неактуальна. "Ринкові механізми регулювання діяльності підприємств споживчої кооперації" - актуальна тема;

2) припустима ефективність розробки передбачає, що дослідження даної теми повинно дати очікувані результати при визначених затратах. В залежності від ступеня актуальності теми результат дослідження буде більш чи менш ефективним;

3) новизна теми гарантує розгляд нових недосліджених об'єктів або дослідження відомих об'єктів нетрадиційними методами і з нетрадиційної точки зору;

4) перспективність теми передбачає можливість подальшої її розробки (дослідження вглиб і вшир). Такий процес можливий в тому випадку, коли тема має достатній ступінь глибини. У практиці перспективність теми дозволяє студенту, який виконав курсову роботу за певною темою, продовжити дослідження даної теми у дипломній роботі. Як дослідники, студенти, вивчаючи різні економічні питання у колективі студентського наукового гуртка, обирають найцікавіше для себе питання і займаються його дослідженням і в курсовій, і в дипломній роботі;

5) відповідність теми профілю навчання студента означає, що тема відображає спеціальність студента і повинна входити у спектр знань, які їй відповідають;

6) можливість розробки теми студентами в умовах навчального закладу означає достатність і вільний доступ до технічних засобів, інформаційних джерел та інших необхідних матеріалів для розробки (дослідження) даної теми;

7) ступінь відповідності теми теоретичній спрямованості науково-дослідної роботи кафедри, при якій виконується дана тема, передбачає, що викладачі, як наукові керівники виконання тем економічних досліджень, повинні бути достатньо компетентні у проблематиці вибраних студентами тем.

Конкретизація і затвердження обраної теми здійснюється в наступному порядку:

- формулювання проблеми (теми);
- визначення в загальних рисах очікуваних результатів;
- розробка структури теми, складання плану;
- обґрунтування актуальності питань плану;
- затвердження (формальне) теми і плану наукового дослідження;
- визначення шляхів впровадження отриманих результатів дослідження в практику господарської діяльності.

5.4. Бібліотека - інтелектуальний центр наукових досліджень. Структура і організація економічної бібліографії

Бібліотека (від грец. biblio - книга, theke - сховище) вперше заснована ще у Месопотамії у III тис. до н.е. як сховище пам'яток шумерської культури, де зберігалися глиняні пластинки з клинописними текстами. Найбільшою бібліотекою Стародавнього світу є бібліотека царя Асирії Ашшурбаніпала. Він зібрав літературу на кількох мовах. У бібліотеці зберігалися медичні трактати і граматичні довідники, книги релігійного змісту і міфи, літописи, записи астрологічних досліджень. Бібліотеки у Стародавньому Єгипті вважали зосередженням мудрості. Існували вони здебільшого при храмах. При багатьох бібліотеках навчалися писарі, які вели також облікові записи коштів, господарських операцій.

VIII-II ст. до н.е. в епоху проникнення греків на Схід, книга стала необхідним джерелом відомостей про світ. Виникла Олександрійська бібліотека, де книги досліджували, вивчали і розмножували переписуванням. В цей час була створена академія наук Стародавнього світу з бібліотекою, що налічувала 700 тис. текстів на багатьох мовах. В 642 р. правитель арабів Халіф Омар зайняв Олександрію, знищив бібліотеку, наказавши опалювати книгами і рукописами лазні.

У Римі на початку IV ст. н.е. було близько 30 великих бібліотек. Книги зберігались у шафах у систематизованому порядку, з'явилися каталоги і посібники з комплектування бібліотек. Існувало центральне управління бібліотек, яке очолював особливий чиновник - прокурор.

У Західній Європі найбільш значними були бібліотеки Кентерберійського абатства (Англія, VI ст), Празького єпископату (Чехія, X ст.), Шартрського собору (Франція, IX-X ст.) та ін. Фонди цих бібліотек склались переважно з богословських книг і лише незначна кількість їх була творами античних авторів.

Виникнення книгодрукування відносять до середини XV ст., коли у Німеччині Йоган Гутенберг виготовив із виноробного преса друкарський верстат (1448 р.). Перші слов'янські книги з'явилися спочатку у Чехії, потім у Польщі. У 1564 р. Іван Федоров і Петро Мстиславець вперше видали у Москві книгу "Апостол". Пізніше вони ж продовжили книгодрукування у Львові та інших містах України. У 1037 р. князь Ярослав Мудрий у Софійському соборі у Києві заснував першу бібліотеку. Перша бібліотека у Києві була свого часу найбільшим зібранням рукописних книг, сприяла зростанню кількості освічених людей у Київській державі. Доля бібліотеки Ярослава Мудрого досі невідома. Крім монастирських бібліотек, в Київській Русі було багато бібліотек при училищах. В Україні були відомі бібліотеки

князів Острозьких, Київської академії, Львівського університету. На сьогодні провідне місце займають масові і наукові бібліотеки.

Масові бібліотеки в Україні мають універсальні фонди. Вони задовольняють широкі читацькі запити - від художньої літератури до навчальної, науково-популярної і навіть спеціальної з усіх основних галузей знань.

Наукові бібліотеки забезпечують вчених і спеціалістів літературою з відповідних галузей знань, виконують роботи, спрямовані на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів науково-дослідного фаху. В умовах швидкого розвитку електронних мереж та комп'ютеризації знань отримали розвиток електронні бібліотеки. Використання електронних мереж типу ІНТЕРНЕТ розширило доступ наукових працівників до джерел інформації та можливості комунікації вчених.

Отже, забезпечуючи збереження і активне використання знань, нагромаджених у процесі еволюції людства, бібліотеки стали інтелектуальними центрами науки, сприяють підвищенню інтелектуального і морального потенціалу суспільства, гуманізації всіх соціальних процесів, сприяють формуванню наукового світогляду і підвищенню культурного рівня кожної окремої людини.

Бібліографія (від грец. biblio - книга, grapho - писати) - галузь знання про методи і способи складання показників, оглядів друкованих творів, списків. Завдання бібліографії полягає у реєстрації друкованих творів з певної галузі знань, окремої проблеми, теми. Подається вона у наукових дослідженнях у вигляді переліку книг, журналів і статей із посиланням на місце і рік опублікування, видавництво та ін.

Бібліографічні джерела економічної інформації представляють собою сукупність літературно оформлених робіт, випущених видавництвами або депонованих у закладах науково-технічної інформації. Депонуються, тобто здаються на зберігання і за запитом видаються користувачам у вигляді копій або мікрофільмів, звіти про виконані науково-дослідні роботи, статті, реферати та інші роботи, які становлять інтерес для вузького кола дослідників.

Залежно від цільового призначення бібліографічні літературні джерела економічної інформації поділяють на такі види:

праці відомих представників економічної думки; статистичні матеріали; науково-дослідна література; навчальна література; науково-популярна література; практичні посібники; довідкова література. Статистичні матеріали - відомості про розвиток господарства країни, подані

у вигляді таблиць, узагальнених у щорічних статистичних збірниках, що видаються Державним комітетом статистики України. Крім вітчизняних, розрізняють і статистичні видання інших країн.

Науково-дослідна література видається у вигляді монографій, збірників статей, збірників наукових праць, авторефератів дисертацій тощо.

Навчальна література - це видання з економічних дисциплін, призначені для підготовки спеціалістів в сфері економіки. За видами її поділяють на підручники, навчальні посібники, програмно-методичні матеріали.

Науково-популярна література - брошури і книги з економічних питань, призначені для реклами серед широкого кола читачів, насамперед зайнятих у матеріальному виробництві, пояснення економічної політики держави.

Практичні посібники - це видання, розраховані на задоволення потреб окремих категорій спеціалістів народного господарства країни в їх повсякденній практичній діяльності. Це література з питань бухгалтерського обліку, статистики, аудиту, фінансів, планування і організації виробництва.

Довідкова література призначена для різних фактографічних довідок. Вона поділяється на дві групи. До першої належить довідкова література, призначена для широкого кола спеціалістів, незалежно від виробничих функцій (енциклопедії, словники, календарі господарника,

довідники, хроніки економічних подій). Другу групу складає література для певних категорій спеціалістів (довідники та різні нормативні документи, необхідні конкретним спеціалістам).

Процес ознайомлення з літературними джерелами з обраної теми необхідно починати із ознайомлення з довідковою літературою.

Традиційними інформаційно-пошуковими системами є карткові каталоги і картотеки. Існує два типи читацьких каталогів, що носять довідково-рекомендаційний характер: алфавітний, в якому картки розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи заголовків творів та систематичний, в якому картки розташовані за галузями знань і в алфавітному порядку в межах певної галузі.

В процесі вивчення літератури досліднику доцільно скласти власну бібліографію. Вона формується на основі бібліотечних каталогів, що представляють собою набір карток, в яких містяться дані про книги, журнали, газети і т.д. При складанні власної бібліографії необхідно звертати

увагу на списки літератури, що знаходяться в кінці книг, статей. Оформлення власної бібліографії може здійснюватись за допомогою картотеки, в якій є три розділи: "Прочитати", "Прочитано", "Законспектовано". Така картотека допомагає досліднику систематизувати роботу з літературними джерелами, виділити основний зміст в опрацьованих творах.

5.5. Дослідна і завершальна стадії науково-дослідного процесу

Дослідна стадія науково-дослідного процесу включає в себе створення нової інформації та перетворення її із застосуванням комп'ютерних технологій, теоретичних і емпіричних методів у інформаційні сукупності відповідно до програми дослідження теми конкретної економіки.

Створення нової інформації полягає у проведенні спостережень і виборі оціночних критеріїв досліджуваних економічних процесів, а також збереженні та групуванні інформації. При цьому передбачається вивчення технологічних процесів, застосування прогресивних засобів виробництва, економічних видів сировини, використання досягнень технічного прогресу в управлінні виробництвом, впровадження нових методів і технічних засобів у плануванні, обліку і контролі виробничої та фінансово-господарської діяльності підприємств, корпорацій, галузі. Це дає змогу виявити позитивні і негативні фактори, що впливають на функціонування об'єкта дослідження, та визначити, якими критеріями їх вимірювати.

Збір і групування інформації в дослідній та завершальній стадії використовують для характеристики досліджуваних процесів, виявлення закономірностей і тенденцій їх розвитку. Згрупована інформація далі використовується і перетворюється відповідно до мети дослідження.

Перетворення інформації на ПЕОМ здійснюється згідно з методикою дослідження. Для цього використовують ділові і професійні ПЕОМ. Вони використовуються при створенні автоматизованих робочих місць (АРМ) економіста, бухгалтера, науковця та вивільнюють їх від рутинної обробки даних, розширюють можливості займатися інтелектуальною діяльністю.

Персональний доступ до ресурсів локальних і глобальних обчислювальних мереж розширює інформаційне забезпечення дослідника, дає змогу використовувати інформаційне моделювання у наукових

дослідженнях.

Алгоритмізація і постановка завдань є необхідними елементами модельного дослідження, що ґрунтується на декомпозиції моделі на підмоделі, пов'язані інформаційно між собою.

Алгоритмізація - це моделювання завдання для розв'язання на ПЕОМ, виконання науково-дослідних процедур у поточному загальноприйнятому режимі, що передбачає процес перетворення вихідних даних у пошуковий результат.

Алгоритм - це упорядкована сукупність елементів арифметичних і логічних операцій, записаних будь-якою вихідною мовою (математичні формули, структурна схема, запис універсальною алгоритмічною мовою), виконання яких дає змогу розв'язати відповідне завдання.

Постановка завдання - це формулювання вихідних посилань, потрібних для розв'язання завдання та опису його математичного змісту.

Розрізняють такі способи введення інформації в систему обробки на ПЕОМ для наукового дослідження:

- 1) клавійне, яке поєднує функції введення, обробки та управління програмними і апаратними засобами;
- 2) мовне;
- 3) скануюче введення інформації, що передбачає використання для системи обробки текстових і графічних документів, паперових носіїв;
- 4) сенсорне введення, що ґрунтується на використанні сенсорного екрана, за допомогою якого здійснюється безпосереднє введення інформації в ПЕОМ.

Виведення інформації при роботі з ПЕОМ може здійснюватися двома способами: пристрої видають користувачу результати роботи у формі відображення інформації на екрані символьного чи графічного дисплея або друкованого тексту, рисунка чи графіка.

Після створення перетвореної на ПЕОМ інформації виконується дослідження із застосуванням теоретичних та емпіричних методів, яке включає такі етапи, як доведення гіпотез; формування висновків і рекомендацій; науковий експеримент; коригування попередніх висновків і результатів дослідження; оприлюднення проміжних висновків і пропозицій; узагальнення, апробація і реалізація результатів дослідження.

Доведення гіпотез - приведення зібраної інформації у систему, яка підтверджує наукове передбачення, що досліджується, або спростовує його.

В зв'язку з цим виникають нові робочі гіпотези, яким дослідник повинен дати оцінку.

Формування висновків і рекомендацій є попереднім узагальненням результатів доведення гіпотез, обиранням методів перевірки достовірності і обґрунтованості цих результатів.

Науковий експеримент - перевірка попередніх результатів дослідження способом їх апробації у конкретних економічних умовах або їх моделюванням у лабораторних умовах з використанням ПЕОМ.

Коригування попередніх висновків і результатів досліджень здійснюється шляхом внесення виправлень до попередньо сформованих висновків і рекомендацій на основі системи доказів та відповідно до результатів проведеного експерименту.

Оприлюднення проміжних висновків і пропозицій проводиться через повідомлення, доповіді на семінарах та конференціях, публікацію статей за наслідками дослідження окремих питань, розділів.

Узагальненням результатів дослідження є літературний виклад їх у вигляді звіту про виконану науково-дослідну роботу, дисертації, студентської науково-дослідної роботи та інших форм подання завершеної наукової продукції. При цьому визначають призначення продукту інтелектуальної праці та напрями його використання. Якість виконаної роботи визначають апробацією.

Апробація включає в себе колективне обговорення виконаного дослідження на науково-технічних нарадах, його рецензування і експертизу, оприлюднення кінцевих результатів у спеціальних журналах, реферативних збірниках, а також у виступах дослідників на науково-практичних конференціях. Крім того, результати дослідження апробуються зовнішнім рецензуванням, коли рецензентом виступає стороння установа.

Реалізація результатів дослідження здійснюється через дослідне впровадження їх у практику за участю замовника теми. При цьому

виявляються недоробки, які потім усуваються дослідником, коригується звіт про науково-дослідну роботу, оприлюднюються кінцеві результати дослідження. Реалізація результатів дослідження завершується складанням акту про впровадження за участю представників дослідника і замовника, а також здійсненням авторського нагляду за виробничим впровадженням результатів науково-технічних досліджень, захистом дисертації.

6.1. Загальні методи наукових досліджень

Оснoву дослідження складає вибрана дослідником методологія. В перекладі з грецької "методологія" означає вчення про структуру, методи і засоби діяльності. Головною метою методології є вивчення засобів, методів і прийомів дослідження, за допомогою яких набувається нове знання в науці. Розвиток методології науки пов'язаний з розвитком методів наукового пізнання дійсності.

В усіх галузях науки та на всіх етапах наукового дослідження використовується діалектичний метод. Цей метод визначає шляхи будь-якого наукового дослідження. Він дозволяє дослідити всі явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості та історичному розвитку.

Методи наукових економічних досліджень поділяють на дві групи: загальнонаукові та спеціальні методи.

До загальнонаукових методів дослідження відносять методи, що використовуються в окремих галузях науки та на окремих етапах дослідження. Вони поділяються на емпіричні, емпірико-теоретичні та теоретичні. Такий поділ загальних методів дослідження пов'язаний з існуванням двох рівнів пізнання світу: емпіричного, пов'язаного з чуттєвим знанням людини (через відчуття, сприйняття, уявлення), і теоретичного, пов'язаного з науковим знанням теорії (через вивчення теоретичних надбань в різних галузях науки). Емпіричне пізнання дає основу для теоретичного і навпаки. Наприклад, для формулювання певних теоретичних узагальнень (висновків) спочатку необхідний збір інформації, який відбувається емпірично. Далі дослідник, спираючись на відповідні дані, що мають емпіричний характер, опрацьовує їх аналітично і видає систематизовані результати у вигляді певної теорії.

До емпіричних методів наукових досліджень відносять: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент.

Спостереження - це систематичне і цілеспрямоване сприйняття об'єкту, при якому дослідник не втручається в поведінку об'єкта, а лише фіксує його властивості.

Порівняння-це встановлення подібностей чи розбіжностей об'єктів та властивостей, що здійснюється як за допомогою органів чуття, так і з використанням спеціальних пристроїв.

Під вимірюванням розуміють визначення числового значення деякої величини за допомогою одиниць виміру шляхом порівняння її з еталоном.

Експериментом вважають вивчення об'єкту, що спирається на активний цілеспрямований вплив на об'єкт штучно створених дослідником умов. Експеримент може проводитись з метою визначення нових якостей об'єкту (дослідницький експеримент); перевірки правильності теоретичних положень (перевіряючий експеримент); демонстрації явища (демонстраційний чи ілюстративний експеримент).

До емпірико-теоретичних методів відносять: абстрагування; аналіз і синтез; індукцію і дедукцію; моделювання; історичний підхід; логічний підхід.

Під абстрагуванням розуміють відхилення несуттєвих думок, властивостей, зв'язків і відносин реальних об'єктів і, одночасно, виділення однієї з декількох сторін. Розрізняють наступні види абстрагування: ототожнювання, ізолювання, конструктивізація.

Аналіз і синтез - комплексний метод дослідження, що базується на послідовному розчленуванні об'єкту на елементи чи властивості (аналіз) та з'єднанні окремих його частин в єдине ціле (синтез).

Індукція і дедукція спрямовує процес пізнання від окремого до загального (індукція) і від загального до конкретного (дедукція).

Моделювання - це процес вивчення об'єкту через пристрої (елементи моделі), що моделюють його поведінку, з перенесенням знань з моделі на оригінал. Моделювання буває фізичне, графічне, аналогове, економіко-математичне, комп'ютерне та ін.

Історичний і логічний підходи використовуються комплексно для дослідження історії економічного об'єкта чи явища та виділення суті історичного процесу розвитку об'єкту чи явища.

До теоретичних методів наукових досліджень відносять узагальнюючі методи (сходження від абстрактного до конкретного; ідеалізація; формалізація; аксіоматичний метод) та часткові методи (визначення, опис, інтерпретація).

Сходження від абстрактного до конкретного - це метод пізнання в русі думки від абстрактних визначень конкретного об'єкту, отриманих в результаті його розчленування і опису за допомогою понять, до конкретного цілісного знання про об'єкт. Теорію, що описує діяльність підприємства взагалі, можна розуміти як абстрактне уявлення про об'єкт - підприємство, а розрахунки кількісних і якісних показників діяльності визначеного конкретного підприємства розуміють як конкретне. Для оцінки і аналізу

діяльності конкретного підприємства необхідно спиратись на теоретичні знання, які є абстрактним описом об'єктивної реальності. Застосування даного методу полягає у співставленні теорії як абстрактного опису і практики як конкретного опису об'єкту дослідження та відповідно формулювання в результаті цього висновків.

Ідеалізація - це вид абстрагуючої діяльності, пов'язаний з утворенням і вивченням ідеальних об'єктів, що наділяються нереальними, неіснуючими властивостями.

Формалізація - метод вивчення економічного процесу шляхом відображення його змісту і структури в знаковій формі. Наприклад, показник продуктивності праці визначається як:

$$\text{ПП} = \frac{\text{ОД}}{\text{Г}}$$

де ПП - продуктивність праці одного працівника, тис.грн./чол., ОД - загальний обсяг діяльності підприємства, тис.грн., Г - середньоспискова чисельність працівників підприємства, чол.

Аксіоматичний метод передбачає виділення знань за певними логічними правилами, виходячи з ряду тверджень, що приймаються без доказів. Він найбільш поширений в математичних науках.

Під визначенням розуміють формулювання особливостей об'єкту дослідження, специфічних способів його пошуку.

Описом є фіксація результатів дослідження на основі певної системи визначень.

За допомогою інтерпретації формалізована система приводиться у відповідність певній змістовній теорії.

6.2. Спеціальні методи наукових досліджень в економіці

Всі спеціальні методи досліджень, що використовують в конкретних економіках (економіці торгівлі, економіці промисловості, економіці галузей та ін.) поділяють на окремі групи. Цей поділ здійснений у відповідності з

етапами проведення економічного дослідження.

Виділяють наступні групи спеціальних методів: методи збору інформації; методи обробки інформації; методи проведення аналітичної роботи; методи планових розрахунків і обґрунтувань; методи прогнозування.

До методів збору інформації відносять безпосереднє спостереження, опитування, фотографування, хронометраж.

Безпосереднє спостереження - це метод збору необхідної інформації шляхом обстеження досліджуваних явищ чи процесів. Найбільш поширеними його видами в економічних дослідженнях є статистичне та бухгалтерське спостереження. Через статистичне спостереження відбувається збір первинної інформації про господарські процеси, через бухгалтерське - реєстрація її в документах.

Вивчення окремих сторін об'єктів і процесів, що не відображені у звітності, здійснюється шляхом натурних обстежень.

Опитування як метод збору інформації передбачає її збирання шляхом реєстрації показників від осіб, що опитуються. Інформацію, яку отримують в процесі опитування, поділяють на соціально-економічну, товарознавчу, соціально-психологічну. В залежності від характеру інформації опитування бувають анкетні та опитування-інтерв'ю. За формою проведення розрізняють очні та заочні опитування. За частотою проведення - одноразові, періодичні та панельні (багаторазові опитування однієї і тієї ж групи).

Методи фотографування застосовують в дослідженнях економічних процесів, що відбуваються у виробничій сфері. Їх поділяють на такі різновиди: фотографія робочого дня, фотографія часу використання обладнання, фотографія виробничого процесу, маршрутна фотографія, самофотографія. Окремо виділяють такий метод як хронометраж. Дані методи використовують для збору інформації про рівень ефективності використання робочого часу на підприємстві. Така інформація дає можливість досліджувати можливості впливу зміни норм часу, рівня продуктивності праці, в цілому ефективність використання трудових та матеріальних ресурсів.

До методів обробки інформації відносять групування, розрахунок відносних і середніх величин, показники варіації, розробку таблиць, графічний метод, побудову динамічних рядів і розрахунок індексів.

Групування - це метод розчленування зібраної інформації на однорідні групи за суттєвими ознаками. Воно може бути типологічним, структурним, аналітичним, ранжуванням.

В процесі економічних досліджень для порівняння певних економічних явищ і процесів використовують такі види відносних величин: структури, динаміки, виконання планового завдання, дотримання норм, порівняння, координації, інтенсивності.

Відносні величини структури - співвідношення частини і цілого. Вони характеризують склад сукупності та виражаються у формі частки або відсотку. Наприклад, відносна величина питомої ваги товарообороту з продовольчих товарів у загальній сумі товарообороту за певний період визначається як:

$$ПВ = \frac{\sum TO_{\text{прод.тов.}}}{\sum TO_{\text{заг.}}} \cdot 100$$

де ПВ - питома вага товарообороту з продовольчих товарів у загальній сумі товарообороту, %; $TO_{\text{прод.тов.}}$ - сума товарообороту з продовольчих товарів, тис.грн.;

TO - загальна сума товарообороту, тис.грн.

Відносні величини динаміки застосовуються для оцінки інтенсивності росту і обчислюються співвідношенням рівнів явища, що вивчається, за звітний та базовий періоди.

Шляхом порівняння фактичних і планових значень показників обчислюють відносну величину виконання планового завдання.

Середні величини дозволяють в процесі дослідження відобразити характерний рівень ознаки, притаманної усім елементам сукупності. Вони характеризують типовий рівень варіюючої ознаки.

Середня величина здатна відобразити в собі те, що спільне, характерне, що об'єднує всю масу елементів, тобто статистичну сукупність. За допомогою середніх величин можна здійснити порівняльний аналіз кількох сукупностей, дати характеристику закономірностей розвитку економічних явищ та процесів. Розрізняють такі види середніх величин: середня арифметична, середня геометрична, середня квадратична, середня гармонійна, середня хронологічна, середня структурна (мода і медіана). Вибір виду середньої ґрунтується на тому, що являє собою загальний обсяг варіюючої ознаки.

Показники варіації в економічних дослідженнях визначають для встановлення тісноти зв'язку зміни показника і зміни фактора, що на нього впливає. Їх розраховують в тому випадку, коли даний зв'язок незакономірний, тобто стохастичний, нефункціональний. Варіація будь-якої ознаки означає різноманітність значень певного показника в сукупності. Для виміру і оцінки варіації використовують наступні показники: розмах варіації

(різниця між найбільшим і найменшим значенням ознаки), середнє квадратичне відхилення, коефіцієнт варіації, дисперсія.

Для систематизованого викладу отриманих в процесі дослідження абсолютних, відносних та середніх величин застосовують розробку аналітичних таблиць. Вони бувають прості, складні та комбіновані. Аналітичні таблиці є розповсюдженим методом обробки інформації в економічних дослідженнях.

Графічне зображення економічних даних здійснюється за допомогою геометричних площинних даних: крапок, ліній, площин, фігур та їх комбінацій. За загальним призначенням графічні зображення поділяють на аналітичні, ілюстративні та інформаційні. За функціонально-цільовим призначенням розрізняють графіки групувань, рядів розподілу, графіки рядів динаміки, графіки взаємозв'язку і графіки порівняння; за видом поля - діаграми і статистичні карти; за формою графічного образу - крапкові, лінійні, площинні, просторові і зображувальні.

Індекси - це відносні величини порівняння складних статистичних сукупностей та окремих їх одиниць. Розрізняють індивідуальні та загальні індекси. Індивідуальні індекси відображають зміну окремих одиниць досліджуваної сукупності, а загальні - узагальнені результати зміни всіх одиниць досліджуваної складної сукупності.

До методів проведення аналітичної роботи відносять метод порівняння, метод елімінування, метод балансового зв'язку, кореляційно-

регресійні методи.

Метод порівняння є найбільш поширеним та застосовуваним в економічному аналізі. При використанні даного методу важливо виділити базу порівняння і показник, що порівнюють (оцінюють). Результатами порівняння є показники виконання плану, динаміки, структури, абсолютних відхилень. В процесі здійснення аналітичних розрахунків важливо встановити причини певних відхилень. Для цього в економічних дослідженнях використовують факторний аналіз. Факторний аналіз передбачає застосування методів елімінування.

Елімінування - це абстрагування від впливу певної групи факторів і одночасне виділення розрахунків іншої групи факторів. Наприклад, при дослідженні зміни товарообороту методом абсолютних різниць, враховують вплив на нього таких факторів, як чисельність працівників і продуктивність праці одного працівника, та абстрагуються від впливу

всіх інших факторів на зміну товарообороту: $ATO = TO_x - TO_0 \quad ATO\{г\} = Ag - Bo \quad ATO(B) = AB - Г]$

де АТО - зміна товарообороту за певний період;

ТОї, ТОО - товарооборот відповідно за звітний і базовий період;

АТО(г) - зміна товарообороту під впливом зміни чисельності працівників;

Аг- зміна чисельності працівників;

Bo - продуктивність праці одного працівника в базисному періоді;

АТО(В)- зміна товарообороту під впливом зміни продуктивності праці;

AB - зміна продуктивності праці;

г- чисельність працівників у звітному періоді.

Метод балансового зв'язку застосовують у тому випадку, коли між досліджуваними показниками існують балансові зв'язки. Наприклад, показники роздрібного товарообороту взаємозв'язані балансово, їх залежність зображається у вигляді виразу:

$$Зп + Н = Р + Зк,$$

де Зп, Зк - товарні запаси на початок і кінець періоду;

Н - надходження товарів;

Р - реалізація товарів.

Методи кореляційно-регресійного аналізу використовуються для визначення щільності зв'язку між досліджуваними явищами.

/до методів планових розрахунків і обґрунтувань відносять балансовий метод, метод техніко-економічних розрахунків, метод варіантних наближень, програмно-цільовий метод.

Застосування балансового методу та методу техніко-економічних розрахунків у процесі планування доцільне тоді, коли маємо справу із плануванням використання ресурсів. Наприклад, балансовий метод застосовується при плануванні використання трудових ресурсів (баланс трудового потенціалу області, баланс кадрів підприємства, баланс праці).

Поширено застосування даного методу і при плануванні товарного забезпечення у торговельній діяльності.

Метод техніко-економічних розрахунків пов'язаний із використанням при плануванні технічних властивостей певного

технологічного процесу. Так, даний метод застосовується при плануванні товарних запасів в торговельній діяльності з окремих груп товарів.

Методи варіантних наближень, а також програмно-цільовий метод використовують при плануванні функціонування складних економічних систем, яким властива характеристика багатofакторності.

До методів прогнозування відносяться метод експертних оцінок, метод екстраполяції, методи економіко-математичного моделювання.

Метод експертних оцінок базується на формалізації методів емпіричного пошуку оптимальних умов функціонування економічної системи, які використовують людський досвід та інтуїцію. Для прогнозування багатовимірних статистичних сукупностей застосовують метод екстраполяції^ методи кореляції, регресії, спектральний, компонентний та факторний аналіз.

Методи економіко-математичного моделювання застосовують як в процесі планування економічної діяльності, так і в її прогнозуванні. Вони лежать в основі всіх математичних методів, що застосовуються в економіці. В загальному суть цих методів зводиться до формалізації і моделювання складних економічних процесів за допомогою математичного апарату та логіки.

На основі вибору методів для здійснення окремих етапів дослідження визначається загальна методика дослідження - сукупність методів і прийомів, необхідних для його проведення.

7.1. Поняття та класифікація інформаційного забезпечення наукових досліджень. Роль і функції інформації

Основою будь-якого наукового дослідження є інформація -сукупність відомостей (повідомлень, даних), яка визначає міру наших знань про ті чи інші явища, події та їх взаємозв'язки. Дане визначення використовується у широкому розумінні слова. У вузькому розумінні інформація - це відомості, які є об'єктом обробки, передачі і зберігання. Інформація є основним

поняттям кібернетики - науки про загальні закономірності в процесі управління та передачі інформації.

Якість та ефективність інформації у науковому дослідженні визначається за такими критеріями: цілеспрямованість, цінність, своєчасність, достовірність, достатність і комплексність (повнота), швидкодіяльність, дискретність, неперервність, періодичність надходження, детермінований характер, доступність (зрозумілість), спосіб і форма подання.

Перш за все, дослідник повинен встановити цільове призначення інформації, оскільки одна і та ж інформація може використовуватися для різних цілей: створення нових концепцій, встановлення і вирішення проблем пошуку тощо. Цінність інформації визначається економічним ефектом, який дає її використання. Практичним завданням, що стоїть перед дослідником, є визначення того, яка інформація йому необхідна. Разом з тим, потрібно виключити надлишкову інформацію, яка не має прямого відношення до об'єкту дослідження.

Всі елементи дослідницької діяльності тісно пов'язані із збереженням, переробкою і зберіганням інформації (рис.7.1).

Інформацію класифікують за різними ознаками:

Рис. 7.1 Зв'язки дослідницької інформаційної діяльності

За ступенем наукової новизни розрізняють:

а) нову інформацію, що відображає новизну запропонованого рішення теоретичного або практичного завдання;

б) релевантну, яка раніше містилась в аналогах (наприклад, в методичних вказівках).

За призначенням виділяють:

а) повідомлювальну інформацію, що отримана в процесі дослідження;

б) управлінську інформацію, яка необхідна для прийняття управлінських рішень.

За тривалістю періоду, протягом якого інформація зберігає свою актуальність і використовується для прийняття рішень, інформацію класифікують на:

а) теоретичну (наукову) інформацію - це результати фундаментальних чи прикладних наукових досліджень в різних областях, які широко використовуються у виробництві та управлінні;

б) стратегічну - інформація, що зберігає актуальність протягом тривалих періодів (10-15 років): довготривалі плани і прогнози, дані про повільно змінювані об'єкти, проектно-конструкторська документація;

в) тактичну (кон'юнктурну) - інформація з періодом актуальності

2-3 роки і менше;

г) оперативну - інформація, що актуальна в межах одного циклу оперативного управління.

Залежно від об'єкту, який відображає інформацію, вона буває:

а) природньонаукова - характеризує зв'язки між природними об'єктами;

б) техніко-технологічна - відображає взаємозв'язки між предметами природи, які стосуються технології та технічних засобів;

в) економічна - розкриває відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання;

г) соціально-політична - інформація про соціальні, політичні, ідеологічні відносини між людьми.

Залежно від того, що в об'єкті відображається, інформація буває наступних видів:

а) законодавчі акти, документи уряду, положення, інструкції різних органів управління;

б) дані демографічних та соціологічних досліджень;

в) матеріали економічних теорій;

г) дані про рівень розвитку техніки, технології і тенденції їх розвитку;

д) інформація про господарські зв'язки; є) інформація про процеси виробництва; є) інформація про фактори виробництва; ж) інформація про макроекономічні процеси.

В сучасних умовах, із посиленням вимог до обґрунтованості наукових досліджень, зростає і роль інформації. Роль інформації важлива на всіх етапах дослідження: при виборі і конкретизації теми, вивченні історії питання, створенні гіпотези і т.д. Але найбільшу роль відіграє інформація у формуванні змісту майбутньої роботи. Залежно від складу та якості зібраної інформації може змінюватись не тільки план роботи, але і напрямок самого дослідження. В зв'язку з цим не будь-яка інформація може бути корисна для даного дослідження. Саме тому відбір найбільш значущої для даного дослідження інформації, вміння визначити її місце в ньому - необхідні умови правильного вибору змісту інформації.

Основна роль інформації в дослідженнях полягає в тому, щоб виключити суб'єктивні висновки, дати можливість отримати оптимальне рішення проблеми. Рівень наукових досліджень залежить від достовірності, ступеня використання інформації і здатності дослідника переробити отриману інформацію. Детальніше дослідження цих зв'язків потребує вирішення питання про те, які функції повинна виконувати

інформація. Такими функціями є інформативна, стимулююча та орієнтуюча.

Суть інформативної функції полягає в тому, щоб дати знання, відомості про той чи інший об'єкт і предмет дослідження. Реалізація стимулюючої функції дозволяє привести дослідників до нової постановки питання, нового його вирішення, з тим, щоб вдосконалювати практику. Орієнтуюча функція відображається у положеннях, нормах, цільових настановах, які дослідники сприймають як обов'язкову суспільну регламентацію, щоб в найкоротший термін досягти необхідних наукових результатів. Всі функції інформації взаємопов'язані і в поєднанні сприяють розвитку творчості у дослідній діяльності.

7.2. Економічна інформація, її класифікація та призначення у науково-дослідному процесі

У наукових дослідженнях з проблем економіки використовується в основному економічна інформація. Вихідними джерелами наукової

економічної інформації виступають документи (в тому розумінні, в якому це поняття використовується в інформації), тобто будь-які предмети, які використовуються в економічних дослідженнях. В найбільш загальному вигляді джерела інформації можна класифікувати на такі групи:

документи уряду і органів влади;

нормативні матеріали;

фінансові звіти та статистичні матеріали;

планові, облікові, контрольні і аналітичні дані;

архівні матеріали;

матеріали анкетних обстежень та особистих спостережень;

матеріали конференцій, симпозіумів, нарад;

наукові документи (літературні джерела). Науково-теоретичною та методологічною базою наукових досліджень в економіці є документи уряду і органів влади з питань господарювання в умовах формування ринкових відносин. В першу чергу сюди відносяться нормативні документи.

Всі нормативні матеріали залежно від джерела можна згрупувати таким чином: Укази Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, органів управління. За характером і галузевою приналежністю ці нормативні матеріали поділяються на відомчі і міжвідомчі. В нормативних матеріалах містяться дані, які визначають генеральний

напрямок в розвитку народного господарства, його окремих комплексів: агропромислового, промисловості, будівництва та ін. Знання генерального напрямку дозволяє правильно визначити об'єкт дослідження, цільовий напрямок науково-дослідних робіт. Серед нормативних джерел важливе значення мають міжвідомчі положення, в яких містяться методичні вказівки для декількох галузей.

Важливим джерелом інформації при проведенні наукових досліджень є звітні і статистичні матеріали.

Звітні матеріали - це система форм і показників. Звітні показники побудовані стосовно до вимог системи управління. Вони характеризують результати роботи окремих ланок народногосподарського комплексу. В

даний час існує близько 500 форм оперативної, статистичної та бухгалтерської звітності.

Оперативні матеріали оформляються безпосередньо при виконанні господарських операцій і містять реквізити, виходячи із завдань та методологічних вимог бухгалтерського обліку і статистики.

Статистичні матеріали покликані вирішувати завдання інформаційного відображення всього народного господарства та його ланок. Їх поділяють на три види: статистична звітність, огляди, збірники.

Матеріали бухгалтерського обліку дозволяють отримати інформацію про окремі підприємства та організації. Вони повністю ґрунтуються на даних оперативного обліку.

До планових, облікових, контрольних і аналітичних матеріалів відносяться: плани, прогнози економічного і соціального розвитку підприємства, розрахунки по обґрунтуванню потреби в сировині, кадрах, фонду заробітної плати та ін., баланс, первинні документи по обліку господарської діяльності, бухгалтерська і статистична звітність про роботу підприємства, об'єднання тощо.

В тих випадках, коли статистика і облік не можуть прямо спертися на первинні документи, вони організовують спеціальні анкетні обстеження суцільні, вибіркові та монографічні.

Одним із найважливіших видів джерел дослідження є літературні і, насамперед, наукові документи. Науковий документ - це матеріальний об'єкт, який містить наукову інформацію з певною логічною завершеністю і призначений для її зберігання, передачі і використання. Сукупність наукових документів складає науково-технічну літературу. Це -матеріальна форма існування науки.

Носіями інформації можуть бути різні наукові документи, книги (монографії, підручники, навчальні посібники), періодичні видання (журнали, бюлетені, праці інститутів, наукові збірники), нормативні документи (стандарти, будівельні норми і правила, технічні інструкції, вказівки тощо), каталоги й прейскуранти, патентна документація (патенти, авторські свідоцтва), звіти про науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, інформаційні видання (збірники НТІ, аналітичні огляди, інформаційні листки, експрес - інформації, виставочні проспекти та ін.), переклади іноземної науково-технічної літератури, матеріали науково-технічних і виробничих нарад, дисертації та автореферати, виробничо-технічна документація організацій (звіти, акти приймання об'єктів в експлуатацію та ін.).

Наукові документи поділяються на:

- 1) первинні, які містять безпосередні результати наукових досліджень, нові наукові відомості (книги, статті, брошури, монографії, дисертації);
- 2) вторинні, які містять результати аналітично-синтетичної та логічної переробки наукової інформації первинних документів (інформаційні видання, каталоги, картотеки, бібліографічні видання і довідкова література).

Первинні документи можуть бути публіковані і неопубліковані. Публіковані документи - це твори друку, які пройшли редакційно-видавничу обробку і призначені для передачі інформації, що міститься в них (книги, брошури, монографії, періодичні видання, науково-технічна документація). Первинні неопубліковані документи - це науково-технічні звіти, дисертації, депоновані рукописи, інформаційні карти, конструкторська інформація, препринти тощо. Як правило, неопубліковані роботи представляють у рукописах або розмножують у невеликій кількості примірників.

Залежно від способу представлення вся інформація, що міститься в наукових документах, поділяється на сигнальну, релевантну, бібліографічну і нову (основну).

До сигнальної інформації відносяться: титульний лист, анотація, заголовки, зміст та ін. Вона допомагає досліднику зорієнтуватись у змісті наукового документу.

Релевантна інформація міститься у тексті, примітках, авторських виступах і роз'яснює окремі положення.

Бібліографічна інформація - це перелік використаних автором літературних джерел з вказанням автора, назви його праці, місця видання, видавництва і року видання.

Новою (основною) інформацією є безпосередній зміст роботи, нові положення, висунуті автором, система доказів, правила, формули.

7.3. Вибір об'єкта обстеження та визначення системи показників, що підлягають збору в процесі спостереження

Організація збору практичної інформації в організаціях та підприємствах передбачає:

- 1) правильний вибір об'єкта обстеження;

2) обґрунтоване визначення системи показників, які підлягають збору в процесі спостереження;

3) розробку методик отримання певних показників;

4) правильне документальне оформлення даних обстеження. Об'єкт обстеження - це предмет чи явище дійсності, яке піддається

дослідженню з метою пізнання його суті, закономірностей розвитку і подальшого використання результатів пізнання в практиці. Об'єктами обстеження можуть бути продукти праці, процеси, явища, події в природі чи суспільстві, окремі сторони процесів пізнання, макети чи моделі, які відтворюють суттєві сторони досліджуваних предметів і явищ, або сукупність одиниць, які вивчаються. Одиниця сукупності - це складовий елемент об'єкту спостереження, який є носієм досліджуваних ознак.

Процес відбору об'єкта обстеження пов'язаний із значними трудовими затратами і є досить складним. Від правильно вибраного об'єкта обстеження залежить цілеспрямованість та результативність наукового обстеження. Тому ефективна науково-дослідна робота передбачає певні особливості об'єкта обстеження, які повинні полягати в наступному:

1. Наявність непізнаних властивостей об'єкта на момент виникнення проблемної ситуації.

2. Динамічність об'єкта обстеження: наукове дослідження не може привести до остаточного вияву і вивчення властивостей об'єктів, що пов'язане з відносним характером всіх знань та їх неперервною мінливістю. Тому важливо на початку наукової роботи чітко визначити умови відбору властивостей об'єкту.

3. Подільність об'єкта обстеження: будь-яка науково-дослідна робота може бути поділена на окремі, більш дрібні частини, питання яких виконуються по окремих стадіях та етапах.

4. Спадковість об'єкта обстеження. В процесі дослідження виникають нові проблеми, тому результати будь-якої наукової роботи слід оцінювати за складом сформульованих нових проблем і вимог до вихідних умов їх вирішення.

Основний обсяг інформації під час написання курсових, дипломних, магістерських наукових робіт студенти збирають, як правило, в організаціях і підприємствах. Саме в цьому випадку вихідна інформація найбільш підпорядкована меті та завданням їх досліджень. За широтою і глибиною

інформації це джерело значно перевищує інші. В якості об'єкта дослідження вибирають підприємство (організацію), яке працює в нормальних умовах, тобто не виступає і відстаючим, і самим передовим. Окремі наукові студентські роботи виконуються на підставі визначення сукупності підприємств (організацій). Відбір цих підприємств (організацій) відбувається вибіркоким шляхом.

Основна ідея вибіркового методу полягає в тому, що відбирається частина з цілого, яка називається вибірковою сукупністю. Вся сукупність, що вивчається і з якої відбувається вибір деякого числа одиниць (вибірки), називається генеральною сукупністю.

Вирішуючи питання про застосування вибіркового методу, дослідник повинен дотримуватися вимог забезпечення достатньої кількості і якості показності (репрезентативності) об'єктів обстеження. Під репрезентативністю розуміють відповідність характеристик вибіркової сукупності характеристикам генеральної сукупності. Кількісні похибки репрезентативності виникають внаслідок нелогічного характеру обстежень, тобто відбір одиниць не повністю відтворює генеральну сукупність. Вибірка може здійснюватися способом повторного або безповторного відбору.

Проводити розрахунки дисперсії по всій генеральній сукупності досить складно. Тому розрахунки дисперсії при наявності даних про середнє арифметичне значення ознаки, що вивчається, можна проводити за даними не всієї сукупності одиниць обстеження, а лише її частини.

Коефіцієнт довіри (t) залежить від ймовірності, за якою можна стверджувати, що гранична похибка (Δx) буде гарантована в заданих межах. Чим більше значення коефіцієнта довіри, тим вища ймовірність того, що гранична похибка буде гарантована в більшій чисельності одиниць обстеження. Гранична похибка вибирається довільно, тобто залежно від характеру і ступеня необхідної точності інформації. Наприклад, при формуванні вибірки для збору інформації про продаж товарів можна отримати граничну похибку до 10%, а коефіцієнт довіри рівний 2.

Основними способами відбору одиниць із генеральної сукупності є наступні.

Випадкова вибірка - найпростіший вид вибірки, який складає основу більш складніших методів обстеження. Для отримання випадкової вибірки матеріал, що вивчається, спочатку поділяють на одиниці відбору, потім із всієї сукупності цих одиниць у випадковому порядку відбирають необхідне число одиниць. При випадковому відборі кожна одиниця має однаковий шанс потрапити у вибірку.

Механічна вибірка заснована на механічному відборі. При цьому одиниці сукупності (групи, магазини, підприємства, організації) попередньо розміщують в списку у певному порядку, наприклад, по мірі зменшення чи зростання якогось показника, а потім механічно відбирають одиниці через певний інтервал. Таким чином, сукупність ніби розбивається на частини, які складаються із однакової кількості одиниць і від кожної частини відбирається одиниця. Величина інтервалу знаходиться шляхом ділення числа одиниць генеральної сукупності на число одиниць, яке слід відібрати.

Типова вибірка базується на відборі одиниць для вибіркового обстеження не зі всієї генеральної сукупності в цілому, а з її типових груп,

утворених за якоюсь ознакою, що суттєво відрізняє одну групу від іншої. В межах кожної типової групи внаслідок випадкового чи механічного відбору виділяється певна кількість одиниць.

Серійна або гніздова вибірка являє собою такий спосіб відбору, при якому вибіркова сукупність утворюється шляхом виділення відразу цілих серій, а не окремих одиниць. У відібраних серіях обстежуються всі без винятку одиниці сукупності. Безпосередній вибір серій відбувається за допомогою випадкового або механічного відбору.

Крім кількісної показовості (репрезентативності) об'єкту обстеження слід забезпечити якісну показовість. Отримана на основі вибірки інформація повинна бути використана для характеристики всієї генеральної сукупності, розробки рекомендацій, спрямованих на досягнення кращих результатів діяльності, прогнозування окремих показників. Водночас, отримана інформація повинна охоплювати всі сторони діяльності об'єкта обстеження та вичерпно їх характеризувати.

При організації збору практичної інформації важливу роль відіграє обґрунтоване визначення системи показників, які підлягають збору. Будь-який показник дає кількісну характеристику тієї чи іншої діяльності, об'єкта, процесу і є результатом виміру або розрахунку. Взаємопов'язані показники, що всебічно характеризують об'єкт (процес, діяльність) згідно з метою дослідження, утворюють систему показників.

Показник складається із основи, якою завжди є числовий вираз. До основи дається основна ознака, яка вказує, до чого чи до кого відноситься основа (наприклад, 130 тонн, 15 тисяч км, 20 літрів і т.п.). Крім основної ознаки, можуть бути і уточнюючі ознаки: супутні та конкретизуючі (наприклад, 130 тонн вугілля, 15 тисяч км пробігу автомобіля, 20 літрів бензину).

Ознаки які розкривають і характеризують основні показники, є обов'язковими, оскільки без них неможливо дати вичерпну характеристику числовому виразу або основі. Необов'язкові (приховані) ознаки не реєструють в повсякденній роботі і вони можуть не знаходити відображення в документах (наприклад, вологість цукру чи борошна, калорійність вугілля).

За виразом числової ознаки показники поділяють на абсолютні і відносні. Абсолютні величини у статистиці характеризують розміри, обсяги або рівні суспільних явищ та процесів в одиницях міри ваги, об'єму, довжини, площі, вартості. В торговельній діяльності абсолютні величини використовують для кількісної оцінки обсягу надходження і продажу товарів, стану товарних запасів, рівня цін та ін. Всі одиниці виміру абсолютних величин бувають натуральними і вартісними. Натуральні одиниці виміру в свою чергу бувають:

а) прості, які відповідають фізичним властивостям вимірюваних величин (кілограми, літри, метри);

б) складові (кіловат-години, тонно-кілометри);

в) умовні, що використовують для узагальнення даних про випуск однотипової продукції в різних одиницях місткості (наприклад, консерви обліковують в умовних банках масою нетто 400г) чи узагальнення даних по різних типах явищ з однаковим споживчим призначенням (наприклад, при згоранні 1 кг вугілля виділяється 7000 ккал енергії).

Найбільш універсальними є вартісні одиниці виміру (гривні, тисячі гривень), за допомогою яких можна виразити все і узагальнити у грошах. Всі абсолютні величини діляться на індивідуальні і узагальнюючі, їх можна отримати в процесі статистичного спостереження або в процесі статистичного зведення. Індивідуальні абсолютні величини отримуються в статистичному спостереженні при кількісній оцінці ознак, що вивчаються, у окремих одиниць сукупності. Узагальнюючі абсолютні величини вираховуються в процесі статистичного зведення та групування індивідуальних абсолютних величин.

Відносними величинами у статистиці є результати ділення двох вихідних величин, які характеризують те чи інше явище або процес. При розрахунку відносних величин можна порівнювати як однотипові, так і різнотипові величини, які взаємопов'язані між собою.

За стійкістю показники поділяють на постійні і змінні (разові). За призначенням вони бувають робочі і допоміжні, які є основою для розрахунку робочих.

За стадіями утворення показники діляться на первинні, проміжкові, зведені і результативні.

Збирання показників в організаціях і підприємствах проводиться в декілька етапів.

На першому етапі по кожному з питань, що вивчається, визначається коло необхідних показників та складається їх перелік. При цьому розрізняють показники вихідної інформації (індивідуальні) і аналітичні (узагальнюючі). Перелік показників визначається програмою дослідження.

На другому етапі всі вихідні показники по кожному питанню теми групуються до зведеного переліку. При цьому враховується повторюваність, взаємозв'язок і можливість отримання аналітичних (узагальнюючих) показників.

На третьому етапі по кожному показнику визначаються джерела інформації, які залежно від методу їх отримання, класифікують на наступні: статистична звітність і бухгалтерський облік, натурні обстеження підприємств, спеціальні (особисті) обстеження, матеріали обстежень інших авторів.

Методика збирання показників в кожному із перерахованих джерел інформації має певні особливості. Найменш трудомістким є збирання показників, що знаходяться в матеріалах статистичної звітності та бухгалтерського обліку. Збирання цих показників пов'язане з визначенням назви або номера форми звітності, книги обліку і номера відповідного рядка, періоду, за який відбувається збирання показників, одиниць виміру.

Збирання показників шляхом натурального обстеження підприємств пов'язане з визначенням типу будівлі, режиму роботи, кількості поверхів, розрахункових вузлів, тощо. При цьому період здійснення натурального обстеження повинен бути аналогічним періоду збирання показників статистичної звітності чи бухгалтерського обліку, а також слід забезпечити ідентичність одиниць виміру.

Досить трудомістким є процес збирання показників шляхом проведення спеціальних (особистих) обстежень, за допомогою яких можна отримати ніде не фіксовану інформацію. Наприклад, це - визначення уподобань покупців щодо певних товарів, затрати їх часу на здійснення покупок, кількість обслужених покупців в окремі години роботи магазину тощо. При цьому методика отримання таких показників включає: знаходження шляхів збирання показників (анкетні опитування, хронометражні заміри, фотографія робочого дня, кіно- або фотозйомка); класифікацію процесів, що вивчаються; визначення кількості спостережень.

Особливе місце в спеціальних обстеженнях займають анкетні або усні опитування покупців чи експертів (представників організацій та підприємств). З їх допомогою можна порівняно швидко нагромадити необхідну інформацію та отримати такі відомості, які іншим шляхом зібрати не можна. Найчастіше - це виявлення ступеня забезпеченості населення окремими видами товарів, виявлення факторів, що формують попит. Підготувати і успішно провести анкетне опитування можна при точному науковому підході до визначення завдання, яке буде вирішуватися за його допомогою.

Збирання показників за допомогою матеріалів обстежень інших авторів на перший погляд видається досить простим. Однак, воно вимагає ретельного перегляду і опрацювання літературних джерел, що теж пов'язано зі значними затратами часу дослідника.

7.4. Організація збору і документальне оформлення інформації

Збирання і відбір матеріалів для дослідження за значенням і трудомісткістю займають в ньому досить важливе місце. Багато хто з науковців небезпідставно стверджують, що збирання готової інформації по темі дослідження займає не менше, як дві третини від загального часу, використаного на її розробку.

Найбільш зручно і правильно починати збирати матеріали після того, як завершене попереднє ознайомлення з наявними джерелами інформації та історією досліджуваного питання, вияснений сучасний стан проблеми, виявлена вся література, що до неї відноситься, складена її бібліографія, розроблений попередній календарний план науково-дослідної роботи.

При збиранні матеріалів наукового дослідження треба точно і неухильно дотримуватися таких основних принципів, як цілеспрямованість, сумлінність, всебічність.

Науковець в жодному разі не повинен відхилятися від тієї мети, яку він поставив у своєму плані. Всі інші факти слід відкладати до закінчення роботи над темою. В той же час, ті факти, які суперечать гіпотезі теорії, треба сумлінно реєструвати та аналізувати. Ніколи не їх слід підтасовувати на користь власної гіпотези, підганяти факти чи складену попередньо теорію. Всебічність передбачає вміння бачити дійсність у всій її різноманітності й у всіх її суперечностях, не пропускати нічого, що відкривається під час спостереження чи досліду.

Користуючись даними принципами, дослідник за планом розробки теми науково-дослідної роботи здійснює інформаційний пошук. Як вже відмічалось, інформаційний пошук здійснюється і до, і після вибору теми дослідження. Його мета - аналіз інформації по темі, висвітлення стану питання (складання аналітичного огляду), уточнення при необхідності теми, обґрунтування мети і завдань наукового дослідження. Інформаційний пошук складається з наступних етапів: безпосереднього пошуку, відбору і опрацювання матеріалів.

Пошук і відбір матеріалів займає важливе місце як при виборі теми дослідження, так і після затвердження плану теми. Що стосується добору літературних джерел та складання бібліографії при виборі теми дослідження, то цей етап науково-дослідної роботи пов'язаний з первісним опрацюванням матеріалу. Після затвердження плану теми робота з

літературними джерелами продовжується, тобто дослідник приступає до їх глибокого вивчення й опрацювання. В процесі подальшого вивчення літератури науковець досить часто стикається з посиланням на нові для нього джерела. Тому йому доводиться вдаватися до додаткового пошуку і на наступних етапах науково-дослідної роботи. Однак, пошук матеріалу для розробки теми не може продовжуватися нескінченно. Для того, щоб звузити сферу пошуку, інформацію потрібно проаналізувати (опрацювати) і відібрати з неї найнеобхіднішу. Тому так важливо дотримуватися наступних правил відбору літератури:

- 1) ретельно вивчати бібліографію;
- 2) максимально добросовісно відноситись до добору матеріалів;
- 3) знайомитись з літературою не в прямому, а у зворотному хронологічному порядку;
- 4) систематично переглядати періодичну літературу, особливо, журнали;
- 5) значну увагу приділяти вивченню першоджерел;
- 6) самостійно аналізувати статистичні матеріали; 7) однаково ретельно вивчати як матеріал, що підтверджує концепцію дослідження, так і той, що їй суперечить.

Після опрацювання літератури слід звернутись до вивчення практики економіка торгівлі, промисловості, сільського господарства та інших Галузей народного господарства - прикладні галузі господарської діяльності, тому знання практики з будь-якого питання має тут важливе значення.

В процесі збирання матеріалу не можна повністю довіряти літературним джерелам, обмежуватись роботою лише в бібліотеці, в лабораторії кафедри. Дослідник повинен звернутись до вивчення досвіду практичної діяльності в умовах виробництва, в економічних відділах організацій, підприємств, установі Зв'язок теорії з практикою повинен здійснюватися з найбільшим ефектом ще задовго до впровадження результатів закінченого дослідження. Дослідник, який добре знайомий з практикою, врахує усі особливості технології економіко-аналітичної роботи.

Студенту слід ознайомитись з матеріалами, що відображають діяльність базового підприємства: постановкою економічної роботи, планами, прогнозами, звітами, довідками, пояснювальними записками, архівом, поточною перепискою, інструкціями, наказами тощо. Чим активніше він буде приймати участь у житті організації чи підприємства в період навчальних та переддипломних практик, тим ширшим стане його світогляд, а, отже, і ефективнішою буде розробка теми дослідження.

Центральне місце у збиранні матеріалу займає збирання фактів або фактографічної інформації. Факт або фактографічний матеріал - це щось реально існуюче і твердо встановлене: події, імена, назви, дати, кількісні і якісні показники, цитати та інше в економічних дослідженнях фактографічна інформація включає описування фактів господарської діяльності підприємств, організацій, установ тощо. До неї відноситься статистична, планова, нормативна, аналітична інформація про діяльність підприємств, об'єднань, галузей, народного господарства загалом.

Факти і фактографічна інформація - основа будь-якого наукового дослідження і економічного, зокрема. Остання формується в системі господарського обліку за допомогою методів статистичного, оперативного і бухгалтерського обліку, які передбачають суцільне та неперервне документування господарських процесів. Облік дозволяє не лише фіксувати факти господарської діяльності та накопичувати фактографічну інформацію, але й впливати на удосконалення цієї діяльності через систему управління. Дані обліку трансформуються у звітності, створюючи якісно нову фактографічну інформацію, яка узагальнюється в системі державної статистики і відображає результати соціально-економічного розвитку.

Збір та обробка фактографічної інформації підпорядковані головній меті економічного дослідження - розробці наукових рекомендацій з раціонального господарювання, виявленню резервів підвищення ефективності діяльності підприємств (організацій). Відповідно до даної мети критеріями методики використання фактографічної інформації в економічному дослідженні повинні бути обґрунтована достовірність наукових результатів, незаперечність фактів, їх вивчення у сукупності,

конкретність та дійсно наукова добросовісність їх інтерпретації. Тому ця методика включає такі процедури, як відбір даних, перевірку їх достовірності, дослідження і використання у системі доказів.

Відбір даних - це вибір показників, які характеризують об'єкт дослідження, відповідають його меті та завданням. Для їх пошуку на сучасному етапі досить часто використовують електронно-обчислювальну техніку.

Перевірка достовірності даних (по підприємству, організації, галузі, народному господарству) пов'язана з такими прийомами, за допомогою яких здійснюється групування і зведення інформації, що характеризує економічні явища. При цьому слід приділяти увагу вивченню вторинних даних про господарську діяльність.

Дослідження (обробка) даних, які згруповані в системі звітності усіх рівнів узагальнення, полягає у виявленні зведеної інформації про відхилення фактичних показників господарської діяльності підприємств чи організацій від планових (прогнозних). Для обґрунтування результатів дослідження здійснюється вторинне групування показників, отриманих при дослідженні розрахункових даних по кожному досліджуваному об'єкту. Аналітичні (розрахункові) дані про господарські операції беруть з носіїв (документів) бухгалтерського обліку та статистики.

В економіці підприємства конче потрібною частиною дослідження є старанно продумане особисте спостереження діяльності підприємств, установ чи організацій. Воно поживає та збагачує теоретичне вивчення звітів, статистичних матеріалів, друкованої літератури тощо/ Для організації збору матеріалів при особистому спостереженні можна застосовувати різні форми, що вимагають певного знання і досвіду: вибіркові обстеження, експертні оцінки, анкетні або усні опитування, фотографії робочого часу, кіно-, фото-зйомку тощо. Вони, звичайно, викладаються у підручниках зі статистики, маркетингу, і в даному разі немає потреби давати їх характеристику та оцінку.

У дослідній роботі велике значення мають особисті контакти зі спеціалістами, представниками суміжних дисциплін (професій), колегами. Особисті контакти - досить важлива умова підвищення ефективності наукової роботи. Вони можуть бути як усними, так і письмовими (переписування). Коли дослідник ділиться думками й планами з обізнаним фахівцем, він має можливість з'ясувати цілий ряд питань. Визнання ідей та думок підбадьорює його та заохочує до праці. У тих випадках, коли на місці немає відповідного фахівця, можна звернутися з письмовим запитом до відомих фахівців в інше місто. Необхідність стислого і чіткого викладення думки сприяє уточненню наукової позиції дослідника. Письмові контакти

забезпечують обмін досвідом та випереджують дублювання досліджень. Обидва види особистих контактів найбільш ефективні з особами, які працюють над тією ж чи сумісною темою. Переваги такого спілкування дають можливість отримати необхідну додаткову інформацію по досліджуваній темі, уточнити її, переосмислити і, при необхідності, змінити напрямок та окремі питання теми дослідження, здобути відомості, які іншим шляхом не можна отримати. В сучасних умовах контакти з фахівцями значно прискорюються через використання електронної пошти та інформаційних систем.

Зібрана інформація з різних джерел (література, практика, особисті спостереження і контакти) документально оформляється. За формою це можуть бути текстові, табличні, графічні (схеми, графіки, креслення), аудіовізуальні (звукозаписи), кінофільми, фотографії та інші документи. В економіці досить часто використовують табличні інформативні документи як зведені, так і роздільні, особливо, коли перелік показників, що вивчаються, невеликий. При великій кількості показників використовують декілька форм документів.

Документальне оформлення зібраної інформації слід здійснювати в такій послідовності. Спочатку виводяться показники, отримані з літературних джерел, потім - з форм статистичної звітності, бухгалтерського обліку та інших матеріалів діяльності базового досліджуваного підприємства, далі - показники його натурального та спеціального (особистого) спостереження і, нарешті, отримані при особистих контактах з фахівцями.

У зв'язку з досить великим обсягом оброблюваної інформації, її доцільно піддавати машинній обробці на ЕОМ. Це значно спрощує процес обробки інформації й знижує її трудомісткість. \

З метою зручності зберігання й використання всі види інформативних документів складають в певній послідовності по кожному обстеженому об'єкту і зберігають в окремих папках (файлах, дискетах). Папки номерують і складають реєстр матеріалів по темі дослідження.

7.5. Порядок обробки інформації в економічних дослідженнях. АСУ обробки інформації на ЕОМ та застосування їх у наукових дослідженнях

Зібрана інформація в процесі наукового дослідження підлягає ретельній обробці. Обробці підлягає весь зібраний матеріал від першої до останньої сторінки, - це і є первинна суцільна обробка матеріалу. Вона повинна передувати написанню тексту. З її допомогою можна уявити

загальну картину всієї роботи, створюючи тим самим сприятливі умови для написання тексту на відповідному науковому рівні.

Цей важливий етап науково-дослідної роботи складається з декількох стадій:

- 1) систематизація матеріалу;
- 2) оцінка придатності інформації;
- 3) перевірка достовірності і значущості інформації;
- 4) співставлення інформації;
- 5) побудова попередніх і остаточних висновків.

Спочатку слід систематизувати зібрану інформацію, тобто упорядкувати розрізнені факти, створити їх струнку систему відповідно до мети дослідження. Методичними прийомами систематизації є класифікація та типологія. Класифікація - це групування фактів у сукупності за кількісними ознаками, а типологія - за якісними ознаками. В процесі збирання інформації теж слід постійно здійснювати її систематизацію, тобто завжди перечитувати та розкладати матеріал відповідно до плану розробки теми. При цьому по мірі надходження інформації, вона повинна знаходити своє місце у певному параграфі роботи.

Первинна інформація економічного характеру після суцільного опрацювання підлягає статистичній або вторинній обробці. Сутність цієї обробки полягає у складанні таблиць, рядів, схем, графіків (кривих, діаграм, картограм), розрахунку середніх і відносних величин, показників варіації та дисперсії, кореляційних зв'язків при факторному аналізі. Таким чином, створюється нова інформація.

В процесі систематизації слід очистити інформацію від непотрібних і дублюючих та, особливо, помилкових матеріалів, тобто, оцінити придатність інформації з точки зору мети науково-дослідної роботи. При необхідності матеріал слід доповнити додатковими даними.

Вся нагромаджена і систематизована інформація повинна перевірятися за її достовірністю і значущістю. Оцінка достовірності інформації - особливо відповідальна стадія її обробки, яка вимагає високої кваліфікації дослідника. Одним із способів визначення достовірності зібраної інформації є її математична оцінка, яка може обмежуватися вибірковою перевіркою найвідповідальніших елементів - методик, формул, логічних міркувань. Всю недостатньо достовірну інформацію слід вилучити.

Основним методом побудови наукових висновків в процесі обробки інформації є співставлення даних. Дослідник в пошуках вирішення проблеми повинен порівнювати відомі факти в різних поєднаннях, доки якась комбінація не стане можливим рішенням. Таке рішення є попереднім висновком, який слід критично розглянути, щоб уникнути неправильного розв'язання проблеми. У зв'язку з цим, для отримання достовірних наукових висновків слід максимально зосереджуватись на досліджуваній темі і залучати максимальну кількість фактів та ідей, бути допитливим і зацікавленим, ефективно використовувати результати колективного обговорення зібраної інформації.

Наприкінці дослідник на підставі попередніх висновків, які часто значно розширюють джерела інформації чи, навпаки, відсікають непотрібні дані, підводить підсумок роботи і формулює остаточні висновки. Їх рекомендується формулювати ретельно, точно, не перевантажуючи обґрунтування цифровими даними. Остаточні висновки повинні бути стислими та змістовними. З їх допомогою читач повинен легко оцінити роботу, дослідник - ще раз її перевірити.

З метою удосконалення наукових досліджень відповідно до вимог ринку важливо використовувати АСУ обробки інформації на ЕОМ. АСУ обробки інформації - це людино-машинні системи, за допомогою яких • інформація автоматизовано збирається та обробляється. Технічною базою для її здійснення є персональні, універсальні і малі ЕОМ; обладнання для збирання, підготовки та попередньої обробки інформації; засоби зв'язку і попередньої обробки інформації; пристрої тиражування, комплектування і остаточної обробки документів, автоматизованого видавання документів та їх збереження.

Основними етапами обробки інформації на ЕОМ в АСУ виступають: збирання, передавання та підготовка до введення в ЕОМ первинної інформації; введення, нагромадження та обробка інформації; виведення та передавання результатів обробки інформації людині (досліднику).

Ефективність обробки інформації залежить від якості комплексу експлуатаційних програм та проектування усього циклу робіт з обробки інформації на ЕОМ. Так, зокрема за методом пакетної обробки певна кількість інформації об'єднується в пакет за ознакою дослідження і передається по каналах зв'язку за один сеанс. Дослідник ставить відповідні завдання, ЕОМ їх розв'язує і записує на запам'ятовуючому пристрої. Після повного розв'язання завдання або за спеціальним запитом дослідника (науковця) ЕОМ видає відповідь. Процедура обробки інформації

здійснюється стандартними засобами операційної системи, що значно її спрощує, прискорює та дає можливість науково обґрунтувати висновки та пропозиції.

Деякою специфікою відрізняється АСУ обробки інформації на ЕОМ у наукових дослідженнях. Послідовність її обробки включає такі етапи:

1. постановка завдань та складання алгоритму їх розв'язання, що повинен здійснювати науковець (дослідник);
2. розв'язання завдань і видавання обробленої інформації, за допомогою якої створюються можливості для доказу гіпотез стосовно конкретної ситуації;
3. виявлення причин недоліків та розробка рекомендацій щодо їх усунення;
4. написання та узагальнення висновків.

Виконання дослідником зазначених етапів обробки наукової інформації вимагає від нього доброго володіння методикою алгоритмізації та постановки завдань для їх наступного програмування та розв'язання на ЕОМ програмістами, системотехніками та іншими спеціалістами у цій галузі. Дослідник повинен глибоко вивчити інформаційне забезпечення АСУ обробки інформації, тобто усю наявну сукупність засобів, методів, пакетів прикладних програм побудови та обробки інформаційного фонду.

7.6. Проведення аналітичної роботи в науково – дослідному процесі

Оброблена інформація в економічних дослідженнях (науково-дослідному процесі) ретельно аналізується. Важливе місце відводиться економічному аналізу явищ і процесів.

Економічний аналіз - це система спеціальних знань, яка передбачає:

1. дослідження економічних процесів у їх взаємозв'язку;
2. розкриття тенденцій, темпів, пропорцій розвитку;
3. виявлення впливу позитивних та негативних факторів, кількісний вимір цього впливу;
4. наукове обґрунтування планових завдань, договірних зобов'язань, потенційних можливостей та об'єктивна оцінка їх виконання;

5. узагальнення передового досвіду, досягнень науки;
6. визначення невикористаних резервів та розробка відповідних управлінських рішень.

Систематичне та комплексне проведення економічного аналізу вимагає правильної організації аналітичної роботи. Раціональна організація аналітичної роботи передбачає розробку програми повного або часткового (тематичного) аналізу з відповідним обґрунтуванням мети, складу об'єктів, послідовності та строків розрахунків. Усі ці параметри будуть різними для завершального аналізу за результатами річної діяльності і для поточного за місяць чи оперативного за періоди робіт.

Далі визначають структурні підрозділи з конкретними виконавцями, що вестимуть аналіз, коло даних, що застосовуватимуться, методичні основи знаходження показників та прийомів опрацювання цифрових даних.

Важливою організаційною особливістю проведення аналітичної роботи є забезпечення комплексності і системного характеру, що означає охоплення всіх аспектів діяльності конкретного підприємства.

Економічний аналіз здійснюється в три послідовні організаційні етапи:

1. підготовчий, коли складається програма аналізу, добираються та перевіряються необхідні матеріали;
2. власне аналітичний, коли вивчаються кількісні і якісні показники господарської діяльності підприємства, виявляється ступінь виконання плану, динаміка розвитку господарської діяльності та причини відхилень від планових завдань;
3. оформлення результатів, коли підводяться підсумки аналізу і формулюються його основні висновки.

Проведення економічного аналізу передбачає необхідність дотримання певних принципів:

1. науковості: використання найновіших досягнень галузевих економічних наук, економіко-математичних методів та ЕОМ;
2. об'єктивності аналітичних висновків: дослідження реальних явищ і процесів у господарській діяльності, причинно-наслідкових взаємозв'язків за достовірними даними;

3. системності і комплексності: розгляд всіх явищ і процесів господарської діяльності як складових частин єдиної системи;

4. основної ланки - виділення тієї ланки, поряд з другорядними, яка є найбільш суттєвою для даного підприємства чи даного моменту розвитку;

5. конкретності та дієвості, тобто конкретної спрямованості і прив'язки до потреб економіки;

6. оперативності: чітке та швидке здійснення розрахунків виробничих процесів і негайне втілення в життя прийнятих за результатами аналізу рішень;

7. масовості: залучення до аналізу не тільки працівників економічно-фінансових служб, а й керівників і спеціалістів підприємства, його підрозділів.

Використання цих принципів при проведенні аналітичної роботи в науково-дослідному процесі є передумовою класифікації видів, факторів і показників економічного аналізу, що докладно викладено в курсі "Теорія економічного аналізу".

Загалом економічний аналіз дає багатий цифровий матеріал для узагальнення, виступає основою для формування висновків та конкретних пропозицій. Втілення їх у практику визначає необхідність виявлення резервів підвищення ефективності господарської діяльності підприємства за рахунок поліпшення використання ресурсів внаслідок впровадження певних заходів.

З метою логічного впорядкування і систематизації всієї роботи щодо пошуку господарських резервів в економічному аналізі їх прийнято класифікувати за рядом ознак.

За місцем зосередження та характером використання резерви поділяються на внутрігосподарські, галузеві, регіональні та народногосподарські. До внутрігосподарських належать резерви, що виявляються і можуть бути використані тільки на конкретному підприємстві чи у його підрозділі. Галузеві, регіональні та народногосподарські резерви об'єднують під назвою "зовнішні", тобто ті, які перебувають за межами підприємства.

За строками використання резерви поділяють на поточні і перспективні. Поточними є ті, що можуть бути реалізовані протягом даного року, а також при незмінних ресурсах. Перспективними є резерви, розраховані на тривалий період використання, пов'язані з додатковими вкладеннями, у тому числі капітальними.

За відношенням до планів та договорів резерви поділяються на втрати, допущені через невиконання завдань, та додаткові можливості, виявлені при виконанні цих завдань.

За характером впливу на результати діяльності розрізняють інтенсивні та екстенсивні резерви. Екстенсивні резерви реалізуються через залучення додаткових ресурсів (працівників, основних фондів). Інтенсивні резерви допомагають скорочувати витрати живої та уречевленої праці. Їх поділяють на наступні: скорочення витрат живої праці за рахунок використання досягнень НТП; економія уречевленої в основних фондах праці; скорочення матеріально-грошових видатків. Реалізація інтенсивних резервів забезпечує зростання продуктивності праці, фондівіддачі, економію витрат і збільшення прибутків та рентабельності.

За видами ресурсів виділяють резерви у використанні живої праці, предметів праці та засобів праці. Кожна з цих трьох груп включає заходи щодо поліпшення використання ресурсів, умов їх функціонування, підвищення якісних характеристик, ліквідації втрат, браку, вдосконалення організації виробництва.

Для систематизації та узагальнення всієї аналітичної роботи, спрямованої на виявлення та реалізацію господарських резервів, всі розрахунки здійснюють за напрямками і джерелами. При цьому враховують, що кожен вид резерву має властиві лише йому джерела, з них необхідно починати розрахунки. Для аналізу важливо і необхідно користуватися певними методичними засадами виявлення резервів. Найбільшого поширення набув спосіб порівняння фактичних даних різних організаційних структур між собою або з нормами чи нормативами.

У всіх випадках виявлення резервів слід проводити відповідну організаційно-економічну роботу, з'ясовувати, за рахунок чого окремі підприємства чи підрозділи досягають кращих результатів.

8.1. Систематизація результатів наукового економічного дослідження

Систематизація - це впорядкування набору інформації (зібраної, обробленої та проаналізованої) за певною структурою. Процес систематизації результатів наукового економічного дослідження полягає в приведенні зібраних і опрацьованих (проаналізованих) даних в послідовний науково-аргументований виклад.

Викладення матеріалу дослідження може нести форму спеціального звіту про науково-дослідну роботу, курсової роботи, дипломної роботи, звіту з практики.

Структура звіту про науково-дослідну роботу має такий вигляд:

1. Вступна частина.
2. Основна частина.
3. Додатки.

Вступна частина містить такі структурні елементи: титульний аркуш; список авторів; реферат; зміст; перелік умовних позначень, символів, скорочень і термінів. Титульний аркуш згідно зі стандартами повинен містити таку інформацію:

відомості про виконавця роботи - юридичну особу або фізичну особу;
повну назву документа;
підписи відповідальних осіб, включаючи керівника роботи;
рік складення звіту.

В списку авторів наводять ініціали та прізвища-авторів, їх посади, наукові ступені, наукові звання із зазначенням частини звіту, підготовленої конкретним автором.

Реферат - стисла характеристика змісту науково-дослідної роботи. Реферат повинен містити відомості про обсяг звіту, кількість його частин, кількість ілюстрацій, таблиць, додатків, об'єкт дослідження, мету роботи, методи дослідження, результати дослідження та їх новизну, ступінь впровадження, галузь застосування, рекомендації щодо використання результатів роботи, економічну ефективність, прогностичні припущення про розвиток об'єкту дослідження. Він може подаватись на мові оригіналу та іноземною мовою одночасно.

Зміст розташовують безпосередньо після реферату. До нього включають: перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів; вступ; послідовно перелічені назви всіх розділів та підрозділів звіту; висновки; рекомендації; перелік посилань; назви додатків і номери сторінок, які містять початок матеріалу.

Усі прийняті у звіті малопоширені умовні позначення, символи, одиниці, скорочення і терміни пояснюють у переліку, який вміщують безпосередньо після змісту.

Основна частина звіту містить наступні структурні елементи: вступ; суть звіту;

висновки;

... рекомендації;

перелік літератури.

У вступі коротко характеризують сучасний стан наукової проблеми, що досліджується, а також мету і актуальність даної роботи, її взаємозв'язок з іншими роботами.

Суть звіту - це викладення відомостей про об'єкт дослідження, котрі є необхідними й достатніми для розкриття сутності даної науково-дослідної роботи та її результатів. Як правило, основна частина складається із трьох частин: теоретичної (в ній здійснюється огляд теорії щодо теми, яка вивчається); аналітичної (в ній проводиться аналіз питань теми дослідження на практичному прикладі підприємств, організацій), узагальнюючої (в ній містяться пропозиції щодо досягнення основної мети дослідження, яка визначена в темі).

Висновки і пропозиції містять короткий та логічно-послідовний виклад результатів дослідження. Тут наводять оцінку одержаних

результатів роботи (негативних також), можливі галузі їх використання, народногосподарську, наукову, соціальну значущість роботи. Слід розрізняти третю складову основної частини звіту і висновки та пропозиції. У висновках формулюють узагальнення по всіх складових дослідження: як по теоретичній, так і по практичній частині. Зміст останньої складової основної частини містить узагальнення лише по практичній складовій основної частини.

Перелік використаної літератури викладається на мові, якою видане джерело, в алфавітному порядку перших літер прізвищ авторів чи назв книжок. Бібліографічний опис джерела наводять відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи. У додатках вміщують матеріал, який:

є необхідним для повноти звіту;

містить додаткові ілюстрації або таблиці;

не може бути послідовно розміщений в основній частині звіту через великий обсяг або способи відтворення;

може бути вилучений для широкого кола читачів, але є необхідним для фахівців даної галузі.

Додатки оформляються як продовження звіту. Кожний додаток починають з нової сторінки, поміщаючи посередині сторінки слово "Додаток" та велику літеру українського алфавіту, що позначає додаток. Кожний додаток повинен мати назву (заголовок).

8.2. Форми подання цифрового та ілюстративного матеріалу

Цифровий та ілюстративний матеріал використовують для наочності зображення інформації. Цифровий матеріал наукового звіту рекомендується оформляти у вигляді таблиць. Таблиці дають можливість співставити показники і виключають багаторазове повторення в тексті звіту однакових словосполучень.

Якщо у звіті тільки одна таблиця, то її не нумерують і слово "Таблиця" не пишуть. Таблиці слід нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу. Номер таблиці складається з номеру розділу і порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою (Таблиця 2.1). Якщо цифрові дані у будь-якому рядку таблиці не наводяться, то в ньому ставлять прочерк.

Кожна таблиця повинна мати змістовий заголовок, який розміщується під словом "Таблиця" над відповідною її формою. Слово "Таблиця" і заголовок починають з великої літери. Підкреслювати заголовок не рекомендується. Заголовки колонок таблиці повинні починатися з великих літер, підзаголовки - з малих. Ділити головку таблиці по діагоналі не припускається. Колонку "№ п/п" в таблицю включати не слід.

Таблицю необхідно розміщувати після першого згадування про неї у тексті. Якщо звіт містить невелику кількість сторінок тексту і велику кількість таблиць, доцільно розміщувати таблиці за порядком номерів у кінці тексту (у додатках). При перенесенні таблиці на наступну сторінку звіту головка таблиці повторюється. Якщо головка таблиці громіздка, допускається її не повторювати: в цьому випадку нумерують колонки та повторюють їх нумерацію на наступній сторінці. Слово "Таблиця" вказують один раз справа над першою частиною таблиці, над іншими частинами пишуть: "Продовження таблиці" із зазначенням номера таблиці. Структуру оформлення таблиці можна розглянути на рис.8.1.

Ілюстративний матеріал подається, як правило, у вигляді графіків, діаграм, карт-схем, схем, фотознімків.

Рисунки слід розміщувати відразу після посилання на них у тексті

Виконання плану виробництва взуття

Цех	Кількість пар		Відхилення від плану	
	план	факт	кількість	%
1	2	3	4	5
№1	500	515	+15	+3
№2	400	404	+4	+1
№3	600	540	-60	-10
Всього	1500	1459	-46	-3

Головка

Рядки (горизонтальні)

Змістовий заголовок таблиці

Заголовок колонок

Підзаголовки колонок

8.3. Бібліографічний опис джерел, використаних у науковому дослідженні

Заключним етапом оформлення наукового звіту є складання переліку використаних при дослідженні літературних джерел. Цей перелік оформляється на окремій сторінці і має тематичний заголовок: "Список використаної літератури".

Літературні джерела в списку розташовують в алфавітному порядку прізвищ авторів і перших слів заголовку твору. Авторів з однаковим прізвищем розташовують за алфавітом їх ініціалів, а праці одного автора розташовують за алфавітом перших слів заголовку.

Прізвища вітчизняних авторів, котрі публікувались на іноземній мові, а також прізвища закордонних авторів, що публікувались на українській мові, вказуються в тексті на мові видання.

Першочергово в списку подають опис законодавчих і нормативних джерел, доповідей керівників держави.

Структура розширеного бібліографічного опису книги включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); назва книги (без лапок); видання (перше не відмічається); з якої мови на яку здійснено переклад; під чиєю редакцією; том; частина; випуск; місце видання; назва видавництва; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності).

Структура бібліографічного опису статті в збірнику включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок статті; назва збірника (без лапок); під чиєю редакцією; том; випуск; місце видання; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності).

Бібліографічний опис журнальної статті включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок; назва журналу (без лапок); рік (тільки цифри); том, серія чи номер журналу; випуск; сторінки (якщо необхідно).

Наприклад:

1. Закон України. Про оподаткування прибутку підприємств. -К.: Україна, 1995.-4с.

2. МарцинВ.С.таін. Економіка споживчої кооперації. Підручник / В.С.Марцин, І.Т.Петрук, М.В.Панасюк; За ред. В.С.Марцина. - К.: Либідь, 1996.- 400с.

3. Вовчак О. Д. Нові підходи в оцінці ефективності інвестицій/ Торгівля, комерція, підприємництво: 36. наук, праць Львівської комерційної академії.-Львів: вид-во "Коопосвіта" ЛКА, 1999.-С.11-16.

4. Красовська О.В. Аналіз стану фінансування науково-технічних робіт в Україні в 2000 р. // Проблеми науки. - 2000. - № 7. - С.3

Матеріалами по створенню АСУ технологічних процесів, які затверджені урядовими органами, передбачаються кінцеві результати і порядок введення в експлуатацію розробок поетапно зі стадії технічного проекту в міру підготовки робочої документації і введення в експлуатацію технічних засобів, що забезпечують впровадження їх за черговістю технологічних процесів, які можуть самостійно функціонувати.

Впровадження завершених наукових досліджень являє собою застосування наукової продукції у практичному використанні (промислову експлуатацію).

Відповідальність за впровадження результатів науково-дослідної роботи лежить на організації-замовнику, а організація-дослідник зобов'язується брати безпосередню участь у виконанні робіт з дослідної експлуатації і введення об'єкта в дію. При цьому оформляється акт здавання-приймання завершеної науково-дослідної роботи по темі за участю представників замовника і виконавця. В акті встановлюють терміни виконання робіт, кошторисні і фактичні витрати, основні дані про виконавців, терміни початку і завершення робіт, апробацію результатів, патентування винаходів, якщо такі були, дані про опублікування статей, рефератів, монографій з виконаної теми. У постановній частині акта приймальна комісія зазначає, що науково-дослідна робота з теми завершена, приймається рішення щодо подальшого використання наукових результатів, а також зазначається місце впровадження, терміни та очікуваний економічний ефект.

Впровадження результатів завершених досліджень включає дослідне випробування розроблених методик, рекомендацій, інструкцій, техніко-економічних обґрунтувань, які мають прикладний характер. Дослідне випробування здійснює комісія, складена за наказом замовника і узгоджена з виконавцем. До наказу додається погоджена з виконавцем програма дослідних випробувань, якою визначаються строки проведення, умови перевірки, порядок виправлення недоліків.

У випадку потреби замовник розробляє методику здійснення дослідних випробувань, критерії оцінки отриманих результатів та готує документацію. Результати випробувань наукових розробок оформляють протоколом. Якщо виявлено недоробки, помилкові пропозиції і рекомендації, то виконавець вживає необхідних заходів щодо їх усунення. Після завершення доопрацювання пропозицій і рекомендацій комісія складає акт про впровадження результатів науково-дослідної роботи з виконаної теми, який затверджується керівництвом організації-замовника і виконавця. 120

В необхідних випадках за промисловою експлуатацією впроваджених результатів наукових досліджень може здійснюватись авторський нагляд науково-дослідною організацією. Порядок його здійснення встановлюється за домовленістю сторін.

Впровадження результатів завершеної науково-дослідної роботи в практику господарської діяльності підприємств, галузей фінансують ті організації, які його здійснюють.

8.5. Ефективність результатів наукових досліджень, їх критерії та оцінка

Економічна наука як сфера інтелектуальної праці специфічно бере участь у створенні і споживанні всього суспільного продукту і національного доходу. Критерієм її ефективності в кінцевому підсумку виступає підвищення продуктивності і економія всієї суспільної праці та ресурсів завдяки впровадженню досягнень науки в практику господарювання. Витрати на науку, так само, як і інвестиції, є вкладенням для забезпечення більш високого рівня споживання у майбутньому.

Ефект досліджень - це сукупність добутих наукових, економічних і соціальних результатів. Результат зіставлення ефекту із витратами на його досягнення характеризує ефективність досліджень.

Ефективність наукових досліджень економічного характеру виявляється тільки внаслідок взаємодії з іншими факторами економічного зростання: інвестиціями, робочою силою, освітою, інформацією та ін. Оцінка

економічної ефективності результатів наукових досліджень у прикладній економіці пов'язана з великими труднощами. Жодне економічне дослідження не породжує продукту якоїсь однієї науково-дослідної роботи. Крім того, визначають економічну ефективність не самої наукової продукції, а результату її використання, що суперечить принципу оцінки безпосередньо за кількістю виготовленої продукції.

Критерієм ефективності наукових досліджень є також наукова значущість виконаної роботи. Оскільки результати теоретичних досліджень дають знання, які можна використати пізніше, завдяки новим дослідженням прикладного характеру, то майже всі критерії і методи, які використовуються для оцінки прикладних і фундаментальних досліджень, не мають конкретного виміру. Тому виникають труднощі в оцінці ефективності теоретичних робіт. Здебільшого при цьому беруть до уваги кількість нових наукових принципів, які використовуються, законів, гіпотез, ідей, концепцій, теорій, наявність експериментального підтвердження

наукового результату, цитування цієї роботи, науковий напрям, до якого належить робота. Вивчаючи цитування роботи, з'ясовують галузь застосування результату теоретичного дослідження, ступінь впливу добутого результату дослідження на суміжні економічні науки.

Критерієм ефективності науково-дослідних робіт є і обсяг наукової продукції, який вимірюється загальною кількістю або середнім числом публікацій, що припадають на одного наукового співробітника за досліджуваний відрізок часу, виконаних і захищених дисертаційних робіт, завершених тем або зданих звітів тощо. При оцінці ефективності досліджень застосовують кілька критеріїв, виражених показниками.

Разом з тим, економічна наука виконує дві соціально-економічні функції: пізнавальну (створення інтелектуальних нематеріальних цінностей у вигляді теорій, прогнозів, гіпотез та ін.) та продуктивну (перетворення наукових знань у рушійну силу розвитку виробництва і суспільства загалом). В зв'язку з цим виділяють такі види ефективності науково-дослідних робіт: економічна, науково-технічна, соціальна.

Економічна ефективність характеризується вираженням у вартісних вимірниках показником економії живої та уречевленої праці у виробництві, одержаної від використання результатів науково-дослідної роботи, у порівнянні із витратами на виконання дослідження. Єдиним критерієм економічної ефективності результатів науково-дослідних робіт у сфері виробництва і невиробничій сфері є економія суспільних витрат, виражених приростом економічного ефекту на одиницю корисної роботи.

Науково-технічна ефективність відображає приріст нових наукових знань, призначених для подальшого розвитку науки і техніки.

Соціальна ефективність виявляється у поліпшенні життєвих факторів людей, розвитку охорони здоров'я та культури, науки та освіти, поліпшенні екологічних умов та ін.

Розглянуті види ефективності науково-дослідних робіт взаємопов'язані і впливають один на одного. Ефективність від впровадження результатів дослідження може проявитися у розвитку теорії науки, удосконаленні методів господарювання і у соціальному розвитку суспільства.

При оцінці результатів науково-дослідної роботи, залежно від поставлених цілей, в якості критеріїв приймається один з видів ефекту, а останні використовуються як допоміжні.

Економічний ефект науково-дослідної роботи являє собою економію витрат, призначених для виконання дослідження, ефект у сфері виробництва (зростання прибутку, зниження собівартості) у зв'язку з

використанням нової технології, організації виробництва та інших результатів дослідження.

Соціальний ефект оцінюється переважно якісними показниками. Він особливо широко проявляється при здійсненні великомасштабних програм (спорудження нафтотерміналів, мостів через великі річки, тунелів, ліній метро, залізниць, портів та ін.). Складні соціальні процеси часто не підлягають прямому вимірюванню, оскільки вони складаються із різних неспіввимірних показників (життєвий рівень, комфорт житла, торговельного і побутового обслуговування та ін.). Тому їх оцінку здійснюють способом розчленування показників на елементні частини з наступним вимірюванням кожного з них у відповідних одиницях. Наприклад, якість торговельного обслуговування характеризується тривалістю витрат часу на одну покупку, постачанням товарів за замовленнями, задоволенням попиту покупців та ін. Після того, як встановлена кількісна оцінка кожного елементного показника складного соціального процесу, комплексна його оцінка може бути здійснена з урахуванням нормативних "ваг" кожного елемента.

Повний економічний ефект визначається спочатку по кожній сфері застосування з урахуванням обсягу використання, а потім за сукупністю цих сфер за певний період оцінюється використання результатів науково-дослідної роботи.

Література

1. Закон України. Про інноваційну діяльність.
2. Закон України. Про інформацію.
3. Закон України. Про науково-технічну інформацію.
4. Закон України. Про наукову та науково-технічну діяльність.
5. Закон України. Про освіту.
6. Закон України. Про основи державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності.
7. Закон України. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки.
8. Концепція науково-технічного та інноваційного розвитку України //Наука та наукознавство. - 1999. - № 3.
9. Автоматизация информационного обеспечения научных исследований /АН УССР. Под ред. А.А. Стогния. - К.: Наукова думка, 1990.
10. Андреев В.Д. Основы научных исследований: Учебное пособие. - М.: МКИ, 1990.
11. Білуха М.Т. Основи наукових досліджень: Підручник. - К.: Вища школа, 1997.
12. Британ В.Т. Організація вузівської науки. - К., 1992.
13. Вачевський М. Основи наукової інформації. Для студентів вузів.- Дрогобич, 1995.
14. Геєць В. Про підсумки наукової діяльності установ Відділення економіки ПАНУ в 2000 р. та перспективи розвитку фундаментальних досліджень у галузі економічних наук // Економіка України. - 2001. - № 4.
15. Гуревічов М. Державне регулювання науки // Економіка України.- 2001.-№10.
16. ДСТУ Документація, звіти у сфері науки і техніки. - К.: Держстандарт України, 1995.
17. Дубров Ю. Наука як система, що самоорганізується //Вісник НАНУ - 2000. - № 2.

18. Економіка наукових досліджень і розробок. - К., 1999.
19. Збір і обробка матеріалів дослідження: Лекція / Під ред. Даниленко О.А. - Львів: ЛКА, 1997.
20. Злупко С Національне відродження і економічна наука // Економіка України. - 1992. - № 6.
21. Козаков В.А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение. - К.: Высшая школа, 1990.
22. Кузин Ф.А. Дипломная работа. - М.: Изд-во МПИ, 1990.
23. Кузин Ф.А. Магистерская диссертация: Практ. пособие. - М.:Ось-89, 1997.
24. Леднев В.С. Содержание образования. Сущность, структура, перспективы. - М.: Высшая школа, 1991.
25. Лукінов І. Економічна наука і освіта в національних інтересах держави // Економіка України. - 1999. - №11.
26. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб./ Держкомстат. - К., 2001.
27. Основы научных исследований: Учеб. для экон. вузов / Под ред. К.Широколава. - К.: Вища школа, 1997.
28. Патон Б. Інноваційний шлях розвитку економіки України // Вісник НАНУ - 2001. - № 2.
29. Пытьев Ю.П. Методы анализа и интерпретации эксперимента. - М.: МГУ, 1990.
30. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: Навч. посібник.-К.: ІЗМН, 1997.
31. Салтыков Б.В., Ломакин И.В. и др. Наука в экономической структуре народного хозяйства. -М.: Наука, 1990.
32. Собко В.П. Основы научных исследований. - К.: Техника, 1992.
33. Сорока І.В. У ХХІ століття з високим рівнем національної освіти і науки //Фінанси України. - 2000. - № 8.

34. Справочник научного работника. - К.: Наукова думка, 1989. З 5.
Тивончук І. Про предмет і класифікацію сучасної економічної науки // Економіка України. - 1995. - № 10.

36. Яrmольницький В. Впровадження наукових розробок // Економіка, закон, ринок. - 1994. - № 4.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ»**

кафедра фізичної реабілітації

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМНИХ РОБІТ

Ужгород, 2019

УДК 372.879.6.011 (075.8)

T-50

Товт В.А.

Основи наукових досліджень та методика підготовки дипломних робіт:
навч. посіб. / [уклад. Товт В.А.]– Ужгород: «ТОВ "РiК-У"», 2019. - 139 с.

Навчальний посібник «Основи наукових досліджень та методика підготовки дипломних робіт» містить рекомендації щодо науково-дослідної роботи студентів, загальні правила і поради з підготовки та захисту дипломних робіт. Він достатньо повно висвітлює питання основ наукових досліджень, спеціальну термінологію. В навчальному посібнику надані методичні рекомендації студентам стосовно проведення досліджень та покрокових дій з виконання дипломних робіт. Він містить посилання на нормативну базу, в якій визначаються вимоги щодо наукових видань загалом, та дипломних робіт зокрема. Навчальний посібник призначений для викладачів і студентів ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Ключові слова: наукові дослідження, методика підготовки, дипломні роботи

Рецензенти:

доктор медичних наук, професор Товт-Коршинська М.І.
кандидат наук з фізичного виховання і спорту Семаль Н.В.

Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
протокол № 6, від 20.06.2019 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
протокол № 7, від 25.06.2019 р.

Ужгород, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. ДИПЛОМНА РОБОТА - ВАЖЛИВА ЛАНКА НАУКОВОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

2. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ ДО ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ ТА АЛГОРИТМ ЇЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Нормативні вимоги до дипломної роботи

2.2. Вибір теми досліджень (крок перший)

2.3. Способи здійснення пошуку літературних джерел (крок другий)

2.4. Осмислення наукової проблеми досліджень та способів її вирішення (крок третій)

2.5. Визначення технології проведення наукових досліджень (крок четвертий)

3. СТРУКТУРА ПИСЬМОВОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ ТА ПІДГОТОВКА ЇЇ ОСНОВНИХ РОЗДІЛІВ

3.1. Вимоги до розділу дипломної роботи «ЗМІСТ»

3.2. Підготовка розділу «ВСТУП»

3.3. Підготовка розділу I. «ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ»

3.4. Підготовка розділу II. «ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ»

3.5. Підготовка розділу III. «РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ»

3.6. Підготовка розділу «ВИСНОВКИ»

3.7. Підготовка розділу «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ»

3.8. Підготовка розділу «ДОДАТКИ»

4. ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

4.1. Загальні вимоги

4.2. Вимоги до розділів дипломної роботи

4.3. Ілюстрації

4.4. Таблиці

4.5. Формули і рівняння

4.6. Посилання

4.7. Нумерація

5. ДЕРЖАВНА АТЕСТАЦІЯ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

5.1. Порядок проведення захисту дипломної роботи

5.2. Методика оцінювання дипломної роботи

5.3. Корисні поради

РЕЗЮМЕ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

Концепція навчання в сучасній вищій школі приділяє велику увагу науково-дослідницькій роботі (НДР) студентів оскільки саме ця робота формує у студентів вміння та навички до самоаналізу та творчого мислення. В процесі навчання викладачі мають вказати студентам шлях до отримання нових наукових знань, навчити студентів користуватися новітніми методами наукового дослідження, а студенти вже в свою чергу самостійно повинні використати ці поради, щоби відкрити для себе необмежені можливості та передові досягнення науки, набути необхідне в сучасному житті критичне мислення, професійні навички і вміння до розв'язання професійних проблем. Саме тому творчий науковий пошук всього нового, що дуже швидко з'являється в галузі охорони здоров'я, у фізичній реабілітації, в спорті та фізичній культурі, творча активність студентів під час підготовки наукових робіт є тими «лакмусовими папірцями», які визначають їхні майбутні професійні компетентності.

Наукова підготовка студентів під час навчання в ЗВО проводиться в межах навчального плану та під час роботи у наукових гуртках. Керівництво підготовкою студентів здійснюють наукові керівники, які викладають на факультеті дисципліни навчального плану. Науковими керівниками призначаються досвідчені викладачі, що мають науковий ступінь та (або) вчене звання. Підсумком кожного етапу наукової підготовки студентів є їх курсові роботи, опубліковані наукові тези і статті, виступи на наукових конференціях, участь у наукових олімпіадах.

Вважається, що підготовка дипломних робіт (проектів) після курсових робіт і публікацій наукових тез та статей є важливим етапом наукової підготовки студентів та однією із офіційних форм їх звітності за завершений цикл навчання. Дисципліни, з яких повинна бути підготовлена дипломна робота, визначаються навчальним планом. Як правило, навчальний план передбачає підготовку дипломних робіт з використанням знань тих дисциплін, які є професійно-орієнтовними для тієї чи іншої спеціальності.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник

За загальною редакцією доктора філософських наук,
професора Т. В. Гончарук

Тернопіль
2014

УДК 001. 89(075. 8)

ББК 87я73

О 72

*Рекомендовано до друку Науково-методичною Радою
Тернопільського національного економічного університету
Протокол № 4 від 27.05.2014 р.*

Авторський колектив:

Н. В. Гнасевич, кандидат філософських наук, доцент;

Т. В. Гончарук, доктор філософських наук, професор;

М. І. Гурик, кандидат історичних наук, доцент;

Н. В. Джугла, викладач;

О. М. Рудакевич, доктор політичних наук, професор;

Р. Ю. Чигур, кандидат історичних наук, старший викладач;

М. Л. Шумка, кандидат філософських наук, доцент.

Рецензенти:

Б. Б. Буяк, д. філос. н., професор кафедри філософії та економічної теорії, проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка;

В. В. Ільїн, д. філос. н., професор кафедри економічної теорії Київського національного університету;

М. А. Козловець, д. філос. н., професор, завідувач кафедри філософії Житомирського національного університету ім. І. Франка.

О 72 **Основи** наукових досліджень: навч. посіб. / за заг. ред. Т. В. Гончарук. — Тернопіль, 2014. — 272 с.

ISBN 978-966-07-????????

У навчальному посібнику подано лекційний курс, який висвітлює суть та роль науки у сучасному світі, теоретичні засади методології науково-дослідної діяльності, особливості наукового тексту, види кваліфікаційних робіт студентів та вимоги й основні правила їх написання; тестові завдання та питання для самостійної роботи, тлумачний словник та ряд додатків, які допоможуть студентам при підготовці до семінарських занять та написанні наукового дослідження.

Навчальний посібник адресовано для студентів вищих навчальних закладів III, IV рівня акредитації, які навчаються за економічним напрямком.

УДК 001. 89(075. 8)

ББК 87я73

ISBN 978-966-07-????

© Гнасевич Н. В., Гончарук Т. В., Гурик М. І., Джугла Н. В.,
Рудакевич О. М., Чигур Р. Ю., Шумка М. Л., 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ТЕМА 1. Наука як соціокультурний феномен	5
ТЕМА 2. Сучасна наука та етика наукової діяльності	36
ТЕМА 3. Особливості наукового знання та пізнання.....	58
ТЕМА 4. Теоретичний та емпіричний рівні наукового дослідження	70
ТЕМА 5. Методологія та методи наукового дослідження	84
ТЕМА 6. Організація наукового дослідження	106
ТЕМА 7. Науковий текст і вимоги до нього.....	123
ТЕМА 8. Основні види наукових досліджень	155
ТЕМА 9. Підготовка кваліфікаційних робіт та процедура їх захисту	170
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	192
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	219
ВИСЛОВИ ПРО НАУКУ	225
ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ.....	229
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	248
ДОДАТКИ	255

Наука — це та галузь, де, можливо, більше, ніж у будь-якій іншій галузі людських стосунків, виявляється почуття єдності й братерства, де не існує національності, де вчені всіх країн прагнуть разом до досягнення однієї мети — до пізнання істини. Бувають тут і війни, і лється чорнило, і через властиву людині слабкість завдаються тяжкі рани взаємному самолюбству, але і в цій війні, можливо, менше, ніж будь-де, відіграють роль національності, і перед спільними інтересами науки зникають кордони держав.

Микола Іванович Андрусов

ПЕРЕДМОВА

Наука в наші дні здійснює істотний вплив на реальні умови нашого життя. Кожному з нас важливо знати, що таке наука, як вона влаштована і як розвивається, що вона може і на що дозволяє сподіватися, а що їй недоступне. Сучасна наука в багатьох відносинах кардинально відрізняється від тієї науки, яка існувала століття або навіть півстоліття тому. Наукові дослідження є формою існування і розвитку науки. Процес наукового пізнання відрізняється особливою систематичністю і послідовністю. Науковий пошук завжди має організований і цілеспрямований характер специфічного дослідження.

Сьогодні в сферу науково-дослідної діяльності залучені сотні тисяч людей в усьому світі, результати їх досліджень стають безпосередньою продуктивною силою, в значній мірі визначають напрями та тенденції розвитку сучасного суспільства. Утворюються нові форми організації науки, формуються великі дослідницькі колективи, наука перетворилася на величезний, складний соціальний організм. У цьому зв'язку оволодіння знаннями основ наукового дослідження є обов'язковим для фахівців економічного профілю. Генерація молодих спеціалістів з економіки повинна вирізнятися високою компетентністю та здатністю до самостійного творчого вирішення проблем, вмінням розширювати базові знання, використовувати у своїй роботі все те нове, що з'являється в науці та практиці, застосовувати новітні методи організації праці, наукові та спеціальні методи та моделі. Всі ці якості майбутній фахівець повинен здобувати в процесі вивчення основ наукових досліджень та під час виконання науково-дослідних робіт.

Збільшення вкладу вузівської науки у вирішення завдань загального прогресу країни і підвищення якості підготовки фахівців у вищій школі вимагають єдності наукової та навчальної роботи студентів та посилення індивідуальної роботи з ними. Масштаби наукової роботи в вузах в даний час значно розширюються. Дослідницька діяльність студентів повинна бути

невід'ємною частиною навчального процесу. Вища школа стає важливою складовою частиною науково-дослідного комплексу всієї країни, оскільки прискорення науково-технічного прогресу вимагає мобілізації всього інтелектуального потенціалу народу, і, більше того, поскільки вища школа готує фахівців для майбутнього, розвиток науки в стінах ВНЗ має бути випереджальним порівняно із загальним рівнем розвитку науки.

Навчальний посібник «Основи наукових досліджень» допоможе студентам оволодіти понятійним апаратом, розкрити можливості їх участі у науково-дослідній роботі, відкриє перед студентами зміст наукового дослідження, ознайомить з методами й методикою його проведення, сформує потребу в отриманні нових знань, розвине інтерес до науки. Головні завдання даного посібника полягають в тому, щоб ознайомити студента із роллю та генезою науки, з рівнями та методами наукового дослідження, із зібранням та опрацюванням фактичного матеріалу для написання дослідження, основними вимогами стилістики наукового тексту, етичними нормами та тенденціями розвитку сучасної науки.

Рівень науково-дослідної діяльності у вищій школі, розвиток навичок самостійного творчого мислення є важливим фактором, який визначає інтелектуальний науковий потенціал і висоту духовного зростання країни, компетентність її кадрів, забезпечує можливість та потреби для постійного самостійного оновлення своїх знань і швидку адаптацію надалі до мінливих умов діяльності та розвитку нового в науці.

*Наука вічна у своєму прагненні, невичерпна
у своєму обсязі і недосяжна у своїй меті.*

Карл фон Бер

ТЕМА 1. НАУКА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

План

1. Поняття, функції і значення науки як соціокультурного феномена.
2. Виникнення та еволюція науки.
3. Наукознавство як система знань. Класифікація наук.

Ключові терміни: наука, об'єкт науки, предмет науки, мета науки, функції науки, завдання науки, наукознавство, класифікація наук, фундаментальні науки, прикладні науки, наукові розробки, наукова ідея, наукова парадигма, наукова революція, сцієнтизм, антисцієнтизм, наукова картина світу.

1. Поняття, зміст і функції науки як соціокультурного феномена

Що є наука, який її шлях, ким вона твориться, ким народжується і ким підтримується, кого вибирає у фаворити, як направляє суспільний прогрес — це відкриті питання. Однак, кожен, хто входить у царство наукового знання, кожен, хто хоче стати її слугою чи навіть рабом, адже наука потребує відданості, емоційного та фізичного вкладу сил, з необхідністю повинен з'ясувати для себе, як твориться те, що зветься науковим поступом. Бажаючи взяти участь у цій величній ході розуму, раціональності, об'єктивності, на шляху до істини, молодий науковець повинен озброїтись неабияким арсеналом засобів ведення наукового дослідження. Проте цього може бути недостатньо, гострий розум може пасти жертвою упереджень та консервативності традицій. Нове, як зазначив **І. Герцен**, необхідно створювати в поті чола, тоді як старе само продовжує існувати і твердо тримається на млинях звички¹.

Шлях науковця тернистий, сповнений світлих сподівань та мрій про втілення неможливого, а то і виходу, як говорив **І. Франко** «*поза межі можливого*», проте наука існуватиме завжди, адже людина саме завдяки своєму невсипущому прагненню до пізнання, вічному жеврінню «*чистого розуму*» залишається людиною.

Знання та пізнання збільшують можливості людини у її взаємодії зі світом, збагачують напрями та сфери людської життєдіяльності. **І. Кант**

¹ Див.: Деркач О. І. Підготовка вчителя до природоохоронної діяльності молодших школярів // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2010. — Вип. 52. — Педагогічні науки. — С. 148–151.

називав науку організованим знанням, а мудрість — організованим життям. Проте наука є не тільки знання, але й свідомість, тобто вміння користуватися знанням як треба. Роль науки у суспільстві постійно зростає, а її соціальний престиж ставить високі вимоги до знань про науку. Однозначного тлумачення терміна **«наука»** немає. Так, один із засновників науки про науку **Дж. Бернал**, відзначає, що *«дати визначення науки по суті неможливо»*, окреслює шляхи, *«дотримуючись яких можна наблизитися до розуміння того, чим є наука»*. За **Дж. Берналом**, науку можна розглянути як: *інститут; метод; нагромадження традицій знань; фактор розвитку виробництва; найбільш сильний фактор формування переконань і відношень людини до світу*².

Італійський філософ **Е. Агацці** зауважує, що науку слід розглядати як *«теорію про певну область об'єктів, а не як простий набір суджень про ці об'єкти»*³. У такому визначенні міститься заявка на розмежування наукового і повсякденного знання, на те, що наука може повною мірою відбутися лише тоді, коли доведеться розгляд об'єкта до рівня його теоретичного аналізу.

У Тлумачному словнику **В. І. Даля** (1866 р.) віднаходимо таке визначення **науки**: *«Наука — розумне і зв'язне знання: повне і упорядковане зібрання досвідних і умовляючих істин, будь-якої частини знань; чіткий, послідовний виклад будь-якої галузі, гілки відомостей»*⁴.

Енциклопедичний словник **Ф. Брокгауза та І. Єфрона**⁵ визначає науку як об'єктивно достовірні та систематизовані знання про дійсні явища з погляду їх закономірності чи незмінності. При такому поясненні науки акцентується увага на упорядкованості та системності досвідних та теоретичних знань про дійсність.

В Академічному тлумачному словнику української мови читаємо: *«Наука — одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на оточуючий світ»*⁶. Дане визначення зосереджується на розкритті науки як світоглядної форми та системи знань про об'єктивну дійсність.

2 Бернал Дж. Наука в історії суспільства [Текст] / Дж. Бернал. — М.: [б. в.], 1956. — 735 с. — С. 18.

3 Агацци Э. Моральное измерение науки и техники [Текст] / Э. Агацци. — М.: [б. в.], 1998. — 344 с. — С. 12.

4 Даль В. И. Тлумачний словник живої великоруської мови. — Т. 1–4, 1863–1866.

5 Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь: В 86-ти т. / Ред.: И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский. — М.: ТЕРРА, 1992. — Т. 40, 40 а. — 1992. — 954 с. — С. 692.

6 Словник української мови в 11 томах. — Київ, Наукова думка. Роки: (1970–1980).

Філософський енциклопедичний словник за редакцією професора **В. І. Шинкарука** подає таке пояснення **науки**: «*Наука — 1) складна, диференційована, ієрархічна сукупність засобів, методів та інструментів фахової пізнавальної діяльності таких суб'єктів пізнання, як вчені. Ця діяльність спрямована на виробництво, перевірку, систематизацію та практичне застосування знань про будь-які об'єкти пізнання. В залежності від типу об'єктів пізнання виокремлюють математичні, природничі, технічні, суспільні та гуманітарні науки; 2) сукупність систем знання, теорій включно; 3) сукупність суспільних інститутів (шкіл, університетів, державних та корпоративних дослідницьких установ, конструкторсько-проектних організацій, видавництва фахової літератури тощо), яка разом з відповідним матеріальним та інформаційним забезпеченням уможливорює надбання та застосування знання, а також підготовку вчених*»⁷. Отже, дане визначення наголошує на розумінні науки як сфери діяльності, яка спрямована на застосування знань, при цьому знання подаються про різні об'єкти пізнання, таким чином виокремлюють предмет дослідження.

Подібну характеристику науки віднаходимо у навчальному посібнику за загальною редакцією професора **А. Є. Конверського**, наука розуміється «...як особливий вид пізнавальної діяльності, що спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ» та «...як соціальний інститут, що забезпечує функціонування наукової пізнавальної діяльності»⁸.

У дослідженнях **В. Кохановського** зустрічаємо ширше пояснення **науки**: «*Наука, маючи численні визначення, виступає в трьох основних іпостасях. Вона розуміється або як форма діяльності, або як система чи сукупність дисциплінарних знань або ж як соціальний інститут. У першому випадку наука постає як особливий спосіб діяльності, спрямований на фактично вивірене і логічно впорядковане пізнання предметів і процесів навколишньої дійсності. Як діяльність, наука поміщена в поле цілепокладання, прийняття рішень, вибору, переслідування своїх інтересів, визнання відповідальності. Саме діяльнісне розуміння науки особливо відзначав В. І. Вернадський: «Її [науки] зміст не обмежується науковими теоріями, гіпотезами, моделями, створюваної ними картини світу, в основі вона головним чином складається з наукових фактів та їх емпіричних*

7 Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В. І. Шинкарук — К. : Абрис, 2002. — 744 с.

8 Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст] : Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с. — С. 5–6.

узагальнень, і головним змістом є в ній наукова робота людей»⁹. У другому тлумаченні, коли наука виступає як система знань, що відповідають критеріям об'єктивності, адекватності, істинності, наукове знання намагається забезпечити собі зону автономії і бути нейтральним у відношенні до ідеологічних і політичних пріоритетів. Те, заради чого армії вчених витрачають свої життя і кладуть свої голови, є істина, вона понад усе, вона є конституючий науку елемент і основна цінність науки. Третє, інституціональне, розуміння науки підкреслює її соціальну природу і об'єктивує її буття в якості форми суспільної свідомості. Втім, з інституційним оформленням пов'язані й інші форми суспільної свідомості: релігія, політика, право, ідеологія, мистецтво і т. д. Наука як соціальний інститут або форма суспільної свідомості, пов'язана з виробництвом науково-теоретичного знання, являє собою певну систему взаємозв'язків між науковими організаціями, членами наукового співтовариства, системою норм і цінностей»¹⁰. Таким чином, вчений наголошує на способі діяльності, на системі знань та формі суспільної свідомості.

У навчальному посібнику **Г. С. Цехмістрової**¹¹ подано розуміння науки як соціальнозначущої сфери людської діяльності, функцією якої є вироблення й використання теоретично-систематизованих знань про дійсність. Наука є складовою частиною духовної культури людства. Як система знань вона охоплює не тільки фактичні дані про предмети оточуючого світу, людської думки та дії, а й певні форми та способи усвідомлення їх. В такому визначенні ми віднаходимо доповнення пояснення науки як частини духовної культури людства.

Розмірковуючи про розуміння сутності науки, **Йос Елстгест** вибудовував низку протиставлень: *«Наука — це не перелік відкриттів, а спосіб мислення. Наука — це не класифікація тварин і рослин, а спосіб пізнання оточуючого нас світу. Наука — це не сума формул, а метод, за допомогою якого творчий розум може створити порядок з хаосу і єдність з різноманіття. Будь-яка формула є результат такого роду творчої діяльності. Наука — це не набір безрезультатних знань, а плідне прагнення до їх розширення і використання. Наука — це не зведення догм, а логічний підхід до вирішення проблем. Наука — це не абсолютна істина, а допитливий її пошук, шляхи якого лежать між питанням і відповіддю. Наука — це той*

9 Вернадський В. І. Проблеми біохімії [Текст] / В. І. Вернадський. — М.: [б. в.], 1988. — 474с. — С. 252.

10 Кохановский В. П. Философия для аспирантов [Текст]: Учебное пособие / Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич, Т. Б. Фатхи. — Изд. 2-е — Ростов н/Д: «Феникс», 2003. — 448 с. — С. 16.

11 Див.: Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 240 с. — С. 5.

же самий процес, через який проходять діти, коли вони обмацують, розглядають, чіпають і пробують на смак все, що попадається під руку, з чим вони зіштовхуються..., які постійно розглядають речі з усіх боків, намагаючись зрозуміти, як вони влаштовані або як вони діють»¹². Отже, **наука** — це спосіб мислення; це спосіб пізнання оточуючого нас світу; це метод; це плідне прагнення до розширення і використання знань; це логічний підхід до вирішення проблем; це допитливий пошук істини; це процес.

Англійський дослідник науки **М. Еріксон (1901–1980)** виділив наступні ключові, на його думку, елементи в описі **науки**: «Наука — це не метафізика, метафізика — ряд широких узагальнень. Наука — це безперервний ряд фактичних пропозицій. Ці теоретичні основи фактичних даних, пов'язані один з одним загальним предметом (природний світ) і проектом (розширення і завершення знання про природний світ). Наука пов'язує фактичні дані за допомогою використання теорій. Наукові теорії описують, що відомо про світ, і розширюють науку, щоб зробити прогноз про те, що невідомо про світ. Наука емпірична. Вона заснована на досвіді, тобто фактично осягає речі, а не просто створює теорії про них. Наукове знання застосовується раціонально; воно виробляється з використанням конкретних і точних методів. Наукове знання — це пряме спростування релігійного досвіду. Релігія покладається на віру, а наука — на факти. Наукове знання ґрунтується на об'єктивності і намагається усунути суб'єктивність з аналізу світу. Наукове знання має певні висновки, воно змушує науку «працювати». Воно перетворює наше життя через здійснення технологічних проривів, лікує від хвороб, дає нові способи (шляхи) розуміння нашої дійсності і т. д. Наукове знання кумулятивне і прогресивне, із-за теорій, що приходять разом і підтримують одна одну. Ми знаємо більше про світ природи, ніж ми знали в минулому, і ми будуємо наше знання на підставах, які були закладені в минулому»¹³.

Отже, науку **можна розуміти, як:** інститут; метод; специфічну форму суспільної свідомості, основою якої є система знань накопичення традицій знань; процес пізнання закономірностей об'єктивного світу; фактор розвитку виробництва; найбільш сильний фактор формування переконань і ставлення людини до світу.

Таким чином, можна стверджувати, що **наука** — це історично витворена форма людської діяльності, яка спрямована на пізнання та перетворення об'єктивної дійсності; **наука** — це таке духовне виробництво, яке має своїм результатом цілеспрямовано відібрані та систематизовані

12 Елстгест Й. Перспективи. Прогресс (ЮНЕСКО) [Текст] / Й. Елстгест // Вопросы образования. — №4 — 1982. — С. 33.

13 Эриксон Милтон. Стратегия психотерапии [Текст]: пер. с англ.: — СПб.: Издательский Дом «Ювента», М.: КСП+, 2000. — 512 с. — С. 410.

факти, логічно вивірені гіпотези, узагальнюючі теорії, закони та методи дослідження.

Об'єктом науки виступають природа і форми руху матерії, людське суспільство в його розвитку, людина та її діяльність.

Суб'єктами науки є люди, що мають певну кількість знань і готові до наукової діяльності.

Предметом науки є пов'язані між собою форми розвитку матерії або особливості їх відображення у свідомості людини. **Предмет науки включає в собі такі нормативні характеристики, як:** *об'єкт наукового пізнання (об'єкт науки); предмети наукового дослідження; комплекс проблем і завдань, що вирішуються наукою; мову науки, що включає системи термінів, понять, категорій, специфічні мовні комплекси; методи і засоби: емпіричні та теоретичні, якісні та кількісні, інструментальні та прикладні; системи наукового знання, узагальнюючі наукові факти, закони і теорії.*

Наука передбачає створення єдиної, логічно чіткої системи знань про той чи інший бік навколишнього світу, зведений в одну систему.

Метою наукової діяльності є отримання нового наукового знання про об'єкт дослідження та виявлення законів, відповідно до яких об'єкти можуть бути перетворені в людській діяльності в необхідний для суспільства продукт.

Поки відповідні закони не відкриті, людина може тільки описувати явища, збирати, систематизувати факти, але вона нічого не може пояснити і передбачити.

Перед наукою ставляться такі завдання:

- збір і узагальнення фактів (констатація);
- пояснення зовнішніх взаємозв'язків явищ (інтерпретація);
- пояснення суті фізичних явищ, їх внутрішніх взаємозв'язків і протиріч (побудови моделей);
- прогнозування процесів і явищ;
- встановлення можливих форм і напрямів практичного використання отриманих знань.

Для науки характерні такі відмітні риси, як:

- фрагментарність (досліджує буття не в цілому, а різні його фрагменти, тому поділяється на різні наукові дисципліни);
- універсальність (ставить за мету встановлення істинних, об'єктивних закономірностей та формування їх мовою науки);
- емпіричність (всі наукові дисципліни своєю основою мають емпіричний досвід);
- теоретичність (формує знання за допомогою раціональних процедур та законів логіки, спрямована на розкриття сутності явищ);
- системність (чіткий зв'язок між окремими частинами науки);
- незавершеність (відсутність пізнання людиною абсолютної істини);

- критичність (ставить під сумнів і переглядає будь-які результати та положення);
- кумулятивність (наукові знання нагромаджуються і сумуються в концентрованому вигляді).

Наука сьогодні проявляється у різноманітних наукових дисциплінах та розвивається з урахуванням глибокої спеціалізації, а також на стиках різних міждисциплінарних галузей. Наукове знання як форма свідомого пошуку істини різноманітне: це фактуальне і гіпотетичне, експериментальне і теоретичне, класифікаційне і концептуальне, математичне та природниче. Всі наукові знання повинні відповідати певним стандартам і мати чітко вивірені підстави. **В якості використовуваних у науці пізнавальних норм і засобів прийнято виділяти:**

- філософські передумови науки;
- ідеали і норми наукового пізнання;
- наукову картину світу.

Філософські передумови науки — це філософські ідеї та принципи, які наявні в певній науці та дають найзагальніші орієнтири для пізнавальної діяльності. Філософські основи сприяють формуванню нових методів наукового дослідження. На різних етапах розвитку науки має місце інша філософська основа. Великі наукові відкриття завжди пов'язані із філософськими узагальненнями, оскільки філософія сприяє розумінню реальності.

Ідеали і норми наукового пізнання — це сукупність певних концептуальних, ціннісних, методологічних та інших настанов, які притаманні науці на кожному історичному етапі її розвитку. Основна функція їх полягає в організації та регулюванні процесу наукового дослідження, орієнтації на ефективні шляхи, способи та форми досягнення кращих результатів. Розвиток ідеалів та нормативних структур науки обумовлений не лише специфікою об'єкта, а й образом пізнавальної діяльності, обов'язковими процедурами, які забезпечують досягнення істини. Цей образ завжди має соціокультурну обумовленість. Він формується в науці, під впливом світоглядних структур, які лежать у фундаменті культури тієї чи іншої історичної епохи.

Наукова картина світу — це цілісна система уявлень про загальні властивості та закономірності дійсності, побудована як результат узагальнення і синтезу фундаментальних наукових понять і принципів. У відповідності до підстав розрізняють загальнонаукову картину світу (уявлення про природу, суспільство, саме пізнання) та природничо-наукову картину світу (може бути фізична, астрономічна, хімічна, біологічна та ін.). Для наукової картини світу характерна системність знання. НКС закладає

систему настанов та принципів освоєння універсуму. Зміст НКС обумовлює спосіб бачення світу, впливає на наукове дослідження¹⁴.

Наука походить з неспеціалізованого, повсякденного знання, що існувало й існує у трьох основних формах: 1) рецептивного, технічного знання, що може бути частково спеціалізованим для мистецтва, ремесел, торгівлі, дрібного виробництва; 2) протонауки, тобто підготовчого етапу становлення науки, сутність якого полягає у збиранні фактів, встановленні каузальних зв'язків між явищами природи тощо; 3) псевдонауки, тобто сукупності переконань і дій, які мімікують (імітація) під наукові форми й методи представлення знань.

Перетворення повсякденного знання у науку здійснюється за умови виконання трьох правил: 1) *перш ніж вирішувати питання про сутність того чи іншого явища або процесу, треба з'ясувати за допомогою експерименту його реальні параметри і форми існування;* 2) *для математичного моделювання явищ і процесів необхідно, щоб вони були представлені метрично, тобто у кількісних вимірах;* 3) *не тільки досвід, а й власні наукові твердження, висновки, узагальнення можуть використовуватися при будівництві наукової теорії.*

Розвиток будь-якої галузі науки має чотири фази: перша є латентною і починається з виникнення «зародкових» робіт; друга характеризується «вибуховим», «лавиноподібним» зростанням інформації і початковим її впорядкуванням і оформленням; третя пов'язана з приходом у цю галузь науки широкого кола науковців і практичним використанням результатів; четверта характеризується насиченням знання, галузь вичерпує себе, основні ідеї переходять у підручники, навчальні посібники, довідкову літературу¹⁵.

Суть науки розкривається в її функціях. Так, **пізнавальна функція** науки розкриває прагнення людини до пізнання і виправдовує саме існування людини на Землі. Пізнавальна функція є виявом найсуттєвіших знань про закони розвитку природи, суспільства і мислення та їх взаємозв'язок. **Критична функція** науки полягає в оцінці виявлених закономірностей, властивостей, тенденцій з метою підсилення позитивних сторін явищ, процесів і усунення негативних. **Практично-дієва функція** полягає у вдосконаленні оточуючого світу, особливо системи матеріального виробництва і суспільних відносин. Особливе навантаження несе собою **культурно-виховна функція**, яка дбає про розвиток культури, гуманізацію процесу виховання та формування нового покоління, сприяння подальшому розвитку і самовдосконаленню людини як індивіда і суспільства в цілому.

14 Див.: Степин В. С. Идеали і норми в динаміці наукового пошуку [Текст] / В. С. Степин. — Мінськ [б. в.], 1981. — С. 86–106.

15 Див.: Степин В. С. Теоретическое знание [Текст] / В. С. Степин. — М. : «Прогресс-Традиция», 2000. — 744 с.

Сукупність функцій науки формують основну її функцію — пізнання об'єктивного світу, розвиток системи знань, які сприяють створенню раціональних суспільних відносин і використанню продуктивних сил в інтересах усіх членів суспільства. Наука створена для безпосереднього виявлення суттєвих сторін усіх явищ природи, суспільства і мислення. У наш час функції науки універсалізуються. Наука проникає в усі клітини сучасного соціуму¹⁶.

Сьогодні наука постає, передусім, як соціокультурний феномен, вона залежить від різноманітних сил, напрямів, які діють в суспільстві, визначає свої пріоритети в соціальному контексті, тяжіє до компромісів і сама значною мірою детермінує суспільне життя. Як соціокультурний феномен наука виникла, відповідаючи на певну потребу людства у виробництві та отриманні істинного, адекватного знання про світ, та існує, здійснюючи значний вплив на розвиток усіх сфер суспільного життя. Наука розглядається в якості соціокультурного феномену тому, що, коли мова йде про дослідження її витоків, межі того, що ми сьогодні називаємо наукою, розширюються до меж «культури». Культурна сутність науки спричиняє її етичну і ціннісну наповненість. Відкриваються нові можливості етосу науки: проблема інтелектуальної та соціальної відповідальності, морального і етичного вибору, особистісні аспекти прийняття рішень, проблеми морального клімату в науковому співтоваристві і колективі. Наука виступає як фактор соціальної регуляції суспільних процесів. Вона впливає на потреби суспільства, стає необхідною умовою раціонального управління. Ще **Френсіс Бекон (1561–1626)** зазначав: *«Вдосконалення науки слід чекати не від здатності або моторності якоїсь окремої людини, а від послідовної діяльності багатьох поколінь, що змінюють один одного»*¹⁷.

Отже, **наука** — це сфера дослідницької діяльності, що спрямована на виробництво нових знань про природу, суспільство і процеси мислення. Вона містить у собі всі умови та моменти цього виробництва, а саме: вчених, наукові установи, експериментальне і лабораторне устаткування, методи науково-дослідної роботи, поняття і категоріальний апарат, систему наукової інформації, а також усю суму знань, які виступають результатами наукового пізнання.

Як би не пояснювали науку, вона залишається продуктом світового розвитку і носить загальнолюдський характер. Звичайно, розвиток науки в окремих країнах має свою специфіку і вимагає спеціального аналізу, проте

16 Див.: Турчин В. Ф. Феномен науки : Кибернетический подход к эволюции [Текст] / В. Ф. Турчин. — Изд. 2-е — М. : ЭТС, 2000. — 368 с.

17 Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. // Великое восстановление наук. (Предисловие). 1620. — М. : «Мысль» (Философское наследие), 1971. — 590 с. — С. 59–84.

важливо пам'ятати про її глобальний та світовий характер. У складній природі науки вкладені внутрішні протиріччя, що є джерелом її розвитку. Наука не тільки система знання, але й нескінченний процес його розвитку, а, отже, заперечення старого. Науці притаманний інноваційний характер, а її інституціональні форми служать закріпленню того, що потім переборюється, руйнується.

2. Виникнення та еволюція науки

Історія зародження й розвитку науки нараховує багато століть. Ще на зорі свого розвитку людство поліпшувало умови життя за рахунок пізнання і незначного перетворення навколишнього світу. Століттями і тисячоліттями нагромаджений і узагальнений досвід передавався наступним поколінням. Проте проблема історії науки майже до XIX століття не виступала предметом дослідження ні у філософів, ні в науковців. Лише перші позитивісти роблять спроби аналізу виникнення та розвитку науки, так створюється історіографія науки.

У XIX столітті розпочалася розробка історії науки, але лише як розділу філософії чи загальної теорії культури. Визнання історії науки як спеціальної наукової дисципліни відбулася лише в 1892 р. Тоді у Франції була створена перша кафедра історії науки. Спочату систематизовували успіхи в будь-якій галузі науки, описували механізм розвитку наукових проблем та ідей, намагалися пояснити як відображалися на результатах наукової діяльності різні зовнішні чинники (економічні, політичні, психологічні та ін.)

Найбільше досліджень з історії науки проходило у 30-х рр. XX ст. В цей час виникає новий напрям в західній історіографії науки, який отримує назву екстерналістського. **Екстерналісти** (від лат. *extern us* — зовнішній) — це вчені, які використовують переважно соціологічний метод аналізу генези науки, тобто йдуть немовби ззовні, з боку соціально-історичного контексту до осягнення сутності науки. Лідером цього напрямку став англійський фізик і наукознавець **Д. Бернал (1901–1971)**, який опублікував роботи «Соціальна функція науки» (1939 р.), «Наука і суспільство» (1953), «Наука в історії суспільства» (1954) та ін.

Алтернативним напрямом виступає інтерналістський. **Інтерналісти** (від лат. *interims* — внутрішній) — це вчені, які роблять ставку на саморух наукової думки і концентрують увагу на внутрішніх закономірностях розвитку науки.

Представники обидвох напрямів вважають, що наука це — унікальне явище в історії культури, зароджується вона в період переходу від середньовіччя до Нового часу; стверджують, що науковий метод — аж ніяк не природний, а безпосередньо даний людині спосіб сприйняття дійсності та формується під впливом різних факторів. Американський вчений **Т. Кун**

(1922–1995) у роботі «Структура наукових революцій»¹⁸ зробив спробу подолання односторонностей інтерналізму і екстерналізму.

У даний час співіснують три моделі історичної реконструкції науки: 1) історія науки як кумулятивний, поступальний, прогресивний процес; 2) історія науки як розвиток через наукові революції; 3) історія науки як сукупність індивідуальних, приватних ситуацій (кейс стадіс — це комплекс методів, які використовуються на етапах збору, аналізу та інтерпретації отриманої інформації)¹⁹.

Французький фізик і філософ **П. Дюгем (1861–1916)** завдання історії науки вбачав у тому, щоб включити їх в таку історико-наукову реконструкцію, яка веде до поступовості, безперервності і обґрунтовує ці зрушення, перевороти з попереднього розвитку знання. Саме виходячи з цієї ідеї мислитель зумів показати значення розвитку середньовічного знання для становлення науки Нового часу²⁰.

Питання про періодизацію історії науки в історіографічній літературі є дискусійним, до цього часу не можливо визначити абсолютного начала в розвитку науки. **Дослідники історії науки подають такі етапи періодизації генези науки, як:** переднаука (зародження елементів науки), класична наука, некласична і постнекласична²¹.

Отже, розпочнемо розкриття виникнення та еволюції науки. Становлення науки завжди пов'язують із ступенем розвитку людського суспільства, в якому нагромаджується певний мінімум наукових знань і проводиться передача їх у різних видах практичної діяльності. Історично першим зорієнтованим знанням була математика, яка виникає у стародавньому Єгипті і Месопотамії. Щоправда, математичні тексти ще розподіляються на геометрію та арифметику. Математика носить більш практичне призначення. Наукове знання виступає, ніби вплетене у реальне життя. В подальшому відбувається відокремлення науки від практичного досвіду і перетворення у відносно самостійну форму людської діяльності.

У Стародавній Греції в VI ст. до н. е. наука математика існує вже як форма теоретичної свідомості. Античні греки сприймали математичні знання не як сукупність правил числення і розрахунку, а як ідеальне буття. Значний внесок у розробку математики здійснили піфагорійці. Піфагора навіть

18 Див.: Кун Томас. Структура наукових революцій [Текст] / Т. Кун. — К. : Port-Royal, 2001. — 228 с.

19 Див.: Кузнецова Н. И. Наука в ее истории (методологические проблемы) [Текст] / Н. И. Кузнецова. — М. : [б. в.], 1982. — 240 с. — С. 15.

20 Див.: Маркова Л. А. Наука. История и историография XIX–XX вв [Текст] / Л. А. Маркова. — М. : [б. в.], 1987. — С. 100–101.

21 Див.: Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы [Текст] / В. В. Ильин — М. : [б. в.], 1993; Степин В. С. Идеалы и нормы в динамике научного поиска [Текст] / В. С. Степин. — Мінськ [б. в.], 1981.

вважають «батьком науки». Пояснюючи картину світу піфагорійці основним компонентом світобудови вважали число, числові відношення були головним ключем до розуміння світоустрою. Завданням ставало вивчення чисел і їх відносин не просто як моделей тих чи інших практичних ситуацій, а самих по собі, безвідносно до практичного застосування. Пізнання властивостей і відносин чисел мислилось як пізнання начала і гармонії Космосу²².

Характеристику науки вперше було дано **Арістотелем (384 до н. е. — 322 до н. е.)**. Він створює науку як особливу форму знання — знання заради самого знання — і в досягненні його бачить вищу мету людської діяльності. Проводячи порівняння математики та фізики, Арістотель перевагу віддає фізиці, тільки вона повинна претендувати на базову, фундаментальну науку. Далі всередині цієї системи починають формуватися як самостійні наукові дисципліни логіка й психологія, зоологія й ботаніка, мінералогія й географія, естетика, етика та політика. Отже, в античну епоху складаються теоретичні системи знання в галузі геометрії, механіки, астрономії (Евклід, Архімед, Птоломей), розвивається натурфілософська концепція атомізму (Демокріт, Епікур), робляться спроби аналізу закономірностей суспільства і мислення (Арістотель, Платон, Геродот).

Західноєвропейське середньовіччя є специфічним феноменом, з одного боку в цей час продовжуються традиції античності, свідчення тому є існування таких розумових комплексів, як споглядальність, схильність до абстрактного умоглядного теоретизування, принципова відмова від досвідного пізнання, визнання переваги універсального над унікальним, а з іншого боку, розрив з античними традиціями: алхімія, астрологія носять «експериментальний» характер. **В Європі в Середні віки великого поширення набуває специфічна форма науки — схоластика, яка основну увагу приділяла розробці християнської догматики, разом із тим вона внесла значний вклад у розвиток осмислення культури, в удосконалення мистецтва теоретичних дискусій.**

А на Сході в цей час намітився прогрес в галузі математичних, фізичних, астрономічних, медичних знань. Значний внесок у розвиток науки роблять вчені арабського Сходу і Середньої Азії: Ібн Сіна, Ібн Рушд, Біруні та інші.

З другої половини XV ст., в епоху Відродження, починається період значного розвитку природознавства як науки, початок якого характеризується нагромадженням значного фактичного матеріалу про природу, отриманого експериментальними дослідженнями. У цей час проходить подальша диференціація науки; в університетах починають викладати основи фундаментальних наукових дисциплін — математики, хімії, фізики. Серед тих, хто безпосередньо підготували народження науки,

22 Див.: Степин В. С. Теоретическое знание [Текст]/ В. С. Степин. — М.: «Прогресс-Традиция», 2000. — 744 с. — С. 67–68.

були Микола Кузанський, ідеї якого вплинули на Джордано Бруно, Леонардо да Вінчі, Микола Коперник, Галілео Галілей, Йоганн Кеплер. Геоцентрична система побудови світу, створена Птоломеем у II ст, замінюється геліоцентричною, винайденою М. Коперником, Г. Галілеєм.

Перехід від натурфілософії до першого наукового періоду в розвитку природознавства проходив досить довго — майже тисячу років, що пояснюється недостатнім прогресом розвитку техніки. Фундаментальні науки в той час не мали достатнього розвитку. Аж до початку XVII ст. математика являла собою науку тільки про числа, скалярні величини, відносно прості геометричні фігури і використовувалась в основному в астрономії, землеробстві, торгівлі. Алгебра, тригонометрія і основи математичного синтезу тільки зароджувались.

Другий період у розвитку природознавства, який характеризується як революційний у науці, припадає на середину XVI ст. і до кінця XIX ст. Саме в цей період були зроблені значні відкриття в фізиці, хімії, механіці, математиці, біології, астрономії, геології. Ця епоха дала плеяду видатних вчених, праці яких вплинули на подальший розвиток науки.

До цього періоду належить створення аналітичної геометрії Р. Декартом, логарифмів Дж. Непером, диференціального і інтегрального обчислення І. Ньютоном і Г. Лейбніцем, як самостійні науки виникли: хімія, ботаніка, фізіологія і геологія.

Наприкінці XVII ст. І. Ньютоном був відкритий закон всесвітнього тяжіння. Можна вважати, що це була перша наукова революція, пов'язана з іменами Леонардо да Вінчі, Г. Галілея, Й. Кеплера, М. В. Ломоносова, П. Лапласа та інших видатних учених.

Слід зазначити, що в цей період поряд із спостереженнями широко застосовується експеримент, котрий значно розширив пізнавальну силу науки (Г. Галілей і Ф. Бекон є початківцями і засновниками сучасної експериментальної науки).

На особливу похвалу заслуговує диференціація наук, яку провів англійський філософ **Френсіс Бекон (1561–1626)**. Анітрохи не применшуючи ролі філософії, Ф. Бекон у праці «Велике відновлення наук»²³ (залишилася не завершеною) фіксує виникнення науки як «*триєдиного цілого*» (система спеціалізованого знання і його постійного відтворення та оновлення, соціальний інститут і форма духовного виробництва).

Рене Декарт (1596–1650) називає наукою геометрію, яка вивчає величину, фігури, яка стає універсальним інструментом пізнання. Перед Декартом стоїть завдання — перетворити геометрію так, щоб з її допомогою можна було б вивчати і рух. Тоді вона стане універсальною наукою,

23 Див.: Бекон Ф. Великое Восстановление Наук // Сочинения в двух томах. Т. 1. — М., «Мысль», 1971. — 590 с. — С. 63–87.

тотожною Методу. Завдання науки за Р. Декартом — вивести пояснення всіх явищ природи з отриманих начал, в яких не можна засумніватися. Рене Декарт зазначає, що уявлення про світ, яке дає наука, відрізняється від реального природного світу, тому наукові знання гіпотетичні²⁴.

У Новий час склалася механічна картина світу, яка стверджує: весь Всесвіт — сукупність великого числа незмінних і неподільних частинок, що переміщуються в абсолютному просторі та часі, пов'язаних силами тяжіння, підлеглих законам класичної механіки; природа виступає в ролі простої машини, частини якої детерміновані; всі процеси в ній зведені до механічних. Таких уявлень дотримувалися практично всі видатні мислителі XVII ст. — Г. Галілей, І. Ньютон, Г. Лейбніц, Р. Декарт. Для їхньої творчості характерна побудова цілісної картини світобудови. Саме в цей час починало формуватися теоретичне природознавство, і в першу чергу — фізика.

У середині XVIII ст. вчені висловили ідею про всезагальний взаємозв'язок явищ і процесів, що проходять у реальному світі. Ці ідеї вперше висловив Р. Декарт, потім розвинули М. Ломоносов (закон кінематичної теорії матерії, ідея розвитку Землі), І. Кант, К. Вольф.

Отже, в XV–XVIII ст. наука починає перетворюватися у реальну базу світогляду. Вирішальна роль у формуванні наукового світогляду належить механіці, в рамках якої здійснюється пізнання не тільки фізичних і хімічних, а й біологічних явищ. Такий великий стрибок у розвитку науки сприяв подальшому процесу її диференціації²⁵.

Період розвитку науки, під час якого старі наукові уявлення замінюються частково або повністю новими, з'являються нові теоретичні передумови, методи, матеріальні засоби, оцінки та інтерпретації, які повністю несумісні зі старими уявленнями називають **революцією в науці**. Революційні процеси в науці, що пройшли в XVI–XIX століттях, привели до корінної зміни поглядів на навколишній світ.

До найголовніших особливостей наукової революції належать:

- яскравий творчий характер: здобуті раніше знання не руйнувались, а інтерпретувалися у контексті нового їх розуміння;
- нове тлумачення раніше здобутих знань: у період наукової революції нове створюється на ґрунті вже існуючого;
- поява великої кількості талановитих осіб, які піднімають великий пласт знань на небувалу висоту і тривалий час не мають собі рівних;
- бурхливий розвиток фізико-математичних наук.

24 Див.: Гайдено П. П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой [Текст] / П. П. Гайдено — М. : Либроком, 2009 — 376 с. — С. 131–132.

25 Див.: Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с. — С. 10–12.

Перша наукова революція (XVII–XVIII ст.). У цей період відбулося становлення класичного природознавства. Головною вимогою до науки було досягнення чистої об'єктивності знання. Наука швидко набувала престижу й авторитетності. Зростаючий авторитет науки прислужився виникненню **першої форми сцієнтизму** (лат. scientia — знання, наука), прихильники якого абсолютизували роль і значення науки. В його лоні сформувався, так званий, **сцієнтичний (ідеологічний) утопізм** — теорія, згідно з якою суспільні відносини можуть бути цілком пізнаними і прозорими, а політика ґрунтується на винятково наукових законах, що збігаються з законами природи. Оскільки головною наукою цього періоду була механіка, загальнонаукова картина світу класичного природознавства мала яскраво виражений механістичний характер.

Наприкінці XVIII ст. перша наукова революція переросла у **промислову революцію**, наслідком якої була розбудова капіталістичного індустріального суспільства й індустріальної цивілізації. Відтоді розвиток науки значною мірою зумовлений потребами економіки й виробництва (винахід Д. Уаттом парової машини, яка перетворювала теплову енергію в механічну, стали могутнім стимулом подальшого розвитку науки; відкриття фізиками електричного струму і явища електромагнітної індукції (А. Вольт, В. Петров, Г. Деві, А. Ампер, М. Фарадей та інші); розроблення хвильової теорії світла (Т. Юнг, О. Френель); формування біології як науки про закони життя і розвитку живих організмів, порівняльної анатомії, морфології, палеонтології, швидкий розвиток усіх природничих наук — відкритий закон збереження і перетворення енергії (Й. Р. Майєром, Г. Гельмгольцем, Дж. Джоулем), який є основним законом природознавства, що виражає єдність всіх фізичних форм руху матерії; клітинна теорія, розроблена Т. Шванном і М. Шлейденом, які довели єдність всіх складних організмів; еволюційне вчення Ч. Дарвіна, який доказав єдність видів рослин і тварин, їх природне походження і розвиток.

У XIX ст. наука зазнала істотних змін: механіка втратила монополію на тлумачення загальнонаукової картини світу, зміцніли позиції біології, хімії, геології; змінився стиль наукового мислення, у якому важливого значення набула ідея розвитку; наука продовжувала розвиватися в межах класичної форми, і надалі претендуючи на абсолютність вичерпного бачення картини світу. Постійно зростав її суспільний авторитет і престиж.

Друга наукова революція (кінець XIX — початок XX ст.) спричинила появу нової, некласичної науки, якій належать відкриття електрона, радіо, перетворення хімічних елементів, створення теорії відносності і квантової теорії, проникнення у мікросвіт і пізнання великих швидкостей. Радикальні зміни відбулися в усіх сферах наукового знання. Заявили про себе нові наукові напрями, зокрема кібернетика і теорія систем.

Некласична наука вже не висувала претензій на повну й абсолютну об'єктивність знання, на відсутність у ньому суб'єктивного аспекту. У ній

різко зростає роль суб'єктивного чинника; вона більше враховувала вплив методів, способів і засобів пізнання; її знання, стаючи суто теоретичним, позбавлялося емпіризму, втрачало дослідницьке походження; у пізнанні особливого значення почали набувати теорії і моделі, вибудовані пізнавальним суб'єктом за допомогою математичного, статистичного, комбінаторного та інших підходів; посилюється процес диференціації, наслідком якого стало збільшення кількості наукових дисциплін і шкіл, окреслилась тенденція до плюралізму. Актуальності набув принцип **релятивізму** (лат. *relativus* — відносний) — відносності людських знань, відповідно до якого кожна теорія визнається істинною лише у конкретній системі даних або координат. У науковому обігу поняття «істинність» дедалі частіше поступається поняттю «валідність», яке означає обґрунтованість, прийнятність. Подібна доля спіткала і такі поняття класичної науки, як: «причинність», «детермінізм», що поступилися місцем поняттям «можливість» та «індетермінізм».

Третя наукова революція (середина XX ст. — сьогодення) була продовженням другої наукової революції, її також називають науково-технічною, або науково-технологічною. Головним її результатом було виникнення постнекласичної науки. Третя наукова революція перетворилась у технологічну, яка формує постіндустріальну цивілізацію. Їй відповідає постіндустріальне, інформаційне, постмодерне суспільство. Основою цього суспільства є новітні високі й тонкі технології, які ґрунтуються на нових джерелах і видах енергії, нових матеріалах і засобах управління технологічними процесами. Виняткову роль при цьому відіграють комп'ютери, засоби масової комунікації й інформатики, розвиток і поширення яких набули гігантських масштабів.

Наука зазнала глибоких змін: ускладнилися елементи процесу пізнання — суб'єкт, що пізнає, засоби і об'єкт пізнання, змінилося їх співвідношення. Суб'єктом пізнавального процесу рідко є один учений, що самотужки досліджує якийсь об'єкт. Найчастіше його утворює колектив, група, чисельність яких залишається невизначеною. Суб'єкт пізнання перестає перебувати поза його об'єктом, протиставлятися йому, а включається у процес пізнання, стає одним з елементів системи координат цього процесу. Для вивчення об'єкта пізнання часто не потрібні безпосередній контакт і взаємодія з ним. Його дослідження нерідко здійснюються на великій відстані. Наприклад, розвідування родовищ нафти, інших природних копалин з космосу за допомогою високочутливих приладів і телекомунікаційних технологій. Часто об'єкт пізнання позбавлений будь-яких обрисів, будучи частиною або фрагментом умовно виокремленого

явища постійно зростає, набуваючи вирішального значення, роль засобів (особливо комп'ютера) і способів пізнання²⁶.

Культ науки в кінці XIX–XX століття привів до проголошення науки найвищою цінністю розвитку людської цивілізації. Під впливом науково-технічного прогресу в культурі витворюються два напрямки: відстоювання науково-технічного прогресу та критика і заперечення стрімкого розвитку науки і техніки. В результаті чого утворюються сцієнтизм і антисцієнтизм.

Якщо **сцієнтизм** (від лат. scientia — «знання, наука») базується на абсолютизації раціонально-теоретичних компонентів філософського знання, то **антисцієнтизм** виходить із того, що найважливішою ознакою є поворот до людини. Тепер головним завданням постає не *«пізнати цей світ»*, а пояснити людині як вижити у ньому²⁷.

До прихильників сцієнтизму відносяться всі ті, хто вітає досягнення НТР, модернізацію побуту і дозвілля, хто вірить в безмежні можливості науки і, зокрема, в те, що їй під силу вирішити всі гострі проблеми людського існування. Наука виявляється вищою цінністю, і сцієнтисти з натхненням і оптимізмом вітають все нові й нові свідчення технічного підйому.

Антисцієнтисти бачать негативні наслідки науково-технічної революції, їхні песимістичні настрої посилюються в міру втрачання всіх покладених на науку надій у вирішенні економічних і соціально-політичних проблем. Сцієнтисти, відшукуючи аргументи на свою користь, залучають минулі відкриття, коли наука Нового часу, відкинувши твердження середньовічної схоластики, виступала в ім'я обґрунтування культури і нових гуманних цінностей. Вони відмічають, що наука є продуктивною силою суспільства, виробляє суспільні цінності і має безмежні пізнавальні можливості. Антисцієнти навпаки стверджують, що незважаючи на численні успіхи науки, людство не стало щасливішим і стоїть перед небезпеками, джерелом яких стала сама наука і її досягнення. Отже, наука не здатна зробити свої успіхи благодіянням для всіх людей, для всього людства.

Сцієнтисти прагнуть до включення всього суспільства в цілому у науковий процес, стверджуючи при цьому, що тільки наука може зробити життя організованим, керованим і успішним. Антисцієнтисти драматизують ситуацію, говорячи про катастрофічний розвиток людства. Як сцієнтисти, так і антисцієнтисти надто перебільшують ситуацію, привертаючи тим самим до

26 Див.: Кохановский В. П. Философия для аспирантов [Текст] : Учебное пособие / Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич, Т. Б. Фатхи. — Изд. 2-е — Ростов на Дону : «Феникс», 2003. — 448 с. — С. 76–77.

27 Мирутенко Л. Антисцієнтичні спрямування нової людино мірної методології // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Вип. 563–564. Філософія. — Чернівці, 2011. — С. 211–216.

себе більше число своїх прихильників. Дійсно, небезпека існує із введенням в харчування продуктів хімічного синтезу, постають гострі проблеми в галузі охорони здоров'я та екології, котрі змушують говорити про необхідність соціального контролю за застосуванням наукових досягнень. Проте зростання рівня життя все ж дозволяє говорити про науковий прогрес як про зміни на краще. Відомий філософ екзистенціаліст **С. К'єркегор (1813–1855)** зазначав, що наукові звершення не стільки змінюють життя людей як втрата ними духовності: *«Натураліст — людина, наділена талантом, почуттям і винахідливістю, але при цьому не досягає самого себе. Якщо наука стає формою життя, то це чудовий спосіб оспівувати світ, захоплюватися відкриттям і майстерністю. Але при цьому залишається відкритою проблема, як розуміти свою духовну суть»*.

Сцієнтизм, роблячи з науки капітал, комерціалізував науку, подав її заміником моралі. Тільки наївні і необережні чіпляються за науку як за безликого рятівника.

Дилема сцієнтизм — антисцієнтизм постає одвічною проблемою соціального і культурного вибору. Вона відображає суперечливий характер суспільного розвитку, в якому науково-технічний прогрес виявляється реальністю, а його негативні наслідки не тільки відображаються хворобливими явищами в культурі, а й врівноважуються найвищими досягненнями у сфері духовності. У зв'язку з цим завдання сучасного інтелектуала вельми складне. На думку **Е. Агацці**, воно полягає в тому, щоб *«одночасно захищати науку і протистояти сцієнтизму»*. Характерно й те, що антисцієнтизм автоматично перетікає в антитехнологізм, а аргументи антисцієнтистського характеру з легкістю можна отримати і в суто науковій (сцієнтистській) проблематиці, яка розкриває труднощі та перешкоди наукового дослідження, викриває нескінченні суперечки і недосконалість науки²⁸.

XX століття так і не запропонувало переконливої відповіді у вирішенні дилеми сцієнтизму і антисцієнтизму. Людство, задихаючись в лещатах раціоналізму, насилу відшуковуючи духовний порятунок в численних психотерапевтичних і медіативних практиках, робить основну ставку на науку. І, як доктор Фаустус, продавши душу дияволу; пов'язує саме з нею, а не з духовним і моральним зростанням, прогресивний розвиток цивілізації²⁹.

Постнекласична наука відчуває посилення впливу зовнішніх чинників, дедалі більше долучається до контексту культури історичної епохи з її

28 Див.: Агацці Э. Моральное измерение науки и техники [Текст] / Э. Агацци. — М.: МФФ, 1998. — 344 с. — С. 80.

29 Див.: Мельник В. Сучасна наука та проблеми раціональності / В. Мельник // Вісник Львівського університету: Сер. : філософсько-політологічні студії. — 07 / 2012. — Вип. 2. — С. 7–17.

світоглядними установками, релігійними, моральними, естетичними ціннісними орієнтаціями тощо. На наукову діяльність завжди впливають соціально-економічні і політичні умови, але в епоху Постмодерну їх вплив посилюється. В епоху постмодерну цивілізація вступає з величезним запасом знань. Вони створюють передумови для довгострокових соціальних, економічних, політичних, геостратегічних трансформацій. Наукові знання стануть головним чинником, який визначатиме порівняльні й конкурентні переваги націй і країн у системі світогосподарських зв'язків.

Науці XX ст. — початку XXI ст. притаманні такі ознаки:

- **Диференціація і інтеграція науки.** Це складний діалектичний процес, характерний для всього процесу розвитку науки. Диференціація знань обумовлена невичерпним об'єктом пізнання, потребами практики і розвитку самої науки. Науки посилено проникають одна в одну. Так, проблема охорони природи розв'язується об'єднаними зусиллями технічних наук, біології, наук про Землю, медицини, економіки, менеджменту, математики та інших.
- **Прискорений розвиток природознавчих наук.** Природознавчі науки, вивчаючи базові структури природи, закономірності їх взаємодії та управління, є фундаментом науки в цілому і повинні розвиватися випереджаючими темпами. Тільки на основі випереджаючих фундаментальних досліджень і винаходів у природознавстві прикладні науки і техніка зможуть успішно вирішувати проблеми, які виникають у зв'язку з розвитком прогресу виробництва. Як приклад, може бути клонування живих організмів вищого класу.
- **Математизація наук.** Математика є мозком науки і душею техніки. Математика підвищує вимоги до корисності поставлених завдань, підвищує рівень узагальнень, ефективності пояснюючих і прогнозованих функцій науки.
- **Посилення зв'язку науки, техніки і виробництва.** На сучасному етапі наука є продуктивною силою суспільства, це проявляється в глибоких змінах у взаємозв'язках науки і виробництва. Зароджуються нові види виробництва, йде процес зменшення терміну між науковим відкриттям і впровадженням його у виробництво. Раніше від відкриття або винаходу проходили сотні і десятки років. Так, відкриття фотографії пройшло цей шлях більш ніж у сто років, телефон і електромотор — приблизно за 60 років, радіолокатор — за 15, ядерний реактор — за 10, транзистор — за 5 років. Потрібно зазначити, що при цьому проходить не тільки прискорення реалізації отриманих результатів, але кожен раз це прискорення призводить до

нових якісних характеристик, до оновлення параметрів, вигляду і можливостей технічних засобів³⁰.

Наука є суспільною за своїм походженням, розвитком і використанням. Усі наукові відкриття це всезагальна праця, на кожний момент часу наука виступає як сумарне вираження людського успіху в пізнанні світу.

У постнекласичній науці утверджується парадигма цілісності, згідно з якою світобудова, біосфера, ноосфера, суспільство, людина і т. д. являють собою єдину цілісність. І проявом цієї цілісності є те, що людина перебуває не поза досліджуваним об'єктом, а всередині нього, він лише частина, пізнаюче ціле. І, як наслідок такого підходу, ми спостерігаємо зближення природничих і суспільних наук, при якому ідеї та принципи сучасного природознавства все ширше впроваджуються в гуманітарні науки. Центром цього злиття, зближення є людина.

Сучасний період розвитку науки характеризується колективним лідерством, комплексністю наукових досліджень, вирішенням глобальних проблем. Глобальними проблемами є: вивчення Космосу, економічні проблеми, проблеми здоров'я людей, тривалість життя тощо, у вирішенні яких повинні брати участь всі науки без винятку: природничо-математичні, гуманітарні і технічні³¹.

3. Наукознавство як система знань. Класифікація наук

Наукознавство, або наука про науку охоплює всі існуючі науки в їх взаємозв'язку та у зв'язку із практикою, враховуючи економічні, соціальні, політичні, культурні умови функціонування й розвитку. **Наукознавство** вивчає закономірності розвитку науки, структуру і динаміку наукового знання та наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами та сферами матеріального та духовного життя суспільства.

Процес розвитку науки супроводжується нагромадженням знань і формуванням певної структури самої науки. Приблизно в 30-ті роки двадцятого століття почала формуватись проблематика наукознавства і тільки в 60-ті роки цього ж століття наука про науку сформувалась як окрема галузь, визначився предмет і завдання наукознавства. У цей період почали створюватись колективи з питань розробки проблем наукознавства,

30 Див.: Нугаев Р. М. Классика, модерн и постмодерн как этапы синтеза физической теории [Текст] / Р. М. Нугаев // Философские проблемы классической и неклассической физики. — М. : [б. в.], 1998. — 179 с. — С. 52–53. ; Князева Е. Н. Саморефлексивная синергетика // Вопросы философии, 2001. — № 10. — С. 106–107; Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень [Текст] : Навчальний посібник / О. В. Крушельницька — К. : Кондор, 2006. — 206 с. — С. 15–16.

31 Див.: Уаптхед А. Наука и современный мир [Текст] / А. Уаптхед // Избранные работы по философии. — М. : Прогресс. — 1990. — 720 с. — С. 56–57, 62.

визначення системи показників для ключових наукознавчих понять з використанням методів різних наук. Наукознавство узагальнює світовий досвід розвитку науки, активно впливає на інтеграцію вітчизняної науки з науковими системами інших країн, оскільки сучасна наука характеризується цілісним і різностороннім підходом вивчення об'єктів.

Одним із основних завдань наукознавства є розробка класифікації наук, яка визначає місце кожної науки в загальній системі наукових знань і взаємозв'язок усіх наук. Класифікація наук у наукознавстві виконує функцію групування наукових знань в певні системи, що сприяє уніфікації науки, її міжнародним зв'язкам і зростанню темпів розвитку.

Одна з перших спроб систематизації та класифікації накопиченого знання (або «начал» науки) належить Арістотелю (384 до н.е. — 322 до н.е.). Все знання — а воно в античності збігалось з філософією — залежно від сфери його застосування — він розділив на три групи: теоретичне, де пізнання ведеться заради нього самого; практичне, яке дає керівні ідеї для поведінки людини; творче, де пізнання здійснюється для досягнення прекрасного. Теоретичне знання Арістотель в свою чергу розділив (за його предметом) на три частини: а) *«перша філософія»* (згодом *«метафізика»* — наука про вищі засади і перші причини всього існуючого, недоступні для органів чуття і осягаються умоглядно, б) математика; в) фізика, яка вивчає різні стани тіл у природі. Створену ним формальну логіку Арістотель не ототожнював з філософією або з її розділом, а вважав «органомом» (знаряддям) всякого пізнання.

Пізніше, у період Нового часу нову класифікацію наук запропонував Ф. Бекон (1561–1626) як узагальнення відомого в його час кола знань. У своєму творі «Про гідність і примноження наук» він створює широку панораму наукових знань, включаючи в дружну сім'ю наук і поезію. В основу беконівської класифікації наук покладено головні здатності людської душі: пам'ять, уяву, розум. Тому класифікація є такою: пам'яті відповідає історія; уяві — поезія; розуму — філософія³².

Пізніше О. Конт (1798–1857) в основу класифікації вкладає принципи руху від простого до складного, від абстрактного до конкретного, від старого до нового. І хоча складніші науки ґрунтуються на менш складних, це не означає редукції вищих до нижчих. У контівській класифікації відсутні такі науки, як логіка, тому що вона, на його думку, є частиною математики, і психологія, яка становить частково фрагмент біології, частково — соціології.

Реалізуючи свої задуми щодо класифікації (ієрархії) наук, французький філософ виходив з того, що:

32 Див.: Бэкон Ф. Новый органон // Соч. : В 2 т. — М. : «Мысль», 1978. — Т. 2. — 575 с.

- а) існують науки, що відносяться до зовнішнього світу, з одного боку, і до людини — з іншого;
- б) філософію природи (тобто сукупність наук про природу) слід розділити на дві галузі: неорганічну і органічну (відповідно до їх предметів вивчення);
- в) природна філософія послідовно охоплює *«три великі галузі знання»* — астрономію, хімію і біологію.

Подаючи свої роздуми про ієрархію наук, філософ підкреслює, що ми врешті-решт *«поступово приходимо до відкриття незмінною ієрархії... — однаково наукової і логічної — шести основних наук — математики (механіки), астрономії, фізики, хімії, біології та соціології»*³³.

У подальшому в розвитку проблеми класифікації наук Вільгельм Дільтей (1833–1911) відокремив науки про дух і науки про природу. У роботі «Введення у науки про дух»³⁴ філософ розрізняє їх перш за все за предметом. Предмет наук про природу становлять зовнішні по відношенню до людини явища. Науки про дух занурені в аналіз людських відносин. По-перше вчених цікавлять спостереження зовнішніх об'єктів як даних природничих наук, по друге — внутрішні переживання. **Вільгельм Віндельбанд (1848–1915) пропонує розрізняти науки не за предметом, а за методом.** Він ділить наукові дисципліни на номотетичні і ідеографічні. У перших проходить встановлення загальних законів, регулярності предметів і явищ. Другі спрямовані на вивчення індивідуальних явищ і подій³⁵.

Генріх Ріккерт (1863–1936), розвиваючи висунуту Віндельбандом ідею про поділ наук, приходять до висновку, що відмінність впливає з різних принципів відбору та впорядкування емпіричних даних. Розподіл наук на науки про природу і науки про культуру в його знаменитому однойменному творі найкраще виражає протилежність інтересів, які поділяють вчених на два табори³⁶.

Ф. Енгельс (1820–1895) приступив до розробки класифікації форм руху матерії тоді, коли у вчених колах був поширений контівський погляд на класифікацію наук. *«Класифікація наук, — зазначав Ф. Енгельс, — з яких кожна аналізує окрему форму руху або ряд пов'язаних між собою і переходять одна в одну форм руху матерії, є разом з тим класифікацією,*

33 Див.: Конт О. Курс положительной философии : Том 2. / О. Конт — М. : Книга по Требованию, 2012. — 167 с. — Т. 1. — С. 3–5, 8–10, 11, 13–15, 18–19, 20.

34 Див.: Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт. Под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова Т. 1 : Введение в науки о духе [Текст] : пер. с нем. под ред. В. С. Малахова. — М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. — С. 270–730.

35 Див.: Виндельбанд В. Избранное. Дух истории [Текст] : пер. с нем. — М. : Юрист, 1995. — 687 с.

36 Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт. — М. : Республика, 1998. — С. 43–128.

розташуванням, згідно внутрішньої властивості їм послідовністю самих цих форм руху, і в цьому саме і полягає її значення»³⁷.

Отже, якщо в перших класифікаціях наук в якості підстав виступали природні здібності людської душі (пам'ять, уява і т. п.), то, Енгельсова класифікації полягає саме в тому, що «в основу поділу наук закладено принцип об'єктивності: відмінності між науками обумовлені відмінностями досліджуваних ними об'єктів». Ф. Енгельс у «Діалектиці природи», виходячи з розвитку рухомої матерії від низького до вищого, виділив механіку, фізику, хімію, біологію, соціальні науки³⁸.

У середині ХХ ст. оригінальну класифікацію наук запропонував В. І. Вернадський. Залежно від характеру досліджуваних об'єктів він виділяв два роди (типи) наук: 1) науки, об'єкти (і закони) яких охоплюють всю реальність — як нашу планету та її біосферу, так і космічні простори. Інакше кажучи, це науки, об'єкти яких відповідають основним, загальним явищам реальності, 2) науки, об'єкти (і закони) яких властиві і характерні тільки для нашої Землі. Згідно з таким розумінням об'єктів різних наук і «враховуючи такий стан наших знань, ми можемо розрізняти в ноосфері прояв впливу на її будову двох областей людського розуму: наук, загальних для всієї реальності (фізика, астрономія, хімія, математика), і наук про Землю (науки біологічні, геологічні та гуманітарні)». Логіка, на думку вченого, займає особливе положення, оскільки, будучи нерозривно пов'язаною з людською думкою, вона однаково охоплює всі науки — і гуманітарні, і природничо-математичні³⁹.

У той час великою популярністю користувалася класифікація, запропонована російським дослідником, методологом науки **Б. Кедровим**, в якій він розрізняв шість основних форм руху: субатомну фізичну, хімічну, молекулярно-фізичну, геологічну, біологічну і соціальну⁴⁰. Зауважимо, що класифікація форм руху матерії мислилася як основа класифікації наук.

Сьогодні перед нами наука виступає як сімейство численних наукових дисциплін: одні з яких зовсім молоді (кібернетика, математична лінгвістика або молекулярна генетика), інші з'явилися в ХІХ столітті, (статистична фізика, електродинаміка, фізична хімія, соціологія), треті — в Новий Час (наприклад, математичний аналіз, аналітична геометрія, динаміка), а деякі —

37 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. — М. : Политиздат. Т. 20. — 989 с. — С. 564–565.

38 Там же. — С. 565.

39 Вернадський В. І. Про науку. Т. 1. Наукове знання. Наукове творчість. Наукова думка. — Дубно : «Фенікс», 1997. — 576с. — (Частина 3. Наукова думка, як планетне явище. — С. 303–538.

40 Див.: Кедров Б. М. Классификация наук [Текст] / Б. М. Кедров. [кн.] 1–2, — М. : [б. в.], 1961 — С. 23, 65.

сягають своїм корінням в Античність або навіть у більш віддалені часи (геометрія, астрономія, географія, історія)⁴¹.

Сучасна класифікація наук виражає взаємозв'язок природничих, технічних, гуманітарних наук і філософії. В основі такої класифікації лежать специфічні особливості вивчення різними науками об'єктів матеріального світу.

Класифікація фіксує (відображає) закономірні зв'язки між об'єктами, визначає їх місце і основні властивості в цілісній системі, є засобом збереження та пошуку інформації.

Рівень і характер зв'язку між науками визначається предметом, методом і умовами пізнання об'єктів, цілями і завданнями науки, їх практичним значенням та іншими факторами.

Метою класифікації наук є розкриття взаємного зв'язку між науками на основі певних принципів і відображення цих зв'язків у вигляді логічно аргументованого розміщення, групування сукупності наук в єдину систему знань і графічного відображення структури взаємозв'язку між ними в різній формі, зокрема, у вигляді таблиць.

Класифікація наук має велике наукове значення. Спираючись на предметні і методичні зв'язки наукових дисциплін та їх груп, класифікація сприяє спрямованому руху науки від емпіричного нагромадження знань до рівня теоретичного синтезу, системного підходу до наукових проблем⁴².

У відповідності до об'єкту наукового досліджень науки поділяються на природничі (науки про природу), соціальні / громадські (науки про суспільство) і гуманітарні науки (науки про людину). У ряді випадків спеціально виділяють ще технічні науки. Формою реалізації пізнання виступає наукове дослідження. **Наукове дослідження** — це процес, в якому за допомогою певних наукових методів досліджується об'єкт, предмет або явище, при цьому метою дослідження є встановлення закономірностей його виникнення, розвитку і перетворення в інтересах раціонального використання у практичній діяльності людей. Наукове дослідження повинно бути систематизованим та цілеспрямованим.

Наукове дослідження, або науково-дослідна робота (праця), як процес будь-якої праці включає в себе три основних компоненти

41 Див.: Философия и методология науки [Текст]: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. В. И. Купцова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 551 с. — С. 38.

42 Див.: Мікулінський С. Р., Рідні Н. І. Наука як предмет спеціального дослідження // Питання філософії. — 1966. — № 5. — С. 26. ; Лешкевич Т. Г. Философия науки : традиции и новации [Текст]: Учебное пособие для вузов / Т. Г. Лешкевич. — М. : «Издательство ПРИОР», 2001. — 428с.

(складових): доцільну діяльність людини, тобто власне наукова праця, предмет наукової праці і засоби наукової праці.

Доцільна наукова діяльність людини, яка спирається на сукупність конкретних методів пізнання і необхідна для придбання нових або уточнених знань про об'єкт дослідження (предмет праці), використовує відповідне наукове обладнання (вимірювальне, обчислювальне тощо), тобто засоби праці. **Предмет наукової праці** — це об'єкт дослідження, на пізнання якого спрямована діяльність вченого. **Об'єктом дослідження** може бути будь-який предмет матеріального світу (наприклад, автомобіль), явище, зв'язок між явищами. Крім об'єкта в предмет дослідження входять і попередні знання про об'єкт. **Наукові дослідження в залежності від свого цільового призначення, ступеня зв'язку з природою або промисловим виробництвом, глибини і характеру наукової роботи поділяються на такі основні типи: фундаментальні, прикладні і розробки** ⁴³.

Ті наукові дослідження, які мають теоретичну діяльність та спрямовані на одержання знань про закономірний розвиток та взаємозв'язок природи, людини та суспільства називаються **фундаментальними дослідженнями**. Їхнє завдання полягає у пізнанні законів, які управляють поведінкою і взаємодією основних структур природи і суспільства. **Фундаментальні дослідження охоплюють різні галузі наук, а саме: значна група фізико-технічних і математичних наук (математика, ядерна фізика, фізика плазми, фізика низьких температур, кібернетика); хімія і біологія; велика група наук про Землю (геологія, геофізика, фізика атмосфери, води і суші); соціальні науки. Фундаментальні дослідження поділяються на: вільні (чисті) і цілеспрямовані.**

Вільні (чисті) дослідження носять індивідуальний характер і очолюються визнанням вченим, який є керівником роботи. Дані дослідження не визначають наперед певних цілей, проте завжди спрямовані на отримання нових знань і глибоке розуміння світу.

Цілеспрямовані дослідження вивчають певний об'єкт і своєю метою ставлять розширення знань про глибинні процеси і явища, що відбуваються в природі, суспільстві, без урахування можливих галузей їх застосування.

Ці два види фундаментальних досліджень можуть бути пошуковими.

Ті дослідження, в яких наукова діяльність спрямована на застосування знання на практиці називають **прикладними**. **Метою прикладних наук є застосування результатів фундаментальних наук при вирішенні різних пізнавальних і соціально-практичних проблем.**

43 Див.: Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / О. В. Крушельницька — К.: Кондор, 2006. — 206 с. — С. 26–30.

Прикладні науки можуть включати у свої дослідження як теоретичну, так і практичну проблематику. Так, на базі економічної теорії розвивається мікро і макроекономіка, економічний аналіз тощо. Усі ці науки можна віднести до теоретичної прикладної економіки.

На стиках прикладних наук і виробництва розвивається особлива галузь досліджень — так звані розробки, в процесі яких реалізуються результати практичних прикладних наук у вигляді конкретних технологічних процесів, конструкцій, матеріалів. Фундаментальні науки в своєму розвитку завжди випереджають прикладні науки, створюючи для них теоретичну базу ⁴⁴.

У навчальному посібнику «Основи наукових досліджень» за редакцією В. С. Марцина подається класифікація наукових досліджень за різними ознаками. Так, *«в залежності від методів дослідження, що використовуються, наукові дослідження можуть бути теоретичними, теоретико-експериментальними та експериментальними; в залежності від сфери використання результатів наукові дослідження поділяють на фундаментальні, прикладні та розробки; в залежності від джерел фінансування наукові дослідження ділять на держбюджетні (фінансуються за рахунок засобів держбюджету), госпдоговірні (фінансуються у відповідності з укладеними договорами організаціями-замовниками) та нефінансовані; за тривалістю розробки наукові дослідження поділяють на довгострокові, що розробляються протягом кількох років, та короткострокові, що виконуються звичайно за рік; за стадіями дослідження науково-дослідні роботи диференціюються на пошукові, науково-дослідні та науково-виробничі розробки; в залежності від місця проведення наукові дослідження поділяють на лабораторні та виробничі; за складом якостей об'єкту розрізняють комплексні та диференційовані наукові дослідження»* ⁴⁵.

Вищою атестаційною комісією (ВАК) України за згодою Міністерства освіти і науки України затверджена така **Національна класифікація наук:**

1. Фізико-математичні науки.
2. Хімічні науки.
3. Біологічні.
4. Геологічні.
5. Технічні.
6. Сільськогосподарські.
7. Історичні.

44 Див.: Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с. — С. 35–40.

45 Див.: Марцин В. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко. — Л. : Ромус-Поліграф, 2002. — 128 с. — С. 21–23.

8. Економічні.
9. Філософські.
10. Філологічні.
11. Географічні.
12. Юридичні.
13. Педагогічні.
14. Медичні.
15. Фармацевтичні.
16. Ветеринарні.
17. Мистецтвознавство.
18. Архітектура.
19. Психологічні.
20. Воєнні.
21. Національна безпека.
22. Соціологічні.
23. Політичні.
24. Фізичне виховання й спорт.
25. Державне управління.

Кожна із цих наук включає декілька груп.

Класифікація наук є не самоціллю, вона має, окрім наукового значення, також і практичне. Вона є теоретичною основою для багатьох сторін практичної діяльності суспільства: організації і структури наукових закладів та їх взаємовідносин, планування науково-дослідних робіт та їх взаємозв'язку, особливо тих робіт, які мають комплексний характер; взаємозв'язку теоретичних досліджень з практичними завданнями народного господарства і нарешті, для бібліотечної класифікації⁴⁶.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте науку як особливий вид людської діяльності.
2. Поясніть передумови виникнення науки.
3. Назвіть історичні етапи розвитку науки та розкрийте особливості кожного з них.
4. Назвіть предмет та об'єкт науки.
5. Розкрийте основну мету та завдання науки.
6. Проаналізуйте функції науки в сучасних умовах.
7. Подайте аналіз науки як системи знань.
8. Проведіть аналіз класифікації наук, їх призначення та способи побудови.

46 Див.: Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с. — 37.

9. Розкрийте суть наукової революції: причини, етапи, основні риси.
10. Охарактеризуйте сцієнтизм та антисцієнтизм як ідейні позиції, які представляють наукове знання.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте уривок та розкрийте суть класифікації наук, яку пропонує Іван Франко.

Іван Франко. Наука і її взаємини з працюючими класами.

II. Що таке наука?

Здавалося б, на перший погляд, що немає нічого легшого, як дати відповідь на вище поставлене запитання. Але ж історія розвитку людства вчить нас, що протягом довгих віків тисячі мислячих людей давали найсуперечливіші відповіді на те запитання, розуміли науку в найрізноманітніший спосіб і, виходячи з того розуміння, присвячували свої здібності, а не раз і все життя праці зовсім непотрібній і такій, що не має з справжньою наукою щонайменшого зв'язку...

...Вже кілька разів ми згадували, що наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу зі світом зовнішнім, з природою, — розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями, і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незлічених створінь природи. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. Природа є для людини всім.

Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда.

Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме пізнання не може бути її метою, бо якби було так, то вся наука не принесла б нікому найменшої користі, не була б нікому потрібна; була б, так би мовити, п'ятим колесом у возі людського поступу. Саме знання нікому їсти не дає. Можна, наприклад, знати, що такі і такі величезні скарби лежать у глибині моря або на місяці, і, незважаючи на те знання, загинути з голоду. Від науки вимагаємо не лише безплідного знання.

...А проте справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж є дві сторони науки: знання і праця — праця, звичайно, корисна передусім для загалу, а вже потім і для самої працюючої людини.

III. Поділ наук

...Оскільки остаточною метою науки є людина і її благо, тому весь обсяг наук також поділимо на два розділи, з яких один дає можливість пізнати світ зовнішній — так, як його бачимо або як він розвивався протягом мільйонів років (наскільки людське знання спромоглося те дослідити). Цей розділ називаємо фізичними, або природничими науками. Другий розділ має за предмет дослідження саму людину від самого початку її появи на землі і всі віки її історичного життя, в тому числі нинішнє її життя, суспільний лад, внутрішні мотиви, діла та ідеали, до яких прагне. Цей розділ називається антропологічними науками (бо вивчають людину). Зупинимось на цих двох великих розділах, хоча дехто долучає до них ще третій — теологічні науки, тобто такі, що вчать про бога, духів і т. п. Але оскільки ті науки ґрунтуються на вірі, тобто на прийнятті за істину того, що нам згори за істину подано, і оскільки виключають всяке розумове доведення і з'ясування, то ми не можемо ними займатися і мусимо залишити їх костволові.

Фізичні й антропологічні науки становлять, по суті, єдиний нерозривний ланцюг, одну цілість, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене тільки на підставі вроджених сил. Саме тому наш погляд аж ніяк не суперечить тому, про що ми сказали вище відносно єдності природи, а отже, і щодо єдності науки. Але кожен з тих двох головних розділів обіймає таке велике поле, що мусимо в кожному з них розрізнити кілька груп, щоб мати ясне поняття про кожен з них. Для такого розрізнення візьмемо за основу людину, а саме: її поступове пізнавання природи і людей, — і в такому саме порядку згрупуємо різноманітні відділи науки.

...Математика утворює ніби найпростіший скелет для інших наук, вчить нас найпростіших речей, але одночасно таких, без яких неможлива жодна інша наука; вчить нас лічити тіла, пізнавати їх форму, визначати їх ставлення до себе і положення в просторі... Фізика вчить про різноманітні предмети, і саме тому різні її частини називають по-різному. Передусім, отже, вона описує тіла, які бачимо в природі; описує їх головні й необхідні властивості. Ця частина є ніби перехідною від математики, яка займалася тільки формою тіл без уваги на їх властивість.

...Вступом до антропологічних наук є наука логіка, тобто наука мислення... Наука про людську душу... психологія дає найбільше матеріалу і найбільше вказівок педагогіці, тобто науці про виховання людей... Історія (тобто наука про долі народів від найдавніших часів аж дотепер) і етнологія (тобто наука про життя різних народів, про їх спосіб життя, звички і т. д.).

...Кожна людина, а тим більше людина, що живе в суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття

істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності, що є предметом останньої і найвищої науки — етики.

Етика вчить людину жити по-людськи — вона керує завжди і всюди її кроками; вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, — і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові...

Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / Федів Ю., Мозгова Н. Історія філософії України: Навчальний посібник. Хрестоматія. — К. : Україна, 2000. — С. 436–440.

2. Прочитайте уривок та поясніть як Томас Кун характеризує науку.

Томас Кун. Структура наукових революцій.

II. Шлях до нормальної науки.

У пропонованому нарисі термін «нормальна наука» означає дослідження, яке міцно спирається на одне або кілька колишніх наукових досягнень — досягнень, які протягом якогось часу певне наукове співтовариство визнає основою для розвитку його подальшої практичної діяльності. У наш час такі досягнення викладають, хоча й рідко в їхній первісній формі, підручники — елементарні або підвищеного типу.

Досягнення у межах цих характеристик я називатиму далі «парадигмами», терміном, тісно пов'язаним із поняттям «нормальної науки». Запроваджуючи цей термін, я мав на увазі, що деякі узвичаєні приклади фактичної практики наукових досліджень — приклади, що включають закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, — в сукупності дають нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження, традиції, що їх історики науки описують під рубриками «астрономія Птолемея (або Коперніка)», «аристотелівська (або ньютоніанська) динаміка», «корпускулярна (або хвильова) оптика» і так далі.

...Мета нормальної науки в жодному разі не вимагає передбачень нових видів явищ; явищ, які не вміщуються в цю коробку, часто, насправді, взагалі не помічають. У річищі нормальної науки вчені не ставлять собі за мету створення нових теорій, до того ж вони звичайно нетерпимі і до створення таких теорій іншим. Навпаки, дослідження в нормальній науці спрямоване на розробку тих явищ і теорій, існування яких парадигма заздалегідь припускає.

...Тим не менше нові явища, про існування яких ніхто не підозрював, знов і знов відкриваються науковими дослідженнями, а радикально нові теорії знов і знов винаходяться ученими. Історія навіть наводить на думку, що наукове підприємство створило винятково потужну техніку для того, щоб підносити подібні сюрпризи. Якщо цю характеристику науки потрібно узгодити зі сказаним, тоді дослідження, яке використовує парадигму, має

бути особливо ефективним стимулом для зміни тієї ж таки парадигми. Саме це й роблять нові фундаментальні факти і теорії, їх створюють неумисно упродовж гри за одним набором правил, але їхнє сприймання вимагає розробки іншого набору правил. Після того як вони стали елементами наукового знання, наука, принаймні в тих одиничних галузях, яким належать ці нововведення, ніколи не залишається тією ж самою.

...Відкриття починається з усвідомлення аномалії, тобто зі встановлення того факту, що природа якось порушила навіяні парадигмою очікування, які спрямовують розвиток нормальної науки. Це й приводить до більш-менш розширеного дослідження сфери аномалії, і цей процес завершується тільки тоді, коли парадигмальна теорія пристосовується до нових обставин таким чином, що аномалії самі стають очікуваними.

...Захоплені новою парадигмою вчені отримують нові засоби дослідження і вивчають нові галузі. Але найважливіше те, що в період революцій вчені бачать нове і отримують інші результати навіть тоді, коли послуговуються звичайними інструментами в галузях, які вони досліджували до цього. Це виглядає так, буцімто професійне співтовариство в один момент опинилося на іншій планеті, де сила-силенна об'єктів їм незнайомі, та й знайомі об'єкти видно в іншому світлі. Звичайно, насправді все не так: немає жодного переселення в географічному сенсі; поза стінами лабораторії — повсякденне життя. Тим не менше зміна в парадигмі змушує вчених бачити світ дослідницьких проблем в іншому світлі. Позаяк вони бачать цей світ не інакше, як через призму своїх переконань і дій, тільки в нас виникає бажання сказати, що після революції вчені мають справу з іншим світом.

...Від самого початку новий претендент на статус парадигми може мати дуже мало прибічників, і в окремих випадках їхні мотиви можуть бути сумнівними. Тим не менше, якщо вони достатньо компетентні, то покращуватимуть парадигму, вивчатимуть її можливості і показуватимуть, на що перетвориться принцип належності до певного наукового співтовариства в разі, якщо воно почне керуватися новою парадигмою. У міру розвитку цього процесу, якщо парадигмі суджено перемогти у битві, число і сила аргументів, що переконують на її користь, зростатимуть. Тоді чимало вчених долучатиметься до нової віри, а подальше дослідження нової парадигми триватиме. Поступово зростатиме число експериментів, приладів, статей і книг, що спираються на нову парадигму. Все більше вчених, упевнившись у плодючості нової думки, засвоюватимуть новий стиль дослідження в нормальній науці, доки, нарешті, залишиться лише купка прибічників старого стилю.

Кун Томас. Структура наукових революцій [Текст] / Т. Кун. — К. : Port-Royal, 2001. — С. 23–24, 37, 66–67, 97, 124, 171.

ТЕМА 2. СУЧАСНА НАУКА ТА ЕТИКА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

План

1. Тенденції розвитку сучасної науки.
2. Етичні норми та імперативи вченого.
3. Розвиток економічної науки на сучасному етапі.
4. Організація наукової діяльності в Україні.

Ключові терміни: наука, наукова діяльність, класифікація наук, науковець, вчений, етика науки, соціальна відповідальність вченого, статус науковця, сучасна наука, економічні науки, постнекласична наука, модерністська наука, науково-дослідна діяльність, навчальні заклади, науково-дослідні інститути.

1. Тенденції розвитку сучасної науки

Наука існує не тільки для того, щоби служити основою пізнання та розуміння природи, а для того, аби застосовувати здобуті знання на практиці з метою перетворення зовнішнього світу, формування нової сфери буття людини. Наука це такий спосіб самовідчуття людини у світі, який дає змогу розкрити смисл сутнісних сил і призначення людини, відповісти на основні екзистенційні питання: для чого я покликаний у цей світ, у чому мое призначення у світі? Пізнавати — означає підноситись до сутності буття⁴⁷.

Сучасну науку називають Великою наукою. Наприкінці ХХ ст. чисельність науковців у світі перевищила 5 млн. чоловік. Наука включає близько 15 тис. дисциплін і кілька сот тисяч наукових журналів. Нові джерела енергії та інформаційні технології — перспективні напрямки сучасної науки. Зростають тенденції інтернаціоналізації науки, а вона сама стає предметом міждисциплінарного комплексного аналізу. До її вивчення приступають не тільки наукознавство, філософія науки, а й соціологія, психологія, історія.

Сучасна наука — це широка асоціація математичних, природничонаукових, гуманітарних і технічних галузей, дисциплінарних і міждисциплінарних досліджень, фундаментальних і прикладних, інших знань. Проте, незважаючи на існування різних галузей у сучасній науці, ми можемо говорити про неї як про єдиний феномен. Єдність сучасної науки ми

47 Див.: Мельник В. Наука в сучасному світі: проблеми об'єктивності та релятивності // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. — 2012. — Вип. 15 — 2–13 с. — С. 3–5.

знаходимо в своєрідності стратегії досліджень, формі постановки та вивчення проблем, способі отримання знань.

Сучасна наука — це наука, яка пов'язана з квантово-релятивістською картиною світу. Майже за всіма своїми характеристиками вона відрізняється від класичної науки. Їй притаманні такі риси, як: відмова від визнання класичної механіки в якості головної науки, на зміну класичній моделі світу-механізму, прийшла модель світу-думки, яка заснована на ідеях загального зв'язку, мінливості та розвитку; картина природи розкривається в нових дослідницьких проектах; розвиток біосферного класу наук, а також концепції самоорганізації матерії доводять невідповідність появи Життя і Розуму у Всесвіті, а це повертає нас до проблеми мети і сенсу Всесвіту, говорить про заплановану появу розуму, який повністю розкрис себе в майбутньому; протистояння науки і релігії дійшло до свого логічного кінця — наука стала релігією XX століття. Поєднання науки з виробництвом, науково-технічна революція заявили про провідну роль науки в суспільстві⁴⁸.

Нинішній стан науки, як і інших сфер культури, характеризується поняттям «*постмодерн*» — на противагу модерністським уявленням — класичної та сучасної науки. На думку більшості вітчизняних вчених-науковців, **майбутня наука буде мати такі ознаки:**

- Насамперед наука повинна буде усвідомлювати своє місце в загальній системі людської культури і світогляду. Постмодернізм принципово відкидає виокремлення однієї сфери людської діяльності або однієї риси у світогляді як ведучої. Все, що створено людиною, є частиною її культури, важливою і потрібною для людини. Постнекласична наука повинна усвідомити межі своєї ефективності та результативності, визнати рівноправність таких сфер людської діяльності, як культура, релігія, філософія, мистецтво, визнати можливість і результативність нерациональних способів освоєння дійсності.
- Модерністська наука ставила своєю метою створення іншої картини, нового образу світу, отриманого на основі максимальної концептуальної єдності, порядку, систематичності, несуперечності, тотальності, неперушності. Постмодерна наука більше цікавиться сама собою, своїм образом, включає у свій предмет людину, допускаючи елементи суб'єктивності в об'єктивно істинному знанні. Це і є сучасною тенденцією гуманізації науки.
- Модерністське природознавство і наука — монологічні форми знання: інтелект споглядає річ і висловлюється про неї.

48 Див.: Наука як частина культури : доповідь академіка НАН України, директора Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України М. В. Поповича // Вісник Національної академії наук України. — 2007. — № 6. — С. 49–54.

У постмодернізмі спостерігач усвідомлює себе частиною досліджуваного світу, активно взаємодіє із спостережуваним об'єктом, пізнання постнекласичної науки — діалогічне.

- В основі постмодерну лежить ідея глобального еволюціонізму — єдиної, нелінійної, мінливої, самоорганізованої, саморегульованої системи, в глибинах якої виникають і зникають цілісності від фізичних полів і елементарних частинок до біосфери і більших систем.
- Важливою рисою постнекласичної науки повинна бути комплексність — стирання меж і перегородок між традиційно відособленими природними, громадськими та технічними науками, інтенсифікація міждисциплінарних досліджень, неможливість розв'язання наукових проблем без залучення даних інших наук. Також наукова діяльність пов'язана з революцією в засобах збереження та отримання знань (комп'ютеризація науки, використання складних і дорогих приладових комплексів, що наближають науку до промислового виробництва), із зростанням ролі математики.
- Модерністське знання було передумовою підготовки суб'єкта пізнання і передумовою практичної виробничої діяльності. Сьогодні знання — передумова виробництва і відтворення людини як суб'єкта історичного процесу, як особистості, як індивідуальності. Це лише окремі риси майбутньої науки, що створюється зараз, на наших очах. Результат, мабуть, буде досягнутий тільки в кінці ХХІ століття⁴⁹.

Техногенність нашого часу змушує по-іншому ставитись до науки та науково-технічної детермінації цивілізаційних змін. Для сьогодення визначальними цінностями постають новизна та інновації, а не рутини та нормативність. Наше суспільство вимагає нового істинного знання про світ та можливості його перетворення у відповідності до наукових досягнень. Сьогодні розвиток усіх сфер суспільного буття визначають наука та техніка. Наука постає суттю європейської культури. Дослідження основних джерел становлення та розвитку науки повинні дати відповідь на життєво важливі, ціннісні виміри європейської цивілізації.

У наш час значного поширення набули концепції розвитку науки, в яких її розглядають як сукупність парадигм, науково-дослідницьких програм, комплексів наукових дисциплін, напрямів і т. д. Цілком логічно, що таке *«вавилонське стовпотворіння»* в науці стимулювало розвиток різних теоретико-методологічних конструктів (підходів, специфічних понять, методів та ін.), котрі визначаються різними пізнавальними ситуаціями й

49 Див.: Грушевицкая Т. Г. Концепции современного естествознания [Текст]: Учебное пособие / Т. Г. Грушевицкая, А. П. Садохин. — М.: Высшая школа, 2007. — 383 с.

цінностями. Різноманітні стандарти науковості — загальнонаукові, міждисциплінарні й конкретно-наукові — фіксують плюралістичність наукового пізнання, прагнення обґрунтувати єдині методологічні норми у певних регіонах науки⁵⁰.

Нова місія науки полягає не тільки в тому, щоби пояснити сутність досліджуваного явища і зафіксувати його як даність істинного знання. Сьогодні йдеться про те, що в будь-якій науці завдання полягає не лише в поясненні, а й у розумінні того, що відбувається, яка сутність предмета дослідження. Останній дається вже не як відчужена реальність — як така, що проблематизується і виокремлюється з погляду особи дослідника, його ціннісних установок. Такий контекст розуміння сутнісних змін не лише в соціально-культурній та цивілізаційній місії науки та техніки дає підстави для глибокого та критичного аналізу лише внутрішніх механізмів зростання наукового знання, а головне — його антропологічних вимірів та самої природи наукового раціоналізму як такого.

2. Етичні норми та імперативи вченого

Сучасна наука досягла такого розвитку, що може в повній мірі впливати та змінювати хід світових процесів, а застосування наукових досягнень визначається рівнем моральної культури в суспільстві. Етичні норми та імперативи вченого є духовним мірилом, що визначає природу науковця. Етичні норми науки служать для утвердження та захисту специфічних, характерних саме для науки цінностей.

Питання зв'язку етики та науки одне з найдавніших. Цю проблему віднаходимо ще у дослідженнях Сократа та Арістотеля. У періоді Нового часу, коли зростає роль наукового знання та його вплив на людське життя, особливо гостро постає проблема морального спрямування науки. В творах Ф. Бекона, Р. Декарта, Т. Гоббса, К. Гельвеція піднімаються питання поваги до наукового знання та повага до людини, яка здатна до пізнання.

Сьогодні, досліджуючи зв'язок природничо-наукового знання та етики, слід враховувати два основні аспекти. Перший тісно пов'язаний з процесом творення наукового знання. Другий — із соціальними наслідками його застосування. Щодо першого аспекту, то актуальність зв'язку етики і науки зумовлюється зміною ситуації творення наукового знання. У науку прийшло багато дослідників, така масовість і слабка урегульованість процесу створює низку несподіванок. Адже в минулому наука була покликанням невеликої кількості людей, ця ситуація кардинально змінилася у XX ст. Швидкі зміни наукового знання висувають перед вченими низку етичних проблем та

50 Див.: Мельник В. Сучасна наука та проблеми раціональності / В. Мельник // Вісник Львівського університету : Сер. : філософсько-політологічні студії. — 07 / 2012. — Вип. 2. — С. 7–17.

вимагають їх дотримуватись. Насамперед науковцям потрібно усвідомлювати себе як духовну спільноту, а наукове знання повинно виступати як цілісний процес, всередині якого іде розширення та поглиблення меж знаного. Звичайно, цей процес передбачає ряд дискусій, бесід, висунення нових гіпотез для розширення меж пошуку об'єктивної істини⁵¹.

Етичні підходи до розв'язання наукових проблем були започатковані в 20-х роках ХХ ст. англійським філософом і соціологом **К. Поппером (1902–1994)**. Він висунув ідею, згідно з якою фактом науки слід вважати не досвід окремого вченого, а те, що визнане за факт науковим співтовариством. Цей підхід зумовлений складністю процесу творення достовірного знання внаслідок складності його перевірки. Наукова спільнота виступає носієм морально-ціннісного відношення до змісту знання, що має містити в собі також моральнісно визначений підхід до процесу його творення⁵².

Найбільш популярна в цьому відношенні концепція американського соціолога **Р. Мертон (1910–2003)**, представлена в роботі «Нормативна структура науки» (1942 р.)⁵³. У ній Р. Мертон дає опис етосу науки, який розуміється ним як комплекс цінностей і норм, які відтворювалися від покоління до покоління вчених і є обов'язковими для людини науки. З точки зору Р. Мертона, норми науки будуються навколо чотирьох основоположних цінностей: перша з них — універсалізм, переконання в тому, що досліджувані наукою природні явища всюди протікають однаково і що істинність наукових тверджень повинна оцінюватися незалежно від віку, статі, раси, авторитету, титулів і звань тих, хто їх формулює. Вимога універсалізму припускає, зокрема, що результати поважного вченого повинні підлягати не менш суворій перевірці і критиці, ніж результати його молодого колеги; друга цінність — спільність (у буквальному перекладі — «комунізм»), сенс якої полягає в тому, що наукове знання повинно ставати загальним надбанням. Той, хто його вперше отримав, має право претендувати на гідну оцінку колегами власного внеску; третя цінність — незацікавленість. Первинним стимулом діяльності вченого є безкорисливий пошук істини, вільний від міркувань особистої вигоди — завоювання слави, отримання грошової винагороди. Визнання та винагорода повинні розглядатися як

51 Див.: Мовчан В. С. Етика : Навчальний посібник / Мовчан В. С. — К. : Знання, 2007. — 483с.

52 Див.: Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Пер. з англ. Олександр Буценко. — К. : «Основи», 1994. — 494 с.

53 Див.: Мирутенко Л. Амбівалентність імперативів етосу науки // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Вип. 621–622. Філософія. — Чернівці, 2012 — С. 184–189. — С. 184. ; Merton R. K. The Sociology of Science (Нормативная структура науки) / R. K. Merton. — N. Y, 1973. — P. 267–278.

можливий наслідок наукових досягнень, а не як мета, в ім'я якої проводяться дослідження; четверта цінність — організований скептицизм. Кожен вчений несе відповідальність за оцінку доброякісності того, що зроблено його колегами, і за те, щоб ця оцінка стала надбанням гласності. Причому вчений, що спирався у своїй роботі на достовірні дані, запозичені з робіт його колег, не звільняється від відповідальності, якщо сам він не перевіряв точність використовуваних даних. З цієї вимоги випливає, що в науці не можна сліпо довірятися авторитету попередників, наскільки б значним він не був. Повага до того, що зробили попередники, так само необхідна, як і критичне ставлення до їх результатів. Більше того, вчений повинен не тільки наполегливо відстоювати свої наукові переконання, використовуючи всі доступні йому засоби логічної та емпіричної аргументації, а й мати мужність відмовитися від цих переконань, коли незабаром буде виявлена їх помилковість. Зроблений Р. Мертоном аналіз цінностей і норм науки неодноразово піддавався критиці, щоправда не завжди обґрунтовано. Врахувавши деякі критичні зауваги Р. Мертон знову звернувся до проблеми етосу науки в 1965 р. в роботі «Амбівалентність вченого»⁵⁴.

Формулюючи норми наукового етосу, Р. Мертон виходив з цілком певного «*образу*» науки як соціального інституту. Покладена в основу його концепції наука — це автономне співтовариство професійних вчених, зайнятих безкорисливими дослідженнями. Цей образ, скопійований в головних рисах з німецьких університетів другої половини XIX століття, відображає ситуацію «*малої науки*», яка відносно близька тільки одній із сучасних форм наукової діяльності — професійній академічній науці. Але навіть поверхневе знайомство з історією говорить про те, що і внутрішня організація науки, і її взаємини з суспільством піддані досить швидким і помітним змінам. Етос науки та етичні нормативи наукової спільноти — не одне і те ж. Етичні нормативи, які відповідають науці різних періодів, не залишаються постійними. Мертонівський етос науки — ідеальна модель наукової діяльності в часи класичної науки⁵⁵.

Ідеї Р. Мертона стосовно базових норм етики вченого («*універсалізм*», «*колективізм*», «*безкомпромісність*», «*організований скептицизм*») доповнює його послідовник американський соціолог **Б. Барбер** ще двома

54 Див.: Мертон Р. Амбивалентность ученого [Текст] / Р. Мертон — М. : Прогресс, 1965. — 127 с. ; Мирская Е. З. Этические регулятивы функционирования науки // Вопр. философии. — 1975. — № 3. — С. 131–138; Мирская Е. З. Р. Мертон и его концепция социология науки // Современная западная социология науки / Под ред. В. Ж. Келле, Е. З. Мирской. — М. : [б. в.], 1988. — С. 42–60.

55 Див.: Мирская Е. З. Этические регулятивы функционирования науки // Вопр. философии. — 1975. — № 3. — С. 131–138; Мирская Е. З. Р. Мертон и его концепция социология науки // Современная западная социология науки / Под ред. В. Ж. Келле, Е. З. Мирской. — М. : [б. в.], 1988. — С. 42–60.

нормами, а саме: «раціоналізм» та «емоційна нейтральність». «У своїй повсякчасній професійній діяльності вчені постійно знаходяться в стані вибору між полярними поведінковими імперативами. Так, вчений повинен:

- якнайшвидше передавати свої результати науковому співтовариству, але не зобов'язаний поспішати з публікаціями, остерегаючись їх «незрілості» або несумлінного використання;
- бути сприйнятливим до нових ідей, але не піддаватися інтелектуальній «моді»;
- прагнути здобувати таке знання, яке отримає високу оцінку колег, але при цьому працювати, не звертаючи увагу на оцінки інших;
- захищати нові ідеї, але не підтримувати необачні висновки;
- докладати максимальних зусиль, щоб знати що відноситься до його галузі роботи, але при цьому пам'ятати що ерудиція іноді гальмує творчість;
- бути вкрай ретельним у формулюваннях і деталях, але не бути педантом, бо це йде на шкоду змісту;
- завжди пам'ятати, що знання інтернаціональне, але не забувати, що будь-яке наукове відкриття робить честь тій національній науці, представником якої воно зроблено;
- виховувати нове покоління вчених, але не віддавати викладанню занадто багато уваги і часу; вчитися у великих майстрів і наслідувати їх, але не бути схожим на них. Науковець повинен служити інтересам людства, розумно використовувати свої знання та дбати про покращення людського життя»⁵⁶.

У XX ст. питання моральної відповідальності вчених порушували такі відомі науковці, як: Ф. Жоліо-Кюрі, А. Ейнштейн, Дж. Бернал, Б. Рассел, А. Швейцер та ін. На вчених як певну інтелектуальну спільноту покладається також особлива відповідальність, зумовлена їхніми знаннями, технічними можливостями, користуванням науковою інформацією та міжнародними зв'язками. Американський філософ **Р. Коен** у праці «Етика і наука» (1974 р.) визначає низку аспектів зв'язку етики і науки, а саме: наукові відкриття можуть примушувати до прийняття етичних рішень; вони роблять можливим деякі етичні рішення; наукові методи можуть допомогти в раціональному контролі та етичному плануванні суспільного та особистого життя; наука може запропонувати модель демократичного способу життя тим, хто цікавиться нею⁵⁷.

56 Див.: Барбер Б. Социология науки [Текст] / Б. Барбер // Сборник. Социология сегодня. — М.: [б. в.], 1965.

57 Див.: Cohen R. S. Ethics and science. — Boston Studies in the Philosophy of Science, 1974, vol. XIV.

Сьогодні проблемі етики науки присвячено низку досліджень, зокрема цікавою для нас є стаття Лесі Мирутенко «Амбівалентність імперативів етосу науки», в якій досліджено генезис і специфіку норм і цінностей етосу науки, їх амбівалентний характер і неоднозначність морального вибору вченого, відповідального за наслідки своєї професійної діяльності⁵⁸. Цитуючи видатного українського науковця В. Вернадського Л. Мирутенко відмічає наступне: «...питання про моральний бік науки — незалежно від релігійного, державного чи філософського розуміння моралі — для вченого стає найважливішим. Воно стає дієвою силою, і з ним доведеться дедалі більше рахуватись»⁵⁹.

Відомий фізик **А. Ейнштейн (1879–1955)** підкреслював, що «в науці важливі не лише здобутки творчості вченого, його інтелектуальні досягнення, а і його моральні якості — моральна сила, людська велич, чистота думок, вимогливість до себе, об'єктивність, непідкупність суджень, відданість справі, сила характеру, наполегливість у виконанні роботи при найнеймовірніших труднощах...»⁶⁰. Натомість наука без моральних норм і принципів може призвести до катастрофи — знищення людства.

Етичні норми та імперативи вченого є духовним стрижнем, який визначає його природу як науковця, моральний стан, чесність та чистоту. Вони підштовхують і орієнтують діяльність вченого на відкриття чогось нового, невідомого науці, але також і вимагають, щоб нове знання було логічно та послідовно оформленим та експериментально підтвердженим і обґрунтованим. На вченому лежить цілковита і повна відповідальність за дотримання морально-етичних вимог. Саме вчений приймає рішення щодо дотримання чи ігнорування етико-моральних норм, які діють у суспільстві. У науковця завжди залишається шанс діяти і здійснювати поступки, узгоджуючи їх зі своєю совістю, особистою мораллю чи моральними нормами, імперативами людства.

Відомий філософ **Пол Фейєрабенд (1924–1994)** на підставі спостереження за діяльністю свого друга та колеги **Імре Лакатоса (1922–1974)** створив такий портрет вченого: «Сучасний вчений повинен мати чітку мету, досягати її сам, або при допомозі організованої групи, при цьому він може використовувати як розум, так і емоції, цінувати істину, бути

58 Мирутенко Л. Амбівалентність імперативів етосу науки // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 621–622. Філософія. — Чернівці, 2012 — С. 184–189. — С. 184.

59 Вернадский В. И. О науке. Том I. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль / Владимир Иванович Вернадский. — Дубна: Изд. центр «Феникс». — 1997. — 576 с. — С. 396.

60 Див.: Кохановский В. П. Философия и методология науки [Текст]: Учебник для высших учебных заведений / Валерий Павлович Кохановский. — Ростов н / Д.: «Феникс», 1999. — 576 с. — С. 57.

наділений силою волі, не впадати у відчай, намагатися зробити знання корисним для процвітання людства. У свідомості вченого цілісно поєднані і розум, і антирозум, зміст і беззмістовність, розрахунок і випадок, свідоме і несвідоме, гуманізм і антигуманізм. Вчений покликаний відстоювати свої принципи, зберігати самостійність мислення. Вчений змушений ідеалізувати об'єкт, тому що в іншому разі він не зможе провести експеримент. Вчений здатний відчувати захоплення наукою, він повинен мати покликання до наукової діяльності, займатися наукою з пристрастю. Любов до праці є невід'ємною ознакою вченого, йому потрібно виробити в собі витримку і терпіння, оскільки на початкових етапах наукового дослідження можливі певні невдачі, прорахунки. Вчений повинен бути скромним і самокритичним, не вважати себе безгрішним, поважати думки колег»⁶¹.

Б. Едусон, вивчаючи якості сорока вчених, написала книгу «Психологічний світ вчених». В результаті вона прийшла до наступних основних висновків:

- у вченого дуже розвинена емоційна схильність до інтелектуальної діяльності;
- він не копіює інших у своїх думках і вчинках та відрізняється самостійністю;
- прагне подолати занепад сил і несприятливі ситуації;
- найважливішим стимулом до роботи є, мабуть, цікавість;
- на процесі його роботи відображаються сильні особисті переживання;
- обдумуючи і виробляючи свої цілі, вчений не слідує загальноприйнятому і традиційному;
- він володіє розвинутою здатністю чуттєвого задоволення;
- ним рухає бажання пізнати реальні сили природи та дати їм своє тлумачення;
- вчений відчуває настрої та почуття людей;
- свою роботу цінує насамперед за те, що вона дає йому можливість розкрити свою особистість»⁶².

Автори підручника «Організація та методика науково-дослідницької діяльності» **В. М. Шейко і Н. М. Кушнарєнко** узагальнюючи теоретичні та практичні результати досліджень з етичних питань науки та науковця подали

61 Фейерабенд П. Избранные произведения по методологии науки [Текст] / П. Фейерабенд. — М. : [б. в.], 1986. — С. 333–334.

62 Див.: Лешкевич Т. Г. Философия науки : традиции и новации [Текст] : Учебное пособие для вузов. — М. : «Издательство ПРИОР», 2001. — 428 с. — С. 92–101.

зведену характеристику основних якостей, які відповідають статусу науковця⁶³.

Таблиця 1. Основні якості, що відповідають статусу науковця

№ п/п	Творчі та ділові якості	Основні характеристики
1.	Професійні знання	Наявність знань, що відповідають вимогам обраної діяльності. Обов'язкові елементи: високий рівень базової освіти, вміння користуватися комп'ютером, знання рідної та іноземної мов.
2.	Допитливість	Високий рівень внутрішнього прагнення до пізнання істини, увага до непізнаного і незрозумілого, високий інтерес до нових знань, зокрема, наукової літератури як джерела знання.
3.	Спостережливість	Здатність до цілеспрямованого сприйняття об'єктивних властивостей досліджуваних явищ, процесів, предметів.
4.	Ініціативність	Здатність до самостійних рішень, внутрішнє спонукання до нових форм діяльності.

Норми етики, науки, наукової діяльності формуються під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Саме суспільство, його рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, загальної та політичної культури, політичний режим, а також рівень інтелектуального, культурного розвитку індивіда, його моральні норми, імперативи і цінності впливають на цей процес. Тому в науковому світі, середовищі науковців, наукових співтовариствах етичні норми формуються й утверджуються у процесі руху, розвитку і спілкування від вчителя (наукового керівника) до учня. Наукові колективи чи наукові школи є об'єднанням людей на основі спільності інтересів, цілей і величезної любові до науки, наукового пошуку.

Наука постає як вид діяльності, здійснюваний конкретними людьми — вченими. Іноді науку навіть визначають як те, що роблять учені. Аспекти морального обов'язку вчених перед людством були визначені на Пагуоській конференції 1978 р., що відбулася у Варні (Болгарія). Ще раніше, на Пагуоській конференції 1975 р., відбулася дискусія з приводу співвідношення

63 Див.: Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Текст] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко : Підручник для студентів вищих навч. закладів. — Х. : ХДАК, 1998. — 288 с. — С. 22–23.

науки та етики і соціальної відповідальності вчених. Того ж року під егідою ЮНЕСКО розпочато здійснення проекту «Наука в сучасному світі: розвиток науки і її людські наслідки». В ньому значна увага приділяється вивченню культурних, етичних, естетичних проблем, що виникають на ґрунті уже наявного знання та нових наукових даних.

Наука сама по собі етично нейтральна, а антигуманне використання її досягнень цілком і повністю зумовлене тими соціальними силами, які контролюють практичне застосування результатів наукових досліджень. Соціальна відповідальність являє собою одну з невід’ємних сторін світу науки. У цьому зв’язку можна навести слова одного з провідних вітчизняних біологів **В. А. Енгельгардта (1894–1984)**. *«Немає сумніву, — пише він, — що у разі глобальних проблем, криз вченим не раз доведеться звертатися до своєї совісті, до почуття відповідальності, щоб знайти правильний шлях подолання виникаючих загроз. І, зрозуміло, справа громадської совісті учених світу, спільної відповідальності — всіяко боротися з причинами, що викликають шкідливі, згубні наслідки, направляти наукові пошуки на виправлення шкоди, яку сама наука, що не зваживши і не врахувавши можливих наслідків, могла принести, і тим самим виявитися причетною до виникнення тих чи інших глобальних проблем»*⁶⁴.

3. Розвиток економічної науки на сучасному етапі

Економічна наука є самостійною галуззю у системі наук. Розвивається вона за притаманними їй законами та у відповідності до сфери економіки. Основним завданням її є вивчення економіки виробництва, виробничих сил, виробничих відносини у певних історичних умовах.

Зміни, які проходять у нашій державі, вимагають переосмислення та перетворення ринкових відносин, а також вимагають нового бачення економічної науки та її предмету.

Історія виникнення та розвитку економічної науки сягає Стародавньої Греції. Новий вид господарства, у тому числі і економічного зустрічаємо ще в древньогрецького письменника та історика **Ксенофонта Афінського (430–355 рр. до н. е.)** у трактаті «Ойкономія», у рамках якого розглядаються питання про порядок ведення сімейного господарства. Господарство подано автором як певний «мікрокосм» цілісного суспільного «космосу». Такий мікрокосм був упорядкований і обмежений у своїм функціонуванні особистісними потреби. Усі члени сім’ї були включені та підпорядковані «космічному» порядку домашнього господарства.

64 Див.: Мирская Е. З. Человек в науке // Социальная динамика современной науки / Под ред. В. Ж. Келле. — М.: [б. в.], 1995. — С. 35.

Пізніше відомий філософ стародавнього світу **Арістотель (384 до н. е. — 322 до н. е.)** формує вчення про господарство. Господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб, філософ назвав **економікою** (від грец. «ойкос» — дім, «номос» — закон). Свою науку про ведення господарства Арістотель поділяє на дві частини: економіку-домогосподарства, діловодство (для задоволення потреб) і хрематистику (від грец. «хрема» — майно, багатство) — науку про змінне багатство і збагачення. Перший вид господарювання — *«економіка»* — він вичленовує як правильний тип господарської діяльності і пов'язує його з розумним і поміркованим задоволенням господарських потреб на рівні родини.

У період середньовіччя виникає народне господарство. Значну роль починає відігравати фінансова перевага держави. Тому інтерес економічної науки до проблем розвитку народного господарства зростає. Із цим зростанням розширюється і об'єкт дослідження та уточнюється назва економічної науки. Так, французький економіст **А. де Монкретьєн (прибл. 1575–1621)** вводить в обіг термін *«політична економія»* («Трактат політичної економії», 1615 р.). А. де Монкретьєн досліджує зокрема державні фінанси, внутрішню та зовнішню торгівлю, джерела збагачення.

У подальшому економічні вчення, які стосувалися проблем господарювання, економічної людини, віднаходимо у працях **Д. Рікардо (1772–1823)** та **А. Сміта (1723–1790)**. А. Сміт, ввівши поняття *«людини економічної»*, зробив новий крок у напрямку від розгляду людини в повноті всіх проявів її життєвого світу до бачення її крізь призму інструментальної раціональності.

Захопившись вченнями і А. Сміта, і Р. Мальтуса, банкір та капіталіст Д. Рікардо зайнявся економічною наукою й завершив пояснення класичної політекономії. У працях Д. Рікардо набула поширення концепція, розроблена англійським філософом та соціологом **І. Бентамом (1748–1832)**. Це концепція так званої *«економічної людини»*. Людина піклується про власну вигоду, але зважає на інтереси інших людей. І. Бентам вважав можливим з математичною правильністю визначати мотиви людських вчинків, так людина може перетворитися на обчислювальну машину, дії якої можна вирахувати. Людина постає розумним егоїстом. Така абстракція *«економічної людини»*, яка розцінює усе з позиції власної вигоди, утвердилась в економічній теорії.

У XX столітті видатний англійський економіст **А. Маршалл (1842–1924)** пише працю «Принципи економіки» (1890 р.) і подає термін *«економіка»* або *«економічна теорія»*.

Сьогодні економічна теорія розкриває підсумок розвитку економічних досліджень, вивчає дії суб'єктів господарювання, досягнення результатів та змін у суспільстві.

На основі економічної теорії виникло багато економічних наук та навчальних дисциплін, які становлять систему економічних наук.

Економічні науки — це сукупність наук, які вивчають об'єктивні економічні закономірності, здійснюють статистичну обробку і теоретичну систематизацію явищ господарського життя, розробляють практичні рекомендації для вдосконалення сфер виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ. Економічні науки об'єднані загальною метою — допомогти людству найкращим чином вирішувати свої завдання у сферах виробництва, обміну, розподілу та споживання, досягти найбільшого достатку, прискорити економічний розвиток.

Для реалізації цієї мети кожна з економічних наук підпорядковує та систематизує свої знання таким принципам:

- досягнення економічного росту — виробництво більшої кількості і кращої якості товарів і послуг;
- забезпечення економічної ефективності — максимальної віддачі від мінімуму затрат ресурсів;
- економічна свобода: вільний вибір сфери та роду діяльності, можливість прийняття оптимальних рішень для подальшого розвитку;
- соціально-економічна забезпеченість як працюючих, так і непрацевдатних; повна зайнятість усіх, хто може і хоче працювати;
- справедливий розподіл доходів;
- створення належних умов для виконання державою своїх функцій;
- сприяння формуванню раціонального торговельного балансу міжнародної торгівлі і міжнародних фінансових операцій та інші⁶⁵.

Норвезький економіст, лауреат Нобелівської премії **Рагнар Фріш (1895–1973)** здійснив поділ економічних дослідження на мікроаналіз і макроаналіз, звідси і з'явилися назви *«мікроекономіка»* і *«макроекономіка»*⁶⁶.

Мікроекономіка займається дослідженням економічних процесів у домашніх господарствах, на підприємствах та організаціях. Предметом вивчення тут є, насамперед, такі явища, як ринок, попит, пропозиція, ресурси, витрати, доходи, їх розподіл тощо.

Макроекономіка досліджує як функціонує та розвивається цілісний господарський організм. Предметом її дослідження є народне господарство і його основні підрозділи, господарські об'єднання країн, світове господарство.

65 Див.: Бабицький Арнольд Феліціанович. Методологія аналізу економічних процесів і управління [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. Ф. Бабицький; Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП). — К.: МАУП, 2003. — 125 с.: іл.

66 Див.: Рудий М. М. Мікроекономіка [Текст]: Навч. пос. / М. М. Рудий, В. В. Жебка — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 360 с.

Економічна теорія служить фундаментом для виникнення і розвитку багатьох інших економічних наук, а саме: «Економіка підприємства», «Фінанси підприємства», «Бухгалтерський облік», «Аудит», «Маркетинг», «Менеджмент», «Гроші і банки», «Економіка зовнішньої торгівлі», «Державні фінанси», «Міжнародні фінанси» та інші.

Усі економічні науки поділяють на шість груп: теоретичні; історичні; науки світової економіки; науки регіонів країни; економічні науки народного господарства; науки функціональних економік.

Кожна з економічних наук використовує специфічні категорії і поняття та притаманні їй методи дослідження. Всі економічні науки є історичними, вони відображають історію людства з точки зору розвитку способу виробництва.

Економічні науки у своїх дослідженнях тісно співіснують з іншими науками, а саме: з математикою, математичною статистикою, соціологією, політологією, психологією, історією, комп'ютерними технологіями.

Наукові дослідження в галузі економіки вирішують основні економічні завдання суспільства. Для вирішення завдань створюються національні науково-технічні програми, які мають певну цільову орієнтацію на вирішення найважливіших загальносуспільних проблем⁶⁷.

Напрями досліджень в економіці визначаються роллю і призначенням економічної науки в суспільстві на певному етапі його розвитку. Дослідження в економіці підпорядковані вирішенню економічних завдань суспільства.

Науковою основою вирішення таких завдань є національні науково-технічні програми. Вони являють собою комплекс соціально-економічних, науково-дослідних, організаційно-господарських і інших програм, направлених на вирішення великих народногосподарських проблем. Національні науково-технічні програми формуються, виходячи з довгострокових інтересів розвитку матеріальної та духовної культури народу України⁶⁸.

Основним засобом реалізації національних програм та пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки є державні науково-технічні програми. Державні науково-технічні програми формуються і реалізуються на основі цільових проектів і розробок, відібраних на конкурсних засадах.

67 Див.: Арженовский С. В. Методы социально-экономического прогнозирования [Текст]: Учеб. пособие / С. В. Арженовский. — М.: Дашков и Ко, 2008. — 235 с. — Библиогр.: с. 218–220.

68 Див.: Марцин В. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко та ін. — Л.: Ромус-Поліграф, 2002. — 128 с. — С. 23–24.

Велику роль у пошуку шляхів подальшого розвитку економіки України відіграють наукові економічні дослідження. **Основними напрямками сучасних економічних досліджень є:**

- проблеми соціального розвитку суспільства: формування демографічної політики, розвиток трудового потенціалу та мотивації праці, соціального захисту та соціального страхування;
- проблеми формування зовнішньоекономічної політики держави та забезпечення конкурентноспроможності економіки в глобальному конкурентному середовищі;
- державне регулювання відтворювальних процесів через цінову, інвестиційну, бюджетну та кредитну політику;
- методологічні, методичні та інформаційні проблеми прогнозування розвитку економіки країни на шляху до фінансової стабілізації;
- вивчення економічного потенціалу країни та напрямів його ефективного використання з урахуванням структурних змін;
- прогнозування розвитку і розміщення продуктивних сил України;
- розробка методологічних підходів до оцінки технологічних змін в народному господарстві України, формування інформаційного банку даних для економічного моніторингу структурних технологічних змін; прогнозування їх впливу на основні макроекономічні параметри розвитку країни;
- аналіз і прогнозування результатів виробничої та фінансової діяльності підприємств, об'єднань, регіону з метою виявлення їх виробничого потенціалу; управління фінансовою діяльністю підприємств в умовах ринкових відносин для запобігання можливому банкрутству;
- удосконалення управління народним господарством (організаційних структур управління, взаємопов'язаного розвитку галузей і регіонів країни, матеріальних і вартісних пропорцій);
- впровадження ринкових відносин у виробництво, ефективних методів оцінки результатів господарської діяльності, нових форм і методів господарювання, ціноутворення, планування, обліку, аналізу тощо;
- підвищення ефективності виробництва (ріст продуктивності праці і якості продукції, створення конкурентоспроможних видів продукції для виходу на світовий ринок, раціональне використання ресурсів та ін.); розвиток конкуренції товарів та товаровиробників;
- розробка і реалізація зовнішньоекономічних програм співробітництва, програм інтеграції, залучення іноземних інвестицій в народне господарство та ін.

У найближчі роки вчені-економісти України сконцентрують свої зусилля на дослідженні глибинних трансформаційних процесів в українській

економіці, розробці наукових основ стратегічного зростання та підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. Значна увага буде приділена проблемам відтворення, інвестиційно-інноваційній складовій економічного зростання, науковим основам створення соціально орієнтованої ринкової економіки ⁶⁹.

На сучасному етапі розвитку світової економіки основними проблемами, що мають суттєвий негативний вплив на її розвиток, спричиняють значні збитки та міжнародні конфлікти можна назвати погіршення екологічного стану планети та забруднення навколишнього природного середовища, вичерпність природних ресурсів, особливо паливно-енергетичних, міграція трудових ресурсів та високі диспропорції в життєвому рівні багатьох країн світу, світовий тероризм та існування різних радикальних груп в окремих країнах. До перерахованих вище проблем, що виникли в світовій економіці на сучасному етапі її розвитку нещодавно додалася ще одна — світова фінансова криза, яка своїми масштабами та збитками відтіснила на другий план всі існуючі проблеми, та вимагає першочергової уваги для свого вирішення та подолання. Шляхом стимулювання та підтримки з боку світових фінансових організацій та урядів країн світу фінансових установ, посилення контролю за ризикованими фінансовими операціями, регулювання певною мірою обігу фінансових інструментів, щоб уникнути в наступному подібних кризових явищ ⁷⁰.

4. Організація наукової діяльності в Україні

Наукова діяльність — це творча інтелектуальна діяльність, яка спрямована на використання знань та одержання нових результатів. Наукова діяльність ведеться у всіх галузях науки та техніки. У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» сказано, що суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є: вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації, громадські організації у науковій та науково-технічній діяльності. Наукова і науково-технічна діяльність є невід'ємною складовою частиною навчального процесу вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації.

Наукова і науково-технічна діяльність у системі вищої освіти здійснюється відповідно до законів України «Про освіту», «Про вищу освіту». Загальне керівництво науковими дослідженнями здійснює Кабінет Міністрів України, який розглядає і затверджує на Верховній Раді основні

69 Див.: Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація) [Текст] : Навч. посіб. ; за ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 280 с.

70 Див.: Кримський С. Запити філософських смислів [Текст] / С. Кримський. — К. : ПАРАПАН, 2003. — 240 с.

напрями розвитку науки та наукових досліджень; організує розробку національних та державних науково-технічних програм; визначає порядок їх фінансування; координує заходи щодо створення сучасної інфраструктури науково-технічної діяльності.

Управління наукою покладене на Міністерство освіти і науки України. Міністерство освіти і науки України визначає головні заходи щодо підвищення ефективності наукових досліджень та впровадження їх результатів у народне господарство, забезпечує науково-технічну інформацію, координує розробку міжгалузевих проблем, організовує науково-технічне співробітництво із зарубіжними науково-дослідними установами. При вирішенні наукових питань Міністерство освіти і науки спирається на думку наукової громадськості. З цією метою створюються наукові ради, які виконують роль науково-консультаційних органів.

Провідне місце у наукових дослідженнях займає Національна Академія Наук України. НАНУ очолює і координує фундаментальні дослідження у різних областях науки. До її складу входять науково-дослідні інститути, лабораторії, музеї, астрономічна обсерваторія, ботанічний та акліматизаційний сади, біологічна станція, друкарня та бібліотека ⁷¹.

Одним із найважливіших засобів підвищення якості підготовки та виховання спеціалістів з вищою освітою, які здатні творчо застосовувати в практичній діяльності найновіші досягнення науково-технічного прогресу є науково-дослідницька діяльність студентів.

Тематика дослідження визначається за профілем вищого навчального закладу, його факультетів та кафедр на договірних засадах з підприємствами, організаціями або у формі державного замовлення. Результати наукових досліджень запроваджуються в практичну діяльність установ, організацій галузі, за їх матеріалами проводяться науково-практичні конференції, наукові семінари, захищаються кандидатські, докторські дисертації.

У практичній діяльності важливе значення мають також наукові просвітницькі товариства, покликані сприяти поширенню наукових знань, досягнень у галузях науки, техніки, виробництва та культури серед населення.

Науково-дослідна робота студентів є складовою професійної підготовки. НДР передбачає навчання студентів методології і методики дослідження, а також дбає про систематичну участь у дослідницькій діяльності, озброєнні технологіями і вміннями творчого підходу до дослідження певних наукових проблем.

71 Див.: Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с. — С. 38–40.

Науково-дослідна робота полягає в пошуковій діяльності, яка виражається у самостійному творчому дослідженні. Отже, наукове дослідження є результатом самостійного розроблення певної наукової проблеми, воно повинно містити результати власного пошуку, власні висновки і гіпотези. Кожен студент має брати участь у наукових пошуках, планових дослідженнях своїх викладачів, впровадженні на практиці досягнень науки. Наукове дослідження студентів є традиційним у процесі навчання майбутніх спеціалістів.

НДР студентів покликана розвивати пошукові вміння, навчати творчо розв'язувати навчально-виховні завдання на практиці, оволодівати навиками роботи з різноманітними інформаційними джерелами.

У вищих навчальних закладах поширені такі види студентської науково-дослідної роботи, як: *дослідження, що пов'язані з виконанням навчальних завдань; студентські наукові гуртки, проблемні групи, об'єднання; написання курсових, дипломних, магістерських робіт, участь у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт та Всеукраїнській студентській олімпіаді тощо.* Дослідження, які пов'язані з виконанням навчальних завдань, формують у студентів досвід наукового проведення лабораторних робіт, збирання експериментального матеріалу для практичних занять. Одночасно студенти здобувають досвід вивчення та критичного аналізу наукової літератури. Суттєву роль відіграє написання рефератів, есе, доповідей, виконання творчих робіт із залученням до них зібраних студентами матеріалів. Важливе розвивальне значення має виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань творчого характеру із суспільних, психолого-педагогічних, профільних дисциплін та навчальних завдань під час навчальної практики. Студентські наукові гуртки, проблемні групи, об'єднання допомагають студентами в оволодінні науковими методами пізнання, дослідження, написанні наукових доповідей, створенні повідомлення про виконану роботу, участі у різноманітних виставках, олімпіадах, конкурсах наукових студентських робіт, обговоренню наукових питань, виступах із результатами досліджень на студентських наукових конференціях.

Керівництво науково-дослідною роботою студентів у вищих навчальних закладах здійснюється проректором із наукової роботи, створюються ради інституту та рада студентського науково-творчого товариства факультету і гуртки кафедр.

Наукова Рада інституту працює в тісному зв'язку з СНТ факультетів та кафедр. Кращі наукові роботи студентів публікуються в наукових журналах, доповідаються на конференціях різних рівнів — від факультетської до загальнодержавної, висувуються на конкурси, премії. Студенти-науковці, випускники вищих навчальних закладів, за рішенням державної

екзаменаційної комісії та студентського наукового товариства інституту можуть бути рекомендовані до вступу в аспірантуру, на викладацьку роботу.

Наукова діяльність студентів є не лише основою формування і становлення фахівця нового покоління, але й необхідною передумовою подальшого існування та розвитку людини у XXI ст. Розвиток науки є тим єдиним шляхом, що дозволить нашій країні подолати внутрішні протиріччя, конфлікти і розбіжності та досягти поставленої мети — формування довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку на засадах впровадження інноваційно-інвестиційної моделі та створення інформаційного суспільства. Покоління нових фахівців, які будуть здійснювати наукові дослідження протягом найближчих років, повинно не лише розробити концепцію, але й впровадити проголошену стратегію в життя.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні якості науковця.
2. Охарактеризуйте етичні регулятиви функціонування науки.
3. Подайте характеристику науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах.
4. Розкрийте суть основних цінностей та норм науки.
5. Назвіть етичні підходи до розв'язання наукових проблем.
6. Проведіть аналіз історії виникнення та розвитку економічної науки.
7. Подайте класифікацію економічних наук.
8. Висвітліть розвиток економічної науки на сучасному етапі.
9. Поясніть сучасну наукову картину світу.
10. Подайте основні ознаки науки майбутнього.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте уривок та поміркуйте над сенсом науки як професії та подайте своє розуміння значимості науки для людства.

Макс Вебер. Про внутрішнє покликання до науки

У наш час ставлення до наукового виробництва як до професії зумовлене насамперед тим, що наука набула такого рівня спеціалізації, якого досі не знали, і що віднині так буде й далі. Не тільки із зовнішнього погляду, але й по суті справа виглядає так, що окрема людина може зробити у науковій галузі щось завершене лише за умови якнайсуворішої спеціалізації. Кожного разу, коли дослідження якимось чином торкається суміжної галузі знань, як це іноді трапляється у нас — дослідник з розчаруванням переконується, що може у кращому разі запропонувати фахівцеві деякі корисні постановки питання, які не так очевидні з вузько фахового погляду, однак його власна праця неминуче мусить залишатися вкрай недосконалою.

Тільки завдяки суворій спеціалізації людина, яка працює в науці, здатна відчувати сповна (можливо, єдиний раз за все життя), що їй вдалося зробити справу, яка залишиться надовго. Дійсно, завершеною і якісною у наші дні може бути лише спеціальна робота. А отже, той, хто не здатний колись, так би мовити, зашорити очі і проїнятися думкою, ніби вся його доля залежить від того, чи правильно зробить він ось таке припущення в ось такому місці рукопису, — залишиться людиною, далекою від науки. Він ніколи не переживе того, що називають «захопленням» наукою. Без отієї дивовижної пристрасті, яка здатна викликати посмішку у всякої сторонньої людини, без захвату й переконаності в тому, що «минули тисячоліття, перш ніж з'явився ти, і наступні тисячоліття мовчки чекають», чи правильне оце твоє припущення, — без усього цього людина не має покликання до науки, і нехай вона краще робить щось інше. Жодної вартості не має для людини те, що вона не може робити з пристрастю...

Чи є у когось наукове натхнення — це залежить від прихованої від нас долі, а також і від «талану». Не без впливу цієї безперечної істини якраз у молоді — з цілком зрозумілих причин — набула значного поширення настанова на служіння деяким ідолам; їхній культ, як ми бачимо, широко практикується сьогодні на всіх перехрестях та в усіх журналах. Цими ідолами є «особистість» та «переживання». Вони тісно пов'язані між собою: панує уявлення, що останнє творить першу і притаманне їй. Люди тяжко змушують себе «переживати», бо це є невід'ємною рисою способу життя, достойного особистості, — коли ж таке не вдається, то можна принаймні створювати враження, нібито маєш цей дарунок небес. Раніше це переживання називали «почуттям» (Sensation). Але ж і про те, що таке «особистість», тоді, гадаю, мали належне уявлення.

«Особистістю» у науковій сфері може бути тільки той, хто служить справі, і лише одній справі. І це стосується не тільки науки. Ми не знаємо жодного великого митця, який робив би щось інше, окрім служіння справі, і лише їй. ...У науковій сфері, втім, однозначно не буде «особистістю» той, хто, як імпресаріо тієї справи, якій мусив би себе присвятити, сам виходить на сцену; хто хотів би узаконити себе через «переживання» і запитує: як довести, що я не лише фахівець, як показати, що я — за формою та суттю — кажу таке, чого ще ніхто так, як я, не говорив? — явище, яке набуло сьогодні масового поширення, яке робить усе нікчемним і принижує того, хто ставить подібні запитання, будучи нездатним піднятися до рівня й гідності тієї справи, якій би мусив служити і, отже, бути відданим лише їй. Словом, і тут маємо те саме, що і в мистецтві...

...А сьогодні? «Наука як шлях до природи» — для молоді це видається якимось блюзнірством. Навпаки, треба звільнитися від наукового інтелектуалізму, щоб повернутись до власної природи і тим самим до

природи взагалі. А може, наука як шлях до мистецтва? Таке припущення не витримує жодної критики.

Професор, який відчуває покликання бути наставником юнацтва і користується довір'ям серед молоді, у спілкуванні з нею може почуватися своєю людиною. І коли він прагне взяти участь у боротьбі світоглядів і партійних переконань, то може робити це поза навчальною аудиторією, на життєвій сцені: у пресі, на зборах, у гуртках — де завгодно. Проте було б занадто зручно демонструвати своє покликання там, де присутні (у тому числі, можливо, й ті, хто думає інакше) змушені мовчати.

...Коли все це так, то постає питання: що ж, власне, позитивного дає наука для практичного і особистого життя? Тим самим перед нами знову виникає проблема «покликання» в науці. Насамперед, звичайно, наука розробляє техніку оволодіння життям (як зовнішніми речами, так і людською поведінкою) шляхом розрахунку. По-друге, вона розробляє методи мислення, робочі знаряддя і вчить, як з ними поводитись. Однак на цьому справа науки, на щастя, не завершується: ми спроможні сприяти вам у чомусь третьому, а саме — у досягненні ясності. Звичайно, вона є у нас самих. Що це так, ми здатні вам пояснити. Стосовно проблеми цінності, про яку щоразу йде мова, можна зайняти практично різні позиції (для спрощення я пропоную взяти за приклад соціальні явища). Якщо стають на ту чи іншу позицію, то, згідно з досвідом науки, слід застосовувати належні засоби, щоб практично втілити таку позицію в життя. Ймовірно, серед цих засобів є такі, що ви самі вважаєте за необхідне відкинути їх. У такому разі треба вибирати між метою і неминучими засобами її досягнення. «Освясчує» мета ці засоби чи ні? Вчитель мусить показати вам необхідність такого вибору. Більшого він (доки залишається вчителем, а не демагогом) робити не повинен. Він може, звичайно, сказати: коли ви хочете досягти ось такої мети, то мусите рахуватися з отакими побічними наслідками, що, як свідчить досвід, неминуче виникатимуть при цьому. Але це нічого не змінює. Такі проблеми можуть постати й перед кожним техніком — адже він також часто змушений вибирати за принципом щонайменшого зла або відносно кращого варіанту. Для нього важливо, щоб було задане головне — мета. Та саме її, коли говорити про справді «останні» проблеми, нам не дано. Отже, ми підходимо до того останнього зусилля, що його наука як така повинна зробити задля досягнення ясності, і водночас ми підійшли до меж самої науки...

Наука сьогодні — це «покликання», яке реалізується професійним шляхом, слугуючи справі самоусвідомлення й пізнання фактичних взаємозв'язків, — а не милостивий дарунок ясновидців та пророків, що дає спасіння і об'явлення, і не складова частина міркувань мудреців та філософів про сенс світобудови. Це, безумовно, неминуча даність нашої історичної ситуації, з якої ми не можемо вийти, якщо хочемо лишитися вірними самим собі. І коли знову в нашій душі постане Толстой і запитає: «Якщо не наука,

то хто ж дасть нам відповідь на питання: що ми мусимо робити? як нам влаштувати своє життя?» (або, коли говорити мовою, якої ми тут вживаємо: «Якому з богів, що борються один з одним, повинні ми служити? Чи, може, взагалі якомусь іншому, і хто він тоді буде?») — то слід сказати, що дати відповідь на це міг би лише пророк або Спаситель. Коли ж його немає або його провіщення більше не вірять, то навряд чи чогось можна досягти тим, що тисячі професорів, цих маленьких пророків, які отримують державну платню чи мають якісь інші привілеї, спробують узяти цю роль на себе. Цим ми тільки зашкодили б усвідомленню — в усій його вагомості — того факту, що пророка, на якого так сподіваються численні представники нашого молодого покоління, сьогодні просто немає. Справді, я переконаний, що «музикальний» у релігійному відношенні людині навряд чи піде на користь, коли від неї, як і від інших, приховувати ту істотну обставину, що їхня доля — жити в чужу Богові й позбавлену пророків добу, — і підмінювати тверезе усвідомлення цього сурогатами, якими є всі оті пророцтва з кафедри. Мені видається, що людська релігійна чесність ніколи з таким не погодиться.

Макс Вебер. Про внутрішнє покликання до науки // Макс Вебер / Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — 534 с. — С 311–337.

2. Прочитайте уривок та подайте розширене пояснення взаємобумовленості матеріально-виробничої та науково-інтелектуальної сторін суспільного життя.

Жан Кондорсе. Ескіз історичної картини прогресу людського розуму

Прогрес наук забезпечує прогрес промисловості, який сам потім прискорює наукові успіхи; і цей взаємний вплив, дія якого безупинно поновлюється, має бути зарахованим до найбільш діяльних, найбільш могутніх причин вдосконалення людського роду. В даний час молода людина, після закінчення школи, знає з математики більше, ніж те, що Ньютон придбав шляхом глибокого вивчення, або відкриття... Це саме спостереження може, застосовуватися до всіх наук...

...У кожного покоління неминуче зростає та сума знань, яку можна придбати в один і той же проміжок часу, з однією і тією ж розумовою силою, яку всі люди можуть досягнути,... обійме більш повно все, що може бути, необхідно знати кожному для керівництва в своєму повсякденному житті, щоб користуватися своїм розумом з повною незалежністю.

Жан Кондорсе. Ескіз історичної картини прогресу людського розуму [Текст] / Ж. Кондорсе. — М. — Л. : Соцекгиз, 1936.

Людське пізнання не може досягнути абсолютної істини і достовірності, але може досягнути такої міри достовірності, яка є вимогою нашого існування.

Джон Локк

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ ТА ПІЗНАННЯ

План

1. Суть знання та наукового пізнання.
2. Специфіка форм пізнання.
3. Проблема істини наукового пізнання.

Ключові терміни: пізнання, відчуття, сприйняття, гносеологія, інтуїція, істина, об'єкт, суб'єкт, знання.

1. Суть знання та наукового пізнання

Все життя людини залежить від її діяльності, яка ґрунтується на знаннях. Знання потрібне людині для орієнтації в навколишньому світі, для пояснення і передбачення подій, для планування і реалізації одержання нових знань, адже **знання** — це об'єктивна реальність, дана у свідомості людини, яка у своїй діяльності відображає, ідеально передає об'єктивні закономірні зв'язки реального світу. Процес руху людської думки від незнання до знання називається пізнанням, в основі якого лежить відображення і відтворення об'єктивної дійсності в свідомості людини в процесі її суспільної, виробничої та наукової дійсності, що становить пролетиту.

Пізнання — це обумовлений перш за все суспільно-історичною практикою процес здобуття і розвитку знання, його постійне поглиблення, розширення, вдосконалення та відтворення.

Наукове пізнання — це дослідження, яке характерне своїми особливими цілями, завданнями, методами отримання і перевірки нових знань з метою оволодіти силами природи, пізнати закони розвитку суспільства і поставити їх на службу, впливати на хід історичних подій.

Теорія пізнання є вченням про закономірності процесу пізнання навколишнього світу, методи і форми цього процесу, про істину, критерії і умови її доведення. Процес пізнання зводиться від живого спостереження до абстрактного мислення і від нього до практики.

Мислення — це опосередковане і узагальнене відображення в мозку людини суттєвих властивостей, причинних і закономірних зв'язків між об'єктами і явищами.

Проблему пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу вивчає **гносеологія** (від грецьк. гносис — пізнання, логос — вчення), або **теорія пізнання**. **Теорія пізнання** — це галузь філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, передумови, засоби та форми пізнання, відношення знання до дійсності, а також умови і критерії його істинності. Іноді цей розділ філософії називають **епістемологією** (від грецьк. episteme — знання; logos — вчення, наука), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання. Згідно із сучасною гносеологією джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності — це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою — перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини; це ідеальне відтворення в мовній формі узагальнених уявлень про закономірні зв'язки об'єктивної реальності світу.

У сучасній філософії термін «знання» вживається у трьох значеннях:

1. *Як здатність, навички що-небудь здійснити;*
2. *Як будь-яка пізнавально-значуща інформація;*
3. *Як гносеологічна форма ставлення людини до дійсності, що існує поряд із практичним ставленням.*

Функціями знання є узагальнення розрізнених уявлень про закономірності природи, суспільства і мислення; збереження в узагальнених уявленнях, усього того, що може бути застосовано в практичній діяльності. Розвиток без знання неможливий, адже все, що створюється, залежить від нього. Для того, щоб розвиватись, слід перетворювати ресурси в речі, а для цього потрібні знання.

Уся наука, все людське пізнання спрямоване на досягнення істинних знань, які правильно відображають дійсність. Тільки істинне наукове знання допомагає людині перетворити дійсність і спрогнозувати подальший її розвиток.

Істинні знання існують як система принципів, закономірностей, законів, основних понять, наукових фактів, теоретичних положень і висновків. Наука складає суть людських знань. Розкриваючи закономірні зв'язки дійсності, наука виражає їх в абстрактних поняттях, схемах.

Тому істинне наукове знання є об'єктивним, незалежним від праць і відкриттів учених. Разом із тим, наукове знання може бути відносним і абсолютним.

Відносне знання — знання, яке є в основному правильним відображенням дійсності, але відрізняється деякими неповним збігом образу з об'єктом. **Абсолютне знання** — це повне відтворення узагальнених

уявлень про об'єкт, що забезпечує абсолютний збіг образу з об'єктом. Абсолютне знання не може бути відкинутим або зміненим у майбутньому.

На основі абсолютного знання формується базове знання. **Базове знання** — це знання структурних зв'язків та закономірностей розвитку соціальних процесів та явищ. Воно стабільне в часі і трансформується в конкретні знання залежно від змісту вирішуваних завдань. Базове знання завжди концептуальне, лежить в основі формування ключової компетентності. Окрім зазначених ознак, базове знання буває:

- перцептивне (дане у чуттях), первинне у значенні очевидності й достовірності. Воно відображає контакт людини з реальністю.
- повсякденне знання, або знання на рівні здорового глузду. Знання на рівні здорового глузду є первинним у концептуальному аспекті — саме в середовищі об'єктів звичайного практичного досвіду склалася наша мова, сформувалися основні поняття, в т. ч. наукові.
- навколо наукове, яке містить певні елементи науковості, однак не є науковим у повному розумінні:
- наукове знання, первинне в онтологічному аспекті. Наукове знання дає найповнішу, найбільш узгоджену з дійсністю інформацію. Існує також мовна класифікація знання:
- знання — знайомство (я знаю когось);
- знання — майстерність (я вмію щось робити);
- знання — інформація, тобто прості відомості про щось.

Істина (знання) є кінцевим результатом і метою процесу пізнання. Є також і побічні результати пізнання: помилка і брехня.

Помилка — ненавмисний хибний продукт пізнавальної діяльності, брехня — навмисне спотворення істинної інформації.

Наукове пізнання має ряд специфічних ознак, які відрізняють його від буденного та інших форм знання і пізнання, а саме:

- головне завдання наукового пізнання полягає в осягненні об'єктивної істини про природні, соціальні явища, суть пізнання і мислення;
- процесові наукового пізнання притаманні строгість, об'єктивність дослідження явищ, незалежність здобування знань від суб'єкта, що пізнає;
- наукове пізнання, а отже, і його результат — знання, характеризується системністю, чітким доведенням, логічними висновками одних положень з інших, відтворенням та імовірністю висновків;
- об'єктами наукового пізнання служать не предмети, що існують в чуттєво-сприйнятливій, матеріальній формі, а їх відображення мисленням людини у формі ідеалізованих об'єктів;

- у науковому пізнанні відбувається постійний контроль над процесом пізнання вибором методів та засобів досягнення мети, способами закріплення здобутого знання в мові;
- наукове пізнання застосовує специфічні матеріальні засоби: прилади, радіотелескопи, ракетно-космічну техніку та ін.

Гносеологія досліджує принципи, умови, структуру, механізм, методи, форми пізнання. **До вихідних принципів пізнання належать:** *принципи об'єктивності, пізнаванності, практики, активного відображення.*

Принцип об'єктивності, тобто визнання об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання. Це означає, що перш ніж ставити питання про можливість пізнання треба з'ясувати питання про те, чи існує об'єкт пізнання. **Принцип пізнавальності**, згідно з яким визнається, що людські знання здатні адекватно відображати дійсність, створювати за певними критеріями істинну картину цієї дійсності; з одного боку — процес пізнання не має меж, а з іншого — він на кожному історичному етапі обмежений рівнем можливостей і потреб практики. Не можна зрозуміти сутність пізнавальної діяльності, не з'ясувавши природи людської діяльності. **Практика** у зв'язку з цим принципом проголошується відправною точкою (джерелом), основою процесу, кінцевою метою (результатом) пізнання і найважливішим об'єктивним критерієм істинності. Варто відзначити, що у формах діяльного освоєння людиною світу практика включає в себе всю сукупність предметних форм діяльності людей — від економічного виробництва до виробництва матеріальної і духовної культури.

Принцип активного відображення. Всезагальність відображення є властивістю матерії, що зумовлена універсальною взаємодією предметів і явищ. Відображення проявляється в якісно різних формах.

Розглядаючи процес пізнання (відображення) в цілому як системне утворення, слід виокремити такі його елементи:

1. **Суб'єкт пізнання** — це той, хто діє, впливає на об'єкт, людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає і усвідомлює себе суб'єктом тільки в процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає і історично передає їх новим поколінням.
2. **Об'єкт пізнання** — це та частина об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової та ін.), яка включає у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Про те як об'єкт вона перебуває в єдності, у взаємозв'язку із суб'єктом. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина, відносини між людьми, їхні взаємини, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність;

3. **Посередники пізнання** — це засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, комп'ютери) так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, наукові теорії).

Теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання.

Результатом будь-якого пізнання є **образ**. **Образ** — це ідеальне узагальнення сутнісних відносин об'єкта. **Характерні риси образу** — *подібність, адекватність оригіналові*. Образ фіксується у знаках. **Знак** — це вже матеріальний носій інформації. Його функціями є збереження і передача інформації. Відносна самостійність знаку створює додаткові можливості для абстрактного мислення, дає змогу використовувати комп'ютерну техніку.

Таким чином, з'ясувавши основні елементи процесу пізнання, можемо дати його визначення: **пізнання — це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.**

2. Специфіка форм пізнання

Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних рівнів — чуттєвого та раціонального знань, які неможливі одне без одного. Органи чуття надають розумові відповідні дані, факти. Розум їх узагальнює і робить певні висновки. Без органів чуття немає й роботи розуму, а чуттєві дані завжди певною мірою усвідомлені, теоретично навантажені, регулюються розумом.

Чуттєве пізнання відбувається за допомогою органів чуття — зору, слуху, дотику, які щодо людини виступають продуктами не тільки біологічної еволюції, але і історії. Органи чуття виступають єдиним шляхом, через який проходить інформація про навколишній світ, та потрапляє до свідомості. **Живе споглядання як момент чуттєво — предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах.** Цими формами виступають: **відчуття, сприйняття та уявлення.**

Відчуття — відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття. Слух сприймає звуки: перед очима людини розкривається простір, відстань у навколишньому світі; смаковий аналізатор дає можливість пізнавати смакові якості; нюховий — інформує про запахи; дотик відтворює щільність, температуру, жорсткість, форму.

На основі відчуттів формується більш складна форма пізнання — сприйняття.

Сприйняття — цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формується у процесі практики. Багаторазове сприйняття речі

може утримуватися у свідомості індивіда і при її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання — уявлення. **Уявлення** — узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який здійснював вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а є результатом нашої фантазії: по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. Живому спогляданню властиве відображення зовнішнього світу в наочній формі, присутність безпосереднього зв'язку людини з дійсністю, відображення переважно зовнішніх сторін та зв'язків. Отже, немає «чистої» чуттєвості, яка була б вільною від впливу мислення. Мислення аналізує дані чуттєвого досвіду, даючи узагальнене знання. Цей якісно новий рівень відображення дійсності дістав назву раціонального пізнання або мислення.

Раціональне пізнання найбільш повно виражене в мисленні.

Мислення — активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірностей зв'язків цієї дійсності та виражених у системі понять.

Відбувається воно в найтіснішому зв'язку з мовою, а його результати фіксуються в мові як певній знаковій системі, що може бути природною та штучною. Мислення людини є не тільки природною якістю, але набувається людиною як соціальним суб'єктом у процесі історії, предметної діяльності та спілкування.

Певною мірою рівень соціального буття зумовлює спосіб мислення конкретної епохи, своєрідність логічних структур та зв'язків на кожному її етапі. Зважаючи на давню філософську традицію, яка сягає античності, виділяють **два основні рівні мислення — розсудок і розум.**

Розсудок — початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної, незмінної, наперед заданої схеми.

Це здатність послідовно й конкретно будувати свої думки, класифікувати й систематизувати факти. Поняття тут розглядається як статичне, поза його розвитком та взаємозв'язками. Головною функцією розсудку є розкладання та обчислення, Розсудок є побутовою, повсякденною формою мислення, іншими словами — здоровим глуздом. Логіка розсудку — це формальна логіка, вона вивчає структуру висловлювань і доведень.

Розум — вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов самопізнання.

На цьому рівні легше сягнути сутності речей, їх законів та суперечностей. Головним завданням розуму є поєднання різнобічного та протилежного. Розум формується та розвиває знання в єдності з його формою та змістом.

Основою форм мислення є поняття, судження та умовивід. На основі яких вибудовуються складніші форми. **Поняття** — це форма думки, в якій узагальнені внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу. В поняття фіксуються закономірні зв'язки і відношення, в ньому повинні утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. У мові поняття позначається словом або терміном. Поняття служать вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Щоб виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення — судження. **Судження** — це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів, загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах.

Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення — умовивід. **Умовивід** — форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання у вигляді судження. **За характером умовивід може бути індуктивного та дедуктивного плину.** **Індуктивний** — це такий умовивід, коли процес пізнання йде від одиничного до загального; **дедуктивний** — коли на основі знань усієї сутності предметів доходять висновків про окремі його сторони.

Рациональне пізнання пов'язане не тільки з чуттєвими, але й нерациональними формами пізнання. В результаті пізнання іншими, ніж рациональний, шляхом набувається знання іншого рівня. Тут відіграють важливу роль уява, фантазія, емоції, афекти, інтуїція, одкровення.

Таким чином, процес пізнання спирається на сукупність чуттєвих і рациональних форм. Абсолютизація одних і недооцінка інших форм у кінцевому підсумку приводить до логічної помилки.

Наукове дослідження проводиться для пояснення відомих і встановлення нових фактів. Воно набуває особливої цінності, якщо на отримання результатів можна достовірно передбачити існування нових, ще не відкритих фактів. Знання в ХХІ столітті перетворюються в головний ресурс, завдяки якому структури, організації та установи можуть розвивати свою конкуренту перевагу, робити її сталою.

3. Проблема істини наукового пізнання

Успішне використання результатів пізнання в практичній діяльності може бути тільки в тому разі, коли отримані знання є достовірними, є істиною. Отже, питання про істину — одне з найважливіших у теорії пізнання.

Розуміння істини в історії філософії було неоднозначним. Платон, наприклад, розумів під істиною певні незмінні якості ідеальних об'єктів, Аристотель — відповідність наших знань в об'єктивній реальності, Кант вбачав істину в апіорних формах буття, Гегель у процесі досягнення абсолютної ідеї через раціональні форми пізнання, Юм зводив істину до відчуттів суб'єкта і практично її заперечував. У сучасних філософських концепціях теж немає єдиного розуміння істини.

Сучасний матеріалізм підходить до проблеми істини з позицій відображення об'єктивної реальності у людській свідомості. **Істина — це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.** Основних ознак істини три:

1. **Об'єктивність.** Об'єктивне знання не залежить ні від людини, ні від людства, а тільки від специфіки предметів і процесів, тобто об'єкта.
2. **Обґрунтованість.** Це означає, що істинність будь-якого твердження має бути певним чином засвідчено. Як правило, застосовують два способи такого доведення: дослідну перевірку на істинність або логічну аргументацію.
3. **Конкретність.** Принцип конкретності істини наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожен постулат наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Істина завжди об'єктивна за своїм зовнішнім, матеріальним змістом, водночас вона суб'єктивна за своїми внутрішнім ідеальним змістом і формою: істину пізнають люди, які виражають її в певних суб'єктивних формах (поняттях, ознаках, теоріях), процесом і результатом пізнання. Об'єктивна істина — це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства.

Для характеристики об'єктивної істини як процесу застосовують категорії абсолютного і відносного. **Абсолютна та відносна істина** — це два необхідних моменти однієї і тієї ж об'єктивної істини, любого істинного знання. Вони виражають різні ступені пізнання людиною об'єктивного світу і різняться лише за ступенем повноти його відображення. **Абсолютна істина** — це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у свідомості

суб'єкта: у широкому розумінні — це абсолютне знання про весь Всесвіт. У цьому значенні абсолютна істина є тією метою, якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом досягнутого знання.

Будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному рівні розвитку пізнання, ми маємо справу лише з відносною істиною.

Відносна істина — це таке знання, яке в принципі правильно, але не повно відображає дійсність, не дає її всебічно вичерпного образу. Зауважимо, що не має і не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина — об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютного, але відносно певних тем.

Нерозуміння суті абсолютної і відносної істини на практиці приводить до догматизму та релятивізму. Догматизм перебільшує значення стійкого моменту, релятивізм — мінливості кожної істини.

Догматичне мислення намагається та чи інше вчення або положення сприймати як закінчену вічну істину, як догму, що вживається без урахування конкретних умов, за яких сам об'єкт суттєво змінюється. **Релятивізм** як течія у філософії впадає в іншу крайність — абсолютизує відносність знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цьому ґрунті заперечує об'єктивну істину, пізнавальність світу.

Із аналізу абсолютної і відносної істини випливає вчення про конкретність істини. **Конкретна істина** — це істина, в якій правильно відображена сутність певних явищ і тих конкретних умов, у яких ці явища розвиваються. Якщо поняття «об'єктивна істина» підкреслює основну її рису, як правильне відображення дійсності, а поняття «відносної і абсолютної істини» — сам процес її пізнання, та поняття «конкретність істини» свідчить про неможливість практичного використання отриманих знань. Сучасна філософія виходить з того, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Це означає необхідність урахування меж застосування результатів пізнання та їх уточнення. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання на хибні.

Хибний зміст — це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта і його місця в суспільстві. Хибність змісту — це неспеціальне перекручування дійсності в уявленнях суб'єкта. Існування його обумовлено закономірностями розвитку як самого пізнання, так і практики.

Істина є подвійним моментом — вона є і процесом і результатом пізнання. Істина як певний процес відображення дійсності в постійній зміні народжується при взаємодії суб'єкта і об'єкта, є нагромадженням відносних знань, а істина як результат — це досягнення пізнання частини абсолютних знань. Зі сказаного випливає запитання: Що ж є критерієм істини? Проблема

критерію істини має суттєве значення для теорії пізнання. Поняття **«критерій»** (від грецьк. *kriterion* — засіб судження, активність, діяльність) — ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення чого-небудь; засіб перевірки на істинність та хибність того чи іншого судження, умовиводу, гіпотези, теорії. Протягом тривалого часу проблема критерію істини у філософії залишилась відкритою. Як результатом дискусій критерієм істинності знання визнали практику, як предметно-чуттєву діяльність людини, спрямовану на перетворення дійсності. У практиці вирішується питання співвідношення знання та реальності. **Практика** — це цілісна органічна система сукупної матеріальної діяльності людства у всьому його історичному розвитку, яка завжди здійснюється у певному соціокультурному контексті. Практика і пізнання — дві взаємозв'язані сторони єдиного історичного процесу, але вирішальну роль відіграє практична діяльність. Найважливішими формами практики є: матеріальне виробництво (праця, перетворення природи, звичайного буття людини); соціальна діяльність — перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин, що визначаються «масовими силами» (еволюції, реформи, війни); науковий експеримент — активна діяльність, в процесі якої людина штучно створює умови, котрі дозволяють їй досліджувати властивості об'єктивного світу. У процесі пізнання практика виконує такі функції: практика є джерелом пізнання, практика виступає основою пізнання, практика є метою пізнання, практика є вирішальним критерієм істини.

Перевірка знання на «істину» практикою є процесом тобто має історичний, діалектичний характер. А це означає, що критерій практики одночасно визначений і невизначений, абсолютний і відносний.

У сучасній логіко-методологічній літературі процедура перевірки наукових теорій виражається поняттями **«верифікація» та «фальсифікація»**.

Поняття **«верифікація»** (від лат. *verus* — істинний, *facio* — роблю) означає процес встановлення істинності наукових тверджень шляхом їх емпіричної перевірки, тобто у відповідності даного твердження з реальним станом справ за допомогою спостереження, вимірювання або ж експерименту.

Вирізняють верифікацію пряму і опосередковану. Поняття **«фальсифікації»** (від лат. *falsus* — фальшивий, *facio* — роблю) займається пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують (фальсифікують) дане твердження.

Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. Пізнання за своєю природою, характером і метою є необмеженим і може давати об'єктивне і точне відображення світу. Але істина завжди конкретна, тобто вона історично обумовлена і має певні межі застосування. Саме тому за своїм

конкретним змістом і наявними досягненнями вона є обмеженою, відносною. Процес пізнання істини — це постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей на шляху досягнення істини.

Питання для самоконтролю

1. Що таке пізнання? Охарактеризуйте основні форми наукового пізнання.
2. З яких елементів складається структура процесу пізнання?
3. Що таке знання, які його способи класифікації?
4. Розкрийте вихідні принципи пізнання.
5. Доведіть, що чуттєве і раціональне в пізнанні — це два рівні єдиного нерозривного процесу?
6. Що є істина? Дайте основні характеристики істини.
7. Чим обумовлена конкретність істини і в чому полягає її суть.
8. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте уривок та поміркуйте про процес пізнання та охарактеризуйте начала людського пізнання.

Петро Лодій. Короткий вступ до метафізики.

Розділ перший. Про перші начала людського пізнання.

§ 9. Під іменем начала людського пізнання розуміються ясні самі від себе судження або аксіоми, оскільки з них як з основ і безсумнівних істин і виводяться інші невідомі істини.

§ 10. Істини, які ми пізнаємо, є двоякого роду, а саме: такі, що необхідні або потрібні якісь речі і невіддільні від неї і які іншим способом існувати не можуть; інші ж є випадковими, такими, що можуть існувати в інший спосіб. Для цих істин і начала мають бути двоякі. Для необхідних істин таким началом буде судження: «Неможливо одному й тому ж бути і не бути». Для істин випадкових: «Ніщо не існує без достатньої причини».

§ 11. Властивості, притаманні першому людському пізнанню (началу) і які водночас його складають, виразимо такими судженнями: 1. Начало людського пізнання повинно бути судженням чи висловленням настільки ясним, щоб кожна людина зі здоровим глуздом могла його легко зрозуміти; 2. Начало людського пізнання повинно бути серед інших начал настільки достатнім, щоб без утвердження його істинності не могла бути утвердженою істинність жодного судження і не могла бути постійною. Утвердження ж його істинності служитиме підставою для утвердження істинності й постійності інших начал, що потім будуть з нього впливати послідовно, але не в тому розумінні, коли людина, народжуючись, стає розумною і пізнає щось першим, бо інакше було б стільки начал, скільки речей люди в

дитинстві пізнають уперше; 3. Начало людського пізнання повинно бути всезагальним, тобто таким, щоб з нього можна було непрямо виводити всі інші начала, іноді трапляється впертий опонент, який вимагає доказів навіть для очевидної істини, яка закономірно виводиться з найясніших начал. У цьому випадку слід наполегливо потрудитися, щоб випробувати перше начало, з якого б могло правомірно виводитися необхідно істинне.

§ 12. Начало суперечності є настільки очевидно істинним, що навіть людина, яка його заперечує, тим самим підтверджує істинність даного начала. Адже хто заперечує начало суперечності, той говорить, що воно є хибним, бо він виходить з його неістинності. А це означає, що він міркує, керуючись началом суперечності, оскільки вважає, що те, що є хибним, не може бути одночасно істинним. Але хто так міркує, той тим самим підтверджує істинність начала суперечності.

§ 13. Твердження перше: началом людського пізнання є начало суперечності: неможливо одному й тому самому одночасно бути і не бути. Тільки те може братися за начало людського пізнання, в чому лежать вищезгадані властивості. Начало суперечності має зазначені властивості. Отже, воно є першим началом людського пізнання.

Лодій П. Д. Короткий вступ до метафізики / Історія української філософії: Хрестоматія / упорядник М. Кашиба. — Львів. : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. — С. 223–227.

Усі знають, що це неможливо зробити, але знаходиться дивак, який цього не знає, він-то і робить відкриття.

А. Ейнштейн

ТЕМА 4. ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ РІВНІ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Специфіка емпіричного пізнання і його методи.
2. Специфіка теоретичного знання і його методи.
3. Структура і функції наукової теорії.

Ключові терміни: наукове дослідження, емпіричний рівень, теоретичний рівень, метод, закон, факт, концепт, концепція, проблема, ідея, гіпотеза, теорія, метатеорія.

1. Специфіка емпіричного пізнання і його методи

Людство вступило в епоху третього тисячоліття, епоху неймовірних інформаційних технологій. Саме тому в наші дні наука залишається основною формою людського пізнання і все більш значимою та істотною складовою частиною тої реальності, яка нас оточує і в якій нам належить жити, орієнтуватись і діяти. Сучасна наука дуже складно структурована та дисциплінарно організована. Наука сьогодення належить до складних систем, які саморозвиваються та породжують все нові відносно автономні підсистеми і нові інтегративні зв'язки, які управляють їх взаємодією. Наука складається із різних областей знань, які взаємодіють між собою, але разом з тим мають відносну самостійність.

В кожній галузі науки чи підсистемі наукового знання, а саме: астрономії, математиці, фізиці, фізіології, хімії, тощо; можна виявити різноманіття різних форм знання: емпіричні факти, закони, гіпотези, теорії різного типу та ступеня загальності.

В структурі наукового знання виділяють два рівні знання: емпіричний і теоретичний. Їм відповідають два взаємопов'язаних і специфічних види пізнавальної діяльності: емпіричне і теоретичне дослідження.

Процес наукового дослідження має два рівні: емпіричний і теоретичний. Вони розрізняються за трьома основними критеріями: а) за характером предмета дослідження; б) за типом застосованих засобів, а звідси — за рівнем абстрагування та узагальнення знання; в) за особливостями методів. Разом із тим, емпіричний і теоретичний рівні пізнання органічно пов'язані між собою, взаємодоповнюють один одного.

Між емпіричним та теоретичним рівнем дослідження існують і певні відмінності. Емпіричне і теоретичне дослідження можуть пізнавати одну і ту об'єктивну реальність, але її бачення і сприйняття в знаннях будуть подаватись з різних точок зору. Емпіричне дослідження орієнтовано на вивчення явищ і залежностей між ними. На рівні емпіричного пізнання сутнісні зв'язки ще не виділяються в чистому вигляді, але вони вже мовби проявляються в явищах.

На рівні теоретичного пізнання проходить виділення істотних зв'язків в чистому вигляді.

Емпіричне і теоретичне пізнання це два особливих типи дослідницької діяльності і хоч предмет їх досліджень різний, теорія і емпіричне дослідження мають справу з різними пластами однієї ж і тієї дійсності. Емпіричне дослідження ґрунтується на безпосередній практичній взаємодії дослідника з об'єктом. Саме тому до засобів емпіричного дослідження залучають прилади, інструменти, установки та інші засоби реального спостереження та експерименту.

В теоретичному дослідженні відсутня безпосередня взаємодія з об'єктами. На цьому рівні об'єкт може вивчатись тільки опосередковано, в мисленнєвому експерименті, але не в реальному. Тепер розглянемо емпіричний та теоретичний рівні наукового дослідження та їх методи зокрема.

Емпіричний рівень (від «емпірію» — досвід) — це досвідно-експериментальне пізнання. Предметом емпіричного дослідження є явища та їх взаємодія. На рівні емпіричного пізнання суттєві зв'язки ще не виділяються, тут фіксуються лише нові факти, і на їх основі встановлюється емпірична залежність явищ. Емпірична залежність є результатом індуктивного узагальнення досвіду і є ймовірним знанням. Емпіричне дослідження — це безпосередній зв'язок дослідника з предметом пізнання в процесі спостереження й експерименту. Воно передбачає здійснення спостережень і експериментальну діяльність. На емпіричному рівні виділяють два підрівні: по-перше, спостережень, по-друге, емпіричних фактів. Дані спостережень містять первинну інформацію, яку ми отримуємо безпосередньо в процесі спостереження за об'єктом. Ця інформація фіксується згодом у формі протоколів спостереження. Протоколи спостереження несуть інформацію, яку отримує спостерігач у мовній формі. Дані спостережень ще не є достовірним знанням і на них не може опиратися теорія. Базисом теорії є не дані спостережень, а емпіричні факти. На відміну від даних спостережень — факти це завжди достовірна, об'єктивна інформація. Факти — це такий опис явищ і зв'язків і явищ між ними, де зняті суб'єктивні нашарування. Тому перехід від даних спостережень до емпіричного факту доволі складна процедура. Інколи буває так, що факти багаторазово перевіряються, а дослідник переконується, що отримане знання ще не відповідає самій реальності, а значить і не є фактом. Перехід від даних спостережень до

емпіричного факту передбачає наступні пізнавальні операції. По-перше, раціональну обробку даних спостережень і пошук в них стійкого інваріантного змісту. По-друге, для встановлення факту необхідно тлумачення інваріантного змісту, яке дано в спостереженнях. В процесі такого тлумачення широко використовується раніше отримані теоретичні знання. В формуванні факту беруть участь знання, які перевірені незалежно від теорії, а факти дають стимул для утворення нових теоретичних знань, які в свою чергу, якщо вони достовірні, можуть знову брати участь у формуванні нових фактів. Факти науки є результатом пізнавальності і формуються в процесі емпіричного пізнання. В структуру фактів входить інформація про дійсність, яка передбачає формування наочного образу дійсності, її окремих властивостей. Так, наприклад, процеси глобалізації розкриваються в таких фактах, як формування єдиного інформаційного простору, міграція (нове велике переселення народів), єдине світове господарство, тощо. Важливий компонент факту — інтерпретація, яка здійснюється з різних теоретичних чи ідеологічних позицій (напр., рух антиглобалістів схильний негативно інтерпретувати любі факти, які свідчать про процеси глобалізації, незалежно від їх реальної значимості в житті людей). Науковий факт володіє такими фундаментальними властивостями, як достовірність, тобто відтворюваність, підтверджуваність, й інваріантність, тобто здатність факту зберігати свою незалежність від різноманітних інтерпретацій. Факти складають фундамент теорії і володіють потужною спонукальною силою в практичній діяльності людей.

Основними методами емпіричного дослідження є: опис, спостереження, експеримент, метод індукції. Розглянемо їх детальніше.

Опис — найпростіший фактофіксуючий метод, результатом якого є знання про окремі сторони, ознаки, відношення предметів та явищ. Результати опису використовують при систематизації, класифікації, упорядкуванні матеріалу. Опис — це фіксація засобами природної чи штучної мови інформації про об'єкти. За допомогою опису чуттєва інформація переводиться на мову понять, законів, схем, малюнків, графіків і цифр, яка зручна для подальшого раціонального опрацювання (систематизації, класифікації, узагальнення). Опис поділяють на два основні види: якісний і кількісний.

Кількісний опис здійснюється із застосуванням математики і передбачає проведення різних вимірювальних процедур. Його можна розглядати як фіксацію вимірювання. У більш широкому сенсі кількісний опис включає знаходження емпіричних залежностей між результатами вимірювання. В основі операції вимірювання лежить порівняння об'єктів за деякими спільними властивостями.

Порівняння — пізнавальна операція, що лежить в основі висловлювань про схожість і відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляють

кількісні і якісні характеристики предметів. Порівняння є основою такого методу, як аналогія і є вихідним пунктом порівняльно-історичного методу.

Наукове спостереження — доцільний розгляд предметів і явищ в їхніх природних умовах, відповідно до завдань дослідження. Цей метод передбачає цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності в результаті якого ми отримуємо знання про зовнішні сторони, властивості і відношення об'єктів, які досліджуємо. Основними вимогами спостереження є однозначність задуму, об'єктивність, можливість повторювання і контролю, необхідність інтерпретації результатів спостереження.

Експеримент — такий метод вивчення предметів і явищ, при якому людина активно втручається в їх природний стан, створює для них штучні умови. Вимога експерименту — здійснення його в контрольованих і керованих умовах. Одне з основних завдань експерименту — перевірка гіпотез і передбачень даної теорії. Експеримент завжди здійснюється на основі певної теорії (вона ставить завдання і є умовою інтерпретації результатів експерименту).

Метод індукції є методом емпіричного узагальнення результатів опису, спостережень і експериментів. Індукція — загальний висновок, що робиться на основі знання про окремі факти, частковий досвід. Фактичний досвід завжди є незавершеним і неповним. Не можна розглянути і описати всю множину випадків, а обмежена кількість спостережень ніколи не може гарантувати достовірність висновку, виявити і обґрунтувати необхідність, закономірність зв'язків між явищами. Тому індуктивне узагальнення, (яке ще має назву емпіричної закономірності) є знанням ймовірнісним⁷².

Перейдемо тепер до розгляду організації та специфіки теоретичного рівня пізнання.

2. Специфіка теоретичного пізнання і його методи

Предметом **теоретичного рівня пізнання** є сутнісні зв'язки предмета пізнання, тому тут відсутній безпосередній зв'язок з об'єктами реальності. Теоретичне дослідження — це оперування ідеалізованими теоретичними об'єктами або теоретичними конструктами. На теоретичному рівні робляться теоретичні узагальнення, пояснення, обґрунтування відкритих нових фактів і емпіричних закономірностей, а також здійснюється передбачення щодо майбутніх фактів і подій. Основним завданням теоретичного дослідження є пізнання сутності явищ, їх закономірностей. В якості основного засобу теоретичного дослідження виступають теоретичні ідеальні об'єкти. Їх також називають ідеалізованими об'єктами, абстрактними об'єктами чи

72 Філософія: Навчальний посібник / Т. О. Сілаєва, Н. В. Гнасевиц, Г. О. Орендарчук, З. С. Сокол / За ред. Т. О. Сілаєвої — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 167.

теоретичними конструктами. Це свого роду особливі абстракції в яких і заключається зміст теоретичних термінів. Жодна теорія не створюється без застосування таких об'єктів. Наприклад, матеріальна точка, абсолютно тверде тіло, ідеальний товар, тощо. Ідеалізовані теоретичні об'єкти, на відміну від емпіричних об'єктів, наділені не тільки тими ознаками, які ми можемо виявити в реальності, але і ознаками, яких немає ні в одного реального об'єкта. Наприклад, матеріальну точку визначають, як тіло без розміру, але яке зосереджує в собі всю масу тіла. Таких тіл в природі не існує. Вони виступають як результат нашого мисленнєвого конструювання, коли ми абстрагуємося від неістотних зв'язків і ознак предмета і будуємо ідеальний об'єкт, який виступає носієм тільки істотних зв'язків. В реальності сутність неможливо відділити від явища, одне проявляється через інше. Завданням теоретичного дослідження є пізнання сутності в чистому вигляді. Введення в теорію абстрактних ідеалізованих об'єктів якраз і дозволяє реалізовувати це завдання. В організації теоретичного рівня знань можна виділити два підрівні. Перший — часткові теоретичні моделі і закони. Вони виступають як теорії, які відносяться до достатньо обмеженої області явищ.

Закон — це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами. Теоретичний закон, на відміну від емпіричної закономірності, завжди є достовірним знанням. Теоретичне дослідження завжди пов'язане з вдосконаленням і розвитком понятійного апарату науки, спрямованого на пізнання об'єктивної реальності в її сутнісних зв'язках.

Другий підрівень теоретичного знання — розвинута теорія. В ній всі часткові теоретичні моделі і закони узагальнюються таким чином, що вони виступають як наслідок фундаментальних принципів і законів теорії. Створюється певна узагальнююча теоретична модель, яка охоплює всі часткові випадки, і стосовно неї формулюється певний набір законів, які виступають як узагальнюючі по відношенню до всіх часткових теоретичних законів. Часткові теорії і узагальнюючі розвинуті теорії взаємодіють між собою і також з емпіричним рівнем знання. Розглянемо методи теоретичного пізнання.

Основними методами теоретичного пізнання є наступні:

Метод сходження від абстрактного до конкретного — метод побудови теорії через синтез абстракцій, внаслідок чого дійсність відтворюється системно і цілісно. За своєю сутністю цей метод є єдністю аналітичного і синтетичного методів.

Аксіоматичний метод — спосіб побудови наукової теорії, при якому в основу теорії покладаються певні очевидні вихідні положення (аксіоми, постулати), з яких всі решта тверджень даної теорії повинні виводитися суто логічним шляхом, через доведення.

При цьому:

- формулюється система основних термінів науки (наприклад, в геометрії Евкліда — поняття точки, прямої, кута, площини та ін.);
- з тих термінів створюється певна множина аксіом (постулатів) — тверджень, що не потребують доведень і які є вихідними, з яких виводяться інші твердження;
- формулюється система правил виводу, за допомогою яких виводяться інші твердження і вводяться нові поняття в теорію;
- здійснюється перетворення постулатів за правилами. Що дозволяє отримувати множину тверджень, що доводяться, — теорем;
- Луї де Бройль: «аксіоматичний метод може бути хорошим методом класифікації або викладання, але він не є методом відкриття».

Гіпотетико-дедуктивний метод — метод, заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез, з яких врешті-решт виводяться твердження про емпіричні факти. Оскільки засновками тут є гіпотези, то висновок має лише ймовірнісний характер. У формуванні гіпотези беруть участь і здогадки, і інтуїція, і уява, і фантазія, і індуктивне узагальнення, а також досвід, кваліфікація і талант вченого.

Метод абстрагування — виділення найбільш істотних ознак, характерних зв'язків і відношень предметів і явищ з метою проникнення в їх сутність.

Узагальнення — логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети множини. Внаслідок узагальнення відбувається об'єднання окремих предметів у загальне поняття, наукову абстракцію на основі логічного мислення.

Аналіз і синтез — взаємозумовлені методи пізнання. Аналіз уявляє розчленування цілісного предмета на його частини, виділення окремих ознак, властивостей предмета і вивчення їх як певних елементів цілого. Аналітичний метод спрямований на вивчення внутрішніх тенденцій і можливостей предмета. Синтез — зворотний процес, це є поєднання думкою в єдине ціле розчленованих частин предмета.

Метод дедукції — метод логічного висновку, тобто перехід за логічними правилами від певних положень (засновків) до їх висновку.

Формалізація — відображення змісту знання у знаково-символічному вигляді, метод переведення результатів пізнання в точні положення твердження за допомогою засобів математики і математичної логіки. Метод формалізації дозволяє виявити логічні зв'язки і відношення, точно фіксує правила, які гарантують отримання достовірних знань із вихідних положень даної теорії.

Формалізація базується на розрізненні природних і штучних мов. Мова формул штучної мови стає інструментом пізнання.

Значення формалізації:

- вона дає можливість аналізувати, уточнювати, визначати і пояснювати поняття;
- особливої ролі набуває при аналізі доведень (доведення є більш ефективними, точними і строгими, коли набувають низки формул);
- вона є основою для алгоритмізації і програмування обчислювальних машин, а значить — комп'ютеризації всіх галузей знання.

Формалізація тим самим стає способом уточнення знання через уточнення його форми (створюється узагальнена знакова модель, що дозволяє розкрити структуру певної предметної галузі, процесів і явищ, абстрагуючись від якісних характеристик)⁷³.

Але як довів австрійський логік і математик Г. Гедель, в теорії завжди є залишок, що ще не доступний формалізації.

На основі емпіричного і теоретичного досліджень в кожній галузі науки формуються різні форми знання: емпіричні факти, закони, гіпотези, теорії різного типу та ступеня загальності.

3. Структура і функції наукової теорії

Сучасний етап розвитку науки характеризується різким посиленням міждисциплінарного синтезу знань, підвищенням питомої ваги міждисциплінарних теоретичних досліджень. На теоретичному рівні досліджень синтезуються знання, формулюються загальні закономірності у певній галузі знань. Досягнення об'єктивної істини у всій її повноті — найважливіше завдання теоретичного дослідження.

Гене́за теоретичного дослідження включає такі складові: концепт, концепція, теорія, метатеорія.

Концепт — це зміст поняття, чиста думка без його формовияву, формоутворення.

Концепт є дійсність ідеального виміру, тобто «мислення утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену множинність предметів одного і того ж роду — певних сторін предмета чи реальних дій», або «утворення розуму, точка зору суб'єкта, котра обернена на щось об'єктивно-реальне..., характеризується динамічною структурою, постаючи у вигляді акту започаткування, проективного ескізу», «сущівтія мисленневих конкретизацій»⁷⁴.

Концепт, — на думку Ж. Делеза, — це антитеза поняттю, що характеризується суб'єктивністю, варіативністю, фрагментарністю. «Він реальний без актуальності, ідеальний без абстрактності, він автореферентний і

73 Філософія : Навчальний посібник / Т. О. Сілаєва, Н. В. Гнасевич, Г. О. Орендарчук, З. С. Сокол / За ред. Т. О. Сілаєвої — Тернопіль : Астон, 2008. — С. 168.

74 Аскольдов С. А. Концепт и слово. Русская словесность. Антология / С. А. Аскольдов. — М., 1997. — С. 271–273.

недискурсивний, абсолютний як ціле, але відносний у своїй фрагментарності, він самоподібний аналогічно до структур фрактальної геометрії й утримує складові, які можуть бути взяті саме як концепти, тому він нескінченно варіативний»⁷⁵. На відміну від поняття концепт формується мисленням «у просторі людської душі з її ритмами, енергією, внутрішньою жестикуляцією, інтонацією» (П. Абеляр, С. С. Неретіна); він гранично суб'єктивний, обов'язково передбачає наявність іншого суб'єкта — слухача або читача та його відповіді на питання, породжуючи диспут й актуалізуючи нові смисли; обіймає пам'ять та уяву як властивості, котрі забезпечують розуміння «тут і тепер» у єдиній миттєвості теперішнього і водночас «синтезує у собі три здатності душі і як акт пам'яті зорієнтований у минуле, як акт уяви — у майбутнє, а як акт судження — у теперішнє»⁷⁶; він сутнісно балансує на межі божественного і земного, ідеального і матеріального, ноуменального і феноменального, а від так одночасно звернений до двох світів, хоча «власної території немає» (М. М. Бахтін); нарешті він «близький до мислення як внутрішнього проговорювання смислу, однак за умови, що проговорювання повинно бути артикульоване у своєму зверненні до іншого суб'єкта... в двох взаємозалежних формах — писемній (наприклад, у риториці) та усній (ораторське мистецтво)»⁷⁷.

Концепт входить до принципу «чотирьох К», зважаючи на перші літери циклічно пов'язаних понять, що реалізують вимоги кватерності як фундаментальної мислесхеми (3+1): категорія — концепт — конструкт — концепція⁷⁸. Так, зокрема в сучасному постмодернізмі філософія розуміється як «творчість концептів», які протистоять поняттям науки. Концепти розкладають як основне ядро концепції.

Концепція — (від лат. *conception* — сприйняття) — система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії. Концепція є актом розуміння, пояснення і осягнення змісту в ході мовного обговорення і конфлікту інтерпретацій та результатом різноманітних концептів. Концепція — це форма наукового дослідження, котре відображає цілісне пізнання об'єкту і розуміння його результатів. Тому саме в цьому аспекті, концепція — це перш за все особистісне знання предмета, його особистісна інтерпретація. Поява концепції

75 Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — М., 1998. — С. 35.

76 Неретина С. С. Концептуализм Абеляра / С. С. Неретина. — М.: Гнозис, 1994. — 192 с.

77 Григорьев А. А. Концепт и его лингвокультурологическое составляющие / А. А. Григорьев // Вопросы философии. — 2006. — №3. — С. 67.

78 Фурман А. В. Психодиагностика : навчально-методичний модульний комплекс із дисципліни. Друге вид. / А. В. Фурман. — Тернопіль : Економічна думка, 2013. — С. 21.

передбачає, що в ній знайшла відображення особистісна думка, авторське розуміння.

Концепція, як наукове знання має складну структуру:

- теоретико-пізнавальні передумови (які джерела для обґрунтування своєї концепції використовує автор, яка методологія дослідження);
- соціокультурні смисли розуміння досліджуваної проблеми;
- понятійний апарат, котрий використовує автор і створює заново для пояснення своєї концепції.

Наступною і дуже важливою складовою теоретичного дослідження є теорія.

Теорія — вища форма організації наукового знання, в якій найбільше повно реалізується знання про предмет, дається цілісне уявлення про закономірності і сутнісні зв'язки досліджуваної галузі дійсності. Розрізняють дедуктивні та індуктивні теорії. Дедуктивні теорії найчастіше зустрічаються в математиці, теоретичній фізиці, теоретичній біології, в деяких інших наукових дисциплінах. Дедуктивні теорії будуються на основі методу формалізації, коли точно фіксуються правила логічного висновку з вихідних теоретичних положень, певних загальних принципів, аксіом, постулатів. Індуктивні теорії характерні для більшості емпіричних наук (експериментальна фізика, певні галузі біології, конкретна соціологія, конкретні економічні дисципліни), в яких виникають ситуації невизначеності, пов'язані з неповнотою інформації про об'єкти дослідження. Індуктивні теорії ґрунтуються на правилах ймовірного висновку. За предметом теорії поділяють на: математичні, фізичні, біологічні, соціогуманітарні тощо. За характером відношення до дійсності розрізняють теорії: змістовні, коли теорія є відображенням конкретної частини реальності, і формальні, коли теорія виступає тільки як форма безпосередньо не пов'язана з тією чи іншою предметною областю. Серед сукупності теорій, споріднених за своїм предметом, виділяють фундаментальні теорії, які займають провідне місце в тій чи іншій науці. Вони є основою її розвитку, формують спосіб мислення, який панує в цій науці. Наприклад, у сучасній фізиці такими теоріями є квантова механіка, теорія відносності, в біології — еволюційна теорія, генетика⁷⁹.

У сучасній методології науки прийнято виділяти наступні **компоненти теорії**:

- вихідну емпіричну основу, що містить в собі множину нових фактів, отриманих в процесі експериментальних досліджень;
- вихідну теоретичну основу (теоретичну модель), — множину відправних допущень, постулатів, аксіом, загальних законів теорії;

79 Теорія // Філософський енциклопедичний словник. / за ред. В. І. Шинкарука. — К. : Абрис, 2002. — С. 634.

- логіку теорії — множину загальних умов і принципів, правил логічного висновку і доведення;
- сукупність встановлених в теорії тверджень і положень з їх обґрунтуваннями, що складає основний зміст теорії.

Логічними ступенями побудови теорії є факт, проблема, ідея, гіпотеза і, нарешті, сама теорія в її цілісності.

При побудові теорії завжди виходять з певних фактів. **Факт** в логіці і методології науки — особливого роду емпіричне знання. Як правило, теорії передуює система фактів, однак, як вважав Ейнштейн, для побудови теорії цілком достатньо й одного факту. Про нову теорію (теорію елементарних частин) потрібно було думати, вважав він, вже тоді, коли відкрили електрон. Так само тисяча машин не більш переконливо підтверджує закон збереження енергії, ніж одна машина. Сукупність фактів складає емпіричну основу для висування гіпотез і для створення теорії. Факти відіграють важливу роль і в перевірці, підтвердженні або спростуванні теорії. Відповідність фактам — суттєва вимога наукової теорії. Разом з тим, поява окремих фактів, що не збігаються з теорією, — ще не аргумент проти даної теорії. Теорія має достатню міру «стійкості» проти «свідчень» негативних фактів (за відомим висловом, якщо факти суперечать теорії, то тим гірше для фактів). Ситуація, коли факти суперечать теорії часто свідчить або про погрішності в емпіричних дослідженнях, або про відкриття нових можливостей теорії, що стає поштовхом для її поглиблення і тим самим для утвердження теорії в її правоті. І лише факти в їх взаємозв'язку і цілісності можуть стати саме тою «впертою» силою, що спростовує дану теорію.

Проблема є результатом осмислення нових фактів і формою переходу від емпіричної до теоретичної стадії побудови теорії. Уся історія людського пізнання — це постановка і вирішення певних проблем. Проблема (з гр. — перепона, завдання, трудність) — це питання, відповідь на яке має особливий, суттєвий інтерес для людини. Відомо, що правильно поставити проблему — це вже наполовину її вирішити. Правильно поставлена проблема є стимулом подальшого розвитку знань. Нова теорія виникає спочатку як ясне усвідомлення конкретної проблеми, спроба вирішення якої часто приводить до абсолютно непередбачуваних результатів. Своєрідною формою вирішення проблеми може бути доказ неможливості її розв'язання (негативний результат — теж результат). Іноді така ситуація приводить до перегляду основ старої теорії, в межах якої була поставлена дана проблема (так, наприклад, висновок про неможливість побудувати вічний двигун був покладений в основу формулювання закону збереження енергії).

Якщо проблема є перехідною формою від емпіричного рівня пізнання до теоретичного, то способом здійснення такого переходу є ідея. Там, де

немає проблеми, що потребує виходу за рамки попереднього знання, там не може бути і зародження нової ідеї⁸⁰.

Ідея в науці — це усвідомлення мети, це ідеальний план і проекція подальшого пізнання. Ідея є такою формою мислення, зміст якої поєднує у собі знання про реальну дійсність, суб'єктивну мету, а також бажання її реалізувати. Ідея, таким чином, поєднує у собі і об'єктивні і суб'єктивні моменти. В залежності від специфіки та виду діяльності за змістом ідеї розрізняють: наукові, економічні, політичні, філософські, релігійні, мистецькі тощо. Структурно ідея включає в себе: мету, пошук шляхів її втілення і прагнення людини. Наприклад, ідея відкрити свій бізнес, захистити дисертацію тощо. Ідея — контур майбутньої теорії або принцип її побудови. Ідея стає знаряддям розуміння фактів, імпульсом розвитку гіпотези, надає пізнавальному процесу цілеспрямованості. Створення гіпотез — неодмінний етап наукового дослідження і побудови теорії.

Гіпотеза (з гр. — основа, припущення) — наукове припущення або передбачення, істинне значення якого є невизначеним. Гіпотеза — теж форма знання, але вона не є формою однозначної необхідності, а відбивається у формі проблематичного судження, імовірного знання, відносної істини. Гіпотеза повинна мати властивість принципової перевіреності, вона повинна бути такою, яку в принципі можна підтвердити або спростувати. Гіпотези розрізняються за своїм змістом і функціями. Виділяють кілька видів гіпотез за складністю об'єкта дослідження (кількісна ознака) та ступенем достовірності (якісна ознака). На підставі цього виділяють наступні види гіпотези: загальна, часткова, одинична, описова та пояснююча.

Загальна гіпотеза — це вид гіпотези, що пояснює причину явища чи групи в цілому.

Часткова гіпотеза — це різновид гіпотези, що пояснює окрему сторону чи окрему властивість явища чи події.

Одинична гіпотеза — це припущення котре характеризує лише один предмет чи явище.

Описова гіпотеза — це припущення про певні властивості предмета або форми зв'язку між спостережуваними предметами та явищами.

Пояснювальна гіпотеза — це припущення, яке подає причини виникнення досліджуваних явищ.

Різновидом часткової гіпотези є версія. Версія — одне з декількох можливих пояснень, тлумачень, інтерпретацій відповідних подій чи явищ.

80 Філософія: Навчальний посібник / Т. О. Сілаєва, Н. В. Гнасевиц, Г. О. Орендарчук, З. С. Сокол / За ред. Т. О. Сілаєвої — Тернопіль: Астон, 2008. — С. 169.

Наукова гіпотеза — це гіпотеза, що пояснює закономірності розвитку явищ природи, суспільства і мислення. Щоб бути науковою, гіпотеза повинна відповідати наступним вимогам:

Гіпотеза повинна бути єдиним аналогом даного процесу, явища.

Гіпотеза повинна давати пояснення якомога більшому числу, пов'язаних з цим явищем, обставин.

Гіпотеза повинна бути здатною передбачати нові явища, котрі не входять у число тих, на основі яких вона будувалася. Так, наприклад, наукова гіпотеза А. Ейнштейна з питань відносності предметів, явищ і їх зв'язку з простором і часом перетворилася у струнку наукову теорію, що розкриває певне коло питань у фізиці.

Робоча гіпотеза — це тимчасове припущення, яким користуються при побудові гіпотези. Робоча гіпотеза висувається, як правило, на перших етапах дослідження.

Основними етапами розробки гіпотези є:

- висування гіпотези;
- розвиток гіпотези;
- перевірка гіпотези.

З перебігом історії науки гіпотези все більше ускладнюються, набувають такого багатого змісту, що фактично співпадають з теорією, перетворюючи свій зміст на основу теорії. Гіпотеза у своєму розвитку проходить стадії аналогії, здогадки, наукової уяви і, нарешті (при її достатній обґрунтованості), перетворюється на теорію. Гіпотеза є глибоко творчим моментом розвитку пізнання, певним «проривом» в невідоме. Теорія виникає, як правило, у вигляді гіпотези на базі узагальнення наукових фактів. Гіпотеза переростає в теорію внаслідок перевірки її за допомогою досліду, спостереження, практичного застосування.

Наукова теорія виконує такі основні функції:

1. Прогностична — передбачування та формулювання уявлень про існування раніше невідомих фактів і властивостей об'єкта.
2. Синтетична — поєднання певних достовірних знань в єдину і цілісну систему.
3. Пояснювальна — виявлення суттєвих характеристик об'єкта, причинних залежностей, законів його походження і розвитку та істотних характеристик.
4. Методологічна — розробка на теоретичній базі різноманітних методів, способів і прийомів наукових досліджень.
5. Практична — бути програмою, яка спрямовує практичну діяльність, оскільки кінцеве призначення будь-якої теорії — активна реалізація в практиці.

У сучасних умовах теорія виступає основною формою розвитку науки. В сучасному світі все більше виникає спільних міждисциплінарних

досліджень, де доволі необхідним моментом стає розгляд чи навіть об'єднання одночасно кількох теорій, які утворюють фундамент для метатеорій.

Метатеорія — теорія, що аналізує властивості, структуру, методи, логічні основи (доказовість, несуперечливість, строгість тощо) та моделі на межі застосування іншої теоретичної системи. Метатеорія будується стосовно формальних систем і при цьому виявляється змістовною теорією, твердження якої інтуїтивно зрозумілі. Метатеорія формулюється у метамові і застосовується у дедуктивних науках а також відкриває плідні напрямки дослідження. Метатеорія є важливим засобом раціоналізації предметних теорій⁸¹.

Виникнення нових грандіозних відкриттів завдячує появі все більшій кількості неймовірних різноманітних метатеорій, які і є запорукою майбутнього прогресу науки.

Питання для самоконтролю

1. Які є рівні наукового дослідження?
2. В чому специфіка емпіричного пізнання?
3. Які є методи емпіричного дослідження?
4. В чому суть та специфіка теоретичного дослідження?
5. Що таке закон?
6. Специфіка опису: як методу емпіричного дослідження?
7. В чому суть наукового експерименту?
8. Що таке наукове спостереження?
9. В чому суть методу сходження від абстрактного до конкретного?
10. В чому суть аксіоматичного методу?
11. В чому специфіка гіпотетико-дедуктивного методу?
12. Що таке формалізація?
13. Що таке концепт?
14. В чому суть концепції?
15. В чому суть та специфіка наукової теорії?
16. В чому суть дедуктивних теорій?
17. В чому суть індуктивних теорій?
18. Які компоненти теорії прийнято виділяти?
19. Назвіть логічні ступені побудови теорії?
20. В чому суть факту як особливого роду емпіричного знання?
21. Що таке проблема?
22. Що таке ідея в науці?
23. В чому суть та специфіка гіпотези?

81 Метатеорія // Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. — К. : Абрис, 2002. — С. 372.

24. В чому особливості метатеорії?

Завдання для самостійної роботи:

Підготувати наукове повідомлення на одну із поданих тем:

1. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
2. Емпіризм і схоластичне теоретизування.
3. Особливості емпіричних досліджень (етапи, засоби, прийоми).
4. Особливості індуктивних досліджень та їх методів.
5. Роль факту в науковому пізнанні.
6. Специфіка теоретичного пізнання та його форми.
7. Структура наукової теорії (факт, проблема, ідея в науці, гіпотеза, метод).
8. Роль гіпотези в науковому пізнанні.
9. Основні елементи наукової теорії, її особливості та функції.
10. Основні методи емпіричного дослідження.
11. Основні методи теоретичного дослідження.
12. Суть і значення теоретичних і емпіричних методів пізнання.

*Краще взагалі не думати про пошук істини,
ніж робити це без методу.*

Рене Декарт

ТЕМА 5. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Поняття наукового методу та методології.
2. Засади філософської та загальнонаукової методології.
3. Методи емпіричного й теоретичного рівнів дослідження.
4. Універсальні (загальнологічні) методи дослідження.
5. Специфічні методи дослідження в економічній науці.

Ключові слова: науковий метод, методологія, методика, парадигма, фундаментальна методологія, загальнонаукова методологія, конкретнонаукова методологія, діалектичний метод, історичний підхід, термінологічний підхід, системний підхід, синергетичний підхід, діяльнісний підхід, інформаційний підхід, культурологічний підхід, когнітивний підхід, емпіричний метод, теоретичний метод, загальнологічні методи, спостереження, експеримент, вимірювання, порівняння, опис, соціологічне опитування, абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний метод, аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, логічні закони, аргументація, спеціальні наукові методи, економічний аналіз, методи економічного прогнозування, програмно-цільовий метод, евристичні методи.

1. Поняття наукового методу та методології

Давньогрецький філософ Геракліт Ефеський ще у 8 ст. до н. е. дійшов висновку, що результати пізнання залежать не лише від того, що ми пізнаємо, а ще більшою мірою — від того, як ми мислимо. Мова йде про методи дослідження та їх теоретичне обґрунтування — методологію. Однак слід зауважити, що поняття методу і методології стосується не лише філософії та науки, а й інших сфер життєдіяльності людини.

Термін «метод» пов'язаний з давньогрецьким виразом «мета-одоїс», що можна перекласти як «через відстежений (продуманий) шлях». Так у системі господарської діяльності мова йде про економічні методи, в педагогіці — педагогічні, в науці — наукові. За Рене Декартом, — французьким філософом 17 ст, який доклав чимало зусиль для становлення сучасної науки, — **науковий метод** визначається як **порядок і послідовність пізнавальних**

дій, що їх свідомо обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують для досягнення істини⁸². Специфіка наукової діяльності значною мірою визначається особливостями методів, які в ній застосовуються.

Кожний метод включає в себе такі складові: 1) **описову**, що окреслює коло інструментів, допоміжних засобів та умов, які передбачає певний метод (дає відповідь на питання: **ЩО** входить в структуру методу); 2) **операціональну** або **процедурну**, яка розкриває послідовність дій (в науці — пізнавальних кроків): відповідає на питання **ЯК** реалізується метод; **концептуальну**, що є інтелектуальним ядром методу і передбачає можливість його обґрунтування, формування та використання (відповідає на питання: **ЧОМУ** саме цей метод включається у пізнавальний процес)⁸³.

Отже, метод — це спосіб пізнання і перетворення дійсності. Це шлях до істини, спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта. Кожна наука використовує свої методи, але ряд із них є універсальними — це філософські та загальнонаукові методи.

Класифікація наукових методів здійснюється за такими критеріями:

За функціональними можливостями — **етапні спостереження** та **універсальні**. Перші пов'язані з певними етапами дослідження (спостереження, експеримент та ін.), другі — використовують на всіх етапах (абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція та ін.);

За способом реалізації — **логіко-аналітичні**, **візуально-графічні**, **експериментально-ігрові**, **математичні**. До логіко-аналітичних методів (таких, що здійснюються за законами і методами формальної логіки) відносяться методи індукції та дедукції. Візуально-графічні пов'язані з використанням схем, діаграм, картограм тощо, які дають наглядний синтезований образ досліджуваного об'єкта і при цьому показують його структурні елементи, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу тощо. Експериментально-ігрові методи безпосередньо стосуються реальних об'єктів дослідження, їх функціонування в конкретних умовах і володіють прогностичним потенціалом. Математичні методи відіграють важливу роль в обробці статистичних даних та моделюванні, екстраполюванні тощо. Теорія ймовірностей дає можливість вивчати та прогнозувати масові явища в природі та суспільстві.

За функціями, які вони здійснюють у пізнанні — **систематизації**, **пояснення**, **прогнозування**.

За точністю припущення — **детерміністичні** та **стохастичні** (ймовірнісні).

82 Див.: Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / Р. Декарт. — К. : ТанDEM, 2001.

83 Петрушенко В. Л. Філософія : Підручник / В. Л. Петрушенко. — Львів : Магнолія 2006, 2009. — С. 375.

За сферами дослідження — **фізичні, біологічні, соціальні, технічні.**

За рівнем пізнання — **емпіричні, теоретичні.** Ця група методів буде детально проаналізована в окремих підрозділах теми.

Наукові методи володіють рядом ознак, які в різній мірі властиві тому чи іншому методу. Це об'єктивність методу, його детермінованість, результативність та ефективність. **Об'єктивність методу** полягає в тому, що він забезпечує об'єктивні дані про об'єкт та предмет дослідження. Іншими словами, метод повинен виключати суб'єктивне тлумачення результатів дослідження, мати продуману систему запобіжників і процедур, що ведуть до правдивої інформації про стан речей у сфері дослідження. **Детермінованість методу** полягає в тому, тобто його формування і використання визначається причинно-наслідковими взаємодіями і зв'язками, закономірностями, які діють в об'єкті дослідницького інтересу. Детермінованість також означає певну послідовність пізнавальних процедур, яка відповідає природі об'єкта дослідження та меті наукового дослідження. **Результативність методу** — це ступінь досягнення запланованих результатів. **Ефективність методу** виявляє співвідношення між досягнутими результатами і використаними ресурсами (фінансовими, людськими, часовими тощо).

Від поняття «метод» походять поняття «методологія» та «методика». Ці терміни також мають універсальне значення, оскільки характеризують процеси в різних галузях людської діяльності.

Методологія (від гр. *methodos* — спосіб, метод і *logos* — наука, знання) — це частина певної галузі науки або практичної діяльності, що осмислює і обґрунтовує методи, що в них (пізнавальних та інших процесах) застосовуються. Отже, метод може бути осмислений та запропонований лише на теоретичному (методологічному) рівні пізнання: свідомо і цілеспрямовано використовуюваного методу без методології не буває.

Методологія науки, ґрунтуючись на загальнофілософських принципах і законах, історично виникла і розвивається на основі гносеології (філософської теорії пізнання) та епістемології (філософської дисципліни в якій досліджується знання як таке), а також історії та соціології науки, соціальної психології, культурології, логіки, тісно переплітається з філософським вченням про мову.

Існують методологічні уявлення (концепції) різного рівня і широти охоплення: фундаментальна або філософська методологія, загальнонаукова методологія, методологія міждисциплінарного рівня, методологія конкретної науки. Конкретна методологія ґрунтується на засадах тієї чи іншої науки. Вона зумовлена і пов'язана з її принципами і законами, зі специфічними методами дослідження. Однак будь-яке наукове дослідження має враховувати вимоги методологій вищого рівня.

Методологія виконує такі **функції**:

- визначає способи здобуття наукових знань;

- обґрунтовує шлях досягнення науково-дослідницької мети;
- забезпечує умови отримання об'єктивної інформації про процес чи явище;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації і логіко-аналітичний інструментарій наукового пізнання;
- допомагає введенню нової інформації в фонд теорії науки.

У методологічних концепціях представників західної філософії активно використовуються поняття «метатеорія», «парадигма», «дослідницька програма», «стиль мислення», «архетип наукового мислення» тощо. Термін «парадигма» впровадив у філософський та науковий дискурс Т. Кун. На його погляд, цей термін фіксує існування певного типу знання, що не виконує безпосередньо пояснювальної функції, а є умовою того чи іншого виду теоретичної діяльності, спрямованої на пояснення та систематизацію емпіричного матеріалу. Це набір вихідних ідей та методологічних настанов, що обумовлюють побудову, розвиток та обґрунтування наукових теорій. Кожна епоха в розвитку науки формує свою парадигму — конкретно-історичний тип пояснення.

Методика — це алгоритм ефективного використання методів у конкретних ситуаціях людської діяльності (наприклад: методика визначення якості товару, організації спостереження тощо). Методика не завжди передбачає наукове обґрунтування: вона може базуватися на досвіді певної групи фахівців чи однієї особи. Пізнавальні методики стосуються способу використання того чи іншого методу дослідження. Тому обґрунтування методу повинно включати й розробку методики його застосування, передбачаючи способи верифікації (перевірки на істинність) отриманих рекомендацій.

2. Засади філософської та загальнонаукової методології

Філософська, або фундаментальна методологія. Філософія як теоретично обґрунтований світогляд, певне пояснення природних явищ, суспільства і людини виступає своєрідним дороговказом пізнання, його найбільш універсальним методом. Це пов'язане з тим, що філософські системи пропонують певні моделі реальності, узагальнюючу картину світу, крізь призму якої суб'єкт пізнання дивиться на об'єкт і предмет свого дослідження. Важливим також є те, що філософія озброює науковця знанням про загальні закономірності самого пізнавального процесу та критеріями істинності знання. Йдеться про роль такої складової філософії як гносеологія. Слід мати на увазі, що існує цілий ряд філософських систем: ідеалістичних і матеріалістичних, метафізичних та діалектичних, пізнавальнооптимістичних

та агностичних. Тому науковець має свідомо вибирати філософське вчення на яке він опиратиметься у своїй дослідницькій праці.

Тривалий час проблеми фундаментальної методології не посідали належного місця в науці через механістичність або релігійність тих чи інших філософських поглядів на світ. Зразком пізнання тривалий час були принципи механіки, розроблені Г. Галілеєм і Ф. Декартом. Суттєвий поштовх для розвитку філософської методології дали І. Кант та Г. В. Ф. Гегель, які почали розглядати закономірності самого мислення: сходження від конкретного до абстрактного, суперечності буття і мислення та ін. Універсальним інструментом для всіх наук стала *діалектична логіка*. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має істотну пояснювальну силу. Це пов'язано з тим, що принципи діалектики відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ і процесів, єдність і боротьбу протилежностей, перехід кількісних змін в якісні і навпаки, причинно-наслідкові зв'язки, причини і механізм саморозвитку природи, суспільства і мислення, суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою тощо. Так, на основі принципу всезагального зв'язку, який є важливою засадою діалектики, формулюється така методологічна настанова: аби уникати однобічності у вивченні об'єкта, необхідно врахувати всі його суттєві аспекти й зв'язки в реальному світі. Цей принцип дозволяє уникати таких крайнощів, як *софістика*, що ґрунтується на висвітленні якоїсь окремої властивості предмета, незалежно від її важливості (суттєвості) з-поміж інших його рис, та *еклектики*, яка характеризується довільним об'єднанням різнорідних, внутрішньо не пов'язаних між собою характеристик предмета.

Філософські методи — не чітко фіксовані регулятиви, а система «м'яких» правил і прийомів. Основний вплив на дослідницьку практику мають філософські категорії, принципи та закономірності.

Загальнонаукова методологія це та, що використовується в усіх, або в переважній більшості наук. До її основних принципів і підходів належать історичний, термінологічний, функціональний, системний, синергетичний, інформаційний, пізнавальний (когнітивний) принципи. У структурі загальнонаукових методів виділяють три групи пізнавальних засобів: 1) методи емпіричного дослідження; 2) методи теоретичного пізнання; 3) загальнологічні методи і прийоми дослідження. В даному підрозділі розглядаються базові принципи і підходи цього рівня методології.

Історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, становлення і розвиток процесів і явищ у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей і закономірностей. У його межах активно використовується порівняльно-історичний метод — сукупність пізнавальних засобів і процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їх генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне і специфічне в їхньому

розвитку. В осмисленні культурно-історичного процесу широко використовуються цивілізаційний, формаційний та інші підходи.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії категорій, понять і термінів, розробку і уточнення їх змісту та обсягу, встановлення взаємозв'язку та субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на якій базується дослідження. Вирішити це завдання допомагає метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять. Слід мати на увазі, що визначення обсягу та змісту понять здійснюється через родову ознаку і найближчу видову відмінність. Як правило, спочатку називають родові поняття, до якого термін, що визначається, входить як складова. Потім указують на ту характеристику об'єкта, яка відрізняє його від усіх подібних, причому ця ознака має бути найсуттєвішою. Наприклад: *наукове знання це інформація* (сукупність даних про предмет), *яка здобута за допомогою наукових методів і має об'єктивний* (незалежний від свідомості науковця), *зміст*. Якщо при визначенні поняття важко визначити одну ознаку явища чи процесу, називають декілька його характерних ознак, достатніх для розкриття специфіки змісту й обсягу поняття.

До загальнонаукової методології слід віднести *системний підхід*. Підставою для цього є системний характер більшості об'єктів дослідження як природничого, так і технічного і суспільного характеру. Згідно з цим підходом, система — це цілісність, яка становить собою єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. Система має головний, системоутворюючий елемент та певним чином взаємодіє із зовнішнім середовищем в процесі чого виявляється її сутність та призначення.

В рамках системного підходу сформувалися відповідні методологічні принципи, як забезпечують системну спрямованість наукового дослідження: 1) принцип цілісності структурованого об'єкта; 2) принцип примату цілого над його складовими, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому, її меті; 3) принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів системі, а також підпорядкованість систем нижчого рівня більш глобальним системам; 4) принцип структурності, який вказує на закономірні зв'язки між складовими системи, які зумовлюють специфіку системного утворення; 5) принцип самоорганізації — уявлення про те, що система здатна самостійно підтримувати, відтворювати і вдосконалювати свою організацію в умовах зміни зовнішнього середовища; 6) принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем від якого вона бере необхідну речовину, енергію та інформацію та служить цілям системи вищого порядку.

Системний підхід включає в себе такі його основні різновиди: структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний.

У дослідження соціальних об'єктів важливу роль відіграє *діяльнісний підхід*. Ця методологічна орієнтація вказує на компонентний склад людської

активності, серед якої суб'єкт діяльності, його потреби, об'єкт і засоби впливу, технологія та умови діяльності, її результат. Використання теорії діяльності дозволяє з'ясувати мотиви і соціальне призначення колективів людей та соціальних інститутів, оцінити їх поведінку за певних суспільних умов, стан та перспективи подальшого існування в суспільстві і державі.

Відносно новим загальнонауковим методом пізнання є *синергетичний підхід*. Він полягає в дослідженні процесів самоорганізації. Предметом синергетики є механізм спонтанного формування, функціонування та розвитку складних, відкритих, невірноважених систем. Як відомо, жорсткі причинно-наслідкові зв'язки поступального розвитку мають лінійний характер: сучасне визначається минулим, а майбутнє — сьогочасним. Синергетичний же підхід передбачає ймовірнісне бачення світу, базується на дослідженнях нелінійних систем. Ідея нелінійності включає багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та їх незворотність. Складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через критичні точки (точки біфуркації), в яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації в наслідок дії т. з. атрактора. Управляти розвитком складних невірноважених систем можна лише в точках біфуркації за допомогою легких поштовхів, які зумовляють появу резонансу — достатньої амплітуди коливань, яка швидкими темпами руйнує стару структуру та кристалізує новий спосіб самоорганізації. Відбувається стрибок в розвитку соціальної чи іншої матеріальної системи. Отже важливо, щоб дослідник був синергетично мислячим науковцем і був готовим до ймовірнісного ходу подій за законами синергетики.

У сучасних умовах все більшого значення набуває *інформаційний підхід* в науковій роботі. Його суть в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта природи чи суспільства, перш за все виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти. Об'єктивно-матеріальною основою інформаційного підходу є той факт, що всі існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер. Інформаційний підхід тісно пов'язаний із системним, що дає змогу уявити сучасний світ як складну глобальну багаторівневу систему, яку утворюють три взаємопов'язані системи нижчого рівня: система «Природа»; система «Суспільство»; система «Людина». Остання із систем посідає центральне місце в інформаційній моделі сучасного світу, оскільки саме через неї відбувається взаємодія природи і суспільства. Основними чинниками все більшого поширення інформаційного підходу є такі: «наскрізний» характер інформації, яка проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності та супроводжує їх; зростання обсягів інформації, вирішення проблем її доступності та ефективного використання; інформатизацією суспільства; розвиток інформаційної техніки і технології; становленням інформаційного суспільства.

Все більше статусу загальнонаукової методології набуває *культурологічний підхід*. Цьому сприяє сучасне семіотичне трактування культури як матриці, генетичного коду відтворення та розвитку суспільних явищ, а також природи, яка залучена людиною до процесу її життєдіяльності. Дослідник, базуючись на культурологічному підході, виявляє зміст культурної інформації та її носіїв (цінності, ідеї, переконання, символи, міфи, традиції, принципи, усталені суспільні інститути тощо), процес їх творення, трансляції в простір життєдіяльності людини, детермінацію елементами культури та національною культурою загалом процесів і явищ суспільного життя. Нині в межах культурологічного підходу активно розвивається соціокультурний підхід — теорія і методологія соціокультурного відтворення, що акцентує увагу на єдності культури і соціальності, базується на наукових досягненнях культурології, історичної та психологічної антропології, етнографії, соціології, педагогіки, теорії соціальних комунікацій тощо.

Особливо ефективним у вивченні динаміки науки та її співвідношенням з суспільством, в обґрунтуванні провідного значення знання в життєдіяльності індивіда має *пізнавальний, або когнітивний принцип*, який пов'язаний із загальнофілософською теорією пізнання. Його сутність полягає у тому, щоб з'ясувати роль наукових знань у належному функціонуванні та розвитку конкретного суспільства й людської цивілізації загалом, вплив на це науково-технічних революцій, наукових інституцій, загальноосвітнього та професійного рівня еліти й народного загалу.

Активно використовуються в наукових дослідженнях кількісно-якісні методи та математичний інструментарій, які сьогодні поширені в різних галузях науки, в т. ч. соціогуманітарних системах знання.

3. Методи емпіричного й теоретичного рівнів дослідження

Поділ методів дослідження на емпіричні й теоретичні пов'язаний з дворівневою структурою наукового пізнання: наявністю емпіричного й теоретичного рівнів дослідницької діяльності. Перший з них забезпечує збір даних про зовнішні вияви об'єктів дослідження за допомогою чуттєвого пізнання. Другий — включає в дію раціональний (мислиневий) чинник, проникаючи в сутність природних та суспільних феноменів. На основі сказаного можна зробити висновок, що емпіричні методи базуються в основному на відчуттях, сприйняттях та уявленнях, які є формою чуттєвого пізнання, а теоретичні методи — на понятійному відображенні дійсності, формуванні суджень та умовиводів. Логічно передбачити також, що можливі наукові методи, які поєднують чуттєві та раціональні форми і, таким чином, використовуються на емпіричному (дослідному), й теоретичному рівнях

дослідження. Ними є т. з. загальнологічні методи, які розглядатимуться у наступному підрозділі теми.

Методами емпіричного дослідження є спостереження, експеримент, вимірювання, порівняння та опис.

Спостереження — це спеціально організоване, цілеспрямоване й системне сприйняття предметів і явищ у звичних (природних) умовах їх буття, що спираються на дані органи чуття: зір, слух, дотик, нюх, смак і опосередковане раціональними знаннями. Спостереження може бути безпосереднім і опосередкованим. В останньому випадку риси і властивості предметів, явищ і процесів фіксуються за допомогою приладів, які сприяють пізнавальній спроможності органів чуттів людини.

Щоб стати в подальшому основою теоретичної та практичної дії, спостереження має відповідати таким вимогам:

- задуманості заздалегідь (спостереження проводиться для досягнення певної, чітко сформульованої мети та завдань);
- планомірності (виконується за планом, який відповідає завданню спостереження);
- цілеспрямованості (спостерігаються лише ті сторони явища, які цікавлять дослідника);
- активності (спостерігач активно і цілеспрямовано шукає потрібні об'єкти, риси, властивості тощо);
- систематичності (спостереження ведеться безперервно або за певною схемою).

Експеримент (від лат. спроба, дослід) — дослідження явищ і процесів у контрольованих або штучних умовах. Істотна відмінність і перевага експерименту як наукового методу над спостереженням полягає в тому, що об'єкт пізнання вивчається «в чистому» вигляді, коли усунуті чинники, які заважають виявити і описати певні властивості чи зміни. Експериментатор може цілеспрямовано створювати певні умови для об'єкту дослідження з метою виявлення емпіричних закономірностей і тенденцій. Експеримент також можна повторювати, щоб максимально об'єктивно зафіксувати дані про явища і процеси, що не завжди можливе для простого спостереження.

Експеримент як метод виконує такі функції: 1) формування необхідного банку фактичних даних, необхідних для висунення гіпотез та концепцій; 2) подальша перевірка гіпотез, ідей та концепцій в різних умовах існування об'єкта дослідження.

Основними стадіями експерименту є планування, організація, практична реалізація, контроль та інтерпретація отриманих результатів.

Експерименти є різного роду: пошукові, перевірочні (контрольні), відтворюючі тощо, а в залежності від характеру об'єктів — фізичні, технологічні, економічні, психологічні, соціальні, політичні та ін.

Вимірювання — це процедура визначення числового значення певної величини за допомогою еталону — одиниці вимірювання. Властивості, що підлягають вимірюванню за допомогою фізичних методів, називаються фізичними величинами (довжина, маса, електропровідність, об'єм інформації тощо). Цінність методу вимірювання в тому, що він дає точні, кількісно визначені дані про об'єкт. При вимірюванні необхідні такі основні елементи: об'єкт вимірювання, методика вимірювання, еталони, вимірювальні прилади.

Порівняння — процес зіставлення предметів і явищ з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження спільного (загального) в них. Порівнювати можна те, що має об'єктивно існуючу спільність; при цьому порівнянню підлягають найважливіші ознаки предмета дослідження. Порівняння може бути прямим чи опосередкованим (через зіставлення з об'єктом, який виконує роль еталону). Порівняння є важливою передумовою узагальнення — логічного процесу переходу від одиничного до загального.

Опис — фіксація відчуттів як знань про окремі сторони, ознаки предметів і явищ. Ця пізнавальна операція полягає в занотовуванні результатів досліду (спостереження, експерименту, вимірювання чи порівняння) за допомогою певних систем позначень, що прийняті в науці.

У суспільних науках важливим емпіричним методом пізнання є **соціологічні опитування**. Це метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього або опосередкованого спілкування соціолога з респондентом (йдеться відповідно про інтерв'ю та анкетування). Опитування полягає в задаванні людям спеціальних запитань, відповіді на які дозволяють дослідникам отримати необхідні відомості, залежно від завдань дослідження.

При організації опитувань спочатку формують програмні питання, відповідно до рішення задачі, але які доступні для розуміння лише фахівцям. Потім ці питання переводяться в анкетні, які сформульовані доступною спеціальною мовою. Необхідно також дотримуватися принципу **репрезентативності** — достатності фактичного матеріалу. Так, якщо вивчаються характерні риси сучасного підприємця, то вибірка має включати всі групи даної категорії громадян: за галузями виробництва та надання послуг, за масштабністю бізнесу, за віком, статтю, освітою, територією тощо.

Основні **привила складання питань** для опитування:

- кожне питання має бути логічним, окремим, хоч може суміщати окремі підпитання;
- заборонено вживати малопоширені, малозрозумілі слова і спеціальні терміни;
- питання мають бути короткими;
- при необхідності питання може супроводжуватися поясненнями;
- питання мають бути конкретними, а не абстрактними;

- питання не повинні містити підказку, але якщо в ньому згадані можливі варіанти відповідей, то їх список слід дати повним;
- питання не повинне примушувати респондентів до неприємних для них відповідей.

Для опрацювання первинних емпіричних даних використовується метод індукції, який полягає в узагальненні результатів спостережень, експериментів та супроводжуючих їх методів вимірювання та порівняння. Індуктивне узагальнення (загальний висновок, що робиться на основі знання про окремі факти) дає можливість сформулювати *емпіричні закономірності*, які є знаннями ймовірнісними, оскільки в науці не можна зафіксувати й описати всю множину предметів, явищ і процесів, які входять до кола зацікавлення дослідника, чи провести таку кількість експериментів, які б охопили всі можливі випадки, що існують чи можуть існувати в реальних умовах.

Теоретичні методи дослідження. Теорія є найвищою формою узагальнення та систематизації наукових знань, які пояснюють виникнення, сутність та закономірності розвитку об'єкта дослідження. Її формування вимагає використання раціонального (розумового) осмислення дійсності з опорою на наукові факти, отримані за допомогою емпіричних (дослідних) методів. Однак, виділення власне теоретичних методів ускладнюється тим, що ряд наукових методів формуються на основі як чуттєвих, так і раціональних способів пізнання та використовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження. Це стало причиною того, що у навчальній літературі з «Основ наукових досліджень», по-перше, одні і ті ж методи дослідження відносять до власне теоретичних і універсальних (загальнологічних) методів і, по-друге, ряд авторів до теоретичних методів відносять всі ті методи, як перебувають за межами емпіричної методології.

Так, у навчальному посібнику за редакцією А. Є. Конверського методами теоретичного пізнання вважаються формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-індуктивний метод та метод сходження від абстрактного до конкретного, а в якості загальнологічних методів виділяються аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний та вірогіднісно-статистичний метод⁸⁴. У посібнику Г. С. Цехмістрової методами теоретичного дослідження вважаються метод сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, формалізація та

84 Основи методології та організації наукових досліджень : Навч. посіб. / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — С. 29–34).

аксіоматичний метод⁸⁵. Отже, на відміну від попереднього посібника, тут є метод ідеалізації і немає гіпотетико-індуктивного методу.

О. В. Колесников до власне теоретичних методів відносить гіпотетичний, аксіоматичний, методи формалізації та абстрагування, і не згадує про метод сходження від абстрактного до конкретного, про який ідеться у вище названих посібниках⁸⁶.

У підручнику Д. М. Стеченко та О. С. Чмиря теоретичним методом вважається лише сходження від абстрактного до конкретного, однак автори значну увагу приділяють ролі логічних законів і правил у наукових дослідженнях і правилам аргументації⁸⁷. Принципово іншої точки зору дотримуються В. В. Ковальчук та Л. М. Моїсєєв⁸⁸, а також колектив авторів під керівництвом О. Кириленко в навчальних посібниках яких виділяється не три, а дві групи методів: емпіричні та теоретичні методи, відповідно до того, як існує два рівні наукового дослідження⁸⁹. Використовуючи в якості головного критерію факт опори конкретних наукових методів здебільшого на чуттєві, раціональні та змішані — чуттєво-раціональні — засоби пізнання та їх роль в реалізації емпіричного й теоретичного рівнів дослідження в процесі реалізації того чи іншого методу, до числа власнотеоретичних методів дослідження ми відносимо такі: абстрагування, сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізацію, формалізацію, аксіоматичний метод. Саме ці методи є базовими для обґрунтування пізнавальних феноменів, на основі яких формується та функціонує теорія: понять, категорій, законів, принципів, ідей, гіпотез, концепцій і теоретичних систем загалом.

Абстрагування (від лат. відволікати) — процес мисленевого відволікання від другорядних ознак предметів і явищ та прийняття до уваги тих, які є суттєвими та цікавлять дослідника. Результатом абстрагування є абстрактні образи або абстракції, а мислення за допомогою абстракцій — абстрактним мисленням. Такими абстракціями є наукові поняття: а) поняття класу предметів (наприклад: людина, автомобіль, товар, влада тощо);

85 Цехмістрова Г. С. Методи та техніка наукових досліджень / Г. С. Цехмістрова. — К. : Либідь, 2005. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uadocs.exdat/docs/index-1638/html?page=5>

86 Колесников О. В. Основи наукових досліджень. Навч. посіб. — К. : Центр учбової літератури, 2011. — С. 26–27.

87 Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Піручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — К. : Знання, 2005. — С. 91–110.

88 Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — К. : ВД «Професіонал», 2005. — С. 108–121;

89 Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / О. П. Кириленко, В. В. Письменний, Н. М. Ткачук та ін. ; за ред. О. П. Кириленко. — Тернопіль : ТНЕУ, 2012. — 196 с.

б) поняття властивостей, що відрізняють одні предмети від інших (наприклад: питома вага, електропровідність, еластичність та ін.).

Абстракції від реальних предметів мають назву абстракцій першого порядку (наприклад: молоко, кефір, ряжанка, сир тощо); абстракції від первинних абстракцій — абстракції другого порядку (молочні продукти харчування); абстракції від вторинних абстракцій — абстракції третього порядку (продукти харчування загалом, тобто і молочні, і м'ясні, і хлібно-булочні продукти тощо) і т. д. Найвищим рівнем абстрагування є формування понять і категорій філософії (наприклад: матерія, рух, свідомість тощо).

Сходження від абстрактного до конкретного — це метод теоретичного дослідження, який полягає у русі від певної абстракції як схематичного, обмеженого, неповного знання про об'єкт через послідовні етапи розширення і поглиблення пізнання (перехід до абстракцій нижчого рівня), аж до повного і цілісного відтворення у теорії (у сукупності понять і суджень) досліджуваного предмета. Передумовою цього методу є сходження від чуттєво-конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні, тобто виокремлення в мисленні окремих сторін предмета та їх закріпленні у відповідних абстрактних визначеннях.

Ідеалізація — метод конструювання за допомогою мислення абстрактних об'єктів, яких немає і не може бути в дійсності, але які допомагають досліджувати реальні явища і процеси. Наприклад: ідеальний газ, абсолютно чорне тіло, чорна діра тощо.

Дослідника і простого громадянина завжди цікавить: що має бути в ідеалі? Хоч ідеал недосяжний, але до нього слід прагнути. Ідеалізовані об'єкти формуються за допомогою простого або багатоступеневого абстрагування, тобто відволікання від певних властивостей реальних об'єктів і акцентування уваги на таких, що є бажані, ідеальні з точки зору дослідника. Наприклад: ідеальний студент, ідеальний солдат, ідеальний підприємець, ідеальна економічна система, ідеальна модель стосунків держави з підприємцями тощо.

В дослідженні ідеалізований об'єкт як еталон накладається на реальноіснуючий предмет, що допомагає охарактеризувати його стан, виявляти недоліки, причини деформації та руйнації, накреслити шляхи щодо його відродження та передбачити перспективу в даних умовах.

Формалізація — метод вивчення об'єктів пізнання шляхом відображення їхньої структури та властивостей у знаковій формі за допомогою штучних мов (мови математики, фізичних формул, хімічних знаків тощо). За умов формалізації розмірковування щодо об'єктів пізнання переносяться у площину оперування знаками (формулами). Переваги формалізації як методу дослідження у тому, що вона узагальнює, стисло і чітко фіксує певні властивості явищ і процесів у знаках; допомагає уникати

багатозначності звичайної (природної) мови; дає змогу формувати знакові моделі образів за допомогою яких вивчаються реальні явища в процеси.

Аксіоматичний метод — це спосіб побудови наукової теорії, згідно якого без доведення приймаються деякі твердження (аксіоми), з яких шляхом доказу за логічними законами виводяться усі інші твердження теорії (так звані теореми). Початкові поняття та аксіоми запозичаються з практичного досвіду. На основі цього методу побудовані більшість напрямків сучасної математики, теоретичної механіки, ряд розділів фізики. Класичним прикладом застосування аксіоматичного методу є евклідова геометрія.

Гіпотетико-дедуктивний метод — метод наукового пізнання, який полягає у висуненні гіпотез про причини досліджуваних явищ і виведенні висновків з цих гіпотез шляхом дедукції. Умовивід, отриманий на основі цього метода, матиме ймовірнісний характер. Як стверджують історики науки, цей метод застосував Г. Галілей при дослідженні вільного падіння тіл та формулюванні відповідного закону. Першим етапом реалізації цього методу є знайомство з емпіричним матеріалом, який необхідно пояснити за допомогою вже діючих у науці законів і теорій. Якщо таких законів і теорій немає, вчений переходить до другого етапу: висунення пояснювальних припущень про причини й закономірності досліджуваних явищ. Далі відбувається розгортання висунутого припущення та дедуктивне виведення з нього положень, які підлягають емпіричній перевірці.

4. Універсальні (загальнологічні) методи дослідження

Загальнологічні методи і прийоми дослідження, як уже зазначалось, використовуються як на емпіричному, так і теоретичному рівнях дослідження. У цьому сенсі їх можна назвати універсальними. До числа таких методів відносяться: аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний метод.

Аналіз — метод, який полягає в тому, що об'єкт пізнання поділяється на окремі частини (компоненти та елементи) для їхнього детального вивчення для того, щоб згодом утворити цілісне уявлення про нього, здійснивши синтез отриманої інформації.

Аналіз на емпіричному рівні — це механічний поділ матеріальних об'єктів з метою їх дослідження. Аналіз на теоретичному рівні — це розчленування явищ і процесів в умі. В обох випадках аналіз здійснюється, як правило, відповідно до структури, функцій чи етапів розвитку об'єкта дослідження. Різновидом аналізу є поділ множини предметів на класи: типологія та періодизація.

Синтез — це об'єднання (реальне і умоглядне) в процесі пізнання різних частин об'єкта дослідження в одно ціле, яке дозволяє зробити висновок про його сутнісні риси, структуру та призначення. Синтез

передбачає попереднє формування певних уявлень чи гіпотез щодо закономірностей будови та функціонування об'єкта.

Аналіз і синтез, хоч і взаємопротилежні за змістом, але тісно пов'язані між собою наукові методи, оскільки кожний з них є передумовою, свосвідним продовженням чи поглиблення іншого.

Узагальнення як метод пов'язане зі змістом філософських категорій «загальне» та «одиничне». Перша з них відображає схожі, повторювані риси та ознаки, що належать кільком одиничним явищам, чи всім предметам даного класу. Отже, узагальнення — це процес виявлення загальних властивостей і ознак предметів, явищ і процесів.

Індукція — логічний прийом дослідження, який полягає в русі думки від одиничного до загального. Індуктивні узагальнення, як уже зазначалось, носять ймовірнісний характер і розглядаються як дослідні істини та емпіричні закони. Так звана наукова індукція, крім формального узагальнення, дає додаткове обґрунтування істинності індуктивних знань за допомогою законів і теорій, тобто шляхом дедукції.

Дедукція (від лат. виведення) — такий умовивід, в якому висновок про окремих елемент класу предметів робиться на основі знань про загальні властивості всієї сукупності предметів даного класу. Іншими словами, дедукція — це застосування загальних наукових положень задля з'ясування рис конкретних явищ.

Передумовою дедукції є індукція (наведення), тобто зведення конкретних знань до загальних. Тому часто говорять про методи індукції та дедукції як взаємопов'язані методи, або ж один двоаспектний метод дослідження.

Аналогія — процес встановлення схожості деяких властивостей між явищами і процесами, тобто це дослідницька дія, коли знання, що отримані від розгляду певного об'єкта, переносяться на інший, менш досліджений і менш доступний об'єкт. Умозаключення за аналогією дає вірогіднісні знання, оскільки ще потрібно провести спеціальні дослідження, які підтвердять зроблене передбачення.

Моделювання — метод дослідження, суть якого в заміщенні об'єкта дослідження іншим об'єктом, спеціально для цього створеним — моделлю. Моделі є уявними (ідеальними) чи реальними (матеріальними) системами, які, відображаючи той чи інший об'єкт дослідження, здатні стати джерелом нової інформації про нього. Ідеальні моделі виражаються в знаковій формі, наприклад, в математичних символах і формулах.

Засади **системного методу** висвітлені в другому підрозділі теми.

Крім знання описаних вище загальнонаукових методів, науковцю необхідно знати й уміти використовувати певні логічні закони і правила, зокрема закон тотожності, закон протиріччя, закон виключення третього,

закон достатньої підстави. Важливо також володіти правилами аргументації, тобто вмінням довести свої судження і спростувати судження опонентів.

Поняття і судження повинні задовольняти таким логічним вимогам:

Законові тотожності, відповідно до якого предмет думки в межах одного міркування має залишатися незмінним. Сказане виражається формулою:

$A \in A (A=A)$, де A — думка.

Ототожнення різних понять — одна з найпоширеніших логічних помилок у науковому дослідженні, яка має назву «підміна понять».

Законові протиріччя (чи не протиріччя), відповідно до якого не можуть бути правильними одразу два висловлювання, коли перше стверджує, а інше заперечує одне й те саме. Закон стверджує:

«Неправильно, що A й не A одночасно істинні».

Названий закон має істотне значення для аналізу наукового тексту, оскільки дає змогу критично ставитися до усяких неточностей в науковій інформації.

Законові виключеного третього, який стверджує, що з двох суперечливих суджень про даний об'єкт одне неправильне, а інше є неправильним. Третього не дано. Закон виражається формулою:

«Це є або B , або не B ».

Цей закон не допускає «проміжного» варіанта між твердженнями про істинність.

Законові достатньої підстави, який формулюється так:

«Усяка істинна думка має достатню підставу, тобто будь-яку іншу думку, з якої за необхідності випливає істинність цієї думки».

Цей закон вимагає, щоб будь-яке судження, висловлене в науковому тексті, перед тим, як бути визнаним істинним, потребує обґрунтування.

Аргументація — це логічний процес, сутність якого в обґрунтуванні істинності судження (тези доказу) за допомогою інших суджень (аргументів або доказів). Правила аргументації:

- Тезу доказу потрібно формулювати ясно і чітко.
- У ході доказу теза повинна залишатися незмінною.
- Тези повинні відповідати таким вимогам: а) аргументами можуть виступати лише ті положення, істинність яких була доведена або які взагалі ні в кого не викликають сумніву; б) аргументи мають бути доведені незалежно від тези, тобто обов'язково слід дотримуватись правила їх автономного обґрунтування; в) аргументи мають бути несуперечливими; г) аргументи повинні бути достатніми, тобто у своїй сукупності вони мають бути такими, щоб з них випливала теза, яка доводиться.

У науковій праці часто доводять не істинність, а помилковість суджень. При цьому **спростування** можна здійснювати трьома основними способами:

критикою тези, критикою аргументів і критикою демонстрацій. Критика тези полягає в доказі необґрунтованості (чи помилковості) використаної опонентом тези. Критичне спростування тези може бути прямим чи опосередкованим. У першому випадку відбувається зведення тези опонента до абсурду: спочатку умовно припускається істинність висунутого положення, а далі з нього логічно виводять наслідки протилежного змісту. У другому способі теза опонента не аналізується, а основна увага зосереджується на всебічному обґрунтуванні власної тези. Критика аргументів передбачає використання таких доказів, істинність яких не викликає сумнівів (спростовуються факти, виявляється двозначність статистичних даних, піддається сумніву авторитет експертів тощо). Критика демонстрації полягає у доказі того, що в міркуваннях опонента немає логічного зв'язку між аргументами і тезою.

5. Специфічні методи дослідження в економічній та інших науках

Конкретнонаукова методологія — це сукупність ідей, принципів, специфічних методів певної науки, які використовуються для дослідження її наукових проблем. Розробка такої методології вимагає не лише адаптації філософських і загальнонаукових принципів і підходів, а й розробки специфічних (конкретнонаукових) методів дослідження на базі творчого осмислення специфіки об'єкта дослідження, а також використання в якості пізнавального інструментарію теоретичних систем та концепцій, уже вироблених даною наукою.

В економічних дослідженнях перш за все слід використовувати категорії, принципи і закони філософії, зокрема діалектичної логіки, та відповідні елементи теоретичного рівня дослідження економічних наук.

I. Категорії:

- а) філософські — одиничне, особливе та загальне; причина і наслідок; необхідність та випадковість; можливість та дійсність; форма і зміст; сутність та явище та ін.
- б) спеціальні економічні — амортизація, валовий продукт, виробничі відносини, виробництво, власність, гроші, додана вартість, інвестиції, прибуток, підприємництво, попит, продуктивність праці, пропозиція, обмін, рентабельність, товар, ціна та ін.

II. Принципи:

- а) філософські — розвитку, всезагального зв'язку, сходження від абстрактного до конкретного, відповідності логічного та історичного та ін. ;
- б) спеціальні економічні — ефективності виробництва, вирівнювання розвитку економічних районів, комплексності, оптимізації витрат, раціонального розміщення продуктивних сил тощо.

III. Закони:

- а) філософські — переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення та ін. ;
- б) спеціальні економічні — закон зростаючих потреб, накопичення капіталу, циклічності товарного виробництва, вартості, попиту та пропозиції, економії часу, грошового обігу, конкуренції, зростання продуктивності праці, інтернаціоналізації виробництва тощо.

До складу **спеціальних методів**, які широко використовуються під час проведення соціально-економічних досліджень, входять методи збору та узагальнення економічної інформації, економічного аналізу, економічного прогнозування, економічного моделювання, програмно-цільовий та евристичний методи. Розглянемо коротко їхню сутність.

1. Економічне дослідження зазвичай розпочинають зі збору та узагальнення фактичної інформації. Для цього використовується перш за все спостереження. Суцільне (генеральне) спостереження — це процес фіксації та збору інформації, орієнтований на повне врахування усіх одиниць сукупності, що складають досліджуване явище. Несуцільне (вибіркове) спостереження охоплює лише частину одиниць такої сукупності, яка повинна нести на собі всі характерні риси даної сукупності економічного характеру.

Зібрані в спостереженні дані підлягають групуванню, тобто розподілу генеральної або вибіркової сукупності за певними сутнісними ознаками як критеріями. Групування (систематизація, типологія, класифікація) дає змогу впорядкувати зібраний фактичний матеріал та здійснити сортування її елементів. Наприклад, т. з. структурні групування застосовуються для однотипних сукупностей та орієнтовані на вивчення складу за варіюючими ознаками. Ці ознаки можуть бути атрибутивними (структура доходів підприємств, їх зовнішньоторговельний обіг тощо) і кількісними (групування підприємств за масштабами — кількістю зайнятих, обсягом продукції, орієнтація на внутрішній чи зовнішній ринок тощо).

В узагальненні фактів значне місце відводиться таблично-графічним методам. Сутність табличного методу полягає в систематизації і наглядному поданні текстової чи цифрової інформації в табличній матриці в якій певним чином структурована система рядків і стовпців (граф), призначених для змістовного наповнення.

Графічний метод, як і табличний, використовується для систематизації та наочного подання зібраної інформації у вигляді графіків, діаграм, картограм, картодіаграм, логічних схем. Графічний образ — це сукупність ліній, фігур, точок за допомогою яких відображаються зібрані дані. Читати графічний образ допомагають експлікації — вербальні, геометричні символи та пояснення. Картограми структурують географічний об'єкт за основними ознаками, виділяючи умовно однорідні елементи.

2. Економічний аналіз — метод пізнання сутності економічних явищ шляхом вивчення їх структури, змісту та взаємозв'язків елементів. Предметом економічного аналізу є причинно-наслідкові зв'язки економічних явищ і процесів, а об'єктом — економічний результат господарювання. Всі види (напрями) економічного аналізу можна систематизувати за галузевими, часовими, просторовими та функціональними ознаками. Основними різновидами функціонального аналізу є бюджетний, фінансовий, інвестиційний, вартісний, маркетинговий, логістичний, соціально-економічний, управлінський, стратегічний.

3. Методи економічного прогнозування. Їх предметом є розвиток продуктивних сил. Найбільш уживаним методом прогнозування є метод екстраполяції та інтерполяції, автокорельційних функцій, регресивних та кореляційних моделей, використання функцій з гнучкою структурою, нормативного прогнозування та експертних оцінок. Принциповою відмінністю між екстраполяцією та інтерполяцією є те, що перший з них застосовується для прогнозування майбутнього вірогідного розвитку, а другий — для визначення (або оцінювання) значень показників попередніх періодів. Метод нормативного прогнозування спрямований на визначення шляхів (способів) досягнення певного значення цільової функції або результативного показника, який має назву нормативу. Метод використання функцій з гнучкою структурою застосовує для прогнозування відомі математичні функції Тейлора, Фур'є, Ейлера та ін.

4. Моделювання є процесом постановки моделюючого експерименту. В економічній науці застосовуються економіко-математичні моделі, тобто системи формалізованих співвідношень, які описують основні взаємозв'язки елементів економічної системи будь-якого рівня господарювання: підприємств, регіону, господарського комплексу держави, міжнародного економічного союзу тощо. Моделі можна класифікувати за різними ознаками:

- за ознакою часу та стану досліджуваної системи — статичні та функціональні;
- за способом математичного опису — аналітичні та алгоритмічні;
- за видом та характером врахування факторів — математичні у складі детермінованих і стохастичних;
- залежно від методу відображення процесів управління — з програмним, оптимізаційним та імітаційним управлінням.

5. Програмно-цільовий метод є одним із способів розробки програм, які мають вирішувати певні завдання або сприяти досягненню попередньо визначених параметрів розвитку економічних систем. Ключовими елементами цього методу є поняття «цільова комплексна програми» (ЦКП), системний підхід, а також принципи цільової орієнтації, компетентності, ефективності, адресності, визначення ключової ланки.

Цільові комплексні програми класифікують за:

- *ознаками змісту* (виробничі, фінансові, бюджетні, соціальні, науково-технічні, регіональні, екологічні та ін.);
- *терміну реалізації* (довгострокові, середньострокові, короткострокові); характеру постановки завдань (розвитку, реконструкції, створення); масштабу (мікро-, мезо-, макrorівнів).

6. Евристичні (пошукові) методи. В економіці евристичні методи широко застосовуються для прогнозування, особливо за умов часткової або повної невизначеності факторів. Формами цього методу є:

- «мозковий штурм» або конференція ідей, що передбачає генерування ідей у процесі обговорення проблеми або наукової дискусії;
- «мозкового штурму» в умовах змагання, коли одна група експертів формує певне бачення ситуації та обґрунтовує його, а інша (опонент) — аналізує та піддає сумніву;
- аналогії (синектики);
- «Дельфі» — анонімного опитування незалежних спеціалістів на поставлені питання (опитування завершується формуванням певних пропозицій та повторним опитуванням щодо отримання результатів або спірних питань);
- ПАТТЕРН — розбивка проблеми на окремі проблеми, побудова «дерева рішень» у результаті роботи з експертами.

Глибше познайомитися із специфічними методами економічної науки можна у навчальних посібниках Д. М. Стеченко та О. С. Чмиря⁹⁰, а також В. Ковальчука⁹¹. Вироблення конкретної наукової методології в тій чи іншій науці сприяють такі пізнавальні дії:

- вивченні наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову та спеціальну методологію в даній галузі знань;
- узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали дану проблему;
- проведення досліджень специфічних підходів для вирішення даної проблеми професіоналами-практиками, які не тільки розробляли, а й реалізували свої ідеї на практиці;
- аналіз концепцій у даній сфері наукової та практичної діяльності вітчизняних та зарубіжних учених та оцінка їх евристичного потенціалу.

90 Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Піручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — К. : Знання, 2005. — С. 111–190

91 Ковальчук В. Політична економія. Курс лекцій. / В. Ковальчук. — Тернопіль : Астон, 2009. — С. 37–39.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте зміст понять «метод», «методика», «методологія».
2. У чому смисл описового, операціонального та концептуального аспектів наукового методу.
3. За якими ознаками (критеріями) класифікуються методи дослідження?
4. Проаналізуйте зміст таких ознак наукового методу як об'єктивність, детермінованість, результативність, ефективність.
5. Розкрийте призначення філософської (фундаментальної) методології.
6. Які три групи методів виділяє загальнонаукова методологія?
7. Дайте загальну характеристику основних принципів та підходів загальнонаукової методології.
8. Які методи використовуються в емпіричних дослідженнях?
9. Охарактеризуйте соціологічне опитування як один з емпіричних методів в суспільних науках.
10. Яке відношення до емпіричних досліджень має метод індукції?
11. Окресліть коло власнотеоретичних методів дослідження.
12. У чому перевага методу формалізації з-поміж інших наукових методів?
13. Що таке ідеалізований об'єкт і яка його пізнавальна роль?
14. У чому суть т. з. загальнологічних методів?
15. Чому методи аналізу і синтезу перебувають у тісному взаємозв'язку?
16. Що таке ідеальні та матеріальні моделі як засоби пізнання?
17. У чому практичне значення законів логіки в пізнавальному процесі?
18. Назвіть правила аргументації.
19. Розкрийте зміст і структуру конкретнонаукової методології на прикладі економічної теорії.
20. У чому зміст економічного аналізу? Які різновиди економічного аналізу вам відомі?

Завдання для самостійної роботи

1. Чому давньогрецький філософ Геракліт вважав, що результат пізнання значною мірою залежить не лише від того, що ми пізнаємо, а й від того, які методи використовуються?
2. Поясніть, чому нехтування вимогами діалектичного принципу всезагального зв'язку призводить до проявів софістики й еклектики у науковому дослідженні.
3. Назвіть смисл і приклади творчого використання термінологічного принципу у дослідженні конкретних явищ.

4. Порівняйте зміст системного та синергетичного підходів у дослідницькій діяльності.
5. Френсіс Бекон писав: «Емпірики, подібно до мурашок, тільки збирають і задовольняються зібраним. Раціоналісти, подібно до павука, виробляють тканину з самих з себе. Бджола ж обирає середній спосіб: вона витягує матеріал з квітів, але, маючи його у своєму розпорядженні, змінює його за своїм умінням». Яку закономірність пізнавального процесу обґрунтував та продемонстрував філософ?
6. Порівняйте пізнавальні переваги та недоліки спостереження та експерименту як емпіричних методів.
7. Назвіть приклади абстракцій першого та другого рівнів в сфері економічного знання. В чому сутність абстрактного мислення та його потреба в науковому мовленні?
8. Продемонструйте дію логічного закону виключеного третього у сфері методології.
9. У чому зміст, спільне та відмінне у табличному та графічному методах опрацювання економічної інформації?
10. Розкрийте потребу евристичного методу у дослідженні економічних процесів.

ТЕМА 6. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

1. Логіка, стадії та етапи наукового дослідження.
2. Організація й планування наукового дослідження.
3. Зміст підготовчої, емпірико-теоретичної та праксеологічної стадій наукового дослідження.

Ключові терміни: наукове дослідження, об'єкт, предмет, мета, завдання наукового дослідження, наукова проблема, наукова тема, науковий напрям, наукова ідея, гіпотеза, методика дослідження, обґрунтування теми, план-графік наукового дослідження, план наукового дослідження, стадія наукового дослідження (підготовча, емпірико-теоретична, праксеологічна), етап наукового дослідження, апробація результатів наукового дослідження, ефективність наукового дослідження.

1. Логіка, стадії та етапи наукового дослідження

Наукове дослідження — це пізнавальний процес. Він спрямований на вивчення певного об'єкта з метою виявлення його сутнісних рис та закономірностей з метою їх раціонального використання у практичній діяльності. Очевидно, дослідження, як і будь-який інший суспільний процес, представляє собою сукупність послідовних дій, орієнтованих на досягнення певної мети. Отже важливе навчальне завдання в процесі розгляду даної теми полягає у тому, щоб усвідомити, які послідовні дії виконуються в ході наукового дослідження.

У загальних рисах логічна послідовність наукового дослідження визначається наявністю двох рівнів пізнання — емпіричного й теоретичного — і є такою:

- 1) усвідомлення людиною потреби у знаннях;
- 2) збір фактів про предмет зацікавлення;
- 3) їх осмислення — відкриття законів, формування теорії;
- 4) вироблення рекомендацій для практики.

У підручниках і посібниках з «Основ наукових досліджень» логіка наукового дослідження та визначені на її основі етапи дослідницької праці є різними. Це в першу чергу пов'язано з тим, що пізнавальна діяльність є складною та багатогранною. За цих умов той чи інший етап дослідження можна розбити на його логічні та практично здійснювані складові. Ще однією причиною плюралізму думок у цьому питанні є різні акценти, які ставлять теоретики науки у трактуванні місця і ролі наукової проблеми, ідеї,

гіпотези в практиці організації дослідження, а також вужче чи ширше уявлення про саму наукову працю. Наприклад: чи потрібно включати в дослідницький процес практичне втілення результату пізнання, а також визначення суспільної ефективності реалізації того чи іншого наукового проекту?

У навчальному посібнику Г. Цехмістрової виділяються такі головні етапи наукового дослідження:

- 1) виникнення ідеї, формування теми;
- 2) формування мети та завдань дослідження;
- 3) висунення гіпотези, теоретичні дослідження;
- 4) проведення експерименту для перевірки гіпотези, узагальнення наукових фактів і результатів;
- 5) аналіз та оформлення наукових досліджень;
- 6) впровадження та визначення ефективності наукових досліджень⁹².

Головними етапами наукового дослідження за А. Киверялго є такі:

1. Вибір теми (проблеми) наукового дослідження.
2. Ознайомлення з проблемою в науковій літературі.
3. Уточнення теми, складання початкового плану наукового дослідження.
4. Побудова гіпотези.
5. Підбір матеріалу з використанням різних методів дослідження.
6. Зведення результатів дослідження (обробка емпіричних даних, складання таблиць, діаграм).
7. Додатковий збір матеріалу (при потребі).
8. Аналіз результатів дослідження (теоретична обробка результатів).
9. Складання плану текстового відображення наукового дослідження.
10. Літературне оформлення науково-дослідної роботи

Як бачимо, в порівнянні з позицією Г. Цехмістрової, у А. Киверялго не йдеться про формулювання наукової ідеї не основі якої розробляється гіпотеза, відсутній також етап впровадження та визначення ефективності дослідницької праці, але виділяються етапи текстового відображення наукового дослідження та його літературне оформлення.

Ще більше етапів наукового дослідження виділяють Д. М. Стеченко та О. С. Чмир — автори підручника «Методологія наукових досліджень»:

- 1) визначення проблеми та її конкретизація;
- 2) попередня розробка теоретичних положень;
- 3) вивчення історико-економічного та сучасного опрацювання проблеми;

92 Цехмістрова Г. С. Методи та техніка наукових досліджень: Навч посіб. / Г. С. Цехмістрова. — К.: Либідь, 2005. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uadocs.exdat/docs/index-1638/html?page=5>

- 4) збір, систематизація та вивчення інформації;
- 5) розробка гіпотези;
- 6) визначення методики та методів дослідження;
- 7) складання робочого плану;
- 8) опрацювання інформації (обчислення, групування, зведення у таблиці, побудова графіків, картосхем, розробка логічних схем тощо;
- 9) розробка висновків і пропозицій;
- 10) письмове викладення матеріалів дослідження;
- 11) обговорення ходу та результатів дослідження, консультації, рецензування;
- 12) впровадження результатів дослідження⁹³.

В даному підході важливе місце відводиться плануванню та організації наукового дослідження та конкретизуються завдання того чи іншого етапу дослідницької праці.

Автори навчального посібника за редакцією О. Кириленко пішли шляхом групування етапів дослідження за змістовною ознакою: початкова стадія дослідження, його основний етап, завершальний:

- А.** Організаційна стадія — вибір об'єкта і предмета наукового дослідження, висунення гіпотез, розробка методики тощо.
- Б.** Технологічна стадія — збір інформації, її опрацювання, формування висновків, оприлюднення результатів.
- В.** Завершальна стадія — оформлення звітів. Апробація, експертиза, дослідна перевірка результатів, корегування висновків та рекомендацій, визначення ефективності наукового дослідження⁹⁴. Однак, на наш погляд, авторам варто було би чіткіше визначити логічні етапи кожної із стадій наукової роботи й дати їм лаконічне визначення.

На нашу думку, в структурі дослідницького процесу слід виділити такі стадії та етапи:

I. Підготовча стадія:

- – телеологічний (проблемно-цільовий) етап;
- інформаційно-пошуковий;
- гіпотезотворчий;
- методологічний;
- програмно-організаційний.

93 Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Піручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — К. : Знання, 2005. — С. 45–46.

94 Методика та організація наукових досліджень : Навч посіб. / О. П. Кириленко, В. В. Письменний, Н. М. Ткачук та ін. ; за ред. О. П. Кириленко. — Тернопіль : ТНЕУ, 2012. — 196 с.

II. Емпірико-теоретична стадія:

- дослідно-експериментальний етап;
- теоретико-узагальнюючий етап;
- звітний етап.

III. Праксеологічна стадія:

- етап апробації;
- етап впровадження;
- етап визначення ефективності.

2. Організація та планування наукового дослідження

Маючи уявлення про логічні етапи наукового дослідження, науковець чи студент має чітко спланувати свою роботу із визначенням змісту, часових параметрів, матеріально-фінансових ресурсів виконання дослідницького завдання. При цьому використовуються такі види планування:

- робочий план розкриття теми;
- попередній план-графік роботи;
- календарний план-графік роботи;
- обґрунтування теми.

Робочий план є основою наукового дослідження. Він визначає загальну спрямованість дослідження та послідовність його проведення. Його розробляють, виходячи з вибраної теми, сформульованих мети і завдань дослідження, обізнаності з його предметом, базової гіпотези. Він повинен відображати системне уявлення автора про роботу, яка має бути проведена. План може складатись із остаточно сформульованих пунктів, або тез, що в основних рисах характеризують позицію автора, робочу гіпотезу, основні положення.

На більш пізніх стадіях виконання дослідження, коли ключові питання опрацьовані і систематизовані, можна також підготувати **план-проспект** — реферативне викладення отриманих результатів у послідовності їх розміщення в рукописі. У подальшому він трансформується у кінцевий варіант плану, що відображає зміст завершеної роботи.

Орієнтовна структура плану наукової роботи будується за такою схемою: вступ, розділи (глави), параграфи, висновки, список використаної літератури, додатки. Наприклад:

Вступ.

Розділ 1: Теоретичні аспекти.

Розділ 2: Методичні або методологічні аспекти.

Розділ 3: Прикладні аспекти.

Висновки.

Список використаної літератури.

Додатки.

На основі плану розкриття теми науковці складають **графік роботи**.

Попередній план-графік має включати лише найбільш істотні, тривалі види роботи.

Календарний план-графік є більш деталізованим. Він відрізняється від попереднього плану більшою конкретністю щодо організаційних моментів і строків. Його доцільно складати після попереднього ознайомлення з літературою, уточнення і конкретизації теми дослідження і до початку основної роботи. Примірну форму календарного плану-графіку див. у табл. 1.

Таблиця 1. Форма календарного плану-графіку наукового дослідження.

№ п/п	Назва роботи	Квартал	Місяць	Відмітка про виконання
1	Вибір теми			
2	Складання загального календарного плану			
3	Підбір літератури			
4	Складання детального плану			
5	Вивчення об'єкта дослідження			
6	Складання календарного плану-графіку написання роботи			
7	Написання роботи			
8	Рецензування керівником			
9	Підготовка до захисту (зовнішнє рецензування, підготовка тексту виступу, підготовка ілюстрацій)			
10	Захист			

Склав _____

Погоджено: _____

Науковий керівник _____

Коли науковець чи студент визначив для себе ключові положення свого майбутнього дослідження, він може приступити до написання відповідного **обґрунтування**. Цей документ подається на розгляд не лише наукового керівника, а й кафедри, вченої ради, або ж організації, яка є замовником дослідження. Обґрунтування має засвідчити фахову підготовку науковця, його обізнаність не лише з темою, а й ступенем її опрацьованості в науковій літературі та використанням відповідних знань на практиці.

Обґрунтування, як правило, містить такі розділи:

- актуальність;
- зв'язок з планами НДР;

- мета;
- завдання;
- методи;
- об'єкт і предмет дослідження;
- очікувані результати;
- структура дослідження (див. додаток А).

У разі потреби наводять також робочу гіпотезу, необхідний для проведення робіт інструментарій, очікуваний ефект від практичного використання. Крім того, в обґрунтування мають міститися відомості про автора та чітке формулювання теми. Детальніше ознайомитися зі структурою та змістом обґрунтування теми наукового дослідження з економічної тематики можна у підручнику Д. М. Стеченка та О. С. Чмиря⁹⁵

3. Зміст підготовчої, емпірико-теоретичної та праксеологічної стадій наукового дослідження

І. Підготовча стадія

Підготовча стадія наукового дослідження, як уже було зазначено, включає такі послідовні етапи: телеологічний (проблемно-цільовий); інформаційно-пошуковий, гіпотезотворчий, методологічний, програмно-організаційний. Розглянемо їх зміст.

1. Телеологічний (проблемно-цільовий) етап.

Назва етапу походить від грецьких слів *teleos* — результат, завершення, мета та *logos* — слово, вчення. На цьому етапі дослідження відбувається усвідомлення наукової проблеми та формулювання теми дослідження, визначення його об'єкта, предмета, мети і завдань.

Для формулювання теми дослідження спершу слід усвідомити наукову проблему. Суть питання в тому, що дослідження повинно розв'язати певну наукову та практичну проблему, адже в іншому випадку воно не потрібне суспільству і науці. **Наукова проблема** — це сукупність відносно нових теоретичних і практичних питань, які суперечать існуючим знанням і потребують свого вирішення за допомогою наукових досліджень. Для виявлення «білих плям» в науці потрібні чималі зусилля та досвід. Усвідомлена наукова проблема — це знання про незнання. Людина і людство можуть тривалий час не усвідомлювати проблеми, яка заважає нормально жити і розвиватись людській цивілізації. Прикладом може бути усвідомлена не так давно загроза руйнації планети Земля з Космосу в якому на великих швидкостях рухаються чималі астероїди, які можуть впасти на планету. Розуміння цієї проблеми і нерозуміння способів її нейтралізації ставить перед

95 Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — К. : Знання, 2005. — С. 212–235.

астрономами й представниками інших наук завдання виявити актуальні загрози з Космосу та вести пошук раціонально осмислених кроків її розв'язання. За таких умов може бути визначена така наукова тема: «Використання космічних ракет, озброєних ядерними боеголовками, для попередження зіткнення астероїдів із Землею».

Очевидно, що одна усвідомлена наукова проблема може стати основою формування ряду наукових тем. Отже, **наукова тема** — це частина наукової проблеми, яка в свою чергу може охоплювати одне або кілька дослідницьких питань. Питання теми висвітлюються в плані наукового дослідження, про що йшлося в попередньому підрозділі. Є очевидним, що у назві теми повинна бути окреслена наукова проблема та змістовні межі даного дослідження. Наприклад, проблема утвердження демократії в Україні може спонукати науковців до формулювання таких тем: «Залежність стану демократії від розвитку громадянського суспільства», або «Середній клас як опора демократичного режиму в умовах суспільних трансформацій».

В науці бувають випадки формулювання надуманих (фальшивих) проблем або несприйняття науковою громадськістю усвідомлених окремими особами реально існуючих проблем. В одному й іншому випадку це негативно впливатиме на розвиток науки, підвищенню її ролі в житті суспільства. Прикладами є блокування в колишньому Радянському Союзі розвитку генетики та кібернетики, що привело до відставання країни в розвитку її матеріально-технічної бази. Нажаль, є чимала кількість дисертаційних та магістерських робіт, які не базуються на реальних наукових проблемах.

Крім поняття «наукова тема» використовується термін **«комплексна наукова тема»** та **«науковий напрям»**. У цьому випадку йдеться про тему, яка базується на ряді наукових проблем або існує на стику кількох наук і вимагає консолідації зусиль спеціалістів з різних галузей знань. Наприклад, кафедра філософії та політології ТНЕУ працює над комплексною темою: «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації». До її розробки залучені філософи, політологи, історики, а також активісти студентських наукових товариств.

Об'єкт дослідження — це той процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і потребує вивчення. Він існує незалежно від свідомості дослідника (є об'єктивно існуючим) та є джерелом інформації, яка необхідна для наукової праці. На нього спрямовує свої пізнавальні зусилля суб'єкт дослідження (окрема особа чи колектив науковців).

Предмет дослідження — це ті елементи, зв'язки, відношення, що перебувають у межах об'єкта дослідження і мають бути осмисленими.

Об'єкт та предмет дослідження співвідносяться як загальне і часткове.

Наприклад:

Об'єкт дослідження — «Процес інтеграції України в ЄС».

Його предмет: «Правові засади входження України в Європейський Союз».

Предмет дослідження визначає мету і завдання дослідження. Мета дослідження — усвідомлений образ очікуваного результату, на досягнення якого спрямована діяльність науковця. Завдання дослідження можуть включати такі елементи:

- з'ясування теоретичних основ дослідження;
- обґрунтування методів дослідження;
- дослідження проблем функціонування об'єкта;
- розробка рекомендацій щодо використання наукових висновків;
- емпірична перевірка запропонованих заходів.

Наприклад:

Тема: «Використання методу дедукції в інформатиці».

Мета: «Дослідити методикку використання дедукції в обґрунтуванні теоретичних та прикладних основ інформатики».

Завдання:

1. Розкрити зміст дедукції як методу наукового дослідження.
2. З'ясувати передумови та особливості використання методу дедукції в інформатиці.
3. Розкрити евристичний потенціал базових категорій інформатики в розробці її прикладних проблем.

2. Інформаційно-пошуковий етап.

Визначивши мету і завдання дослідження, потрібно зосередитися на формуванні інформаційної бази, пов'язаної з об'єктом та предметом дослідження. Цю інформацію поділяють на первинну та вторинну. **Первинна інформація** є безпосереднім результатом експериментальних даних та вивчення практичного досвіду роботи. **Вторинна інформація** — результат аналітико-синтетичної переробки первинної інформації. На цьому (другому — інформаційно-пошуковому) етапі наукового дослідження слід зосередитися на аналізі **вторинної наукової інформації, отриманої іншими науковцями** і опублікованої у відповідних наукових текстах. Пошук, обробка та аналіз опублікованих джерел дають змогу виявити рівень дослідженості конкретної теми, підготувати огляд літератури з теми, створити список використаних наукових джерел.

Виявити і опрацювати вторинну наукову інформацію допоможуть:

- **систематичні каталоги** бібліотек, в яких назви творів розташовані за галузями знань;
- **абеткові каталоги**, в яких картотека праць розташована в алфавітному порядку прізвищ авторів, а у випадку колективних праць — назв публікацій;

- **предметні каталоги**, що містять назви творів із конкретних проблем і питань;
- **бібліографічні та довідкові видання** (реферативні журнали, покажчики з окремих тем і розділів);
- **виноски і посилання** в монографіях, підручниках, енциклопедіях, словниках тощо;
- **покажчики статей**, опублікованих протягом року у фахових та інших періодичних виданнях;
- **Інтернет-ресурси**, матеріали Вікіпедії тощо.

Для зручності використання зібраної інформації про наукові джерела, які містять дані про об'єкт і предмет дослідження, слід скласти картотеку на паперовому носії та в електронному варіанті.

Особливою формою збору вторинної інформації є підбір цитат, пов'язаних із темою наукового дослідження. Основні вимоги до цитат:

- цитати мають бути точними;
- не можна перекручувати основний зміст поглядів автора;
- необхідно точно визначити джерело цитування;
- цитати мають органічно вписуватися в науковий текст дослідника.

Аналіз наукової літератури має завершуватися її оглядом в якому оцінюється внесок наукової громадськості у дослідження наукової проблеми та засовуються теми, які мають бути досліджені в майбутньому, в тому числі силами даного науковця чи колективу дослідників.

3. Гіпотезотворчий етап.

Важливою передумовою обґрунтування гіпотези чи ряду гіпотез у дослідженні теми є формулювання наукової ідеї, на що інколи не звертають увагу автори підручників та посібників з основ наукових досліджень ⁹⁶.

Наукова ідея — це інтуїтивне пояснення явища чи процесу. Вона народжується не в результаті суворого логічного осмислення наявного знання чи його узагальнення, а прозріння, здогадки. Це якісний стрибок за межі чуттєвих даних, який дає нове пояснення відомих явищ, або відкриває нові сфери буття та знання про них. Суть наукової ідеї яскраво розкривається у знаменитому вигуківі Архімеда: «Еврика!», коли той відкрив основний закон гідростатики, тобто — «Знайшов!».

Безперечно, наукові ідеї базуються на нагромаджених знаннях, якими володіє дослідник, але фахівець з невідомих йому причин, інтуїтивно в якийсь момент починає розуміти причину чи суть явища. Прикладами можуть бути ідеї гравітаційного та електромагнітного полів, «великого вибуху» і утворення Всесвіту, «чорної діри», яка поглинає космічні тіла

96 Див : Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень. Підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — К. : Знання, 2005. — С. 45–46.

тощо. Існує гіпотеза про те, що геніальні ідеї про сутність природних та суспільних явищ людина отримує з інформаційного поля космосу.

Поняттям наукової ідеї близьке до поняття гіпотези і, більше того, виступає основою її формування. Річ і тому, що ідея — це така думка, яка осягає явища, процеси об'єктивної дійсності і одночасно формує мету, прогнозує подальший хід пізнання та перетворення дійсності.

Гіпотеза (з гр. — передбачення розв'язку) — це науково-обгрунтоване припущення, висунуте для пояснення явищ і процесів. Гіпотези є інтуїтивні та дедуктивні. Останні формулюються на основі уже відомих положень теорії. Методологічна роль гіпотези полягає в тому, що вона виступає своєрідним компасом, який вказує напрям пізнавальної діяльності, а також визначає фактичний матеріал, який повинен бути зібраний у процесі дослідження.

Гіпотези проходять в своєму розвитку три етапи:

1. Накопичення фактичного матеріалу і висунення на його основі припущень
2. Формулювання гіпотези і обгрунтування на її основі теорії
3. Перевірка отриманих результатів на практиці і уточнення гіпотези.

Вимоги до гіпотези:

- не повинна включати занадто багато положень;
- не може бути логічно суперечливою;
- має відповідати відомим фактам;
- може бути перевіреною з допомогою експерименту.

Чимало наукових гіпотез, поширених у давнину, пізніше були спростовані (наприклад, геоцентричне уявлення про космос). Інші знайшли підтвердження і лягли в основу сучасної науки (наприклад, атомістична гіпотеза). Доказана теорія стає науковим знанням, теоремою, теорією.

4. Методологічний етап

Його призначення і зміст полягає в обгрунтування методів дослідження об'єкта, з врахуванням його специфіки та мети дослідження. Питання наукового методу, методології та методики детально розкриті в попередньому розділі. Нагадаємо, що методологічні уявлення (концепції) є різного рівня і широти охоплення: фундаментальна або філософська методологія, загальнонаукова методологія, методологія міждисциплінарного рівня, методологія конкретної науки, методологія дослідження тієї чи іншої теми. Конкретна методологія ґрунтується на засадах тієї чи іншої наукової дисципліни. Вона зумовлена і пов'язана з її принципами і законами, специфічними методами дослідження. Однак будь-яке наукове дослідження має враховувати вимоги методологій вищого рівня.

5. Програмно-організаційний етап.

Зміст цього дослідницького етапу розкритий у другому підрозділі теми. Він передбачає перш за все розробку робочого плану наукового дослідження

(попереднє формування переліку питань дослідження, чи, іншими словами, назв розділів та підрозділів наукового звіту у вигляді монографії, дисертації, магістерської роботи тощо). Далі складається план-графік виконання дослідження із зазначенням конкретних контрольних строків та виконавців наукової роботи. Ще однією формою організації і контролю здійснення дослідження є підготовка обґрунтування теми, яке включає такі розділи: актуальність; зв'язок з планами НДР; мета; завдання; методи; об'єкт і предмет дослідження; очікувані результати.

II. Емпірико-теоретична стадія наукового дослідження

Ця стадія включає три етапи: дослідно-експериментальний, теоретико-узагальнюючий та звітний етапи на яких відбувається збір і узагальнення емпіричних надих, їх раціональне опрацював і втілення результатів дослідження в науковому тексті.

6. Дослідно-експериментальний етап

На цьому етапі відбувається процес дослідження об'єкта з використанням емпіричних та загальнологічних методів. Результатом є збір фактичного матеріалу, його аналіз та узагальнення за допомогою класифікації, типології та індукції.

Методологія експерименту, який, як правило об'єднує методи спостереження, вимірювання, порівняння, власне експеримент та опис, визначається його загальною структурою, постановкою та послідовністю виконання певних дій. А саме:

- розробка плану-програми експерименту;
- вибір засобів для проведення експерименту;
- проведення експерименту;
- обробка та аналіз експериментальних даних;
- обґрунтування висновків.

З метою підвищення точності та зменшення обсягу експериментальних досліджень останнім часом застосовують математичну теорію експерименту. В цьому випадку методологія експерименту складається з таких етапів:

- 1) розробка плану-програми експерименту;
- 2) оцінка вимірювання і вибір засобів для проведення експерименту;
- 3) математичне планування експерименту з одночасним проведенням експериментального дослідження, обробкою та аналізом отриманих даних⁹⁷.

Метою експерименту може бути збір фактичних матеріалів не лише для виведення емпіричних закономірностей, а й для перевірки теоретичних положень, зокрема підтвердження робочої гіпотези.

97 Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень. Навч. посібн. Вид. друге, переробл. і доповн. / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — К. : ВД «Персонал», 2004. — С. 114.

Експериментальна робота повинна відповідати таким вимогам:

- а) чітка фіксація стартових умов;
- б) точне та зрозуміле формулювання гіпотез та очікуваних результатів;
- в) фіксування назалежних змінних, тобто того, що спеціально впроваджується в експериментальну ситуацію;
- г) фіксування умов експерименту;
- г) виявлення реальних результатів і їх відповідності гіпотезі.

Експерименти бувають природними та штучними. Природі експерименти характерні при дослідженні певних соціальних явищ (наприклад, економічний експеримент в умовах певного виробничого колективу); штучні експерименти широко застосовуються в природничих дослідженнях: фізиці, хімії, біології, технічних науках, інформатиці, кібернетиці тощо.

Розрізняють лабораторні та виробничі експерименти. При проведенні лабораторних досліджень застосовують типові прилади, спеціальні моделюючі пристрої, стенди, обладнання, що дозволяє найбільш повно та якісно вивчати вплив одних характеристик на зміну інших. «Золотим» правилом експериментатора є таке положення: «При проведенні експерименту можна змінювати лише одну умову».

Як правило використовують такі види експерименту:

- **констатуючий**, який полягає в тому, що дослідник експериментальним шляхом встановлює лише стан системи, що вивчається: констатує наявність зв'язків, залежностей між явищами, визначає вихідні дані для подальшого дослідження;
- **формуючий**, який супроводжується застосуванням спеціально розробленої системи заходів, спрямованих на формування та покращення результатів тощо;
- **контролюючий**, який визначає рівень знань, умінь та навичок за матеріалами формуючого експерименту.

7. Теоретико-узагальнюючий етап.

Спростувати існуючі або створити нові наукові гіпотези, надати ґрунтовне глибоке пояснення явищ і процесів, що раніше були незрозумілими або слабо вивченими, зв'язати воедино різноманітні явища, тобто знайти стрижень досліджуваного процесу, науково узагальнити немалу кількість дослідних даних — усе це не можливе без теоретичного осмислення.

Методологічною основою теоретичних досліджень є творчий процес. Творчість полягає в створенні нових цінностей, установленні невідомих науці законів, створенні досі не бачених, цінних для людства інформаційних даних. Для цього використовуються теоретичні методи дослідження й так звані загальнологічні наукові методи.

При розробці теретичних аспектів наукового дослідження творчий характер мислення полягає у створенні нових уявлень. Абсолютно нові уявлення утворюються шляхом комбінування відомих елементів. Вони базуються на таких прийомах:

- доборі та узагальненні інформації;
- постійному зіставленні, порівнянні, критичному осмисленні отриманої інформації;
- чіткому формулюванні власних думок, її письмовому викладі;
- удосконалюванні та оптимізації власних положень.

Послідовність проведення теоретичних досліджень має декілька стадій. На першому етапі потрібно ретельно ознайомитися з добре відомими та апробованими рішеннями тієї чи іншої конкретної проблеми. На наступному етапі дослідник-теоретик повинен відмовитися від відомих засобів розв'язання аналогічних до тих, що він розв'язує, задач. Далі впроваджуються різноманітні варіанти вирішення проблеми. І на закінчення — власна оригінальна методика вирішення.

Загальнонаукові теоретичні методи дослідження детально проаналізовані в попередній темі. Щодо оригінальної методики, зауважимо, що іноді незвична процедура пізнання з'являється зненацька, раптово, після здавалося б тривалих і безплідних спроб. Тому, чим більшою кількістю відомих (типових, шаблонних) рішень оперує науковець, тим вище ймовірність досягнення ним оригінального вирішення тієї чи іншої проблеми. До оригінальних ідей і висновків часто причетні фахівці з суміжних галузей знань на яких «не тисне» вантаж відомих рішень.

8. Звітний етап.

Оформлення звіту про науково-дослідну роботу регламентовано Державним стандартом України ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила повідомлення». Цей звіт має складатися з трьох частин: вступної, основної і додатків.

Вступна частина містить такі складові:

- обкладинку (сторінки 1 і 2 обкладинки);
- титульний аркуш;
- список авторів;
- реферат;
- зміст;
- перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів;
- передмову.

Основна частина складається з:

- вступу;
- суті звіту;
- висновків;
- рекомендацій;

- переліку посилань.

Додатки розміщуються після основної частини звіту і нумеруються великими буквами українського алфавіту.

Питання особливостей наукового тексту та вимог до оформлення різних видів наукових робіт будуть детально розглянуті в наступних темах посібника.

III. Практисеологічна стадія.

Практисеологія (від гр. *praktis* — практика) — наука про принципи і методи ефективної діяльності, в. т. ч. в сфері наукових досліджень. Завдяки праці польського вченого Т. Котарбінського «Принципи ефективної діяльності» (1946 р.) ідеї практисеології були інституціалізовані в якості теоретичних і прикладних досліджень. Завданнями практисеології є аналітичний опис елементів і форм раціональної діяльності, напрацювання «граматики дії», яка передбачає обґрунтування загальних норм максимально доцільної та ефективної діяльності. Практисеологічна стадія включає етапи апробації, впровадження та визначення ефективності дослідження.

9. Етап апробації

«Апробація» дослівно означає «схвалення, затвердження, встановлення якостей». Відповідний термін у пізнавальній діяльності трактується як оцінка з боку наукового співтовариства конкретних наукових досліджень. При цьому оцінці піддаються не тільки кінцеві результати роботи, а й методики дослідження і проміжні результати дослідження. Апробація стимулює науковців до переосмислення своїх наукових досліджень, більш глибокого їх доопрацювання, допомагає автору підтвердити або зрозуміти необхідність перегляду наукових положень. Апробація може розглядатися не лише на завершальній стадії дослідження, а й основної — експериментально-теоретичної.

Необхідно зазначити, що матеріал, представлений для апробації, повинен бути оформлений у вигляді тексту доповіді, проекту, повідомлення.

Апробація результатів дослідження включає оприлюднення кінцевих результатів у спеціальних журналах, збірниках, у виступах з доповідями на науково-практичних конференціях, семінарах, а також рецензування та здійснення експертизи. Такі дії спонукають до доопрацювання кінцевих результатів досліджень та вироблення остаточного формування авторських ідей та висновків.

При написання розділу наукової праці «Апробація результатів дослідження» використовуються наступні формулювання:

Основні результати дослідження були представлені на таких науково-практичних конференціях:

- З даної теми опубліковано монографію (навчальні посібники, статті).
- Результати дослідження включені в звіт про науково-дослідну роботу підрозділу.

10. Етап впровадження

Впровадження — це передача результатів дослідження споживачеві наукової продукції в зручній для нього формі. Відповідний етап дослідження вимагає значних фінансових витрат для виготовлення зразків для їх випробування. Для цього необхідна участь авторів у цій роботі задля удосконалених рекомендацій. Якщо нове досягнення має значення на рівні держави, його разом з документацією передають відповідним комісіям і проводиться процес узгодження на всіх рівнях. На наступному етапі технологію впроваджують у серійне виробництво, обсяги якого визначаються замовником.

Впровадженням результатів наукових досліджень є також їх використання в навчальному процесі шляхом включення в навчальні, навчально-методичні та методичні посібники й підручники.

При написанні розділу «Впровадження результатів дослідження» використовуються такі формулювання:

Результати роботи Петренка І. І., впроваджені в практику роботи відділу наукових досліджень НДІ у формі інструкції, рекомендацій...

Методичні вказівки..., розроблені Петренком І. І., використані при написанні навчально-методичного посібника...

11. Етап визначення ефективності

Про ефективність наукового дослідження можна вести мову лише після його впровадження в практику. Ефективність наукової праці не варто зводити, як зазначають автори навчального посібника з «Основ наукових досліджень» за редакцією О. Кириленко, тільки до практичних впроваджень, і тим більше до одержаного економічного результату⁹⁸. Ефективність науки є ширшим поняттям, адже визначає можливість зростання продуктивності праці, формування нових поглядів на суспільні процеси та зміни способу мислення населення країни.

За характером впливу наукових досліджень на суспільний розвиток виділяють такі види ефектів:

- науково-технічний: розширення знань про навколишній світ, відкриття нових законів, матеріалів, технологій тощо;
- економічний: отримання додаткових економічних результатів — зростання прибутку, національного доходу, продуктивності праці, збереження ресурсів. Фактичну річну економію сукупної праці (живої і неживої) у вартісному вираженні називають річною економічною ефективністю, яка може бути попередньою, очікуваною, фактичною і потенційною (в залежності від стадії розгортання наукової роботи);

⁹⁸ Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. / О. П. Кириленко, В. В. Письменний, Н. М. Ткачук та ін.; за ред. О. П. Кириленко. — Тернопіль: ТНЕУ, 2012. — С. 52.

- соціальний: підвищення життєвого рівня громадян, розвиток охорони здоров'я, культури, освіти;
- оборонний: створення нових інноваційних систем, які сприятимуть зміцненню оборони держави.

Описані етапи наукового дослідження властиві роботі, як фахових науковців, так і студентів, які працюють над курсовими, дипломними та магістерськими роботами. Більш детально організація та планування цих науково-навчальних форм буде охарактеризована в наступних розділах посібника.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте логічну послідовність процесу наукового дослідження.
2. Які головні етапи наукового дослідження виділяє Г. Цехмістрова?
3. У чому причина визначення різної кількості стадій та етапів наукового дослідження в навчальній літературі з ОНД?
4. Які основні стадії наукового дослідження вам відомі?
5. Назвіть основні види планування, які використовуються в організації наукового дослідження.
6. У чому специфіка попереднього плану-графіку наукового дослідження?
7. Назвіть основні структурні елементи календарного плану-графіку наукового дослідження.
8. Яке місце і роль обґрунтування в організації наукового дослідження?
9. Які етапи включає підготовча стадія наукового дослідження?
10. Розкрийте зміст телеологічного (проблемно-цільового) етапу наукового дослідження?
11. Що таке наукова проблема?
12. Який зв'язок між науковою проблемою і темою дослідження?
13. Яку роль у дослідженні виконує інформаційно-пошуковий етап?
14. Як пов'язані між собою наукова проблема та гіпотеза?
15. Місце і роль методологічного етапу в організації дослідження.
16. Які етапи включає емпірико-теоретична стадія наукового дослідження?
17. Назвіть особливості дослідно-експериментального етапу дослідження.
18. Охарактеризуйте особливості праксеологічної стадії наукового дослідження.
19. Яка роль уяви у формуванні теорії?
20. Який державний документ визначає вимоги до оформлення наукового звіту?

Завдання для самостійної роботи

1. Які міркування гносеології допомагають визначити основні етапи наукового дослідження?
2. Порівняйте організаційну структуру наукового дослідження у підручниках з ОНД таких авторів: Г. Цехмістрової, А. Киверялго, Д. Стеценка та О. Чмиря.
3. В чому полягає зміст констатуючого експерименту в економічному дослідженні?
4. Дайте обґрунтування КПІЗ, яке виконуєте з курсу ОНД.
5. Які наукові проблеми вам відомі у дисциплінах, які ви вивчали чи вивчаєте в університеті?
6. Сформулюйте можливі теми дослідження, які базуються на такій проблемі: «Причини зростання заборгованості української держави перед іноземними кредиторами».
7. Які джерела збору вторинної наукової інформації є доступними для студена ТНЕУ?
8. Поясніть роль гіпотези в науковому дослідженні. На якій стадії дослідження її необхідно сформулювати та обґрунтувати.
9. Для чого використовуються експерименти в економічних дослідженнях?
10. Як пов'язані між собою дослідно-експериментальний та теоретичний етапи наукового дослідження?

*Чудова думка втрачає свою цінність, коли
вона погано висловлена.*

Марі Франсуа Аруе (Вольтер)

ТЕМА 7. НАУКОВИЙ ТЕКСТ І ВИМОГИ ДО НЬОГО

План

1. Загальна характеристика та особливості наукового тексту.
2. Структура та основні ознаки наукового тексту.
3. Загальні вимоги до наукового тексту. Мова і стиль наукового викладу.
4. Навички написання текстів та їх формування. Елементи наукового тексту.
5. Редагування наукового тексту.

Ключові терміни: текст, науковий текст, структура наукового тексту, мова, стиль викладу, оглядовий текст, методологічний текст, емпірико-фактологічний текст, теоретичний текст, пояснювальний текст, додатковий текст, тезаурус, ілюстративний матеріал, таблиця, посилання, скорочення, додаток, літературне джерело.

1. Загальна характеристика та особливості наукового тексту

Вчених всіх епох сьогодні не уявляємо без створення різноманітних типів текстів. Професійний науковець повинен володіти навиками не тільки дослідницької роботи, але й уміння написання наукових текстів. З історії наукових пошуків спостерігається, що важливо для вченого не сам процес відкриття, але як саме через талант написання різноманітних текстів він зможе донести їх до наукового співтовариства. Це особливо актуально в наш час інформаційної цивілізації.

Наукові тексти умовно поділяються на дві групи: тексти створені вченим і ті, які він використовує у своїй діяльності або піддає експертизі. Різноманітні види текстів створюють так званий текстовий простір, у якому перебуває вчений. Таким чином, ефективність наукової діяльності вченого залежить від уміння створювати власні оригінальні тексти, поширювати їх і опановувати, застосовувати, переробляти й оцінювати інші тексти.

Текст (від лат. *textum* — сплетення, побудова, зв'язок) являє собою знаково-мовну реалізацію деякої системи інформації. **Існують різноманітні види текстів:** *письмові (алфавітні, піктографічні, формульно-математичні та ін.), усні, технотронні, що задаються за допомогою засобів радіо, звукозаписові, машинної пам'яті тощо.*

На думку Р. Барта: «Текст принципово відрізняється від літературного твору: це не естетичний продукт, а знакова діяльність; це не структура, а структуруютьворюючий процес; це не пасивний об'єкт, а робота і гра; це не

сукупність замкнених у собі знаків, а наділений змістом, який можна відновити, простір, де окреслені лінії значеннєвих зрушень»⁹⁹.

Науковий текст це спосіб подання наукової інформації та виступає результатом наукового дослідження. Він є тим інтелектуальним продуктом, що доводиться до наукової громадськості. Не менш важливе значення має якість тексту, бо від нього залежить доля дослідження, його сприйняття науковцями та вплив на процес розвитку науки. Таким чином, **можна виділити дві важливі функції наукового тексту: виклад змісту наукового дослідження і його презентація**. Виходячи із цього, перша вимога до тексту — це точне подання усіх складових дослідження, друга — це передбачення деякої привабливості тексту для науковців.

Усі наукові тексти можна поділити на констатації і міркування. У тексті констатації переважають сполучні (кон'юнктивні) і розділові (диз'юнктивні) зв'язки, у тексті-міркуванні — умовні (імплікативні). **Текст-констатація** ознайомлює з предметом думки, фіксує безсумнівність чогонебудь, затверджує дійсність чогонебудь. **У тексті-міркуванні** можна прослідкувати як одні думки впливають з інших, а деякі ставляться під сумнів, висувуються припущення.

Важливу роль відіграють також **первинні і вторинні наукові тексти**, серед них: *огляди, критичні статті, рецензії, реферати*.

Можна виділити такі основні особливості наукового тексту порівняно з іншими видами текстових матеріалів. Насамперед, слід зазначити, що науковий текст має раціональний характер, що складається із суджень, умовиводів, побудованих за правилами логіки науки і формальної логіки. Важливість наукового тексту полягає у широкому використанні понятійного, категоріального апарату науки. Якщо художній текст базується на образі, активізує почуттєвий світ його читача, то науковий — орієнтується на сферу раціонального мислення, користується понятійним апаратом. Його завдання полягає в тому, щоб довести, обґрунтувати, аргументувати істину.

О. І. Ракітов вважає, що: *«Словник науки включає два види термінів. До першої групи належить невелике число так званих базисних слів, за допомогою яких визначаються всі інші, похідні терміни. При цьому базисні терміни можуть бути трохи розпливчасті, не цілком однозначні, зате похідні терміни, обумовлені за допомогою базисних, стають усе точнішими і точнішими, і практично їх можна вважати, на відміну від слів природної мови, цілком однозначними»*¹⁰⁰.

99 Див.: Андреев Г. И. Основы научной работы и оформление результатов научной деятельности : учеб. пособие / Г. И. Андреев, С. А. Смирнов, В. А. Тихомиров. — М. : Финансы и статистика, 2004.

100 Див.: Ракитов А. И. Анатомия научного знания / А. И. Ракитов. — М. : Политиздат, 1969.

Як правило науковий текст пишеться мовою тієї науки, яку він відображає. Виходячи з цього, він може бути незрозумілий для непрофесіонала, але так і має бути, тому що в іншому випадку він буде не науковим, а публіцистичним текстом. Однак зловживання науковою термінологією може значно утруднити розуміння тексту навіть для фахівців. Важливою особливістю наукового тексту є його жанровий різновид: науковий звіт, дисертація, стаття, тези тощо. Жанр тексту забезпечує відповідність наукового знання ситуації його призначення.

Науковий текст як об'єкт наукового осмислення постає в трьох видах: *він сам виступає як продукт дослідження, тому що містить ті або інші наукові ідеї, обґрунтування, аргументації; певним чином забезпечує наукову комунікацію; також науковий текст виступає як джерело наукової методології.*

Він є деяким позитивним або негативним зразком інтелектуального продукту. Якщо текст добре написаний, то змушує наслідувати, а невдалий текст приводить до формування в дослідника уявлень про те, як не треба писати. Широко цитується гарний текст, використовується для обґрунтування ідей, а поганий або виступає предметом критики, або не помічається науковим співтовариством.

Для написання наукового дослідження слід спиратися на роботу з літературними джерелами. При цьому в практиці роботи над текстами застосовуються кілька подібних методів.

Анотування тексту, яке являє собою фіксацію назви тексту і його авторів на бібліографічних картках і складання анотацій — це найбільш простий метод. Короткий виклад основного змісту роботи — це **анотація**. Звичайно обсяг анотації не перевищує однієї сторінки, у якій виділяють найбільш великі розділи роботи із зазначенням суті змісту.

Не маловажним є складання **тез**, кожна з яких являє собою кілька рядків тексту, що відображають зміст, від сторінки до розділів тексту. Тези викладаються мовою автора. Головне їх призначення — створити модель змісту тексту, яку можна було б осмислювати далі.

Слід зазначити, що в практиці важливу роль відіграють роботи з текстами **конспектування**, бо акцентують увагу на короткому, але точному відображенні тексту. Обов'язково докладно фіксуються найбільш суттєві думки автора із зазначенням сторінок у тексті-оригіналі. Для збереження основного змісту роботи слугує **конспект**. Тут представлені тільки думки авторів роботи, що конспектується, а не тих, хто пише конспект. Нині широкого розвитку набуває складання великих інформаційних баз, які складаються із конспектів значної кількості джерел. Така інформаційна база утворить електронну бібліотеку.

Складання реферату одного або кількох текстів являє собою **реферування**. Реферат не тільки відображає зміст текстів, тобто являє собою конспект, але і

містить думки й оцінки автора реферату. Реферату властиві думки його автора з тих або інших положень тексту, його точка зору щодо розглянутих питань у тексті, а також оцінки переваг і недоліків, значення тексту для науки і практики.

Укладачеві краще зрозуміти методологію і методику дослідження, майстерність викладу через логічне моделювання тексту.

Інформаційні бази наукового дослідження є важливим джерелом інформації. Вони мають перевагу в тому, що можуть містити величезні масиви упорядкованої інформації, яка подана у певній формі. Зазначимо, що інформаційна база — це не просто інформація, що утримується в пам'яті комп'ютера, а проблемно-орієнтована й упорядкована інформація.

У різних підсистемах суспільства виконують свої функції наукові тексти. У суспільстві вони виконують функції збереження, передача та презентація результатів наукових досліджень. **Найбільш важливими функціями наукових текстів є** функція оприлюднення результатів наукового дослідження, пріоритету автора, підтвердження достовірності, новизни, а також апробації основних результатів дослідження. Тексти стосовно автора виступають засобами його творчої самореалізації, презентації, входження в наукове співтовариство.

Особливості наукового тексту

Основна функція — інформативна (повідомлення, пояснення, з'ясування, обґрунтування, класифікація понять, систематизація знань, аргументований доказ); **завдання** — передавання інформації. **Загальні ознаки наукового тексту** — поняттєвість, об'єктивність, точність, логічність, доказовість, аргументованість, переконливість, узагальнення, абстрагованість, висновки; широке використання термінів та іншомовної лексики, номенклатурних назв, символів, таблиць, діаграм, схем, графіків, цитат, переважання складних речень; форма тексту — монологічна (опис, міркування).

Результат наукового дослідження — це в першу чергу науковий текст — спосіб репрезентації наукової інформації. Науковий текст має раціональний характер, складається із суджень, умовиводів, побудованих за правилами логіки науки і формальної логіки; широке використання понятійного, категоріального апарату науки; обов'язково відображає ту чи іншу проблему, висуває гіпотези, орієнтує на нове знання, характеризуються доцільністю і раціональністю усіх положень, орієнтований на досягнення дослідницької мети та завдань. Текст не ґрунтується на образі, не активізує почуттєвий світ його читача, а орієнтований на сферу раціонального мислення; його призначення не в тому, щоб змусити повірити, а в тому, щоб довести, обґрунтувати, аргументувати істину.

2. Структура та основні ознаки наукового тексту

Опис наукового дослідження в цілому або яких-небудь його складових включає в себе науковий текст. Також він є знаковою формою наукового знання. Без проведення наукового дослідження не можна створити науковий текст. Молоді науковці в першу чергу орієнтовані на написання дисертації, а не на дослідження проблеми, а потім представлення її вирішення в тексті дисертації. Текст, написаний з такою установкою, досить часто являє собою сукупність деяких необґрунтованих, хоча і правильних тверджень. Він являє собою нормативний, а не дослідницький характер, тому що висловити істину можна тільки одним способом — за допомогою її обґрунтування.

Проблемність, зв'язність, гіпотетичність, цілеспрямованість, є важливими характеристиками наукового тексту. Текст орієнтований на досягнення дослідницької мети та завдань, обов'язково відображає ту чи іншу проблему, висуває гіпотези, орієнтує на нове знання, характеризується доцільністю і раціональністю усіх положень.

В загальному вчені виділяють три частини наукового тексту: постановочну, дослідницьку і заключну.

Постановочна частина тексту визначає проблему, мету і завдання, гіпотези методи дослідження, а також відзначає зв'язок даного дослідження з іншими дослідженнями. **Дослідницька частина тексту** описує проведене дослідження й отримані результати. **У заключній частині тексту** робляться висновки і даються рекомендації для проведення подальших наукових досліджень і використання результатів у практичному житті.

Оглядовий, методологічний, емпірико-фактологічний, теоретичний, пояснювальний і додатковий науковий текст є своєрідною сумішшю кількох різновидів простих текстів.

Оглядовий текст, що являє собою огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми. Невиправдано багато уваги приділяється в дисертаційних дослідженнях оглядовій літературі. Так, у кандидатській дисертації він не повинен перевищувати 20% тексту. Забезпечити наукове обґрунтування предмета дослідження, установити межі цього дослідження, показати ступінь невивченості його окремих складових — це головне призначення оглядового тексту.

Методологічний текст є описом принципів, підходів, парадигм, методів та інших складових інструментарію дослідження. Він слугує для обґрунтування й опису специфіки методології проведеного дослідження.

Емпірико-фактологічний текст містить у собі опис фактологічної бази дослідження, класифікації й узагальнення фактів. Складові, що мають бути чітко визначені є фактологічною базою кожного дослідження. При цьому обов'язкове обґрунтування правомірності використання цих фактів у даному дослідницькому контексті. Наприклад, у низці випадків використовуються

дані статистики проведених іншими дослідниками соціологічних досліджень. Важливо обґрунтувати можливість оперування цими даними в проведеному дослідженні.

Теоретичний текст дає виклад теоретичних аспектів бачення предмета дослідження, його пояснення з погляду сформульованих закономірностей, тенденцій, понять тощо.

Пояснювальний текст являє собою вербальну структуру, яка призначена для пояснення положень інших видів тексту. Це, по суті, різні примітки і пояснення, а також введення звітів, монографій, дисертацій, різні словники базових і додаткових понять, пояснення таблиць, діаграм, схем, планів, графіків, формул тощо.

Додатковий текст може включати додаткові аргументи, унікальні факти, схеми, графіки, статистичний матеріал тощо. Звичайно додатковий текст розміщується в додатках до дисертації, звіту або монографії.

Анотації, реферати, конспекти, огляди, рецензії є прикладами вторинних текстів. А згортання й розгортання інформації — це особливість вторинного тексту. Основними видами згортання інформації є реферування, конспектування та фрагментування. Інформацію про тему та задум, предмет розгляду для широкого кола читачів дає анотація, реферат забезпечує відображення основних ідей тексту, фрагментування виокремлює в первинному тексті окремі інформаційні блоки. Розгортання інформації реалізується шляхом підготовки оглядів, критичних статей, рецензій, експертних оцінок. Призначення рецензії в оцінюванні первинного тексту, огляду — у забезпеченні зведеної характеристики кількох первинних текстів.

Абзац, що не має бути довгим, є найменшою одиницею наукового тексту.

Рельєфно відобразити окремі складові наукового тексту, інтегрувати їх у цілісність — мистецтво підготовки наукового тексту.

Як відомо, основними **ознаками** структури тексту, є цілісність і зв'язність. Поняття «**зв'язності**» як основної ознаки структури було розроблено в галузі математичних наук. Зв'язність є категорією логічного плану, яка дотримується логічних правил. Ця категорія чітко виявляється у письмових чи підготовлених текстах. В усному мовленні логічна зв'язність дозволяє створити текст, оптимальний для усного сприйняття. При цьому зв'язність тексту може бути оформлена двома видами засобів: зовнішніми і внутрішніми. Зовнішні засоби зв'язності мають формальні показники (граматичні і лексичні засоби), однак домінують внутрішні семантичні засоби зв'язності. Хоч поняття «**цілісності**» об'єкта теоретично розроблене природничими науками, проте його також можна продуктивно використати при аналізі тексту, оскільки суттєвою ознакою цього поняття є нова властивість об'єкта (наприклад, смисловий зміст тексту), яка не виводиться безпосередньо лише із властивостей окремих елементів чи з відносин між ними і не дорівнює сумі їхніх властивостей.

Текст є **викінченою графічно-знаковою формою**, що сприймається як єдине ціле, яке характеризується межею сприймання: текст перетворюється в не текст за умови, коли графічно-знакове оформлення виходить за межу допустимого сприймання певного предмета як тексту. Цілісність утворює внутрішню форму змісту тексту, тобто виступає засобом структурування його значеннєвої інформації. **Отже, структура тексту** — це зв'язний тип організації смислового змісту тексту на рівні його повної цілісності.

Типи текстових структур

Текст служить засобом впливу, що має свою структуру. Ця структура залежить від багатьох факторів, зокрема від предметного змісту комунікативної мети — задуму.

Існує декілька типів структур, які допомагають читачам краще зрозуміти зв'язний текст в залежності від типу структури, вжитої автором.

Ефективність тексту визначається ефективністю його структури, яка проявляється в тому, що читач розуміє і сприймає повідомлення згідно з замислом автора. В інших випадках це можливість максимально швидко й повно відшукати необхідну читачеві інформацію. Ефективність тексту залежить від тих обставин, в яких відбувається процес спілкування: психофізичних станів автора і читача, їхніх мотиваційно-цілових сфер, умов спілкування. Самостійної ефективності тексту, зрозуміло, не існує. Ефективність його структури — один зі складників однієї соціальної ефективності, пов'язаної з іншими і підпорядкованої інформаційній цінності й значущості. Знаком ефективності структури тексту є його архітектонічна досконалість, що існує у графічно-знаковій тканині.

Текст, як продукт мовлення фігурує в комунікативному середовищі у вигляді неоднозначної графічно-мовної системи й структури. Образно кажучи, на шляху від автора до читача текст втрачає або набуває побічних смислів, підтекстів, значень тощо. Цьому сприяють умови текстового комунікативного обігу, а саме: недосконалість графічно-знакової системи, покликаній виражати зміст твору; відірваність тексту як графічно-знакового продукту від його автора, що веде до порушення нормального, двобічного характеру комунікації; відірваність тексту також від природної ситуації, в якій, згідно зі змістом твору, він мав фігурувати тощо. Через ці умови авторський зміст тексту й читачий не завжди є одним і тим же.

Типологічна структура не охоплює всіх індивідуальних впливів, які можуть бути у тексті, вона формується з суспільно необхідних і соціально обумовлених елементів, які через свою практичну придатність здатні стимулювати міркувальну, емоційну і вольову активність читача в сфері соціальної практики. Тому саме на реалізацію типологічної структури тексту свідомо або несвідомо орієнтовані всі зусилля автора. Із цього загального призначення тексту як реальної важливої життєвої основи, на якій

відбувається прийняття важливих рішень читачем, постає проблема ефективності тексту і тих засобів, атрибутів, параметрів, критеріїв, факторів, що забезпечують цю ефективність.

Основою фактологічної структури є логіко-поняттєві й асоціативні зв'язки між фактами. Елементом структури виступає факт. Фактологічна система тексту — річ відносна, оскільки те, що автор вважає фактом, для читача може й не бути таким. Членування змісту тексту на факти залежить як від об'єктивних факторів (видільна роль рубрики, заголовок; архітектонічні елементи тексту, що допомагають виділити факт; мовні засоби, які виділяють факт, і т. д.), так і суб'єктивних: читач вважає фактом щось, що його цікавить, хоч воно у тексті і не виділене чітко як факт.

Тематична авторська структура. Тематичній структурі протиставляється **атематична структура**, в якій відсутні будь-які тематичні зв'язки. Для нормального мовлення в цілому атематизм невластивий. Він може бути результатом побічних, немовленнєвих впливів на мовця або результатом невдалого редагування текстів, наприклад пов'язаного зі скороченнями авторського твору.

Тематична структура охоплює весь текст і виявляється у тематичних зв'язках між фразами. Кожна наступна фраза має бути зв'язана з попередньою тематичним зв'язком. Тематичні структури бувають однорідні й неоднорідні. Однорідною структурою називається така тематична структура, яка має одну тему, що проходить через усі фрази. При цьому в тематичній структурі можуть бути наявні тематичні відхилення не більше ніж на одну фразу. Інакше виникнуть побічні теми й однорідна тематична структура перетвориться в неоднорідну.

Неоднорідною тематичною структурою називається така структура, яка має мінімум дві теми, одна з яких може бути основною. Неоднорідна тематична структура, в якій важко виділити основну тему, називається аморфною. Для однорідної тематичної структури властиві такі зв'язки: **основний тематичний зв'язок** (фрази зв'язані одним і тим же предметом розповіді); **субтематичний зв'язок** (наступна фраза ієрархічно підпорядкована попередній — від загального до конкретного, від загального до деталей тощо); **макротематичний зв'язок** (наступна фраза є вершиною ієрархії відносно попередньої фрази від конкретного до загального). **Неоднорідні тематичні структури включають:** асоціативний формальний, наприклад звуковий, зв'язок (утворюється паралельна тема на основі звукової асоціації); асоціативний змістовий зв'язок (наступна фраза виражає тему, яка асоціативно зв'язана з попередньою); цей зв'язок може бути різних типів: ситуативний асоціативний зв'язок (наступна фраза є висловлюванням про предмет, що має просторове або часове відношення до предмета попередньої фрази — утворення суміжних тем); предикативний асоціативний

зв'язок (наступна фраза виражає причину, наслідок, атрибут, місце, час дії основного предмета розповіді).

Тематична перцептивна структура. Термін «перцепція» означає чуттєве сприйняття зовнішніх предметів людиною. У даному випадку, мається на увазі, як авторський текст чуттєво впливає на читача та на його сприйняття. Тому тематична структура залежить насамперед від особливостей перцепції тексту. Саме через це вона надміру індивідуалізована. Ця структура завжди є варіантом тематичної авторської структури. Чим більш неоднорідна тематична авторська структура, тим більш варіативною буде тематична перцептивна структура. Так, аналізований текст може мати кілька таких перцептивних структур, що безперечно є явищем негативним, оскільки це свідчить про неоднозначність змісту тексту.

Композиційна структура аналізованого тексту може розглядатися в межах кожної теми. Це змістова структура конкретної теми. Так, тема певного тексту може мати таку композицію: констатуючу частину; деталізуючу частину. Ця композиція зазвичай тільки частково репрезентує зміст тексту, оскільки текст в більшості випадків багатотемний. Тоді текст фактично має кілька різнометних композиційних структур, що безперечно є явищем небажаним. На рівні перцепції композиція тексту у межах певної теми буде сприйнята за тої умови, якщо тема буде виділена реципієнтом.

Архітектонічна авторська структура покликана виражати композицію твору, то архітектонічна структура повинна своїми елементами відбивати композиційні елементи. Два елементи архітектоніки тексту — рубрика і заголовок — можуть виконати інформаційно-пошукову і темовидільну функцію. Це рубрика і заголовок.

Логіко-поняттєва авторська структура протиставляється алогічній структурі, яка може бути результатом різних порушень нормального мовленнєвого акту або результатом незграбного втручання редактора в текст. Логіко-поняттєва структура, що лежить в основі тематичної змістової структури і зумовлює її, має такі зв'язки: предикативний зв'язок, що існує між поняттями, з яких складається предикат як продукт судження людини про щось. Мовно предикат може виражатися від одного речення до системи речень, що покривають весь твір. Предикативним зв'язком можуть бути зв'язані такі компоненти змісту, які виражають: актанти (діючі ролі — підмети, додатки), реляції (причина, допустовість, умова, мета), атрибути (означення, присудок, обставина способу і міри та ступеня), координати (місце, час); логічний ієрархічний зв'язок, що виражає співвідношення цілого і частини; предметно-категоріальний зв'язок виражає категоріальне співвідношення між предметами; ситуативний зв'язок, який існує між поняттями, що пов'язані лише ситуацією, — простором, часом. Логічний предикативний зв'язок мовно виражається переважно складними реченнями й існує на стикові головних і підрядних речень.

Логіко-поняттєва перцептивна структура залежить від багатьох причин і зокрема від мовної вправності автора, тематичної структури тексту. Чим більш неоднорідний тематично текст, чим більш він мовно незграбний, тим більша ймовірність, що читач не зможе легко вловити логічні зв'язки між фразами, а це вплине на загальне розуміння змісту тексту.

Емоційно-експресивна структура тексту. Емоції, які вкладає автор у свій текст, можуть бути різними. Єдина вимога, що емоції, виражені попередньою фразою, не повинні контрастувати з емоціями наступної фрази або заважати її нормальному розумінню (перцепція). Крім того, емоції, фрази, що стосуються предмета розповіді, не повинні суперечити емоційному соціальному досвідові щодо даного предмета.

Інформаційна авторська структура (подача). Не будь-який текст є носієм інформації. Є тексти, котрі покликані виконувати суто організовувальну, агітаційну функцію. Інформаційними є ті тексти, які несуть нові повідомлення для реципієнта. Безперечно, ми не можемо говорити, що є тексти геть позбавлені інформації, можна говорити лише про відносно неінформативні тексти. З цього погляду, семантична структура тексту являє собою співвідношення «даного» і «нового». «Дане», «відоме» у тексті не є зайвим, воно лише має бути доцільно використаним за своїм обсягом. «Дане» необхідне тільки тою мірою, якою воно готує до сприйняття «нового», тобто інформації. Якщо «даного», «відомого» забагато, то воно набуває такої властивості, як ентопія, тобто невизначеності, незрозумілості, для чого автор розповідає про вже відомі речі. Надмірна ентропія тексту веде до втрати інтересу читача, він може припинити читати текст або послабити увагу для пошуку інформації, або відчувати невдоволення від прочитаного.

Інформаційна перцептивна структура часто може не збігатися з авторською, оскільки передбачити, що читачеві відомо, а що ні — важко. Необхідно дотримуватися правила золотієї середини: щоб «дане» отримувача було більше за «дане» адресанта, без чого неможливе розуміння, і щоб «дане» отримувача було меншим «даного» адресанта, без чого інформація часто стає непотрібною. Текст має бути організованим так, щоб «дане» готувало читача до сприймання інформації. Якщо ж інформація може бути сприйнята і без уже відомого, то його треба уникнути.

Комунікативна авторська структура. Основне призначення тексту — це вплив на людину. Насправді ж процес творення й сприймання кожного тексту неоднаковий, що й відбивається на його структурі.

Психологічна авторська й перцептивна структури. Не завжди те, що говорить автор, буде адекватно сприйняте адресатом. Особливості породження і сприймання тексту зумовлені психологією співбесідників. Існують об'єктивні умови, які ускладнюють процес сприймання тексту. Відсутність безпосередньої комунікації обмежує автора та адресата у формах вираження й отримання змісту тексту. Авторська психологічна структура

тексту (тобто його зміст) повинна бути орієнтована на адресата з урахуванням психології його сприймання й розуміння. Авторська психологічна структура ніколи не може бути тотожною перцептивній психологічній структурі, але вона повинна наближатися до неї. Для цього автор повинен добре знати психологію сприймання тієї категорії читачів, якій адресується текст.

Увага до психологічної структури тексту проявляється ще з давніх часів. Так, професіональних мовців давно цікавило питання, як перебороти психологічний бар'єр слухача, пов'язаний з небажанням сприймати й розуміти висловлювання або нездатністю вловити авторську думку через довгу канву повідомлення.

Поширеною помилкою багатьох авторів є нерозуміння того факту, що автор, який більше знає про предмет мовлення, ніж говорить, не завжди в змозі зрозуміти, що в його тексті для співбесідника буде неповним або незв'язаним. Автор повинен чітко розмежовувати структури «для себе» і «для читача». Якщо у тексті фіксуються змістові «прогалини», що ускладнюють розуміння, то обов'язково треба логічно відновити це «провалля» змісту.

На сьогодні є різні концепції, в яких поняття «текст» інтерпретується по-різному, залежно від того, який аспект тексту в них виділяється як провідний:

1. **Концепції, в яких провідним є статичний аспект.** Ці концепції відображують результативно-статичне уявлення про текст як зміст. Тобто текст розуміється як інформація, відчужена від відправника у вигляді послідовності висловлювань, об'єднаних змістовим зв'язком.
2. **Концепції, в яких пріоритетним аспектом виступає процесуальність тексту.** Процесуальність розуміється, з одного боку, як реалізація мовленнєвої здатності індивіда, з іншого — враховується, що текст є мовою в дії. Таким чином, враховується здатність мови до живого функціонування у мовленні.
3. **Концепції комунікативні,** що орієнтуються на акт Комунікації. При цьому акцентується на каузативному (причинно-наслідковому) началі як двосторонній зацікавленості автора та читачів у передаванні та пізнанні інформації.
4. **Стратифікаційні (диференційні, розподільні) концепції,** що розглядають текст як найвищий рівень мовної системи. Включення тексту в ієрархію мовних рівнів передбачає розгляд абстрактного тексту (алгоритму його створення, моделей, схем) і тексту в конкретній реалізації. Отже, різні погляди на текст визначають можливість його розгляду як певної абстрактної схеми, моделі складного завершеного цілого та як конкретної реалізації цієї моделі.

3. Загальні вимоги до наукового тексту.

Мова і стиль наукового викладу

Особливим жанром текстів, яка поєднує у своєму складі наукове дослідження з його обґрунтуванням є наукова праця. Зауважимо, що в першій частині роботи дається характеристика сучасного стану досліджуваної галузі науки, викладаються теоретичні й методологічні положення наукового дослідження, дається характеристика його основних етапів й отриманих результатів. Дається обґрунтування вирішення сформульованої раніше проблеми і наводяться результати й напрями їхнього впровадження на наступних сторінках.

При написанні наукової праці слід дотримуватися певних вимог. Зокрема, науковець **Ю. П. Сурмін** пропонує такі етапи роботи над текстами: **«Текст роботи має бути чітко структурованим**, поділятися на розділи і параграфи. Більш дрібні форми дроблення тексту не мають сенсу, оскільки на малій кількості сторінок досить важко викладати матеріал. Потрібно прагнути того, щоб кожен розділ роботи являв собою самостійне наукове дослідження з деякої складової загальної проблеми, щоб кожна складова була викладена в тексті і щоб одночасно текст був цілісним, а не фрагментарним. **Крім розподілу тексту на розділи і параграфи, він має більш деталізований розподіл на значеннєві частини, абзаци і речення, що вимагають спеціального пророблення.** Варто пам'ятати, що надмірне дроблення тексту утрудняє його сприйняття. Тому всі абзаци мають бути обґрунтованими і зводитися до викладу однієї думки. Споріднені думки, присвячені одній темі, можуть утворювати елементарну рубрику тексту і т. ін. **Текст роботи має відрізнятися композиційністю.** Термін «композиція» означає зіставлення, додавання, сполучення, поєднання в єдине ціле у певному порядку, співвідношення сторін, що разом складають (компонують) визначену форму. При цьому таке складання частин, додавання елементів у певному порядку, їхній взаємозв'язок забезпечують перехід створюваного в гармонію цілого. Теорія композиції висуває такі вимоги до тексту роботи, як цілісність, закінченість, симетричність, ритмічність. **Текст не має бути декларативним.** Для того щоб зробити висновки про який-небудь процес або явище, обов'язково потрібно застосувати деякі аналітичні процедури: порівняти об'єкти між собою, виявити специфіку, знайти тенденцію (до зростання, стабілізації, зниження) і т. ін. Текст роботи вимагає логічно-послідовного викладу. **Сприятливі можливості для написання роботи створює системний підхід, що забезпечує текст системною логікою.** Виклад тут значно полегшується, тому що змушує шукати особливості складу, структури системи, виділяти її зовнішні і внутрішні функції, шукати системоутворюючі фактори. **Написання наукової праці з погляду творчого підходу аналогічне написанню шкільного твору з літератури.** Якщо

студент добре вивчив і обміркував літературні джерела, узагальнив свої спостереження, сконцентрував життєвий досвід, то запускаються творчі механізми осяяння, і текст починає складатися сам собою. Це досить часто не відбувається у дорослих людей, оскільки процес створення вони намагаються замінити процесом інтегрування чужих думок, а нерідко — механічним «склеюванням» шматків чужого тексту. **При викладі матеріалу необхідно уникати понять, які не можна однозначно інтерпретувати.** Таких понять у мові нагромадилося досить багато. Головне лихо від них у тому, що вони тільки створюють ілюзію вирішення проблеми. До цих понять варто віднести такі вислови, як «підвищити», «розширити», «поліпшити», «активізувати», «реформувати». Вживання цих понять обов'язково вимагає конкретизації: як, яким шляхом це можна зробити. **Цифри і факти в тексті можуть вигідно вирізняти його серед інших, а можуть виступити і його істотним недоліком.** Перший випадок спостерігається тоді, коли цифри вживаються вдало, всебічно осмислюються, а другий — коли текст ними переповнений і висновки не впливають із набору фактів. **У тексті не має бути повторів.** Це особливо стосується заключних висновків і практичних рекомендацій. Нерідко магістранти і дисертанти безпосередньо переносять висновки розділів роботи в її висновок. Це неприпустимо. При написанні висновку автор повинен вийти на новий рівень систематизації й узагальнення пропонованих висновків і рекомендацій. **Текст має бути завершеним, являти собою деяку цілісність.** Для текстів низької якості характерна фрагментарність, яка є ознакою відсутності цілісності. **Науковий текст, як правило, позбавлений авторського «Я»,** що відходить на другий план і досить часто заміняється «Ми» для того, щоб краще відобразити авторську позицію. Але найкраще в тексті використовувати безособову форму викладу. **Науковий текст має відрізнятися стислістю і ясністю викладу, відповідати сформованій формулі «Думкам просторо, а словам тісно».** Ця вимога передбачає запобігання повторам, багатослівності, неточним зворотам, непотрібним словам, значеннєвим асоціаціям і т. ін. Він повинен бути максимально точним і чітким. Особливо сильно псують якість тексту канцеляризми, що додають текстові казенності, і тавтологія, тобто повторення того самого, тільки різними словами. **Значне поліпшення тексту наукової праці спостерігається тоді, коли автор спеціально перечитує текст із погляду стилю викладу, мови, його літературної якості.** Для цього необхідно звернути особливу увагу на його редагування, внесення виправлень і змін. При побудові пропозицій потрібно прагнути до їх стислості й узгодження відмінків¹⁰¹.

101 Див.: Сурмін Ю. П. Наукові тексти : специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. / Ю. П. Сурмін. — К. : НАДУ, 2008.

Часто автори-початківці при написанні наукових робіт допускають суттєві недоліки, зокрема їх тексти мають тимчасове припущення, не відповідають плану викладу, усім його пунктам, підпунктам і питанням.

Існують відповідні вимоги щодо оформлення наукової праці. Відповідно до них наукова праця друкується за допомогою комп'ютера на одному боці аркуша білого папера формату А4 через два інтервали між рядками до 30 рядків на сторінці. Мінімальна висота шрифту не повинна перевищувати 1,8 мм.

Текст роботи необхідно друкувати, залишаючи поля таких розмірів: ліве — не менше 20 мм, праве — не менше 10 мм, верхнє — не менше 20 мм, нижнє — не менше 20 мм. Шрифт друку має бути чітким, рядок — чорного кольору середньої жирності. Чіткість друку тексту повинна бути однаковою.

Вписувати в текст роботи окремі іноземні слова, формули, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому яскравість вписаного тексту повинна наближатися до яскравості основного тексту.

Описки і графічні неточності, друківані помилки, що виявляються в процесі написання роботи, можна виправляти підчищенням або зафарбовуванням білою фарбою і нанесенням на цьому місці або між рядками правленого тексту машинописним способом.

Не повинні бути громіздкими заголовки тексту й у тексті. Слід зауважити, чим довша назва роботи, тим менш значна вона сама. Заголовки структурних частин роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ВИСНОВКИ», «ДОДАТКИ» друкуються великими літерами. Заголовки параграфів друкуються малими літерами (крім першої великої) з абзацним відступом. На початку параграфа зазначається його номер, перша частина якого відображає номер розділу, а друга — його положення в розділі, наприклад 3.2 означає другий параграф третього розділу. Наприкінці заголовка крапка не ставиться. Відступ між заголовками повинен складати 3–4 інтервали. Кожну структурну частину роботи потрібно починати з нової сторінки.

Додатки, список використаних джерел, таблиці і рисунки, що займають цілком площу сторінки не входять у загальний обсяг роботи. Але наскрізній нумерації підлягають всі сторінки роботи. Нумерація сторінок, розділів, параграфів, пунктів і підпунктів, рисунків, таблиць, формул здійснюється арабськими цифрами без знака №.

Титульний аркуш, що включається до загальної нумерації сторінок наукової праці є першою сторінкою роботи. Номер сторінки не ставиться на титульному аркуші, а на наступних сторінках номер проставляється в правому верхньому куті сторінки без крапки наприкінці номера.

Такі поняття, як «авторський аркуш», «обліково-видавничий аркуш», «умовний друківаний аркуш» використовуються для визначення обсягу

наукового тексту. Одиниця обсягу авторського твору, яка вимірюється 40 000 друкованих знаків, включаючи усі літери, розділові знаки, пробіли між словами — це **авторський аркуш**. У текстовому вигляді він містить 20–24 сторінки друку. Авторському аркушу відповідає за обсягом **обліково-видавничий аркуш**, який використовується у видавничому плануванні та обліку роботи редакторів та коректорів. **Умовний друкований аркуш** — це одиниця виміру обсягу видання, яка відповідає друкованому аркушу обсягом 60х90 см. Він використовується для розрахунку друкованого обсягу видань різних форматів. Для цього введені спеціальні коефіцієнти (0,93 — для формату 60х84; 1,29 — 70х100; 1,17 — 70х90; 1,4 — 70х108; 1,25 — 75х90; 1,68 — 84х108).

Мова та стиль склалися під впливом так званої інтерпретації тексту мовою науки, у якій випрацювалися певні традиції, правила, вимоги, тому найважливіше місце в наукових текстах відведене мовно-стилістичній стороні.

Формально-логічний виклад, що знаходить своє втілення у системі мовних зворотів є найбільш об'єктивним.

Для наукового тексту характерним є завершеність, змістовна цілісність, логічність та лаконічність. Спеціальні функціонально-синтаксичні засоби зв'язку, що вказують на послідовність розвитку думки є найважливішим засобом вираження логічного зв'язку. Необхідно використовувати такі вислови, що відображають причинно-наслідковий зв'язок, як наприклад:

- тому, відповідно до чого;
- внаслідок того, що;
- у зв'язку із тим, що;
- крім цього й т. д.

Перш ніж перейти до іншої думки, слід звернутися до таких висловів:

- перш ніж вказати на;
- слід розглянути;
- зупинимось на й т. д.

Висновки слід починати такими зворотами:

- таким чином;
- на завершення;
- вищесказане дозволяє зробити такі висновки;
- узагальнюючи слід визначити й т. д.

Зазначимо, що **мовні вислови** говорять про логічність думки, запобігають хибним повторам, скеровують хід думки, дотримуючись правил ведення наукового пошуку відповідно до розділів дослідження.

Науковий термін — це вираз сутності даного явища. Слід з великою увагою обирати наукові терміни та визначення.

Зауважимо, що також не слід змішувати в одному тексті різну термінологію, слід пам'ятати, що кожна наука має лише її притаманну термінологічну систему. Не варто використовувати слова-професіоналізми, що не є визначеннями наукових понять, а є умовними диференційованими поняттями.

Логічний зв'язок між частинами вислову виражає фразеологія наукової прози яка також є специфічною.

Для тексту наукового дослідження, що потребує складної аргументації та виявлення зв'язків різних рівнів, характерними є речення з чіткими синтаксичними зв'язками, оскільки наукова мова характеризується чіткою послідовністю, де всі компоненти тісно пов'язані один з одним:

- між тим;
- замість того, щоби;
- в той час як;
- після того як;
- поряд з тим;
- в результаті;
- відповідно до і т. д.

Допомагають побудувати хід думки, у науковому тексті частіше **складнопідрядні речення**, що пояснюються конструкцією тексту, у якому виражено умовні зв'язки, що мають чітку схему. У той час як у складносурядних реченнях його складові дуже легко підлягають трансформації відповідно до будови речення.

При описанні фактів явищ, процесів використовуються у наукових текстах безособові речення. Стилистичні особливості також притаманні науковій мові.

Основна стильова риса такої мови, що впливає зі специфіки наукового пізнання, прагне встановити наукову істину, звідси й наявність в тексті встановлених конструкцій, що вказують на ступінь вірогідності — це об'єктивність викладу.

Джерело, на яке посилається автор, та ким висловлена та чи інша думка є обов'язковою вимогою об'єктивності викладу матеріалу. У тексті ця умова реалізується, використовуючи спеціальні вставні слова та словосполучення як:

- за такими даними;
- на думку такого автора та ін.

Саме такі сталі конструкції допомагають сконцентрувати думку лише на самій дії, залишаючи поза увагою особистість дослідника. Таким чином, мовний стиль наукового викладу матеріалу є безособовим монологом.

Ясність, лаконічність, чіткий зміст, не використання термінів-синонімів є іншим правилом наукового викладу матеріалу. Обрана тема є маловивченою та потребує ґрунтового дослідження — це повинні довести огляд літератури та висновки. Матеріали огляду систематизовуються, що визначає ступінь розкриття тематики.

Слід звернути увагу на мовностилістичну культуру дослідника, що визначає і рівень його загальної культури, тому що наукове дослідження у вищій школі, є насамперед, кваліфікаційною роботою. Під впливом «наукового етикету», суть якого полягає в інтерпретації різних точок зору на певну проблему з метою з'ясування істини виокремилися мова та стиль наукового дослідження.

Змістовна лаконічність, завершеність логічних зв'язків, цілісність та послідовність розвитку думки є характерним для наукового тексту.

Визначальними характеристиками наукового тексту є:

- цілеспрямованість;
- відсутність емоційно забарвлених елементів мови;
- наочність точних висловлювань;
- наявність спеціальної термінології, яка у лаконічній формі дає розгорнуті визначення або змістовні дефініції явищ, процесів, понять.

Відсутність виразності, унаслідок чого домінуючою формою оцінки результатів дослідження є констатація фактів є особливістю наукової мови.

Чітка логічна послідовність, де усі частини єдиного цілого взаємообумовлені, характеризує наукову мову.

Для того, щоб підкреслити об'єкт дії, необхідно широко використовувати пасивні конструкції. Так наприклад:

- у даній статті розглянуто;
- виокремлено такі функції;
- з'ясовано необхідні умови тощо.

У науковій мові домінують складні сполучникові речення на зразок:

- завдяки тому, що;
- між тим як;
- замість того щоб;
- внаслідок того що;
- після того як;
- у той час як;
- від того що і т. д.

Якість, доступність та зрозумілість також є умовами наукового тексту. Зрозумілість викладеного матеріалу, але без популяризації та зайвої «науковості» є головним в оформленні наукового тексту.

Вимоги до термінів

Сучасна мова науки висуває до термінів певні вимоги.

Системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Слово як термін існує лише у певній системі понять. Система термінів кожної науки становить певну множину взаємопов'язаних елементів, які створюють стійку єдність і цілісність, наділену інтегральними властивостями й закономірностями. Термін називає поняття й займає конкретне місце у певній

системі понять, яка є відбиттям або наукової теорії, або наукової класифікації. Належність терміна до певної системи, тобто до певного термінополя, є його суттєвою ознакою, що відрізняє термін від звичайного слова. Головною ознакою лінгвістичної основи наукового твору — наукового знання — є його **системність**. Терміни, порівняно з лексичними одиницями загальнолітературної мови, більш системні, оскільки терміносистеми мають вищий ступінь організації, яка забезпечується її свідомим формуванням. Кожен термін будь-якої галузі науки чи техніки — член певної строгої системи, від якої він залежить і в якій він займає певне, чітко визначене місце. Системність прийнято вважати не тільки базовою ознакою термінології, а й основною вимогою до терміна. Тому головне завдання термінолога — працювати над підвищенням **рівня системності** термінолексики як на внутрішньому, так і на міжгалузевому рівні, хоч досягти абсолютної системності загалом неможливо.

Однозначність. Термін має називати тільки одне наукове або технічне поняття, а поняттю має відповідати тільки один термін. У своєму термінополі термін є однозначним, тому що поле грає для терміна таку ж роль, що контекст для загальноновживаної лексики. Але у кожній терміносистемі цей термін має єдине значення, що відповідає вимозі однозначності.

Мотивованість — це така мовна форма терміна, яка допомагає зрозуміти поняття, що він позначає, без звертання до тлумачного термінологічного словника. Ця вимога не відіграє головну роль, проте вона сприяє кращому усвідомленню та запам'ятовуванню терміна. За мовною формою термін може бути повністю мотивованим, частково мотивованим і немотивованим. Ідеально мотивованим терміном може вважатися тільки той, що складається з назви об'єкта та однієї його характерної ознаки. Наприклад, *акцизний збір, бюджет поточний, бюджет розвитку, валовий дохід* тощо.

Сьогодні велику кількість термінів створюють за допомогою найменування всіх суттєвих ознак об'єкта термінування. Безперечно, що довжина таких термінів може досягати навіть 10 і більше слів. Наприклад, *бюджети місцевого самоврядування, грошово-кредитна політика, мінімальний рівень соціальних потреб, облікова ставка національного банку у платіж за використання коштів або товарів (робіт, послуг), отриманих у кредит; платіж за використання коштів, залучених у депозит; платіж за використання майна, отриманого в користування (оренді, у тому числі лізингові та рентні операції)* тощо.

Точність. Однією з найважливіших вимог до семантики терміна є вимога точності. Термін повинен бути точно співвіднесений з означуваними поняттями. Слова і словосполучення, які виражають наукові й технічні поняття, повинні називати найсуттєвіші ознаки своїх об'єктів. Ці ознаки мають бути вибрані за принципом необхідності й достатності для виділення конкретного поняття з ряду близьких.

Структура термінів

Традиційний спосіб словотворення — **основоскладання** — сьогодні у термінознавстві значно поширився через те, що, по-перше, постійно поглиблюються наукові знання, що, у свою чергу, впливає на зріст нових наукових дисциплін на стику декількох наук. Їхні назви — складні слова, що побудовано за складною ознакою або за сукупністю ознак. По-друге, у зв'язку з процесом інтернаціоналізації наукової діяльності поширюється вживання грецько-латинських моделей **словоскладання**, наприклад, такі нові терміни, як *біогеохімія*, *геокріологія* тощо. Інтенсивний науково-технічний розвиток суспільства вимагає розширення термінологічного складу мови. І хоч основою наукової термінології є терміни-слова, наприклад: *різання*, *припуск*, *похибка*, *нерівність*, *перехід*, *лиття*, *трудомісткість*, *властивість*, *виведення*, *обвід*, *отвір*, *виїмка*, *відхилення*, *ступінь* (СУМ) тощо, проте терміносистеми наукових понять не обмежуються лише ними, бо переважною більшістю термінологічних одиниць є складені багатоконпонентні терміни. А твірною основою різних типів термінологічних сполук є, звичайно, слова-терміни. Термінологічні багатоконпонентні сполучення, на відміну від слів-термінів, характеризуються вищим ступенем конкретизації лексичних значень слів, бо називають єдине поняття чи реалію. Термінологічні словосполучення наукової термінології дослідники розглядають як структурний різновид мовних одиниць у системі термінології, бо терміни-словосполучення, як і терміни-слова, виражають єдині й цілісні поняття різних галузей науки і техніки. Термінологічні словосполучення мають семантичну цілісність, але ступінь її залежить від характеру компонентів і семантичних відношень між ними. Термінологічне значення таких словосполучень зумовлюється наявністю у них не лише номінативної, а й дефінітивної функції. Вони мають можливість якнайтонше і якнайточніше передати значення кожного терміна, тому що кожна одиниця складеного терміна виражає певні видові ознаки. Чим більше ознак поняття знаходить своє відображення в терміні, тим повніше уявлення про позначуване поняття дає термін, тим точніший такий термін, наприклад: *номінальний припуск*, *оброблення різанням*, *нерівність форми початкової заготовки*, *шорсткість поверхні*, *похибка встановлення*, *розмір проміжної заготовки*, *мінімальне/максимальне значення припусків*, *максимальний розрахунковий розмір* та інші. Аналітична деривація, тобто термінотворення складених номінацій, у сучасній термінологічній системі є одним із продуктивних способів. Саме у терміносполуках відображається вся комплексно-структурна складність певної наукової галузі. Термінологічні сполуки є різновидом стійких словосполучень, а компоненти, з яких складається кожна терміносполука,

поєднуються за певними лексичними та граматичними законами відповідно до здатності утворювати словосполучення у лексико-семантичному ряді слів.

4. Навички написання текстів та їх формування.

Елементи наукового тексту

Студентам необхідні знання, навички та вміння для успішного здійснення текстової діяльності. На всіх етапах текстової діяльності відбувається формування навичок і розвиток умінь, необхідних для реалізації академічного писемного мовлення.

Потрібні спеціальні зусилля з їх формування для написання наукових текстів. **Корисні поради щодо володіння навичками письма пропонує науковець Ю. П. Сурмін:** «Прочитайте кілька книг з написання і редагування текстів, у яких розглядаються типові помилки, що роблять недосвідчені автори текстів. Ці помилки потрібно запам'ятати і більше їх не допускати. Виберіть серед прочитаних вами книг тих авторів, хто найбільш успішний у наукових публікаціях і широко цитується, перечитайте і переосмисліть їх роботи в аспекті вимог до тексту, постарайтеся запозичити найбільш вдалі прийоми написання. Постійна увага до прийомів написання, безсумнівно, сприятиме виробленню літературного смаку, формуванню власного гарного стилю викладу. Намагайтеся до опублікування тексту одержати критичні зауваження з боку фахівців і переосмислити їх. Незабутнє враження на авторів текстів звичайно справляють їхні зустрічі і бесіди щодо тексту з редакторами, які добре знають, що таке якісний науковий текст. Звичайно до цього автори бачать тільки думку в тексті і не бачать помилки, невдалі звороти, тобто недоліки викладу думки. Після спілкування з редактором відкривається «третє око», з'являється специфічно редакторське бачення тексту. Чітко освоюйте нормативні вимоги до текстів (вимоги ВАК України до наукових статей і дисертацій, вимоги редакцій до публікацій у тих або інших журналах і наукових збірниках). Перед підготовкою тексту необхідно чітко сформулювати наукову ідею, що має бути викладена. Деякі автори спеціально обмірковують ідею тексту, багато читають, мобілізують понятійний апарат, що приводить до підвищення якості тексту. При створенні тексту необхідне стимулювання творчої мотивації, інакше гарна ідея втратиться в нудному викладі. Головне тут у тому, щоб з'явилася впевненість у собі і бажання створити, принаймні, гарний доробок. Для того щоб навчитися добре писати, потрібно якнайбільше писати, доводити результати написання до публікації. При цьому слід пам'ятати, що перші тексти, як правило, бувають невдалими. Тому потрібно намагатися їх не публікувати. Принципово важливо домагатися того, щоб написані тексти подобалися самому авторові. Перш ніж опублікувати текст, його обов'язково потрібно удосконалити: врахувати вимоги друкованого видання, уточнити думки, надати необхідну форму тощо. Необхідно набувати звички до

перероблення, доробки і переробки текстів. Потрібно пам'ятати: хоч би з яким творчим запалом ви створювали первісний текст, у ньому обов'язково є недоробки і навіть помилки, побачити які завадило натхнення. При переробці тексту до нього необхідно підходити не тільки з позицій творця, а й критика. Виявлені недоліки легше усунути самому, ніж потім одержувати зауваження від фахівців. Важливо, однак, підкреслити, що натхнення та задоволення рідко відвідують ученого, що допрацьовує текст. Сама по собі ця діяльність вимагає напруженості, уважності і не супроводжується значними відкриттями й переживаннями радості від них. Тому себе тут потрібно змушувати працювати. Досвід підказує, що текст найкраще переробляти через якийсь час, коли вгасають емоційні замилювання його досконалістю і його недоліки оголюються, що називається, самі собою»¹⁰².

Під час написання наукових текстів варто враховувати рекомендації вченого **Г. Сельє**: «Перші кроки самого процесу писання — найважчі. Після того як цей бар'єр подоланий, усе піде по інерції. Не починайте роботу, якщо ви втомилися від попередньої підготовки; нехай напередодні у вас буде досить часу, щоб привести все в повну готовність. А потім, ранком, починайте на свіжу голову. Не починайте писати занадто рано, коли не вистачає аргументів, а ентузіазму предосить. Уважно ставтеся до заголовків. Наскільки можливо, заголовок статті має бути зрозумілий навіть неспеціалістам. Використовуваний словник повинен відзначатися простотою і точністю. Не треба боятися застосування незвичайного слова, якщо воно краще від будь-якого іншого може передати вашу думку, але жаргону варто уникати, але тільки не ціною зайвої багатослівності й туманності викладу. Потрібно уникати різних форм, що ввійшли у звичний вжиток, перебільшення, скажімо, опису кожної значимої зміни як помітної або яскраво вираженої. Не слід говорити про «ретельне обстеження» або «високоточне зважування», якщо це обстеження і зважування виконувалося звичайним чином. Керуючись похвальною скромністю, деякі автори доходять до крайності в запеклих спробах уникнути вживання займенника «я». На наш погляд, усе залежить від того, як часто говорять «я» і в якому зв'язку»¹⁰³.

Тільки тоді, коли вони стають предметом спеціальної уваги з боку автора формуються навички написання. Вченому потрібно пам'ятати, що мало зробити наукове відкриття, виділити закономірності, побудувати унікальний метод дослідження, а й необхідно ще донести результати наукових досліджень, принаймні, до двох категорій людей: учених, які працюють у даній галузі знання, і практиків, що здійснюють перетворення

102 Див.: Там же — С. 17–18.

103 Див.: Сельє Г. От мечты к открытию: Как стать ученым: пер с англ. / Г. Сельє. — М.: Прогресс, 1987.

наукових ідей у технічні зразки, предмети споживання, засоби діяльності. Впродовж навчання у вищій школі студенти для написання наукового дослідження повинні навчитися володіти такими вміннями: інтерпретувати дані шляхом написання узагальнюючих коментарів до діаграм, таблиць, цифр тощо; посилалися на джерела інформації в тексті; належним чином оформляти бібліографію; організовувати навчальне повідомлення з теми дослідження згідно з чинними вимогами (назва, зміст, формулювання проблеми, огляд літератури, план дослідження, висновки, бібліографія, додатки тощо).

Саме в процесі написання студентами наукового дослідження визначаються їхні навчальні вміння, які розвиваються, а саме: вміння академічного писемного мовлення; вміння читання; дослідницькі вміння; вміння мислення; методичні вміння.

У ході підготовки наукового дослідження студентами реалізуються дидактичні принципи інтелектуальної та пізнавальної активності та самостійності. Так, принцип інтелектуальної активності передбачає вдосконалення психологічних механізмів письма — випереджаючого синтезу, мислення, пам'яті, уваги, внутрішнього промовляння. Стосовно принципу пізнавальної активності та самостійності, то в методичній літературі виділяються три рівні їхнього розвитку у студентів: копіюючий, перетворюючий і вибірково-творчий. Для процесу підготовки наукового дослідження необхідні вміння другого і третього рівнів.

На другому рівні студенти повинні оволодіти вміннями: співвіднесення та узагальнення тематики різних джерел; співвіднесення та оцінювання інформації; узагальнення інформації та вибору її для доказу тієї чи іншої тези; установлення причинно-наслідкових зв'язків між новими факторами чи фактами; аналізу матеріалів і укладання певних висновків.

Уміння третього рівня розвитку пізнавальної активності та самостійності студентів передбачають: вивчення, узагальнення та систематизацію інформації; надання власних коментарів; укладання висновків; творчого створення варіантів тексту наукового дослідження.

На основі викладеного можна узагальнити перелік навичок і вмінь студентів, які необхідні саме для написання ними наукового дослідження. Ці навички та вміння можна розподілити за етапами текстової діяльності.

На орієнтуючому етапі розвиваються вміння знаходити інформацію, дослідницькі вміння, вміння мислення, а також вміння: самостійно добирати та опрацьовувати літературу з проблеми; знаходити потрібну інформацію в джерелі; користуватися різноманітними джерелами інформації, які пропонує бібліотека; занотовувати джерела інформації; вивчати, співвідносити, оцінювати, систематизувати та узагальнювати інформацію з джерел; нотувати з різних джерел; аналізувати матеріали та робити висновки.

На плануючому етапі розвиваються вміння читання, дослідницькі вміння та вміння мислення: коректно та докладно формулювати тему дослідження; формулювати та розвивати тезу; вибирати інформацію на її доказ; розподіляти головну та другорядну інформацію; укладати складний план; визначати предмет, тему, адресата і мету дослідження; читати, розуміти та аналізувати текст-зразок наукового дослідження; планувати та аналізувати процес написання; об'єднувати мовленнєві зразки в абзаци, абзаци в текст; писати вступ, основну частину та висновки; представляти власні коментарі; детально описувати факти та оформлювати згідно з вимогами до структури та жанру наукового дослідження; інтерпретувати дані шляхом написання узагальнюючих коментарів до діаграм, таблиць, цифр тощо; цитувати та посилалися на джерела інформації у тексті; складати бібліографію джерел, на які є посилання; укладати анотацію до написаного дослідження; укладати роботу у відповідному форматі, в заданому обсязі з використанням певної кількості джерел інформації; оформлювати роботу згідно чинних вимог.

На реалізуючому етапі розвиваються вміння графічної реалізації тексту дослідження у відповідному лексикографічному оформленні з урахуванням чинних вимог до тексту цього жанру та стандартів системи документування.

На контролюючому етапі розвиваються такі методичні вміння: виправляти орфографічні, лексичні, граматичні та пунктуаційні помилки у власному науковому дослідженні; самостійно редагувати написане та створювати кінцевий варіант власного тексту; виправляти помилки, редагувати та оцінювати наукове дослідження, укладене іншим студентом.

Таким чином, для успішної комунікації за допомогою писемних текстів необхідно зважати на особливості протікання текстової діяльності, що містить декілька етапів, на кожному з яких доцільно послідовно формувати навички та розвивати вміння написання наукового тексту у науковому дослідженні.

При умові, якщо студенти успішно освоюють початкові вищеперераховані навички та уміння, то у подальшому вони зможуть краще засвоїти наукові вимоги до написання різноманітних жанрів наукових текстів.

Елементи наукового тексту

Від теми тексту, що фіксує його назва, та способу викладу інформації залежать структура та значення, які передають наукові тексти. Логікою висловленої думки визначається структура наукового твору. Основні структурні елементи кожного наукового твору, його композицію визначає саме логіка. **Композиція** — це побудова, співвідношення та взаємне розташування частин твору. Залежно від жанру композиційно будь-який науковий твір може складатися з двох частин (наприклад, анотація) або з трьох (реферат). **Вступ, основна частина, закінчення** є найбільш вживаною трикомпонентною структурою. Вступна частина готує читача до сприйняття

наступної інформації, основної, в якій і викладається суть проблеми, і закінчення. Висновки, у деяких текстах, виступають у ролі закінчення.

Чітку структуру мають тексти наукового стилю: тричленну побудову, до якої входять вступ, основна частина та висновки. Наявність формул, рівнянь, таблиць, схем, цитат, ілюстрацій, відповідно оформлені згідно вимог посилання під час написання наукового тексту, правильно та грамотно оформлений список використаних джерел є обов'язковим елементом наукових текстів.

Вимоги до оформлення ілюстрацій

Комплекс зображень, що безпосередньо пов'язані з тими чи іншими етапами, змістом і методами наукових досліджень включає в себе. ілюстративний матеріал наукового дослідження. Креслення, технічні рисунки, схеми, фотографії, репродукції, діаграми, карти і графіки — **основні види ілюстративного матеріалу в науковому тексті**. Для того, щоб підтвердити кількісні взаємозв'язки між явищами, подавати точну інформацію з цією метою використовують таблиці, графіки і діаграми. Для ілюстрації якісних (але не кількісних) аспектів дослідження слугують рисунки і фотографії. Призначення їх також у наочності подання й інтерпретації фактів. Щодо фотографій, то вона повинна показувати не середні виміри, а такі, котрі найкраще ілюструють процес, що відбувається, якщо, зрозуміло, це ясно представлено в тексті.

Чотири основних елементи включає в себе підпис під ілюстрацією: *найменування графічного сюжету з його порядковим номером, тематичний заголовок ілюстрації, що містить текст стислої характеристики зображеного, а також експлікацію, яка будується так: деталі сюжету позначають цифрами, що виносять з відповідним супровідним текстом.*

Безпосередньо після тексту в науковій праці необхідно подавати ілюстрації, де вони вперше згадуються, або на наступній сторінці. Вони нумеруються послідовно в межах розділу. Номер ілюстрації повинен складатися з номера розділу і порядкового номера ілюстрації. Наприклад, «Рис. 1.2» означає другий рисунок першого розділу.

Таблиці нумеруються подібним чином. Наприклад, «Таблиця 1.2» означає другу таблицю першого розділу. При перенесенні частини таблиці на іншу сторінку слово «Таблиця» і номер її вказують один раз праворуч над першою частиною таблиці, над іншими частинами пишуть слова «Продовження табл. » і вказують номер таблиці, наприклад «Продовження табл. 1.2». Аналогічно ведеться і нумерація формул, що пишуть біля правого поля аркуша на рівні відповідної формули в круглих дужках, наприклад (3.1) — перша формула третього розділу.

Ілюстрації при використанні мають бути чіткими. У рукописі вони виконуються чорнилом, тушшю або чорною пастою. Оригінальні ілюстрації

й оригінали фотознімків також необхідно використовувати у роботі. Самі фотознімки, якщо вони менше формату А4, наклеюються на стандартний аркуш білого паперу. Ілюстрації повинні мати назву, яка розміщується під ілюстрацією після її номера.

Існують деякі правила, що склалися в практиці, яких слід дотримуватися при ілюструванні наукової праці:

- ілюстрації необхідно застосовувати тільки тоді, коли вони дають змогу краще подати і зрозуміти науковий матеріал;
- ілюстрації повинні обов'язково бути з відповідними вербальними поясненнями;
- ілюстрація повинна мати цілком визначене місце в тексті, бути «прив'язаною» до тексту;
- при ілюструванні дисертацій найбільш складні ілюстрації найкраще поміщати в додаток;
- стиль оформлення ілюстрацій має бути єдиним і відповідати встановленим до них вимогам;
- при підготовці ілюстрацій необхідно враховувати можливість їхньої полграфії.

Правила розміщення таблиць

Таблиці, що виступають способом подання матеріалу також часто використовують у науковому тексті. **За формою таблиця** — це вертикально і горизонтально упорядковане розміщення тексту відповідно до деяких заголовків. Для розміщення як текстового, так і цифрового матеріалу слугує таблиця. Вона у науковому дослідженні виконує досить різноманітні функції, що мають як дослідницький, так і формальний характер: ілюстративну функцію, коли таблиця ілюструє деякий текст, обслуговує його або є рівнозначною тексту; репрезентації значного інформаційного масиву, коли таблиця виступає способом компактного подання матеріалу; класифікації, коли таблиця виступає формою класифікації, у якій стовпці її є сутнісними характеристиками досліджуваних об'єктів, а рядки — видами об'єктів, і навпаки; моделюючу функцію, коли таблиця на підставі сутнісних характеристик об'єкта виступає як модель, що пояснює даний об'єкт.

Результатом раціонального оформлення наукової праці і продуктом дослідження може бути таблиця. Вона обов'язково повинна мати назву, що розміщується над таблицею і друкується паралельно текстові. Звичайно з великої букви починають назву і слово «Таблиця» і назву не підкреслюють.

Короткими мають бути заголовки граф. Слід зауважити, що варто уникати повторів тематичного заголовка в заголовках граф, одиниці виміру позначаються в тематичному заголовку, виносити в загальний заголовок слова, що повторюються. З великих літер повинні починатися заголовки граф, підзаголовки — з малих, якщо вони складають одне речення із

заголовком, і з великих, якщо вони є самостійними. Висота рядків повинна бути не менше 8 мм. Не потрібно включати в таблицю графі з порядковими номерами.

У роботі таблиця розміщається після першого згадування її в тексті так, щоб її можна було читати без повороту переплетеного блоку дисертації або з поворотом за стрілкою годинника. На наступну сторінку можна перенести таблицю з великою кількістю рядків. Тільки над першою частиною залишають назву. Таблиці з великою кількістю граф можна поділити на частини й розміщувати одну частину під іншою в межах сторінки.

Якщо текст, який повторюється в графі таблиці, складається з одного слова, його можна замінити знаком повторення; якщо з двох або більше слів, то при першому повторенні його заміняють словами «Те саме», а далі — відповідним знаком. Ставити знак повторення замість цифр, марок, знаків, математичних і хімічних символів, що повторюються, не можна. Якщо цифрові або інші дані в якому-небудь рядку таблиці відсутні, то в ньому ставлять прочерк.

Оформлення посилань на літературні джерела

У далекій давнині зародилися посилання на першоджерела. Без посилань була просто немислима у середньовіччі релігійна схоластична філософія. Кілька функцій виконують у науковому дослідженні посилання: інструментальну, яка виражається в тому, що посилання виступають засобами опису об'єкта, предмета, виявлення проблеми, формулювання гіпотез, тобто інструментом дослідження; кон'юнктурну, яка полягає в тому, що вони використовуються через популярність цитованих джерел і знання їх повинне демонструвати компетентність ученого, особливо якщо авторами робіт, що цитуються, є відомі дослідники і/або від них залежить доля наукового дослідження, у якому вони виступають як рецензенти, опоненти і т. ін.

Є проблеми, у процесі цитування, що перешкоджають підвищенню ефективності наукового цитування. Важливу інформацію про виділення специфічних факторів, що впливають на цитування подають науковці **Г. М. Добров і О. О. Корінний**: «1. Вплив типу документа. Оглядові і навчальні статті мають, як правило, більшу бібліографію, ніж спеціальні наукові повідомлення. Ці статті можна цитувати частіше, тому що в них викладається матеріал систематизований і в більш доступній формі. 2. Дата публікації матеріалу. Щойно опубліковані матеріали і ще «не засвоєні» споживачем, а також ті, що видані давно й містять застарілі відомості, цитуються звичайно рідше, ніж опубліковані порівняно недавно. 3. Самоцитування автора. Іноді цитуються роботи, що не стосуються теми. 4. Цитування на основі списків бібліографії без звертання до оригіналу. 5. Цитування з кон'юнктурних мотивів. Використання авторитету вченого, згадування «модних» робіт і

напрямів досліджень, демонстрування ерудиції і т. ін. 6. Нерозуміння ідей колегами. Наслідком цього є відсутність посилань на публікації, що містять такі ідеї. 7. Наявні традиції цитування. Вони не передбачають посилань на нові й перспективні форми зв'язку, що здобувають усе більшу питому вагу (особисті контакти, листи, препринти, рукописи, неопубліковані звіти і матеріали заходів науково-технічної пропаганди). 8. Мовні бар'єри, що перешкоджають поширенню наукової інформації. 9. Малі тиражі публікацій. При цьому для дослідників істотним є знання типу посилань, які можна класифікувати за кількома аспектами: 1) залежно від змісту посилання (що цитують?); 2) через цитування (чому цитують?); 3) за типом джерела цитування: посилання на журнальні статті, книги, звіти, збірники доповідей і т. ін. ; 4) за авторитетністю і науковою значущістю того, що цитується, і документа, що цитує»¹⁰⁴.

Обов'язково при написанні наукової праці потрібно давати посилання на кожен цитату, запозичену думку, цифру, приклад на того автора, у якого вони запозичені. Відсутність посилань змушує розглядати роботу як плагіат, а зведення її до посилань — як реферат. Етику дослідника характеризує наявність посилань, його порядність стосовно наукового співтовариства.

У квадратних дужках даються посилання в тексті на літературне джерело. На номер літературного джерела в наведеному наприкінці роботи списку використаних джерел вказує при цьому перша цифра, а друга цифра вказує ту сторінку, з якої запозичена цитата, цифра, факт і т. ін. Наприклад [13, с. 34] означає посилання на 34 сторінку джерела № 13. Зауважимо, якщо точність цитування не є істотною, а важлива сама думка, запозичена в автора, то авторський текст викладається вільно в межах думки, що цитується, але посилання все одно дається. Посилання на все джерело може застосовуватися з досліджуваної проблеми при огляді літератури.

Вимоги щодо правильного оформлення списку використаних джерел

Найважливіший елемент бібліографічного апарату наукового дослідження — список використаних джерел. Він міститься наприкінці роботи, але готується на самому початку її написання. Потрібно постаратися скласти найбільш повний список тих джерел, що використовувалися в роботі. У списку не повинно бути зайвих, «модних» робіт, а включаються наступні їх види: Конституція України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, закони України, укази Президента України, основні державні документи, доповіді і виступи

104 Див.: Добров Г. М. Наука : информация и управление / Г. М. Добров, А. А. Коренной. — М. : Сов. радио, 1977.

державних діячів України; наукові монографії, присвячені об'єкту дослідження і деяким аспектам предмета, що вивчається; наукові монографії, що розглядають ті чи інші аспекти предмета дослідження; наукові статті в журналах, що висвітлюють ті або інші аспекти предмета дослідження; літературні джерела, що дають характеристику тим методам дослідження, що застосовуються при проведенні дослідження; документи державної статистики, архівів, звіти соціологічних та інших досліджень, документи і звіти місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування, що містять аналізовану інформацію; публікації в засобах масової інформації (газетах, журналах, Інтернеті), що акцентують проблему або вказують на способи її вирішення; зарубіжні публікації на іноземних мовах з тих або інших аспектів наукової праці; власні публікації автора роботи.

Згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 оформлюється бібліографічний опис дисертації. «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Він включає в себе обов'язкові та факультативні елементи. Обов'язкові елементи містять бібліографічні відомості, які забезпечують ідентифікацію документа. Їх наводять у будь-якому описі. Обов'язковими є і використовуються для розрізнення знаків граматичної і приписної пунктуації проміжки між знаками та елементами опису. Необхідно вказати прізвища та ініціали всіх його співавторів незалежно від виду публікації. У списку опублікованих праць здобувача, який наводять в авторефераті.

Якщо автори не зазначені список літератури має самостійну нумерацію в порядку цитування або за алфавітом прізвищ авторів чи перших слів назв.

Роботи одного автора розміщують за алфавітом заголовків його робіт або відповідно до хронології їх написання, авторів-однофамільців — за алфавітом їхніх ініціалів.

При визначенні літературного джерела — книги, брошури, журналу — необхідно інформацію подавати в такому порядку: прізвище й ініціали автора (якщо автор не зазначений, то наводяться відомості про інших осіб, що брали участь у написанні книги, — редакторів, укладачів тощо); назва друкованого видання; місце видання; назва видавництва; рік видання; кількість сторінок роботи.

При внесенні в список статті, опублікованої в книзі, газеті або журналі, дані наводяться в такому порядку: автор статті; назва статті; назва книги (газети, журналу); рік видання книги (газети, журналу); номер газети (журналу); сторінки, що займає стаття.

Слід зауважити, що досить часто при підготовці дисертацій її список будуватиметься не за алфавітом, а в порядку цитування робіт, що дозволяє авторові уникнути посилання на ті роботи, що не стосуються теми його дослідження, а опонентові це дає можливість краще проконтролювати простір цитування.

Скорочення і додатки

Загальну роль у науковому тексті відіграють скорочення і додатки. Вони дають змогу зменшити обсяг тексту, зробити його більш зрозумілим і необтяженим зайвою інформацією. Скорочення спрямовані на усікання слова, введення типових скорочень слів. **Скорочення бувають двох видів:** скорочення слова й абревіатура. **Скорочення слів, у свою чергу, також розподіляються на два види:** типові скорочення, що введені завдяки тривалій практиці, і скорочення, що вводяться самим автором для запобігання громіздким повторам. Як правило, в дужках пишеться слово «далі» і дається скорочений варіант слова або словосполучення. Іменник, складноскорочене слово, утворене скороченням словосполучення, що читається по алфавітній назві початкових букв або з початкових елементів словосполучення розуміються під абревіатурою.

Додаток являє собою деякий текст, що додається до даного тексту і слугує для розкриття змісту цього тексту. **Додаток має свої вимоги:** *розкриває зміст основного тексту і не є принципово іншим текстом; не повинен загромождувати і відтісняти на задній план зміст основного тексту, ідею викладу; графіки, таблиці, масиви статистичної інформації, інші тексти можуть використовуватися як додатки; авторським є текст, що наводиться в додатку, у противному разі потрібні посилання на інших авторів.*

Як продовження роботи додатки оформляються на наступних сторінках і розміщаються в порядку появи на них посилань у тексті роботи.

Більш докладно, вимоги до оформлення елементів тексту див. у додатки.

5. Редагування наукового тексту

Проблема редагування стала актуальною саме з появою писемності. Автори повинні були дбати про те, щоб майбутнє покоління могло б зрозуміти їх повідомлення через десятки, сотні чи тисячі років. Користування одними й тими самими нормами (однаково позначати літери) стало актуальною потребою від авторів та їх читачів. Тому з появою перших писемностей виникло завдання їх нормалізації. Процес підготовки авторського рукопису до друку — редагування. Людина, яка забезпечує необхідну якість рукопису — редактор. Однак саме розуміння редакторської роботи не завжди однозначне. Часто автори зводять редагування до усунення недоліків рукопису, доведення його до кондиції. За такого підходу діяльність редактора зводиться тільки до усунення недоліків тексту. За іншого підходу редагування розуміється як критичний аналіз призначеного до видання доробку з метою його правильної оцінки і допомоги авторові в удосконаленні змісту і форми твору заради інтересів читача і суспільства. Установлення рівня суспільної значущості твору, призначеного до видання, тобто ступеня

відповідності змісту і форми цього твору його суспільному призначенню, на основі порівняння прогнозованого впливу твору на читача із суспільно необхідним, а також процес допомоги авторові в удосконаленні твору з метою доведення його цінності до суспільно необхідної або, принаймні, максимального наближення до неї включає редагування тексту. Важливо підкреслити, що редактор аж ніяк не дописує рукопис за автора, він допомагає йому в підготовці рукопису до видання. Крім того, важливо пам'ятати і те, що редагування аж ніяк не зводиться тільки до виправлень тексту. **Предмет редагування** — це приведення об'єкта редагування у відповідність із чинними у певний час у конкретному суспільстві нормами, а також його творча оптимізація, метою яких є отримання заданого соціального ефекту. **Об'єкт редагування** — це об'єкт, над яким здійснюються операції редагування: авторський оригінал, що містить текстову, ілюстраційну, аудіо- чи відеочастини; конструкція видання, видавничий оригінал, проект видання, наклад видання. **Метою редагування** є трансляція повідомлень для отримання заданого соціального ефекту.

Редагування відіграє дуже важливу роль у житті вченого. Практично кожному дослідникові доводиться працювати над підготовкою рукопису до видання і попередньо редагувати свої твори. Найбільш кваліфікованим науковцям, докторам наук і професорам, керівникам науково-дослідних підрозділів, що досить часто виступають відповідальними редакторами наукових видань, входять до складу редакційних колегій наукових журналів і збірників, доводиться редагувати чужі тексти.

Функції редагування досить різноманітні: вони поліпшують текст рукопису, роблять його більш зрозумілим для читача, сприяють адекватному відображенню в тексті думок автора. Найголовніше те, що найбільш ефективне редагування здійснюється на основі взаємодії автора і редактора.

Перед тим, як розпочати виправлення, слід подумати і з'ясувати в цілому всю послідовність роботи. При цьому треба звернути увагу на те, які можуть знадобитися додаткові відомості, що слід підібрати з інформативних даних, які види виправлень можуть бути використані.

Робота редактора передбачає, насамперед, кількаразове повернення до тексту. При цьому виділяють три основних види прочитання тексту: 1) ознайомлювальне читання, орієнтоване на ознайомлення з текстом; 2) рецензування, оцінне читання з метою заглибленого усвідомлення, пророблення, аналізу й оцінки текстових одиниць і всього тексту; 3) шліфувальне, «оздоблювальне» читання, спрямоване на усунення недоліків у тексті. Сам **процес редагування можна представити наступними етапами:**

1. Попереднє редакторське рецензування (загальний аналіз і оцінка рукопису редактором).
2. Рецензування зовнішнє (аналіз і оцінка рукопису зовнішнім рецензентом).

3. Рецензування редакторське поглиблене (аналіз і оцінка редактором найбільш суттєвих моментів рукопису, які включають аналіз й оцінку рукопису рецензентом).
4. Удосконалення рукопису автором (виправлення рукопису відповідно до зауважень рецензента і редактора та обґрунтування неправомірності зауважень, які не прийняті).
5. Рецензування редакторське остаточне (аналіз і оцінка авторських виправлень, виконання автором вимог видавництва і на цей основі готовності рукопису до видання. Етапи 4 і 5 можуть повторюватися).
6. Детальна допомога редактора автору щодо поліпшення рукопису при підготовці його до видання (аналіз і оцінка кожного елемента рукопису, включаючи дуже дрібні; виявлення причин недоліків тексту і можливостей його удосконалення, пошук засобів усунення цих причин, шляхів реалізації цих можливостей, виправлення як вид конструктивних пропозицій автору).
7. Авторське виправлення рукопису в деталях (реалізується спільно з редактором або шляхом затвердження автором редакторського виправлення).

При здійсненні аналізу тексту редактор повинен: опанувати зміст написаного, зрозуміти, якому читачеві адресований текст, які його запити і соціокультурні характеристики; уявити, чи зрозуміє даний текст цей читач; установити загальні, особливі і специфічні риси твору, як текст націлений на задоволення запитів читача, як зміниться читач під впливом тексту.

Редакторів досить часто доводиться вирішувати питання композиції. Для цього він аналізує план або зміст тексту. При цьому типовими помилками композиції є недоробленість пунктів плану, порушення логіки, надмірна узагальненість або детальність плану. Якщо із загальною композицією тексту автори справляються, то з рубрикацією майже завжди виникають труднощі. Тут виявляються дрібність рубрикації, неточність заголовків рубрик, порушення їх супідрядності.

Фактичний матеріал рукопису звичайно піддається ретельній перевірці. Редактор повинен переконатися у вірогідності фактичного матеріалу. Невірогідність його може призвести до перекозів не тільки висновків наукового дослідження, що містяться в тексті, а і введення в оману наукової громадськості щодо новизни і значущості результатів наукового дослідження.

Нарешті найбільш об'ємною і важкою складовою роботи редактора є аналіз мови і стилю автора і здійснення відповідних виправлень. При цьому принципово важливо почати цю роботу із з'ясування загальних і специфічних особливостей мови і стилю тексту. Необхідно уникати суб'єктивності у стилістичних оцінках, виправленнях і зауваженнях,

намагатися обачно користуватися нормативною стилістикою, прагнути до збереження авторської стилістики.

Оскільки кожному вченому більшою або меншою мірою доводиться редагувати тексти, то звертаємо увагу на наступне. Поперше, редагування текстів дуже важко віднести до захоплюючого і творчого виду діяльності. Принаймні, за креативністю воно програє дослідницькій діяльності. Для багатьох учених редакторська робота часто перетворюється в різновид інтелектуальної каторги. Тому, розпочинаючи редакторську роботу, необхідно забезпечити собі позитивну мотивацію й активно шукати в цій роботі елементи творчості. Через якийсь час вона стане не тільки цікавою, а й внутрішньо потрібною.

Для того щоб сформувати редакторські якості, необхідно, крім того, прочитати кілька книг з редагування, у яких розбираються типові помилки невідредагованих текстів, спілкуватися з редакторами наукових видань. Подарунком долі варто вважати роботу над власним текстом разом з редактором. Звичайно, про самолюбство доведеться забути, доведеться пережити кілька мікростресів, але користь від цього безсумнівна — усуваються стильові недоліки.

Питання для самоконтролю

1. У чому виражається специфіка наукового тексту?
2. Які основні складові наукового тексту?
3. Обґрунтуйте вимоги до наукового тексту.
4. Які основні недоліки наукових текстів?
5. Назвіть етапи роботи над науковим текстом?
6. Які навички необхідні для написання наукового тексту?
7. Як формуються навички написання наукового тексту?
8. Який порядок оформлення ілюстрацій?
9. Яке призначення таблиці в тексті?
10. Як формується список використаних літературних джерел?
11. Які вимоги до цитування?
12. Що входить у додатки до тексту?
13. Які основні скорочення в тексті?

Завдання для самостійної роботи

1. На прикладі наукових статей, вміщених у наукових економічних збірниках, опрацюйте «об'єкт дослідження», «предмет дослідження», «мета дослідження», «методи наукового дослідження», розкрийте їх суть та значимість у науковому тексті.
2. Проаналізуйте наукові тексти, які вміщені у наукових економічних збірниках (за кількістю та влучністю цитат, за правильністю посилань).

*У процесі наукової роботи важливі дві речі:
бачити велике у малому і мале у великому.*

С. Соболев

ТЕМА 8. ОСНОВНІ ВИДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Наукова публікація: поняття, функції, основні види.
2. Особливості написання реферату: структура, обсяг, рецензія на реферат. Особливості реферування: основні функції, класифікація, об'єкти, етапи та складові елементи реферування.
3. Основні вимоги до написання тез, доповіді, повідомлення як форми висвітлення підсумків наукової роботи.
4. Особливості написання анотації.

Ключові терміни: наукове дослідження, наукова публікація, монографія, наукова стаття, реферат, тези, доповідь, повідомлення, анотація, курсова робота, магістерська робота.

1. Наукова публікація: поняття, функції, основні види

Науково-дослідна робота студента є важливою складовою навчального процесу в університеті. Вона виступає обов'язковою частиною підготовки майбутніх висококваліфікованих фахівців, здатних розв'язувати важливі наукові проблеми. Окрім цього НДРС допомагає студенту сформувати необхідні творчі здібності, вміння самостійно мислити, розвивати свої уміння та навички проведення активного наукового пошуку. Оскільки науково-дослідна робота студентів спрямована на поглиблення засвоєння навчального матеріалу, вона розпочинається на першому курсі та передбачає набуття початкових навичок самостійної теоретичної роботи, що пов'язано із вивченням сучасних методів дослідження, теоретичних основ постановки проблеми, організації наукових досліджень, методики вивчення наукової літератури, вміння планувати науково — дослідну роботу та обробляти перші наукові дані. Результати наукових досліджень студента оформляють у вигляді рефератів, тез доповідей, статтях, а також узагальнюються у курсових (дипломних), магістерських роботах. Нижче ми зупинимось на методиці підготовки цих основних видів студентської наукової роботи.

Основні результати наукової роботи повинні бути опубліковані. Наукові публікації підсумовують результати наукових досліджень. Кінцевим результатом будь-якого дослідження є широке використання його положень у певній галузі науки чи практики, тому оприлюднення результатів дослідження означає зробити даний матеріал надбанням фахівців, які використовують інформацію у своїй науковій або практичній діяльності.

Наукова публікація (в перекладі з латинського — *publicato* — оголошувати всенародно, оприлюднювати) — це доведення інформації до громадськості за допомогою преси, радіомовлення, телебачення, розміщення в різних виданнях (газетах, книгах, підручниках); текст, надрукований у будь-якому виданні¹⁰⁵. Як зазначає дослідник **Цехмістрова Г. С.**, публікації виконують ряд важливих **функцій**, зокрема:

- *оприлюднюють результати наукової роботи;*
 - *сприяють встановленню пріоритету автора при аналогічних за змістом наукових статтях (дата підписання публікації до друку — це дата пріоритету науковця; в історіографічній частині дисертації та автореферату обов'язково вказують, коли вперше звернувся до розробки наукової проблеми);*
 - *свідчать про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень; в тексті дисертації та автореферату здобувач повинен подавати посилання на власні публікації, включити їх до списку використаних джерел);*
 - *служать підтвердженням достовірності основних результатів і висновків наукової роботи, її новизни та наукового рівня, оскільки після виходу в світ публікація стає об'єктом вивчення й оцінки широкою науковою громадськістю;*
 - *підтверджують факт апробації та впровадження результатів і висновків дисертації;*
 - *відбивають основний зміст дисертації (про це вказується у вступі до дисертації та автореферату, а також через включення публікацій здобувача до списку опублікованих праць за темою дисертації);*
 - *новизна і високий рівень наукових праць, в яких опубліковано результати дисертації, є одним із головних критеріїв оцінки дисертаційного дослідження;*
 - *фіксують завершення певного стану дослідження або роботи в цілому;*
 - *забезпечують первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання;*
 - *передають індивідуальний результат у загальне надбання та ін.*¹⁰⁶.
- Публікації відображають основний зміст та новизну наукового дослідження, фіксують завершення певного етапу дослідження або

105 Див.: Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 183 с.

106 Див.: Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 183 с.

роботи в цілому. Важливим є те, що публікації забезпечують первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання і передають індивідуальний результат у загальне надбання. Наукові публікації виходять друком у формі друкованих або електронних видань.

Видання — це такий документ, що пройшов «редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання» (ДСТУ 3017–95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення») ¹⁰⁷.

Г. С. Цехмістрова розрізняє дві групи наукових видань: **науково-дослідні та джерелознавчі** ¹⁰⁸. До **науково-дослідних** належать:

- **монографія** (науково-книжкове видання повного дослідження однієї проблеми або теми, що належить одному чи кільком авторам);
- **науковий реферат** (автореферат) — коротке викладення автором змісту наукового дослідження, дисертаційної роботи перед поданням її до захисту;
- **інформативний реферат** — коротке письмове викладення однієї наукової праці, що стисло висвітлює її зміст. Він акцентує увагу на нових повідомленнях;
- **тези доповідей**, а також матеріали наукової конференції (неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень);
- **збірники наукових праць** (збірники матеріалів досліджень наукових статей, виконаних у наукових установах, навчальних закладах).

До другої групи наукових видань належать **джерелознавчі видання**, або **документальні наукові видання**, які містять пам'ятки культури та історичні документи, що пройшли текстологічне опрацювання, мають коментарі, вступні статті, допоміжні покажчики та інші елементи науково-довідкового апарату видання.

За обсягом розрізняють два види наукових неперіодичних видань: книга (книжкове видання обсягом понад 48 сторінок); брошура (книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок). Статус наукового видання потребує суворого дотримання видавничого оформлення видання.

107 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 105 с.

108 Див.: Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 184 с.

Вихідні відомості — сукупність даних, які характеризують видання і призначені для його оформлення, бібліографічної обробки, статистичного обліку й інформування читача ¹⁰⁹.

Елементами вихідних відомостей є: відомості про авторів або інших осіб, які брали участь у створенні видання; заголовки (назва) видання; надзаголовні дані; підзаголовні дані; нумерація; вихідні дані; шифр зберігання видання; індекс УДК; індекс ББК; авторський знак, макет анотованої каталожної картки; знак охорони авторського права; міжнародний стандартний номер ISBN; випускні дані.

Вихідні дані включають: місце випуску видання, назва видавництва або організації, що володіє правом видання, і рік випуску (як правило, наводять у нижній частині титульного аркуша).

У випускних даних зазначають дату подання оригіналу на складання; дату підписання видання до друку; формат паперу і частку аркуша; вид і номер паперу; гарнітуру шрифту основного тексту; спосіб друку; обсяг видання в умовних друківаних аркушах, що приведені до формату паперового аркуша 60х90 см; обсяг видання в обліково-видавничих аркушах; номер замовлення поліграфічного підприємства; назву і повну поштову адресу видавництва і поліграфічного підприємства.

Випускні дані розміщують на останній сторінці видання або звороті титульного аркуша.

Статті наукового характеру друкуються переважно в наукових збірках або журналах.

Науковий журнал — журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, призначений переважно фахівцям певної галузі науки. За цільовим призначенням наукові журнали поділяють на: науково-теоретичні, науково-практичні та науково-методичні ¹¹⁰.

Окрім вище названих видів наукових публікацій слід зазначити **монографії та наукові статті**.

Монографія — це наукова праця у вигляді книги, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми, що належить одному або декільком авторам ¹¹¹.

Розрізняють два види монографій — **наукові і практичні**.

Наукова монографія — це науково-дослідницька праця, предметом викладу якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової

109 Див.: Цехмістрова Г. С Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 184 с.

110 Див.: Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Текст] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко: Підручник для студентів вищих навч. закладів. — Х.: ХДАК, 1998. — 277 с.

111 Див.: Там само. — 107 с.

проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій¹¹².

Наукова стаття — один із основних видів публікацій. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання за темою роботи, фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців¹¹³.

Наукова стаття направляється до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки авторам. Оптимальний обсяг наукової статті — 0,5 авторського аркуша (до 12 сторінок друкованого на комп'ютері тексту через 1,5 інтервали, шрифт 14). Рукопис статті, крім основного тексту, має містити повну назву роботи, прізвище та ініціали автора (-ів), анотацію (на окремій сторінці), список використаної літератури. Стаття повинна мати такі **структурні елементи**: (див. Додаток Б)

Вступ — постановка наукової проблеми, її актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями науки й народного господарства України, значення для розвитку певної галузі науки або практичної діяльності (перший абзац або 5-10 рядків).

Метою вступу є доведення до читача основних завдань, які ставив перед собою автор статті. Як правило, **вступ** має включати у себе:

- *визначення наукової гіпотези;*
- *докладно пояснювати причини, за якими було почато дослідження;*
- *розкривати рівень актуальності даної теми.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на яке спирається автор; існуючі погляди на проблему; труднощі при розробці даного питання, виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, котрим присвячена стаття (0,5-2 сторінки друкованого тексту через півтора інтервали). Формулювання мети статті (постановка завдання) передбачає виголошення головної ідеї даної публікації, яка суттєво відрізняється від існуючих, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; введення до наукового обігу нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених.

Виклад змісту власного дослідження — **основна частина статті**. У ній висвітлюються основні положення й результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, виявлені закономірності, зв'язки, тенденції, програма експерименту, методика отримання та аналіз

112 Див.: Там само. — 108 с.

113 Див.: Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Текст] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко : Підручник для студентів вищих навч. закладів. — Х. : ХДАК, 1998. — 287 с.

фактичного матеріалу, особистий внесок автора в досягнення й реалізацію основних висновків тощо (п'ять-вісім сторінок).

Висновок, в якому формулюється основний умовивід автора, зміст висновків і рекомендацій, їхнє значення для теорії й практики, суспільна значущість, коротко накреслюються перспективи подальших досліджень з теми (третина сторінки). Тут необхідно зробити короткий висновок чи підтвердилась гіпотеза, що була висловлена у передмові, чи ні. У цьому ж розділі робляться альтернативні висновки, у випадку, коли результати дослідження дозволяють розуміти його подвійно.

Бібліографічний список цитованої літератури, в якому вміщені бібліографічні описи тих джерел і літератури, на які є посилання у тексті статті.

Анотації, додаються до статей українською, російською та англійською мовами. Жанр наукової статті потребує дотримання певних **правил** ¹¹⁴.

- у правому верхньому куті розміщуються прізвище та ініціали автора (ініціали ставлять перед прізвищем); за необхідності вказуються відомості, що доповнюють дані про автора;
- назва статті стисло відбиває її головну ідею, думку (п'ять-сім слів);
- слід уникати стилю наукового звіту чи науково-популярної статті;
- недоцільно ставити риторичні запитання; мають переважати розповідні речення;
- не слід постійно виділяти текст цифрами 1, 2 і т. д., ті чи інші думки, положення; слід починати перелік елементів, позицій з нового рядка, відокремлюючи їх один від одного крапкою з комою;
- у тексті прийнятним є використання різних видів переліку: спочатку, на початку, спершу, потім, далі, нарешті; по-перше, по-друге, по-третє; на першому етапі, на другому етапі тощо;
- цитати у статті мають містити точні бібліографічні посилання;
- посилання на авторитети подаються на початку статті, основний же її обсяг присвячують викладу власних думок; не слід наводити для підтвердження достовірності своїх висновків і рекомендацій висловлювання інших учених, оскільки це свідчить, що ідея дослідника не нова, була відома раніше і не підлягає сумніву;
- стаття має завершуватися конкретними висновками і рекомендаціями.

Рукопис статті повинен бути підписаний автором (-ами) і направлений до редакції у двох примірниках. До нього додається комп'ютерна версія, а також на окремому аркуші інформація про автора із зазначенням повного прізвища та ім'я по батькові, місця роботи (навчання), посади, контактного

¹¹⁴ Див. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень [Текст] : Навчальний посібник / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — 3-є вид., перероблене і доповнене. — К. : ВД «Професіонал», 2005. — 80 с.

телефону та поштової електронної адреси. Текстовий і графічний файли на дискеті подаються у формі редактора Microsoft Word font Windows. Для основного тексту статті і рефератів використовується шрифт Times New Roman font 14 pt, для анотацій і списку літератури використовується font 12 pt. Основний текст статті набирається у півтора інтервали, реферати, анотації і список літератури — в один. Береги: ліве — 25 мм; праве — 20 мм; верхнє — 20 мм; нижнє — 20 мм. Абзац — 5 знаків. Вирівнювання — за шириною (див. Додаток Б). Наукові журнали можуть вимоги наявності однієї чи двох рецензій на статтю або витягу з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку (для авторів, які не мають вченого ступеня чи звання).

2. Особливості написання реферату: структура, обсяг, рецензія на реферат. Особливості реферування: основні функції, класифікація, об'єкти, етапи та складові елементи реферування

Науково — дослідна робота студента передбачає виконання таких **видів наукових публікацій**, як: реферат, тези, доповідь, повідомлення, анотація. Розглянемо їх більш детально.

Реферат є одним з перших видів науково-дослідних робіт, які виконують студенти усіх факультетів університету, починаючи з першого курсу. Реферати також пишуть аспіранти й ті, хто готується до складання кандидатських іспитів з філософії та фахових дисциплін. Написання реферату практикується у навчальному процесі з метою набуття студентом необхідної професійної підготовки, розвитку вмінь і навичок самостійного наукового пошуку: вивчення літератури з обраної теми, аналізу різних джерел, узагальнення матеріалу, виокремлення головного, формулювання висновків тощо. За допомогою рефератів студент глибше опановує найбільш складні проблеми курсу, вчиться лаконічно викладати свої думки, правильно оформлювати роботу, доповідати результати своєї праці. Студентам усіх напрямів вищої освіти навички реферування допомагають опрацьовувати на якісному рівні та в значних обсягах науково-навчальну, науково-популярну, суто наукову літературу за спеціальністю. Реферативне читання наукових джерел за фахом є обов'язковим під час написання курсової, дипломної, та магістерських робіт.

Реферування — процес аналітично-синтетичного опрацювання інформації, що полягає в аналізі первинного документа, знаходженні найвагоміших у змістовому відношенні даних (основних положень, фактів, доведень, результатів, висновків). Реферування має на меті скоротити фізичний обсяг первинного документа за збереження його основного смислового змісту, використовується у науковій, видавничій, інформаційній

та бібліографічній діяльності. Реферат (лат. Refere — доповідати, повідомляти) — 1) вторинний документ, результат аналітично-синтетичного опрацювання інформації, поданий у вигляді стислого викладу наукової праці, вчення, змісту джерела із зазначенням характеру, методики, результатів дослідження та збереження його мовностилістичних особливостей; 2) вид письмового повідомлення, короткий виклад головних думок, поєднаних однією темою, їх систематизація, узагальнення й оцінка ¹¹⁵.

Основні **функції** реферату:

- **інформаційна** — подача інформації про певний документ;
- **пошукова** — використання реферату в інформаційно-пошукових й автоматизованих системах для пошуку конкретних тематичних документів та інформації ¹¹⁶.

Реферати класифікують за кількома **ознаками**:

- 1) *належністю до певної галузі знань (реферати з суспільних, гуманітарних, природничих, технічних, точних та інших галузей науки);*
 - 2) *способом характеристики первинного документа (загальні реферати або реферати-конспекти, що послідовно передають у загальному вигляді зміст усього первинного документа; спеціалізовані або проблемно-орієнтовані реферати, що акцентують увагу читача на окремих темах або проблемах первинного документа);*
 - 3) *кількістю джерел реферування (монографічні — в основу покладений один первинний документ; реферати — фрагменти, складені на окрему частину первинного документа, його розділ, підрозділ, параграф; оглядові або зведені, групові реферати, коли до роботи залучається кілька або ціла низка тематично споріднених реферованих праць);*
 - 4) *формою викладу (текстові, табличні, ілюстровані або змішані);*
- Існує багато видів рефератів. Науковці найчастіше мають справу з **інформативними й розширеними**, або **зведеними** рефератами ¹¹⁷.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. У такому рефераті має бути: зазначено предмет дослідження й мету роботи; наведено основні

115 Див.: Єріна А. М. Методологія наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / А. Єріна — К. — 2004. — 65 с.

116 Див.: Єріна А. М. Методологія наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / А. Єріна — К. — 2004. — 70 с.

117 Див.: П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі [Текст]: Навчальний посібник / І. С. П'ятницька — Позднякова. — К., 2003. — 86 с.

результати; викладено дані про метод й умови дослідження; відбито пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений або зведений (багатоджерельний, оглядовий) **реферат** містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад архівних, документів з певної теми, які викладено у вигляді зв'язаного тексту.

Реферат, як доповідь на будь-яку тему, написана на основі критичного огляду літературних та інших джерел, готується за одним або кількома джерелами, у ньому автор подає чужі та власні думки. Рекомендований обсяг реферату — 10–12 сторінок друкованого тексту (0,5 друкованого аркуша).

Процес написання **реферату** включає такі **етапи**:

1. *Визначення теми дослідження.*
2. *Підбір літератури: а) документи, першоджерела; б) монографії, довідники, збірники; в) газетні та журнальні матеріали.*
3. *Грунтовне вивчення літератури, що включає виписки цитат, основних думок.*
4. *Складання списку розділів, який може бути й планом реферату.*
5. *Складання плану реферату, можливе його розширення.*
6. *Систематизація опрацьованого матеріалу.*
7. *Остаточне уточнення плану реферату.*
8. *Подача списку використаної літератури.*
9. *Оформлення бібліографічного опису джерела списку літератури відповідно до вимог.*

Реферат повинен мати таку **структуру**:

1. *Титульна сторінка (назва міністерства, якому підпорядкована установа; назва закладу; назва кафедри, на якій виконано роботу; назва дисципліни; тема реферату; назва виду документа (реферат); посада (студент) та номер групи, у якій навчається автор; прізвище, ім'я, по батькові автора; місто і рік написання).*
2. *План.*
3. *Текст, який складається зі вступу, основної частини, висновків.*
4. *Список використаної літератури (див. Додаток В).*

Дослідник **А. Є. Конверський** пропонує таку структуру **реферату** ¹¹⁸.

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. *Історія й теорія питання.*

РОЗДІЛ 2. *Розв'язання проблеми в сучасних умовах.*

ВИСНОВКИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

118 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 133 с.

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку конкретної галузі.

У **розділі 1** наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, згадуються вчені минулого, хто вивчав дану проблему, їхні ідеї. Визначаються сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання і наводяться причини їх слабкої розробленості.

У **розділі 2** подається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей і гіпотез, нових методик, оригінальних підходів до вивчення проблеми. Важливим є висловлення власної думки щодо перспектив розвитку проблеми. У **висновках** подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції науковця. До **списку літератури** включають публікації переважно останніх 5–10 років. Особливу цінність становлять роботи останнього року. У **додатках** наводяться таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Вибір теми реферату слід узгоджувати з кафедрою і науковим керівником. Тема має допомогти студенту, дипломнику у визначенні методології свого дослідження.

Реферат починається з викладу **суті проблеми**. Варто уникати зайвих фраз. Виклад матеріалу в рефераті має бути стислим. Слід використовувати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів, уникати складних граматичних зворотів.

У рефераті слід використовувати стандартизовану термінологію, уникати незвичних термінів і символів або пояснювати їх при першому згадуванні в тексті. Терміни, окремі слова й словосполучення можна замінювати абрєвіатурами й прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозумілі з контексту. Реферат рецензується й оцінюється, за позитивного відгуку здобувач (студент) допускається до іспиту.

Рецензія (відгук) на реферат має об'єктивно оцінювати його позитивні та негативні аспекти. У рецензії тією чи іншою мірою оцінюють вміння ставити проблему, обґрунтованість її соціального значення; розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел, глибину їх аналізу, володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків і рекомендацій.

3. Основні вимоги до написання тез, доповіді, повідомлення як форми висвітлення підсумків наукової роботи

Формами узагальнення підсумків наукової роботи є також тези, доповіді, матеріали конференції, які дозволяють студенту апробувати результати свого наукового дослідження.

Тези (від thesis — положення, твердження) — це коротко, точно, послідовно сформульовані ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці¹¹⁹.

Тези доповіді — це опубліковані на початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді. Вони фіксують науковий пріоритет автора й містять матеріали, відсутні в інших публікаціях. Обсяг тез може бути в межах 2–3 сторінки машинописного тексту через 1,5–2 інтервали. Тези доповіді мають відповідну структуру: теза — обґрунтування — доказ — аргумент — результат — перспектива¹²⁰.

Тези доповіді, будь-якої наукової публікації оформляють згідно до **вимог**:

- у правому верхньому куті розміщують прізвище автора та його ініціали та доповнюють відомостями про нього;
- назва тез доповіді коротко відображає головну ідею, думку, положення (2–5 слів);
- послідовність викладу змісту може бути наступна: актуальність проблеми; стан розробки проблеми в науці і практиці; основна ідея, положення, висновки дослідження; основні результати та їх практичне значення. В тезах зазвичай не використовують цитати, цифровий матеріал. Формулювання кожної тези починається з нового рядка, кожна теза має самостійну думку, висловлену в одному або кількох реченнях. Виклад суті доповіді доцільно здійснювати у такій послідовності: актуальність проблеми; стан розробки проблеми (перелічуються вчені, які зверталися до розробки цієї проблеми); наявність проблемної ситуації між необхідністю її вивчення, удосконалення та сучасним станом її розробки та втілення; основна ідея, положення, висновки дослідження, якими методами це досягнуто; основні результати дослідження, їхнє значення для розвитку теорії та/або практики. Посилання на джерела, цитати в тезах доповіді використовуються рідко.

119 Див.: Див. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень [Текст] : Навчальний посібник / О. В. Крушельницька. — К. : Кондор, 2003. — 62 с.

120 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст] : Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 114 с.

Дозволяється включати цифровий, фактичний матеріал. Виклад суті ідеї чи положення здійснюється без наведення конкретних прикладів.

Виступаючи на науковій конференції (з'їзді, симпозіумі), можна послатися на опубліковані тези доповіді і зупинитися на одній з основних (дискусійних) тез.

Доповідь — це документ, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) прочитання та обговорення¹²¹.

Розрізняють такі **види доповідей**:

1. *Звітні (узагальнення стану справ, ходу роботи за певний час).*
2. *Поточні (інформація про хід роботи).*
3. *На теми наукових досліджень.*

Наукова доповідь — це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання), одна із форм оприлюднення результатів наукової роботи¹²².

Текст доповіді повинен базуватись на таких складових: вступ — основна частина — підсумкова частин (див. Додаток Г).

У **вступі** зазначається проблемна ситуація, яка зумовила потребу публічного виступу, потім обґрунтовується основна ідея автора, наводяться аргументи, факти, теоретичні викладки і на кінець висновки і рекомендації.

Порівняно з науковою публікацією публічна доповідь має свої особливості. Зокрема, дослідник **А. Є. Конверський** пропонує два **способи написання доповіді**:

1. *Дослідник готує спочатку тези свого виступу і на основі їх пише доповідь на семінар чи конференцію, редагує і готує до опублікування у науковому збірнику, як доповідь чи статтю.*
2. *Дослідник пише доповідь, а потім у скороченому вигляді знайомить з нею аудиторію*¹²³.

При написанні доповіді слід зважати на те, що значна, суттєва частина її надрукована в тезах, частина — на слайдах, кодоплівках, плакатах, тому доповідач лише дає окремі коментарі до ілюстрованого матеріалу, опубліковані тези. Це дозволяє зекономити час виступу на 20–40%.

121 Див.: Ковальчук В. В., Моїсєєв Л. М. Основи наукових досліджень : Навч. посібн. — Вид. 2-е доп. і перероб. — К. : Видавничий дім «Професіонал», 2004. — 108 с.

122 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень : Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 115с.

123 Основи методології та організації наукових досліджень : Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 116с.

Доцільним є посилання на попередні виступи, полемічний характер доповідей, що викликає інтерес у слухачів.

При формуванні змісту доповіді слід врахувати, що за 10 хвилин людина може прочитати текст надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилини). Доповідь на чотирьох-шести сторінок називається **повідомленням**. При підготовці наукової публікації, доповіді, виступу потрібно уникати таких **помилко**:

- *неточність і розпливчастість формулювання назви;*
- *невизначеність особистого внеску в дослідження;*
- *поверховий виклад змісту та результатів дослідження;*
- *дублювання змісту публікацій;*
- *досить короткий термін оприлюднення результатів дисертації.*

Важливим є те, що тексти монографій, рефератів, виступів повинні відповідати темі і змісту науково-дослідної роботи.

4. Особливості написання анотації

Важливим різновидом наукової роботи студента є вміння анотувати науковий текст. **Анотування** — процес аналітично-синтетичного опрацювання інформації, мета якого — отримання узагальненої характеристики документа, що розкриває логічну структуру і зміст. Анотації використовуються для стислої характеристики наукової статті, монографії, дисертації тощо, а також у видавничій, інформаційній та бібліографічній діяльності ¹²⁴.

Анотації виконують дві основні **функції**:

- **сигнальну** (подається важлива інформація про документ, що дає можливість встановити основний його зміст і призначення, вирішити, чи варто звертатися до повного тексту праці);
- **пошукову** (анотація використовується в інформаційно-пошукових, зокрема, автоматизованих системах, для пошуку конкретних документів).

Анотація складається з двох частин: бібліографічного опису і власне тексту. Анотація не розкриває зміст наукового джерела, а лише інформує про наукове джерело певного змісту й характеру. Анотація дозволяє користувачеві скласти достатнє й об'єктивне попереднє уявлення про незнайому для нього наукову публікацію і тим самим допомагає в пошуку, відборі та систематизації потрібної інформації.

124 Див.: Сидоренко В. К. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / В. К. Сидоренко. — К. : 2000. — РНҚ «ДІНІТ», 2000. — 159 с.

За функціональним призначенням анотації бувають довідкові та рекомендаційні¹²⁵.

Довідкова анотація уточнює заголовок і повідомляє відомості про автора, зміст, жанр та інші особливості документа, що відсутні в бібліографічному описі.

Рекомендаційна анотація покликана активно пропагувати, зацікавлювати, переконувати в доцільності прочитання документа, тому в рекомендаційних анотаціях є дидактична спрямованість, педагогічні рекомендації, методичні поради тощо, за обсягом вони ширші, ніж довідкові. За **обсягом та глибиною** розрізняють анотації описові та реферативні¹²⁶. **Описові анотації**, узагальнено характеризуючи зміст первинного документа і подаючи перелік основних тем, що в ньому відображені, відповідають на питання: про що повідомляється у документі? **Реферативні анотації** не тільки подають перелік основних тем, а й розкривають їх зміст. Вони відповідають на два питання: про що повідомляється в основному документі? Що саме з цього приводу повідомляється?

Текст анотації вирізняється лаконічністю, високим рівнем узагальнення інформації, що представлена в первинному документі. У тексті анотації не варто використовувати складні синтаксичні конструкції, що перешкоджають сприйняттю тексту (див. Додаток Д).

План аналізу документа під час складання довідкової анотації

1. *Відомості про автора.*
2. *Відомості про форму (жанр) тексту.*
3. *Предмет, об'єкт або тема.*
4. *Характеристика змісту анованого документа.*
5. *Характеристика довідкового апарату видання.*
6. *Цільове й читачьке призначення документа.*

План аналізу документа під час складання рекомендаційної анотації

1. *Відомості про автора.*
2. *Характеристика анованого твору.*
3. *Оцінка твору.*
4. *Характеристика художньо-поліграфічного та редакційно-видавничого оформлення.*
5. *Цільове й читачьке призначення документа.*

125 Див.: Там само. — 159с.

126 Див.: Сидоренко В. К. Основи наукових досліджень [Текст] : Навчальний посібник / В. К. Сидоренко. — К. : 2000. — РНКЦ «ДІНІТ», 2000. — 160 с.

Якщо для наукових досліджень анотації часто подають стандартні формулювання (автор розповідає, стаття присвячена, у монографії розглядаються), то для текстів науково-популярних, художніх, публіцистичних тощо, варто подбати про оригінальні конструкції: доцільно використовувати різноманітні варіанти подачі матеріалу: запитання до читача, порівняння з іншими документами, виділення головної ідеї тощо. Бажано, щоб у кількох рядках тексту існувала часова відповідність та однотипність дієслівних форм. Наукова термінологія, що використовується в анотації, має бути загальноприйнятою, відповідати сучасному рівню знань. Текст бібліографічного опису не повинен зливатися з анотацією. Анотація починається з нового рядка. Таким чином, майбутньому науковцю важливо професійно оволодіти навичками написання рефератів, наукових статей, тез доповідей та анотацій.

Питання для самоконтролю

1. Наукова публікація. Поняття, функції, основні види.
2. Наукова стаття та її структурні елементи.
3. Реферат як форма навчальної й науково-дослідної роботи. Структура реферату.
4. Вимоги до написання основної частини реферату.
5. Тези наукової доповіді. Правила їх написання.
6. Вимоги до наукової доповіді.
7. Правила анотування.
8. Анотація та її типологія.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте тези (статті, доповіді з економічної тематики).
2. Підготуйте статтю для наукового фахового видання.
3. Написати анотацію до книги М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». — Київ.:Основи, 1994. — 261с.
4. Написати наукове повідомлення на тему: «Теорії міжнародної торгівлі».
5. Написати реферат на тему: «Наукові напрями дослідження у економіці».

Знання — це скарбниця, але шлях до неї — практика.

Т. Фуллер

ТЕМА 9. ПІДГОТОВКА КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ ТА ПРОЦЕДУРА ЇХ ЗАХИСТУ

План

1. Загальна характеристика курсової роботи як самостійного навчально-наукового дослідження студента.
2. Підготовка до захисту та захист курсової роботи.
3. Магістерська робота як самостійна навчально-дослідницька праця.

Ключові поняття: кваліфікаційна робота, курсова робота, дипломна робота, магістерська робота.

1. Загальна характеристика курсової роботи як самостійного навчально-наукового дослідження студента

Навчально-дослідна робота студентів передбачає підготовку та захист курсових, дипломних і магістерських робіт, які пов'язані з проблематикою наукових досліджень спеціальних кафедр, науково — дослідної частини університету.

Курсова й дипломна роботи є різновидами кваліфікаційної роботи для студентів освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра. **Кваліфікаційна робота** — це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на завершальному етапі навчання студентів у вищому навчальному закладі. Кваліфікаційна робота має комплексний характер і пов'язана з використанням набутих студентом знань, умінь і навичок зі спеціальних дисциплін. Вона передбачає систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, виробничих та інших завдань. Щодо структури, методики їх написання та оформлення, ці види робіт мають подібні риси, тому ми вважаємо за доцільне проаналізувати їх спільно.

До кваліфікаційних робіт висуваються такі **основні вимоги**:

- *актуальність теми, відповідність її сучасному стану певної галузі науки та перспективам розвитку, практичним завданням відповідної сфери;*
- *вивчення й критичний аналіз монографічних і періодичних видань з теми;*

- вивчення й характеристика історії досліджуваної проблеми та її сучасного стану;
- чітка характеристика предмета, мети й методів дослідження, опис та аналіз проведених автором експериментів;
- узагальнення результатів, їх обґрунтування, висновки та практичні рекомендації¹²⁷.

Курсова робота є самостійним навчально-науковим дослідженням студента, яке виконується на кожному курсі з певної дисципліни або з двох-трьох дисциплін одного фахового спрямування¹²⁸.

Курсова (кваліфікаційна) робота як самостійне навчально-наукове дослідження має виявити рівень загальнонаукової та спеціальної підготовки студента, його здатність застосовувати здобуті знання під час розв'язання конкретних проблем, його схильність до аналізу та самостійного узагальнення матеріалу з теми дослідження. Студентам надається право вибирати тему курсової та кваліфікаційної робіт, визначену випускаючими кафедрами університету, або запропонувати свою тему з обґрунтуванням її розробки. Виконання курсової роботи має за мету дати студентам навички проведення наукового дослідження, розвинути у них навички творчої самостійної роботи, оволодіння загальнонауковими і спеціальними методами сучасних наукових досліджень, поглибленим вивченням будь-якого питання, теми навчальної дисципліни. Згідно з Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України курсова робота виконується з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, одержаних студентами за час навчання та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання¹²⁹. Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Керівництво здійснюється, як правило, найбільш кваліфікованими викладачами профілюючих кафедр. Термін виконання курсових робіт визначається робочим навчальним планом.

Курсова робота допомагає студентові системно показати теоретичні знання з вивченої дисципліни, оволодіти первинними навичками дослідної роботи, на перших курсах — з інформаційними матеріалами, на третьому, четвертому — з практичними даними роботи конкретних підприємств галузі, збирати дані, аналізувати, творчо осмислювати, формулювати висновки,

127 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 130 с.

128 Див.: Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень: Навч. посіб. [Текст]: Навчальний посібник / О. В. Крушельницька — К.: Кондор, 2003. — 192 с.

129 Див.: Там само. — 192 с.

пропозиції та рекомендації з предмету дослідження. Тут є слухна нагода проконтролювати знання і вміння студента, правильно організувати дослідну роботу, оформити її результати і показати готовність до виконання підсумкової роботи з фаху. Виконання курсової роботи повинне сприяти поглибленому засвоєнню лекційного курсу і отриманню навичок у галузі вирішення практичних завдань. Це потребує від студента не тільки знань загальної і спеціальної літератури з теми, а й умінь проводити економіко-математичні, експертні та інші дослідження, пов'язувати питання теорії з практикою, робити узагальнення, формувати висновки та пропозиції з поліпшення ефективності сфери послуг та міжнародних економічних відносин.

Тематика курсових робіт з навчальної дисципліни щорічно затверджується кафедрою. Студентам надається **право вільного вибору теми**, при цьому використовуються різні матеріали: перспективні і поточні плани, бізнес-план, бухгалтерські і статистичні звіти, матеріали окремих відділів, дані оперативного обліку на конкретному підприємстві.

На якість курсової роботи суттєво впливає вміле використання практичного матеріалу. Підбір даних підприємства, їх критичне осмислення та обробка є досить важливим етапом у підготовці і написанні курсової роботи. **Процес** виконання курсової роботи поділяється на **декілька етапів**, а саме:

- *вибір теми курсової роботи;*
- *підготовка до написання курсової роботи;*
- *складання плану роботи;*
- *формування тексту курсової роботи;*
- *оформлення роботи;*
- *захист курсової роботи* ¹³⁰.

Вибираючи тему курсової роботи з тематики, запропонованої кафедрою, студент повинен зорієнтуватись у тому, щоб дослідження, здійснене в процесі розробки курсової роботи, можливо було продовжити в подальших наукових пошуках.

Курсова робота **має на меті**: систематизувати здобуті теоретичні знання з вивченої дисципліни; перевірити якість цих знань; виявити здатність студента до самостійного осмислення проблеми, творчого критичного її дослідження; визначити його вміння збирати, аналізувати і систематизувати літературні (архівні) джерела, застосовувати отримані знання при вирішенні практичних завдань; встановити рівень опанування ним сучасних методів дослідження, а також уміння формулювати висновки, пропозиції і

130 Див.: Коломієць В. О. Як виконувати курсову роботу : Метод. посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів [Текст] : Методичний посібник / В. О. Коломієць — К. : Вища школа, 2003. — 69 с.

рекомендації з предмета дослідження; проконтролювати вміння студента правильно організувати свою дослідницьку діяльність та оформити її результати.

Виконання курсової (кваліфікаційної) роботи організовується відповідно до графіку, затвердженого кафедрою та деканатом.

Процес роботи над дослідженням поділяється на **чотири основні етапи**:

- *Підготовчий етап.*
- *Етап роботи над змістом.*
- *Оформлення курсової (кваліфікаційної) роботи.*
- *Підготовка до захисту і захист курсової (кваліфікаційної) робіт.*

Як зазначає, **А. Є. Конверський**, послідовність виконання курсових кваліфікаційних робіт може бути такою ¹³¹ (див. Таблицю).

1. Підготовчий етап	Вибір теми та її обґрунтування Об'єкт дослідження Предмет дослідження Мета дослідження Завдання дослідження Підбір літератури з теми дослідження
2. Робота над текстом	Вивчення та конспектування літератури Виклад тексту роботи Написання вступу до роботи Написання висновків
3. Етап оформлення роботи	Складання списку використаної літератури Оформлення додатків та ілюстративного матеріалу Літературне оформлення і редагування тексту
4. Підготовка до захисту і захист курсової (кваліфікаційної) роботи	Процедура захисту курсової роботи на кафедрі Процедура захисту кваліфікаційної роботи у державній екзаменаційній комісії

Активна робота з вибору теми починається зі спільної наради студентів і викладачів — наукових керівників. Доцільно при цьому врахувати актуальність теми для об'єкту дослідження, професійні інтереси студента й напрямок науково-дослідницької роботи, якщо він вже визначився раніше. **Підготовчий етап** роботи починається з **вибору теми** курсової

¹³¹ Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 134–135 с.

(кваліфікаційної) роботи, її обґрунтування (див. Додаток Е). З переліку тем, запропонованих кафедрою, студент обирає ту, яка найповніше відповідає його навчально-науковим інтересам і схильностям. Разом з керівником необхідно визначити межі розкриття теми, основні питання, що будуть висвітлені в дослідженні.

Важливою складовою підготовчого етапу є визначення **об'єкта, предмета й мети дослідження**. При цьому необхідно зважати на те, що між ними і темою курсової (кваліфікаційної) роботи існують системні логічні зв'язки.

Об'єктом дослідження є вся сукупність відношень різних аспектів теорії й практики науки, яка слугує джерелом необхідної для дослідника інформації.¹³²

Предмет дослідження — це тільки ті суттєві зв'язки та відношення, які підлягають безпосередньому вивченню в даній роботі, є головними, визначальними для конкретного дослідження. Таким чином, предмет дослідження є більш вузьким поняттям, ніж об'єкт.¹³³

Мета дослідження пов'язана з об'єктом і предметом дослідження, а також з його кінцевим результатом і шляхом його досягнення. Кінцевий результат дослідження передбачає вирішення студентами проблемної ситуації, яка відображає суперечність між типовим станом об'єкта дослідження в реальній практиці й вимогами суспільства до його більш ефективного функціонування. Цей результат відображає очікуваний від виконання позитивний ефект, який формулюється двоступенєво: перша частина — у вигляді суспільної корисності; друга — у вигляді конкретної користі, віднесеної до основного предмета дослідження. Наявність поставленої мети дослідження дозволяє визначити його **завдання**. **Завдання дослідження** можуть включати:

- *вирішення певних теоретичних питань, які входять до загальної проблеми дослідження (наприклад, виявлення сутності понять, явищ, процесів, подальше вдосконалення їх вивчення, розробка ознак, рівнів функціонування, критеріїв ефективності, принципів та умов застосування тощо);*
- *усебічне вивчення практики розв'язання даної проблеми, виявлення її типового стану, недоліків і труднощів, їхніх причин;*
- *обґрунтування необхідної системи заходів щодо вирішення даної проблеми;*

132 Див.: Сергієнко Л. П. Основи наукових досліджень у психології : кваліфікаційні та дипломні роботи [Текст] : Навчальний посібник / Л. П. Сергієнко. — К. : «Видавничий дім «Професіонал», 2009. — 25с.

133 Див.: Там само. — 25с.

- експериментальна (за необхідності) перевірка запропонованої системи заходів щодо відповідності її критеріям оптимальності, тобто досягнення максимально важливих у відповідних умовах результатів розв'язання цієї проблеми за певних витрат часу й зусиль¹³⁴.

Виконання завдань дослідження неможливе без **ознайомлення з основними літературними (а, можливо, й архівними) джерелами** з теми курсової (кваліфікаційної) роботи. З метою повного їх виявлення необхідно використовувати різні джерела пошуку: каталоги й картотеки кафедр та бібліотек факультету, університету, а також провідних наукових бібліотек міста, бібліографічні посібники, виноски й посилання в підручниках, монографіях і словниках тощо, а також покажчики змісту річних комплектів спеціальних періодичних видань¹³⁵.

Під час джерелознавчих пошуків необхідно з'ясувати **стан вивченості обраної теми** сучасною наукою, щоб не повторювати в роботі загальновідомих істин, більш конкретно й точно визначити напрями та основні розділи свого дослідження.

Бібліографічні записи виявлених з теми джерел краще робити на каталожних картках, щоб скласти з них **робочу картотеку**, яка, на відміну від записів у зошиті, зручна тим, що її завжди можна поповнювати новими матеріалами, контролювати повноту добору літератури з кожного розділу курсової (кваліфікаційної) роботи, знаходити необхідні записи. Картки можна групувати в будь-якому порядку залежно від мети або періоду роботи над дослідженням. Зручним також є складання електронної картотеки.

На початковому етапі роботи над темою найбільш зручною є розстановка карток в єдиному алфавіті за прізвищами авторів та назвами видань. Можна згрупувати картки в картотеці за основними питаннями, що розкривають зміст теми курсової (кваліфікаційної) роботи. Тоді на каталожних роздільниках олівцем пишуть назви основних структурних частин роботи: Вступ, Розділ (його назва), Висновки і т. ін. Картотека наповнюється картками відповідно до теми розділів і підрозділів, що дозволяє своєчасно звернути увагу на недостатню кількість матеріалу з того чи іншого питання. Доцільно використовувати дублювання карток у різних розділах і підрозділах, якщо у статті або монографії розкрито комплекс питань з теми дослідження.

134 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 136–137 с.

135 Див.: Методичні рекомендації до виконання курсових робіт [Текст]: Методичний посібник // І. П. Аносов, М. В. Елькін, О. С. Максимов, В. А. Ляпунова, В. Г. Зотова. — Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2008 — 14 с.

Картки робочої картотеки використовують для складання списку літератури, тому бібліографічні описи на картках мають бути повними, відповідати вимогам ДСТУ ГОСТ 7. 1:2006 і правилам складання бібліографічного опису. Крім основних відомостей про видання, на картках вміщують анотацію, а також шифр документа й назву бібліотеки, в якій він зберігається.

Складену з теми роботи картотеку необхідно дати на перегляд науковому керівнику, який порекомендує роботи, котрі треба вивчити в першу чергу, а також ті, які слід виключити з картотеки або, навпаки, включити до неї. Після узгодження з керівником наповнення картотеки встановлюється наявність необхідних видань у бібліотеках університету та міста.

Водночас разом з науковим керівником складається попередній **план курсової (кваліфікаційної) роботи**. Для більш чіткого визначення кола питань, які слід розглянути у роботі, кожен розділ плану можна поділити на підпитання. Як правило, оптимальна кількість проаналізованих питань має бути не більше трьох-чотирьох. Слід також пам'ятати, що надлишкове перевантаження плану є недоцільним. Першою ознакою невірно складеного плану є повторення одним з питань назви всієї теми. Кожне окреме питання має розкривати лише її частину. Після цього студент розпочинає вивчення знайдених джерел, переходячи до **другого етапу** роботи над дослідженням. Другий етап починається з **вивчення та конспектування літератури** з теми курсової (кваліфікаційної) роботи¹³⁶. Вивчення літератури слід починати з робіт, де проблему відображено в цілому, а потім перейти до більш вузьких досліджень. Знайомитися з виданням, в першу чергу, треба за титульним аркушем, з'ясовуючи, де, ким, коли його було видано. Слід переглянути зміст, який розкриває структуру видання, наповнення його розділів, звернутися до передмови, де розкрито призначення видання, завдання, поставлені в ньому автором. Читаючи видання, необхідно уважно стежити за ходом авторської думки, вміти розрізняти головні положення від доказів та ілюстративного матеріалу. Часто статті з наукових збірників є складними для сприйняття, тому необхідно їх читати кілька разів, намагаючись виділити головну ідею та аргументи автор на її користь. З'ясовуючи це, слід виписати всі необхідні **цитати, цифри, факти, умовиводи**, якими оперує автор, доводячи основну ідею статті. Конспектуючи матеріал, треба постійно пам'ятати тему курсової (кваліфікаційної) роботи, щоб виписувати тільки те, що має відношення до неї. Записувати цитати слід на одному боці окремих аркушів паперу стандартного розміру, що допомагає краще орієнтуватися в

136 Див.: Коломієць В. О. Як виконувати курсову роботу : Метод. посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів [Текст] : Методичний посібник / В. О. Коломієць — К. : Вища школа, 2003. — 40с.

накопиченому матеріалі, систематизувати його за темами й проблемами. Кожна цитата, приклад, цифровий матеріал мають супроводжуватись точним описом джерела з позначенням сторінок, на яких опубліковано цей матеріал. Проте це не означає, що студент зовсім не повинен спиратися на праці інших авторів: чим ширше й різноманітніше коло джерел, які використовував студент, тим вищою вважається теоретична та практична цінність його дослідження. Після конспектування матеріалу необхідно перечитати його знову, щоб склалося цілісне уявлення про предмет вивчення. Щоб скомпонувати матеріали з одного питання, можна розрізати ті конспекти, де розглянуто кілька питань з теми дослідження. Правильна й логічна структура курсової (кваліфікаційної) роботи — це запорука успіху розкриття теми. Процес уточнення структури складний і може йти протягом всієї роботи над дослідженням. Готуючись до викладу тексту курсової (кваліфікаційної) роботи, доцільно ще раз уважно прочитати її назву, що містить проблему, яку має бути розкрито. Проаналізований і систематизований матеріал викладається відповідно до змісту у вигляді окремих розділів і підрозділів. **Кожен розділ висвітлює самостійне питання, а підрозділ або параграф — окрему його частину.** Тему треба розкривати без пропуску логічних ланок, тому, починаючи працювати над розділом, слід зазначити його головну ідею, а також тезу кожного підрозділу. Тези необхідно підтверджувати фактами, думками різних авторів, результатами анкетування та експерименту, аналізом конкретного практичного досвіду. Треба уникати безсистемного викладення фактів без достатнього їх осмислення й узагальнення. Думки повинні бути пов'язані між собою логічно. Увесь текст має підпорядковуватися головній ідеї. Один висновок не повинен суперечити іншому, а, навпаки, підкріплювати його. Якщо висновки не будуть пов'язані між собою, текст втратить свою єдність. Крім того, слід дотримуватися послідовності доказів. Накопичуючи та систематизуючи факти, треба вміти визначити їхню достовірність і типовість, найбільш суттєві ознаки для наукової характеристики, аналізу, порівняння. Аналіз зібраних матеріалів слід проводити в сукупності з урахуванням усіх аспектів відповідної сфери діяльності. Кількісні дані, що ілюструють практичний досвід роботи, можна проаналізувати за методом ранжованого ряду, розподіливши матеріали за роками, звести їх у статистичні таблиці, таблиці для порівняння тощо, що дозволить зробити конкретні висновки¹³⁷.

Таким чином, широке залучення відомих у науці методів накопичення, вивчення, систематизації фактів і практичного досвіду в цілому дозволяє виконати основне завдання курсового (кваліфікаційного) дослідження —

137 Див.: Мороз І. В. Структура дипломних, кваліфікаційних робіт та вимоги до їх написання, оформлення і захисту [Текст] : Методичний посібник / І. В. Мороз. — К. : Т-во «Знання», 1997. — 56 с.

поєднати різні роз'єднані знання в цілісну систему, вивести певні закономірності, визначити подальші тенденції розвитку теорії та практики відповідної сфери діяльності.

Також важливим елементом етапу роботи над текстом курсових і кваліфікаційних робіт є написання вступу та висновків.

Вступ доцільно писати після того, як вже завершено основну частину курсової (кваліфікаційної) роботи. У **вступі** обґрунтовується **актуальність** теми, що вивчається, її **практична значущість**; визначається **об'єкт, предмет, мета і завдання** дослідження; розглядаються **методи**, за допомогою яких воно проводилось; розкривається структура роботи, її основний зміст¹³⁸. Якщо студент вирішив не торкатися деяких аспектів теми, він має зазначити це у вступі. Важливою частиною вступу є **огляд літератури** з теми дослідження, в який включають найбільш цінні, актуальні роботи (**10–15 джерел**). Огляд має бути систематизованим аналізом теоретичної, методичної й практичної новизни, значущості, переваг і недоліків розглядуваних робіт, які доцільно згрупувати таким чином: роботи, що висвітлюють історію розвитку проблеми, теоретичні роботи, повністю присвячені темі, потім ті, що розкривають тему частково. В огляді не слід наводити повний бібліографічний опис публікацій, що аналізуються, достатньо назвати автора й назву, а поруч у дужках проставити порядковий номер бібліографічного опису цієї роботи у списку літератури. Закінчити огляд треба коротким висновком про міру висвітлення в літературі основних аспектів теми.

Обов'язковим завершенням курсової (кваліфікаційної) роботи є **висновки**. Головна їхня мета — підведення підсумків виконаної роботи. Висновки подаються у вигляді окремих лаконічних положень, методичних рекомендацій. Дуже важливо, щоб вони відповідали поставленим завданням. У висновках необхідно зазначити не тільки те позитивне, що вдалося виявити в результаті вивчення теми, але й недоліки та проблеми, а також конкретні рекомендації щодо їх усунення. Основна вимога до заключної частини — не повторювати зміст вступу, основної частини роботи і висновків, зроблених у розділах. На цьому етапі передбачається складання списку використаної літератури і джерел, оформлення додатків та ілюстративного матеріалу, а також літературне оформлення й редагування тексту.

Список використаної літератури й джерел складається на основі робочої картотеки та відображає обсяг використаних джерелі міру вивченості досліджуваної теми, свідчить про рівень володіння навичками роботи з науковою літературою. Список використаної літератури і джерел має містити

138 Див.: Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів і аспірантів / А. Є. Конверський [та ін]; ред. А. Є. Конверський — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 140 с.

бібліографічний опис джерел, використаних студентом під час роботи над темою. Укладаючи його, необхідно додержуватись вимог державного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006¹³⁹.

Кожен бібліографічний опис треба починати з нового рядка, літературу слід розташовувати в алфавітному порядку авторів і назв праць, спочатку видання українською і російською мовами, потім — іноземною. Бібліографічні описи у «Списку...» повинні мати порядкову нумерацію. У тексті роботи слід давати посилання на номери списку у квадратних дужках.

Завершуючи написання **курсової (кваліфікаційної) роботи**, необхідно систематизувати ілюстративний матеріал. Ілюстрації можна розміщувати в тексті або оформляти у вигляді **додатків**. Усі додатки повинні мати порядкову нумерацію та назви, що відповідають їхньому змісту. Нумерація аркушів з додатками продовжує загальну нумерацію сторінок основного тексту роботи. **Обсяг курсової роботи** має бути в межах 25–30 сторінок машинопису, обсяг кваліфікаційної роботи бакалавра — 45–50, спеціаліста — 50–60, магістра — 70–80 сторінок (без урахування додатків і списку літератури).

Літературне оформлення курсової (кваліфікаційної) роботи є важливим елементом її виконання й одним з багатьох чинників, на які зважає комісія при оцінюванні під час захисту. Перш за все звертається увага на змістовний бік викладу матеріалу: логічність і послідовність, повнота і репрезентативність, тобто широта використання наукових джерел, загальна грамотність і відповідність стандартам та прийнятим правилам, а також на текст роботи, список літератури й додатки, на зовнішнє оформлення титульного аркуша.

Курсову та кваліфікаційну роботи рекомендується виконувати **спочатку в чорновому варіанті**. Це дозволяє вносити до тексту необхідні зміни й доповнення як з ініціативи самого автора, так і у зв'язку із зауваженнями керівника.

Перш ніж подавати чернетку науковому керівникові, треба ще раз переглянути, чи логічно викладено матеріал, чи є зв'язок між підрозділами та розділами, чи увесь текст «працює» на головну ідею курсової (кваліфікаційної) роботи. Схематичне зображення роботи дозволить виявити нелогічність в її структурі та змісті.

Оформляючи текст роботи, необхідно знайти час для повторного **перегляду першоджерел**. Це допоможе побачити ще щось цінне, що,

139 Див.: Методичні рекомендації до виконання курсових робіт [Текст] : Методичний посібник // І. П. Аносов, М. В. Елькін, О. С. Максимов, В. А. Ляпунова, В. Г. Зотова. — Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2008 — 12 с.

можливо, було пропущено спочатку, наштовхне на нові цікаві думки, дозволить поглибити розуміння проблеми.

Під час редагування тексту бажано прочитати роботу вголос, що дозволить виявити непереконливість доказів, кострубатість фраз й виправити ці недоліки. Не слід боятися скорочувати написане — від цього текст тільки виграє. Під час підготовки чернетки необхідно звернути увагу на обробку кожного речення, на вибір необхідних формулювань, які б просто і чітко, коротко й доступно виражали зміст викладених питань.

У курсовій (кваліфікаційній) роботі слід прагнути дотримуватись прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень і символів. Не рекомендується вживати штампи, вести виклад від першої особи: «На мою думку», «Я спостерігав», «Я вважаю», «Мені здається», «Ми отримуємо», «Ми спостерігаємо». Слід уникати в тексті частих повторень слів чи словосполучень.

При згадуванні в тексті прізвищ (учених-дослідників, практиків) їхні ініціали, як правило, ставляться перед прізвищем (І. П. Аносов, а не Аносов І. П., як це прийнято у списках літератури).

Чернетку роботи треба писати чітко й розбірливо чорнилом на окремих аркушах паперу з одного боку з полями (приблизно шириною 3–4 см) або друкувати на комп'ютері з інтервалом 1,5.

Недотримання такої вимоги ускладнює можливість внесення автором необхідних змін до тексту, які можна виконувати на полях або на зворотному боці аркуша. Саме тут керівником роботи може бути занотовано **зауваження або пропозиції**. Бажано не відкладати оформлення чорнового варіанту роботи на останні дні встановленого терміну. Завдання студента — якомога раніше подати чернетку керівникові. Вважається за норму, коли курсова (кваліфікаційна) робота переробляється кілька разів. Навіть досвідчені автори неодноразово вносять зміни до своєї роботи.

Після остаточного узгодження чернетки з керівником можна оформляти **чистовий варіант**. Перед тим, як віддруковувати чернетку курсової (кваліфікаційної) роботи, її слід ще раз старанно перевірити, уточнити назви розділів, підрозділів, таблиць, послідовність розміщення матеріалу, звірити цифрові дані, обґрунтованість і чіткість формулювань, висновків і рекомендацій.

До формулювань заголовків (назв) розділів і підрозділів курсової (кваліфікаційної) роботи висуваються такі основні **вимоги**: стислість, чіткість і синтаксична різноманітність у побудові речень, з перевагою простих речень, послідовне та точне відображення внутрішньої логіки змісту роботи. Розділи і підрозділи прийнято нумерувати арабськими цифрами. Підрозділи

нумерують окремо в кожному розділі. Позначення розділів, параграфів та їхні порядкові номери пишуть в одному рядку із заголовком ¹⁴⁰.

До захисту кваліфікаційних робіт допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану, пройшли й захистили виробничу (педагогічну, асистентську) практику, подали у встановлений кафедрою і деканатом термін кваліфікаційну роботу й позитивні відгуки на неї та склали державні іспити. Сторінки роботи повинні мати поля: ліве — 30 мм, верхнє — 20мм, праве — 10 мм, нижнє — 25 мм. Таблиці, малюнки, схеми, графіки та інші ілюстративні матеріали як у тексті роботи, так і в додатках слід виконувати на стандартних аркушах (21х30 см) або наклеювати на стандартні білі аркуші.

Усі сторінки роботи нумеруються від титульної до останньої, без пропусків або літерних додатків. Першою сторінкою вважається титульний аркуш, на ньому номер сторінки не ставиться, другою — сторінка, що містить «зміст», на ній також номер не ставиться, а наступна сторінка вже має номер — 3 і далі по порядку. Порядковий номер сторінки розміщується праворуч на верхньому полі сторінки.

Курсова (кваліфікаційна) робота відкривається титульним аркушем (див. Додаток Е). На ньому вказуються назви університету, факультету і кафедри, де вона виконувалась, назва теми роботи, прізвище, ім'я, по батькові автора, прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь і звання наукового керівника, рік і місце виконання роботи.

На наступній сторінці розміщується зміст роботи з позначенням сторінок, на яких розпочинаються розділи чи підрозділи, а їхні заголовки та підзаголовки мають бути виділені в тексті й відповідати змісту.

Кваліфікаційна робота друкується та подається до Державної екзаменаційної комісії (ДЕК) у двох примірниках з рецензією провідного фахівця чи практичного працівника й відгуком наукового керівника.

2. Підготовка до захисту та захист курсової роботи

Захист курсової роботи проводиться відповідно до графіка, затвердженого кафедрою, у присутності комісії у складі керівника та двох-трьох членів кафедри. Захист кваліфікаційної роботи відбувається на відкритому засіданні ДЕК та регламентується «Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах». До захисту кваліфікаційних робіт допускаються студенти, які повністю виконали всі вимоги навчального плану. Списки студентів, допущених до захисту кваліфікаційних робіт, подаються до ДЕК деканатом. Державній комісії перед захистом кваліфікаційних робіт деканат факультету надає такі

140 Див.: Методичні рекомендації до виконання курсових робіт [Текст] : Методичний посібник // І. П. Аносов, М. В. Елькін, О. С. Максимов, В. А.

документи: зведену відомість про виконання студентами навчального плану і про отримані ними оцінки з теоретичних дисциплін, курсових робіт, практик, державних іспитів (тільки перед захистом кваліфікаційних робіт); відгук керівника про кваліфікаційну роботу; рецензія на кваліфікаційну роботу фахівця відповідної кваліфікації та профілю. Склад рецензентів затверджується деканом факультету за поданням завідувача випускаючої кафедри.

Процедура захисту включає:

- доповідь студента про зміст роботи;
- запитання до автора;
- оголошення відгуку наукового керівника або його виступ (для кваліфікаційної роботи — й рецензента);
- відповіді студента на запитання членів комісії із захисту курсової роботи (для кваліфікаційної роботи — членів ДЕК) та осіб, присутніх на захисті;
- заключне слово студента;
- рішення комісії щодо оцінки роботи ¹⁴¹.

Доповідь студенту необхідно підготувати заздалегідь у формі виступу, в якому доцільно висвітлити такі важливі питання: актуальність теми дослідження; мета, завдання, об'єкт, предмет дослідження; що вдалося встановити, виявити, довести; якими методами це досягнуто; елементи новизни в теоретичних положеннях та у практичних рекомендаціях; з якими труднощами довелося зіткнутися у процесі дослідження; які положення не знайшли підтвердження. У виступі студент має також відповісти на основні зауваження наукового керівника, а для кваліфікаційної роботи — й рецензента. Доповідь студента не повинна продовжуватися більше 10–12 хвилин. Під час захисту курсової (кваліфікаційної) роботи студент зобов'язаний дати вичерпні відповіді на всі зауваження, що містяться у відгуках та рецензіях, а також у виступах на захисті. Процедура захисту кваліфікаційної роботи фіксується у протоколі ДЕК.

Курсова робота оцінюється за такими критеріями: стобальною системою з урахуванням якості виконання всіх її частин та рівня, на якому пройшов її захист.

Оцінка за курсову роботу заноситься до залікової книжки студента та в екзаменаційну відомість. Результати захисту кваліфікаційної роботи визначаються оцінками «відмінно» — 90–100, «добре» — 75–89, «задовільно» — 60–74 і «незадовільно» — 34–60. Оцінка кваліфікаційної роботи виставляється на закритому засіданні ДЕК і оголошується її головою дипломнику і всім присутнім на відкритому засіданні. При визначенні оцінки

141 Див.: Цехмістрова Г. С Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / Г. С. Цехмістрова. — Київ : Видавничий Дім «Слово», 2003. — 159с.

слід зважати на якість роботи, рівень наукової та практичної підготовки студента. Студент, який при захисті кваліфікаційної роботи отримав незадовільну оцінку, відраховується з вищого навчального закладу, йому видається академічна довідка. Коли захист кваліфікаційної роботи визнається незадовільним, державна комісія встановлює, чи може студент подати на повторний захист ту саму роботу з доопрацюванням, чи він зобов'язаний опрацювати нову тему, визначену відповідною кафедрою.

Студент, який не склав державного іспиту або не захистив кваліфікаційну роботу, допускається до повторного складання державних іспитів чи захисту кваліфікаційної роботи протягом трьох років після закінчення вищого навчального закладу.

Студентам, які не склали державні іспити або не захистили кваліфікаційну роботу з поважної причини (документально підтвердженої ректором вищого навчального закладу), може бути подовжено строк навчання до наступного терміну роботи державної комісії із складання державних іспитів чи захисту кваліфікаційних робіт відповідно, але не більше одного року. Студенти, які виявили особливі здібності до наукової творчості, захистили кваліфікаційну роботу на «відмінно», мають публікації, є переможцями Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт, можуть бути рекомендовані державною комісією для вступу до аспірантури. Кращі роботи можуть подаватися на конкурси студентських робіт, а також друкуватися у студентських збірниках. Кваліфікаційні й курсові роботи можуть брати участь у конкурсах, якщо вони являють собою розробки, проведені студентами у процесі навчання, і отримані в них результати опубліковано, впроваджено у практику або в навчальний процес. При цьому учасниками конкурсу можуть бути студенти поточного навчального року або ті, що закінчили вищий навчальний заклад у поточному навчальному році. Один примірник захищеної курсової (кваліфікаційної) роботи здається на випускаючу кафедру, а другий — у деканат факультету.

Кваліфікаційні курсові роботи зберігаються в бібліотеці вищого навчального закладу впродовж п'яти років, а на кафедрі один рік.

3. Магістерська робота як самостійна навчально-дослідницька праця

Магістерська робота — являє собою випускню кваліфікаційну роботу наукового змісту, якій притаманні внутрішня єдність і відображення ходу і результатів розробки обраної теми. Вона має відповідати сучасному рівню розвитку науки у певній галузі, а її тема — бути актуальною. Магістерська робота подається у вигляді, який дозволяє визначати, наскільки повно відображені та обґрунтовані її положення, висновки та рекомендації, їх новизна. Сукупність отриманих у такій роботі результатів свідчить про

наявність у її автора початкових навичок наукової роботи з обраної галузі професійної діяльності.

Магістерська робота — це самостійна навчально-дослідна робота, що виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою прилюдного захисту й здобуття академічного звання магістра. Основне завдання її автора — продемонструвати рівень своєї наукової кваліфікації, вміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання

142

Магістерська робота, з одного боку, має узагальнюючий характер, оскільки є своєрідним підсумком підготовки магістра, а з іншого — є самостійним оригінальним навчально-науковим дослідженням студента, у роботі якого зацікавлені кафедри, факультет або інші установи, організації, за заявками яких можуть виконуватися магістерські роботи.

Магістерська робота є обов'язковою на завершальному етапі навчання студентів в університеті для присвоєння освітньо-кваліфікаційного рівня магістра.

Магістр — це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні вміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі. Магістр повинен мати широку ерудицію, фундаментальну наукову базу, володіти методологією наукової творчості, сучасними інформаційними технологіями, методами отримання, обробки, зберігання й використання наукової інформації, бути здатним до плідної науково-дослідної і науково-педагогічної діяльності.

Магістерська робота має всі ознаки, що є властивими для наукових робіт, оскільки вона як науковий твір є вельми специфічною. Насамперед, її відрізняє від інших наукових творів те, що у системі освіти і науки вона виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою прилюдного захисту і отримання відповідного освітньо-професійного рівня магістра. У зв'язку з цим головне завдання її автора — продемонструвати рівень своєї освітньо-наукової кваліфікації, насамперед, вміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові задачі.

У магістерській роботі її автору не прийнято давати оцінку того матеріалу, що викладається у тексті. Норми наукової комунікації чітко регламентують характер викладу наукової інформації, вимагаючи відмови від виразу власної думки у чистому вигляді. У зв'язку з цим автори магістерських дисертацій застосовують мовні конструкції, що виключають

142 Див.: Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень : Навч. посіб. [Текст] : Навчальний посібник / О. В. Крушельницька — К : Кондор, 2003. — 122 с.

використання займенника «я». Зараз стало неписаним правилом, коли автор роботи виступає у множині і замість «я» вживається займенник «ми», що дозволяє йому відобразити свою власну думку як думку певної групи людей, наукової школи чи наукового напрямку. І це цілком справедливо, оскільки сучасну науку характеризують такі тенденції як інтеграція, колективна творчість, комплексний підхід до вирішення проблем. Займенник «ми» та його похідні як найкраще передають і відтіняють ці тенденції сучасної наукової творчості.

Виходячи з того, що **магістерська підготовка** — це по суті лише перший шабел до науково-дослідної і науково-педагогічної роботи, що веде до вступу до аспірантури і подальшої підготовки кандидатської дисертації, тому магістерська робота все ж таки не може вважатися науковим твором у повному розумінні цього слова, оскільки ступінь магістра — це не науковий, а академічний ступінь, що відображає, насамперед, освітній рівень випускника вищої школи, який засвідчує про наявність у нього вмінь і навичок, притаманних науковцю-початківцю.

На відміну від дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук, які являють серйозні науково-дослідні роботи, магістерська кваліфікаційна робота, хоча й є самостійним науковим дослідженням, однак має бути віднесена до категорії навчально-дослідних робіт, в основі яких лежить моделювання вже відомих рішень. Її науковий рівень завжди має відповідати програмі навчання. Виконання такої роботи має не стільки вирішувати наукові проблеми, скільки бути свідченням того, що її автор навчився самостійно вести науковий пошук, бачити професійні проблеми і знати найбільш загальні методи і прийоми їх вирішення.

Порівняно з кандидатськими і докторськими дисертаціями, у магістерській роботі наявні і відмінності у самій процедурі підготовки її до захисту. Якщо основні результати, отримані у першого роду роботах, мають бути обов'язково опубліковані, то стосовно магістерських робіт така вимога є бажаною, але не обов'язковою.

Магістерська освітньо-професійна програма включає в себе дві приблизно однакові за обсягом складові — **освітню і науково-дослідну**. Зміст науково-дослідної роботи магістра визначається індивідуальним планом. Одночасно призначається науковий керівник, котрий повинен мати науковий ступінь і/або вчене звання і працювати в даному вищому навчальному закладі. Магістерська робота виконується і захищається у весняному семестрі на п'ятому курсі денної форми навчання або на шостому курсі заочної форми навчання. Вона являє собою самостійне, завершене, цілісне дослідження, що розкриває на відповідному теоретичному і методологічному рівні обрану автором тему.

У магістерській роботі студент має продемонструвати глибокі знання, володіння навичками наукового дослідження, здатність мислити, аналізувати й узагальнювати, робити висновки.

Підготовка й захист магістерської роботи сприяє підвищенню рівня знань та вмінь студентів, глибокому вивченню найбільш важливих проблем економічної науки засвоєнню необхідних форм і методів наукової роботи, розвитку творчого мислення, вміння практичного аналізу теоретичних ідей і концепцій.

Цінність магістерської роботи визначається її науковим значенням, а також логічністю, обґрунтованістю, чітким, ясным викладом матеріалу. Велике значення має вміння автора працювати на широкому просторі наукового матеріалу, орієнтуватись у розмаїтті думок і виділяти головне, порівнювати й аналізувати різні погляди, висловлювати власні думки щодо обговорюваної теми.

Магістерська робота може виступати продовженням і розвитком курсових і бакалаврських робіт. **Підготовка і захист магістерської роботи проводиться у декілька етапів:**¹⁴³

- *вибір та уточнення теми, підбір і вивчення літератури;*
- *розробка плану роботи;*
- *підготовка тексту магістерської роботи та її оформлення;*
- *підготовка роботи до захисту, в тому числі й попередній захист на засіданні кафедри;*
- *захист магістерської роботи на засіданні ДЕК.*

Першим етапом підготовки магістерської роботи є **вибір (уточнення) теми**, її узгодження з науковим керівником та затвердження кафедрою. Це здійснюється у процесі активного діалогу наукового керівника й студента. Тема має бути актуальною, значущою, такою, що надає можливість максимально застосувати знання, вміння та навички випускника. Бажаним є встановлення зв'язку з профілем його майбутньої роботи. Якщо він направлений на навчання певною організацією чи закладом, то доцільно тему магістерської роботи попередньо узгодити із замовником. Керівниками магістерської роботи виступають провідні викладачі факультетів і кафедр. Як виняток, можливе спільне керівництво магістерською роботою викладачами двох факультетів або двох кафедр одного факультету у випадках, коли магістерська робота пишеться на стику двох спеціальностей. У виборі теми кваліфікаційної роботи студенту можуть допомогти такі прийоми, як перегляд каталогів захищених дисертацій і ознайомлення з виконаними на кафедрі дисертаціями, а також новітніми результатами досліджень у

143 Див.: Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : Курс лекцій [Текст] : Навчальний посібник / О. В. Кустовська — Тернопіль : Економічна думка, 2005. — 124 с.

суміжних галузях знань. Підбір і вивчення літератури з теми дослідження має здійснюватися відповідно до загальних вимог щодо пошуку інформації в процесі наукової роботи. Студент має право внести на кафедру свої побажання стосовно кандидатури наукового керівника своєї магістерської роботи. Остаточне рішення приймається кафедрою за згоди викладача і відповідно до планової кількості кваліфікаційних робіт, що ними має керувати цей викладач. Науковий керівник надає постійну допомогу студентам на всіх етапах підготовки магістерської роботи: допомагає з формулюванням теми, розробкою її концепції та структури; дає рекомендації щодо добору літератури та обробки матеріалу; контролює хід її виконання, перевіряє форму і зміст магістерської роботи; готує письмовий відгук на роботу. Він також контролює підготовку до захисту магістерської роботи на засіданні Державної екзаменаційної комісії.

Теми магістерських робіт закріплюються за студентами на основі особистих заяв, які пишуться на ім'я декана факультету, і затверджуються на засіданні ради факультету.

Прийнятно вважається така **структура магістерської роботи**:

- *титульний аркуш*;
- *зміст*;
- *вступ*;
- *розділи і підрозділи основної частини*;
- *висновки*;
- *список використаної літератури і джерел*;
- *додатки (за необхідністю)* ¹⁴⁴.

Наповнення кожної частини магістерської дисертації визначається її темою. Вибір теми, етапи підготовки, пошук бібліографічних джерел, їх вивчення і добір фактичного матеріалу, методика написання, правила оформлення та захисту магістерської дисертації мають багато спільного з дипломною роботою студента і кандидатською дисертацією здобувача наукового ступеня. Тому у процесі її підготовки слід застосовувати методичні й технічні прийоми підготовки наукової праці, викладені нами в даній лекції.

Початковим етапом у підготовці **магістерської роботи** є створення студентом її **плану**. Він складається після попереднього вивчення основних джерел літератури та осмислення матеріалу. Цей план, який студент узгодив з науковим керівником, має репрезентувати комплексний, системний підхід до розв'язання базової проблеми і складатись з двох-трьох чітко сформульованих найбільш важливих питань, які розкривали б сутність

144 Див.: Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень : Навч. посіб. [Текст] : Навчальний посібник / О. В. Крушельницька — К : Кондор, 2003. — 122 с.

обраної теми, її головний зміст. Якісно підготовлений, добре продуманий, ясно і лаконічно сформульований план є одним з показників розуміння студентом обраної для вивчення проблеми й відіграє важливу роль в організації роботи. Назви розділів магістерської роботи не повинні дублювати назву самої роботи.

Після підготовчої роботи, яка завершується складанням завдання на виконання магістерської роботи, можна переходити до безпосереднього продукування тексту роботи.

Підготовка тексту магістерської роботи та її оформлення.

Вступ. Приблизний обсяг цього розділу роботи становить дві-чотири сторінки. У **вступі** необхідно обґрунтувати **актуальність** обраної теми, зазначити наукову й можливу практичну значущість роботи, подати коротку характеристику використаної літератури, сформулювати **мету й завдання** дослідження, **об'єкт і предмет** дослідження, навести його **методологічне обґрунтування**¹⁴⁵.

Перший розділ основної частини присвячений, як правило, **огляду літератури** й висвітлює теоретичні засади теми. Об'єм даного розділу — **10–12 сторінок**, де автор має показати свою обізнаність з використаними джерелами та вміння працювати з ними. Слід подати узагальнений аналіз змісту теоретичних джерел у зв'язку з досліджуваною темою, визначити, наскільки повно в літературі було розкрито тему, дати свою оцінку питань, які мають істотне значення, проаналізувати різні погляди на дану проблему й висловити власне її розуміння. Такий аналіз не може носити суто формального характеру (списування), а текст не повинен бути перевантажений цитатами. Магістерська робота як авторський твір має бути аналітичною, творчою, містити певні узагальнення й самостійні висновки.

У **наступних розділах** на основі теоретичних положень першого розділу має бути всебічно **проаналізовано досліджувану проблему** й запропоновано шляхи її розв'язання. Репрезентований у роботі матеріал має бути достатньо аргументованим і переконливим. Слід уникати як великої кількості цитат, так і непідтверджених відповідними посиланнями на джерела тез, думок, ідей. Викладення матеріалу має бути логічним, всі структурні елементи роботи (**вступ, розділи і підрозділи, основні висновки**) — взаємопов'язаними. Робота повинна містити в собі ідеї, узагальнення й висновки, спрямовані на розв'язання основної проблеми. **Висновки** до магістерської роботи — це підсумки виконаної роботи. Їх обсяг становить **дві-три сторінки**. Бажано висновки нумерувати, оскільки це дисциплінує виклад матеріалу. В них автор зазначає перспективи подальшого дослідження проблеми, вказує на сфери

145 Див.: Організація наукових досліджень. Написання та захист магістерської дисертації [Текст] : навч. посібник / А. Ю. Берко, Є. В. Буров, О. М. Верес. — Львів : Новий світ — 2000, 2010. — 17 с.

можливого використання результатів роботи. Крім цього, у тексті роботи наприкінці кожного розділу роботи варто давати короткий висновок підсумок щодо матеріалу, який викладений у розділі. **Список використаної літератури і джерел** наводиться **в кінці роботи** з нової сторінки за алфавітом авторів і назв робіт. Він повинен містити лише ті джерела, які автор використав при підготовці кваліфікаційної роботи і на які є посилання в тексті роботи.

У тому випадку, якщо в магістерській роботі є матеріали, які можуть мати практичне значення, наприклад, для навчального процесу, слугувати основою для підготовки методичних матеріалів, студент разом з науковим керівником готує **анотацію**, яка передається разом з роботою на розгляд до Державної екзаменаційної комісії¹⁴⁶.

Обсяг магістерської роботи становить **80–90 стандартних сторінок** основного тексту. Стандартна сторінка — 1800 знаків, включаючи пробіли (приблизно 30 рядків по 60 знаків у рядку).

Текст магістерської роботи розташовується на одному боці стандартного машинописного паперу формату А-4 (210 x 297 мм) або близького до цього формату. Колір паперу має бути білий.

Магістерська робота друкується за допомогою комп'ютера. При використанні персонального комп'ютера встановлюються наступні відступи та інтервали — інтервал 1,5, розмір шрифту — 14 Times New Roman. Поля обов'язкові. Розміри полів: згори — 20 мм, знизу — 20, ліворуч — 30, праворуч — 10 мм. Сторінки нумеруються у правому верхньому куті. Нумерація починається з титульного аркуша, але на ньому номер не ставиться. Перелік використаної літератури розташовується наприкінці кваліфікаційної роботи з нової сторінки. Усі джерела повинні мати правильний бібліографічний опис.

Розглянемо як повинна відбуватись підготовка до захисту і захист магістерської роботи.

Віддрукована магістерська робота з відгуком наукового керівника і рецензією підлягає **обговоренню на засіданні кафедри** (так званий «попередній захист» роботи). Якщо в результаті обговорення на засіданні кафедри були висловлені певні зауваження щодо тексту роботи, студент має у визначені терміни їх усунути.

Після повного завершення магістерської роботи перший її примірник переплітається у тверду оправу, підписується автором, реєструється із зазначенням дати подання її на кафедру. До роботи додається **відгук** наукового керівника та **зовнішня рецензія**.

146 Див.: Організація наукових досліджень. Написання та захист магістерської дисертації [Текст] : навч. посібник / А. Ю. Берко, Є. В. Буров, О. М. Верес. — Львів : Новий світ — 2000, 2010. — 22 с.

До захисту роботи у Державній екзаменаційній комісії допускаються студенти, які виконали навчальний план із спеціальності й успішно склали всі іспити й заліки.

Час виступу автора при захисті магістерської роботи не повинен перевищувати **8–10 хвилин**, що відповідає виголошенню **трьох-чотирьох сторінок** друкованого тексту. Зміст виступу потрібно ретельно продумати й підготувати. Він має бути коротким і водночас змістовним. У ньому мають знайти відображення **суть** досліджуваної **проблеми**, її **актуальність**, елементи **новизни** наукової розробки, використані **методи** її вирішення. Виступ повинен містити інформацію щодо **структури роботи**, основні **висновки**, узагальнення, конкретні **пропозиції й рекомендації**.

Під час захисту магістерської роботи кожен з присутніх може ставити **запитання автору** з теми дослідження, виступати з оцінкою роботи.

Автор має дати **аргументовані відповіді** щодо критичних зауважень наукового керівника і рецензента, а також відповісти на запитання, які ставляться під час захисту.

Рішення щодо оцінки магістерської роботи приймається на **закритому засіданні Державної екзаменаційної комісії** після захисту всіх магістерських робіт, запланованих на певний день.

Головними критеріями оцінки є теоретичний рівень роботи, її новизна, самостійність, значущість, уміння автора переконливо й аргументовано захистити свої висновки. При оцінці впускної магістерської роботи виходять з того, що магістр повинен **уміти**¹⁴⁷.

- *формулювати мету й завдання дослідження;*
- *складати план дослідження;*
- *вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій;*
- *використовувати сучасні методи наукового дослідження, модифікувати наявні та розробляти нові методи, виходячи із завдань конкретного дослідження;*
- *обробляти отримані дані, аналізувати й синтезувати їх на базі відомих наукових джерел;*
- *оформляти результати досліджень відповідно до сучасних вимог у вигляді звітів, рефератів, статей.*

В цілому, процедура підготовки й захисту магістерської роботи подібна до захисту кваліфікаційної роботи бакалавра і є спрощеною порівняно із захистом кандидатської чи докторської дисертації. Якщо основні положення, висновки і рекомендації здобувача ступеня кандидата чи доктора наук мають

147 Див.: Артемчук Г. І., Кужило В. М., Кочерган М. П. Методика організації науково-дослідної роботи [Текст] : Навчальний посібник / Г. І. Артемчук, В. М. Кужило, М. П. Кочерган — К. : Форум, 2000. — 270 с.

бути опубліковані в наукових виданнях, то для магістерської роботи ця вимога не є обов'язковою. Процедура її захисту не потребує написання автореферату. Випускник магістратури обмежується поданням до Державної екзаменаційної комісії лише самої магістерської роботи (разом з відгуками наукового керівника і рецензією провідного фахівця) і довідки про виконання індивідуального плану з освітньо-професійної програми магістра. По закінченні навчання випускникові магістратури видається диплом, у додатку до якого вказується тема магістерської дисертації. Студенти, котрі успішно закінчили магістратуру, як правило, можуть продовжувати своє навчання в аспірантурі. Таким чином, виконання кваліфікаційних робіт є важливою складовою навчально — дослідної роботи студентів в університеті.

Питання для самоконтролю

1. Курсова робота. Етапи та послідовність її виконання.
2. Робота над текстом курсової (кваліфікаційної) роботи.
3. Процедура захисту курсової роботи.
4. Магістерська робота як кваліфікаційне дослідження.
5. Завдання магістерської роботи.
6. Вибір та уточнення теми магістерської роботи, підбір та вивчення літератури.
7. Структура магістерської роботи.
8. Процедура підготовки і захисту магістерської роботи.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть план для написання курсової роботи з економічної теорії на тему «Теоретичні підходи та фінансові наслідки економічних криз».
2. Підберіть каталог наукової літератури для написання магістерської роботи на тему «Інститути громадянського суспільства в країнах Західної Європи: становлення і перспективи розвитку».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тема: «Наука як соціокультурний феномен»

1. **Класична наукова картина світу має назву:**
 - а) механістичної;
 - б) квантово-механічної;
 - в) електродинамічної;
 - г) синергетичної.
2. **Наукові революції — це:**
 - а) побудова нових фундаментальних теорій ;
 - б) принципово нові методи дослідження;
 - в) відкриття нових світів;
 - г) все, що перераховано вище.
3. **Відмінність між «науками про природу» і «науками про дух» полягає в різних методах. Це твердження висунуто:**
 - а) В. Віндельбантом;
 - б) К. Поппером;
 - в) Е. Махом;
 - г) Б. Расселом.
4. **Наука як соціальний інститут є предметом:**
 - а) історичної науки;
 - б) методології науки;
 - в) соціології науки;
 - г) етики науки.
5. **Наука — це раціонально-предметна діяльність свідомості, яка спирається на _____ досвід:**
 - а) екзистенційний;
 - б) релігійний;
 - в) художній;
 - г) чуттєвий.
6. **Яка функція не є однією з основних функцій науки:**
 - а) культурно-світоглядна функція;
 - б) функція безпосередньої продуктивної сили;
 - в) функція виробництва істинного знання;
 - г) функція створення ідеології;
 - г) проектно-конструктивна функція.
7. **Що не можна віднести до критеріїв науковості?**
 - а) системність;
 - б) доказовість;
 - в) методологічну рефлексію;
 - г) об'єктивність;
 - г) отримання логічних законів;
 - д) особисту симпатію вченого.

- 8. Яка з перерахованих функцій не є функцією наукової теорії?**
- а) прогностична;
 - б) інформативна;
 - в) функція збору емпіричного матеріалу;
 - г) систематизуюча.
- 9. Наукова картина світу:**
- а) об'єднує результати наук, що досліджують неорганічну природу, органічну природу, суспільство;
 - б) будується як результат досліджень виключно фізичних явищ та процесів;
 - в) може бути ототожнена з світоглядом (епохи, суспільної групи, людини);
 - г) є узагальненням досліджень природи неорганічної та органічної, але не орієнтується на досягнення соціально-гуманітарних наук.
- 10. Яке з тверджень не є правильним:**
- а) наукові положення не можуть оцінюватися з позиції етики;
 - б) досягнення науки не можуть бути аморальними;
 - в) наукові теорії можуть бути як моральними, так і аморальними;
 - г) моральна оцінка можлива лише щодо використання наукових знань.
- 11. Знайдіть помилку в наступному твердженні: «В історії наукового пізнання розрізняють такі історичні моделі науки, як»:**
- а) класичну;
 - б) некласичну;
 - в) неокласичну;
 - г) постнекласичну.
- 12. Поняття «наукова парадигма» було введено:**
- а) Р. Карнапом;
 - б) Л. Вітгенштейном;
 - в) Б. Расселом;
 - г) Т. Куном;
 - г) П. Фейєрабендом.
- 13. Предметом вивчення науки античного світу були:**
- а) час і простір;
 - б) ефір і повітря;
 - в) вся природа в цілому;
 - г) атоми і молекули.
- 14. Антична наука — це:**
- а) постнаука;
 - б) метанаука;
 - в) протонаука;
 - г) меганаука.

15. Науковий факт — це:

- а) складова наукового знання;
- б) мислення;
- в) вивчення законів природи;
- г) законодавство;
- г) пошук.

16. Предметом науки є:

- а) матеріальні об'єкти природи;
- б) пов'язані між собою форми руху;
- в) особливості відображення форм руху матерії у свідомості людей;
- г) форми мислення.

17. Яку функцію виконує наука в суспільстві:

- а) задоволення потреб людини у суспільстві;
- б) формування різноманітних галузей наукових теорій;
- в) удосконалення суспільних відносин;
- г) забезпечення обороноздатності держави і її міжнародного іміджу.

18. Як цілісна органічна система наука виникає у:

- а) XIII–XV;
- б) V–VI;
- в) XVI–XVII;
- г) XVIII–XIX.

19. Науковий напрям — це:

- а) сфера дослідження наукового колективу, який упродовж певного часу розв'язує ту чи іншу проблему;
- б) дослідження, яке ґрунтується на використанні логічних і математичних методів;
- в) дослідження, яке проводиться для перевірки висунутих раніше теоретичних положень;
- г) дослідження, яке ґрунтується на використанні дедуктивних методів.

20. Науковий результат — це:

- а) наукові результати, оцінювані за такими їхніми рівнями, як: вперше отримано, удосконалено, дістало подальшого розвитку;
- б) докладний виклад змісту книги, опис її основних ідей;
- в) стисле викладення основних наукових положень автора, їх практичне значення, висновки, пропозиції;
- г) нове знання, що здобуто в процесі наукового дослідження і зафіксоване на носіях наукової інформації.

21. Першу класифікацію наук провів:

- а) Платон;
- б) Кун;
- в) Арістотель;
- г) Вернадський.

22. Об'єктом науки виступають:

- а) природа і форми руху матерії, людське суспільство в його розвитку, людина та її діяльність;
- б) форми руху матерії, людське суспільство;
- в) суспільство в його розвитку, людська діяльність;
- г) природа і людина та її діяльність.

23. Вищою науковою організацією України є:

- а) Міністерство освіти і науки України;
- б) Національна академія наук України;
- в) Вищий навчальний заклад;
- г) Вища атестаційна комісія України.

24. Перша наукова революція — це період становлення:

- а) матеріалістичних теорій;
- б) класичного природознавства;
- в) винайдення атома;
- г) механістичної картини світу.

25. Антисцієнтисти бачать негативні наслідки:

- а) науково-технічної революції;
- б) культурного та духовного розвитку;
- в) моральних цінностей;
- г) розвитку релігійних вчень.

26. Фундаментальні дослідження поділяються на:

- а) прикладні та теоретичні;
- б) вільні і цілеспрямовані;
- в) емпіричні та раціоналістичні;
- г) науково-дослідні та теоретичні.

27. Науковий пошук — це:

- а) особливий вид наукового дослідження, у результаті якого виходять принципово нові результати, що мають значення наукових відкриттів нових закономірностей;
- б) категорія, що позначає те явище чи стан, що викликано, обумовлено іншим явищем;
- в) величина (характеристика, фактор), керована експериментом;
- г) різновид спостереження.

28. Наукова діяльність — це:

- а) творча діяльність для використання нових знань;
- б) інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань;
- в) інтелектуальна творча діяльність, спрямована на новизну та пошук знань;
- г) інтелектуальна творча діяльність, яка отримує результат із відкриття.

29. Наукова робота — це:

- а) дослідження з метою одержання наукового результату;
- б) дослідження з метою одержання наукової оплати;
- в) дослідження з метою одержання стипендії;
- г) дослідження з метою одержання наукової відпустки.

30. Науково-організаційна діяльність — це:

- а) діяльність, що спрямована на організаційне забезпечення та науково-технічну та науково-педагогічну діяльність;
- б) діяльність, що спрямована на методичне, організаційне забезпечення та координацію наукової, науково-технічної та науково-педагогічної діяльності;
- в) діяльність, що спрямована на методичне, організаційне забезпечення та науково-педагогічну діяльність;
- г) діяльність, що спрямована на організаційне забезпечення та координацію наукової діяльності.

Тема: «Особливості наукового знання та пізнання»

1. Пізнання як форма діяльності здійснюється в:

- а) моральній оцінці;
- б) поняття;
- в) метафорах і символах віри;
- г) художніх образах.

2. Мета пізнання:

- а) осягнення істини;
- б) розв'язання протиріч у практично-перетворюючій діяльності конкретної людини;
- в) задоволення потреб у пізнанні оточуючого світу;
- г) накопичення інформації.

3. Що означає термін «агностицизм»:

- а) світ недоступний пізнанню;
- б) недосконалість, змінність знання;
- в) пізнання найбільш адекватно відображає дійсність;
- г) пізнання носить суто символічний характер, а істинні знання розкриваються у вірі.

4. Принцип верифікації в пізнанні означає:

- а) логічну обґрунтованість;
- б) можливість спростувати досвідом;
- в) необхідність використати тільки факти, а не абстракції;
- г) досвідну перевірку на істинність.

5. Який критерій наукового знання є провідним:

- а) парадоксальність;
- б) новизна;
- в) фундаментальність;
- г) можливість емпіричної перевірки.

- 6. Виберіть правильне твердження: об'єкт пізнання — це:**
- а) речі, що тільки чуттєво сприймаються;
 - б) мислимі образи;
 - в) те, на що спрямоване пізнання;
 - г) синонім усього реально існуючого.
- 7. Критерієм істини є:**
- а) канон;
 - б) практика;
 - в) парадигма;
 - г) теорія.
- 8. Два рівні процесу пізнання — це:**
- а) чуттєве і раціональне;
 - б) теоретичне та емпіричне;
 - в) абсолютне та відносне;
 - г) об'єктивне та загальне.
- 9. Вид людської діяльності, спрямований на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності це:**
- а) знання;
 - б) наука;
 - в) віра;
 - г) пізнання.
- 10. Концепція, яка наголошує, що істина — це те, що корисне, має назву:**
- а) революційна програма;
 - б) прагматична;
 - в) класична;
 - г) інноваційна.
- 11. Процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах людиною це:**
- а) прогрес;
 - б) пізнання;
 - в) раціоналізм;
 - г) сприйняття.
- 12. Адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей — це:**
- а) закон;
 - б) істина;
 - в) знання;
 - г) інтуїція.

- 13. Специфічна сфера діяльності людини, як спрямована на виробництво нових об'єктивних знань про природу, суспільство і про саму людину — це:**
- а) метод;
 - б) наука;
 - в) помилка;
 - г) категорія.
- 14. Форма наукового пізнання, яка спрямована на перетворення дійсності — це:**
- а) ідея;
 - б) теорія;
 - в) принцип;
 - г) класифікація.
- 15. Гіпотеза — це:**
- а) фундаментальний принцип науковості;
 - б) форма наукового пізнання за допомогою якої формується один з варіантів розв'язання проблеми;
 - в) система обґрунтованого, достовірного знання;
 - г) сукупність різних прийомів у дослідженні.
- 16. Що з переліченого базується на відчуттях:**
- а) чуттєве пізнання;
 - б) логічне пізнання;
 - в) внутрішнє пізнання;
 - г) хибне знання.

Тема: «Теоретичний та емпіричний рівні наукового дослідження»

- 1. Яка із перелічених теорій не входить до трьох основних типів наукової теорії?**
- а) емпіричні, або описові теорії (їхні положення є узагальненням емпіричних даних, фактів);
 - б) математизовані теорії (їхня сутність відтворюється математичними моделями);
 - в) дедуктивні теорії (в основу їх створення покладені спеціальні формально-логічні мови).
 - г) гносеологічної теорії.
- 2. У вигляді якого ланцюга може бути представлена типова логічна структура наукового дослідження?**
- а) «гіпотеза-теорія-проблема»;
 - б) «проблема-гіпотеза-теорія»;
 - в) «теорія-гіпотеза-ідея»;
 - г) «ідея-гіпотеза-теорія».

3. Під методом розуміння:

- а) систему правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства, мислення, інструмент для відкриття об'єктивних законів дійсності;
- б) науково-обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися щирими або помилковими.
- в) сферу людської діяльності, яка направлена на вироблення та систематизування нових знань про природу, суспільство, мислення та пізнання навколишнього світу;
- г) сукупність дій спрямованих на вирішення лише глобальних проблем людства.

4. Спостереження — це:

- а) метод пізнання, при якому об'єкт вивчають без втручання в нього, фіксують, вимірюють лише властивості об'єкта, характер його зміни;
- б) науково-обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися щирими або помилковими;
- в) метод пізнання, у якому провадять не тільки спостереження й виміри, але й здійснюють перестановку, зміну об'єкта дослідження;
- г) один із загальнонаукових способів оволодіння інформацією.

5. Експеримент — це:

- а) це найбільш загальний емпіричний метод пізнання, у якому провадять не тільки спостереження й виміри, але й здійснюють перестановку, зміну об'єкта дослідження;
- б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення якого-небудь процесу, які після перевірки можуть виявитися щирими або помилковими;
- в) складне наукове завдання, що охоплює значну область дослідження й має перспективне значення;
- г) простий та швидкий процес спрямований на раціональне використання земельних ресурсів.

6. Які з перелічених елементів не є складовою наукової теорії?

- а) загальні закони і сфери їх застосування, де вона пояснює явища, які відбуваються;
- б) сфера передбачення невідомих явищ;
- в) спостереження;
- г) логіко-математичний апарат виведення наслідку із законів.

7. На якому рівні пізнання здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються співвідношення, зв'язки, закономірності між окремими явищами?

- а) емпіричному;
- б) теоретичному;
- в) міфологічному;
- г) релігійному.

8. На чому не ґрунтується емпіричне пізнання?

- а) досвіді;
- б) гіпотезі;
- в) експерименті;
- г) спостереженні.

9. Наукова проблема — це...

- а) найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне, достовірне відображення закономірних і суттєвих зв'язків певної області дійсності;
- б) форма знання, яка містить припущення, істинне значення якого не-визначено і потребує доказу;
- в) форма пізнання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що потрібно пізнати;
- г) логічна форма відображення певних зв'язків, спрямована на їх практичне втілення.

10. Яка з функцій наукової теорії означає розробку на її базі різних методів і прийомів дослідження?

- а) практична;
- б) пояснювальна;
- в) синтетична;
- г) методологічна.

11. Вкажіть основну пізнавальну функцію емпіричного рівня?

- а) описова характеристика явищ;
- б) закономірності між окремими явищами;
- в) індуктивне узагальнення;
- г) дослідження.

12. Що таке проблема?

- а) об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами;
- б) найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності;
- в) форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення;
- г) форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

13. Що таке гіпотеза?

- а) об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами;
- б) найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності;
- в) форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення;
- г) форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

14. Що таке теорія?

- а) об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами;
- б) найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності;
- в) форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення;
- г) форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

15. Що таке закон?

- а) об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами;
- б) форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення;
- в) найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності;
- г) форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

16. Наукова теорія — це:

- а) система узагальненого знання;
- б) знання, отримане з досвіду;
- в) знання, отримане шляхом абстрактного мислення;
- г) правильне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини.

17. Виділіть вимогу, яка не відповідає науковому дослідженню:

- а) точність;
- б) відтворювальність;
- в) доказовість;
- г) неповнота.

- 18. До емпіричного рівня пізнання відноситься:**
- а) аналіз;
 - б) синтез;
 - в) спостереження;
 - г) формалізація.
- 19. Який із цих принципів проголошує об'єктивним усе те, що залишається незмінним щодо трансформацій, які лежать в основі теорій (М. Борн)?**
- а) Принцип інваріантності;
 - б) Принцип фальсифікованості;
 - в) Принцип простоти;
 - г) Принцип споглядальності.
- 20. Початковий етап наукового дослідження:**
- а) аналіз гіпотез;
 - б) проведення експерименту;
 - в) постановка завдання;
 - г) експеримент.
- 21. Один із методів емпіричного дослідження:**
- а) постановка завдання;
 - б) експеримент;
 - в) судження;
 - г) інтуїція.
- 22. Що таке формалізація?**
- а) це певний перехід від реального об'єкту дослідження до його знакової моделі, у процесі якого всі змістові терміни і твердження теорії замінюються логічними або математичними символами і формулами;
 - б) це метод дослідження і побудови наукової теорії;
 - в) це знаходження числа, що визначає кількісне співвідношення однотипних об'єктів або їхніх параметрів, що характеризують ті або інші властивості;
 - г) узагальнена характеристика певного предмету.

Тема: «Методологія та методи наукового дослідження»

- 1. Що таке методологія?**
- а) філософська теорія пізнання;
 - б) вимоги щодо використання методів, прийомів та способів проведення дослідження;
 - в) спосіб пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку та розвитку;
 - г) вчення про методи наукового пізнання й перетворення світу.
- 2. Як є рівні наукової методології?**
- а) спостереження, експеримент, узагальнення;
 - б) фундаментальний, загальнонауковий, міждисциплінарний, конкретно-науковий;
 - в) пізнавальний, практичний;
 - г) чуттєвий, раціональний, інтуїтивний.

- 3. Під науковим методом розуміють:**
- а) шлях до істини;
 - б) порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують для досягнення істини;
 - в) сукупність засобів, які використовують для перетворення дійсності;
 - г) етапи пізнавальної діяльності.
- 4. Яка із названих ознак є основним критерієм класифікації наукових методів?**
- а) рівень теоретичного обґрунтування методу;
 - б) ефективність методу;
 - в) рівень пізнавальної діяльності;
 - г) поширеність методу в системі наук.
- 5. Методика — це:**
- а) набір методів, які використовуються в даній науці;
 - б) алгоритм (послідовність і правила) використання наукового методу;
 - в) теоретичне обґрунтування методу;
 - г) спосіб досягнення пізнавальної мети.
- 6. Який із названих принципів і підходів не належить до загальнонаукових?**
- а) історичний;
 - б) синергетичний;
 - в) термінологічний;
 - г) програмно-цільовий.
- 7. Спостереження — це:**
- а) метод пізнання, за допомогою якого об'єкт вивчають в природних умовах його існування;
 - б) науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення явища;
 - в) контроль за перебігом експерименту;
 - г) опис характерних рис об'єкта пізнання.
- 8. Експеримент — це:**
- а) спосіб комплексного емпіричного дослідження явищ і процесів у контрольованих або штучно створених умовах;
 - б) чуттєвий рівень пізнання за допомогою відчуттів, сприйняття та уявлення;
 - в) узагальнена назва емпіричних методів дослідження;
 - г) використання технічних засобів для пізнання об'єктів дійсності.
- 9. Який із названих методів дослідження належить до емпіричних?**
- а) дедукція;
 - б) вимірювання;
 - в) моделювання;
 - г) аналіз.

10. Абстрагування — це:

- а) процес відволікання від другорядних ознак явищ і процесів задля зосередження уваги на тих, що цікавлять науковця;
- б) відхід від реальності в світ фантазій;
- в) формування ідеальних об'єктів;
- г) з'ясування сутності явищ і процесів.

11. Що таке ідеалізація?

- а) метод конструювання за допомогою абстрактного мислення неіснуючих об'єктів, які допомагають пізнавати реальноіснуючі предмети і процеси;
- б) процес перетворення мрій у реальність;
- в) процес, пов'язаний із створенням бажаного і досконалого;
- г) один із способів фальсифікації дійсності.

12. Формалізація — це:

- а) дослідження не сутності і змісту явищ, а їхньої форми;
- б) відображення знання про об'єкти в знаково-символічній формі;
- в) процес опрацювання емпіричних даних;
- г) інформаційне забезпечення пізнавальної діяльності.

13. Метод узагальнення емпіричних знань про окремі об'єкти називається:

- а) індукцією;
- б) дедукцією;
- в) абстрагуванням;
- г) сходженням від абстрактного до конкретного.

14. Як називається метод отримання знань про окремі об'єкти із даних про загальні властивості сукупності предметів даного класу?

- а) аналогією;
- б) конкретизацією;
- в) дедукцією;
- г) аналізом.

15. Моделювання — це:

- а) створення ідеальних образів предметів, явищ і процесів;
- б) заміщення об'єкта дослідження іншим, спеціально створеним об'єктом (матеріальним чи ідеальним), який сприяє дослідженню першого;
- в) уможлидне спрощення реально існуючих об'єктів;
- г) з'ясування перспектив розвитку об'єкта пізнання.

16. Аналіз — це метод:

- а) утворення абстрактних образів предметів;
- б) рух думки від загального до одиничного;
- в) логічне осмислення об'єкта;
- г) поділ об'єкта на складові частини для їх детального вивчення.

- 17. Який із законів логічного мислення застерігає від «підміни понять»?**
а) закон тотожності;
б) закон протиріччя;
в) закон виключеного третього;
г) закон достатньої підстави.
- 18. Аргументація — це:**
а) логічний процес обґрунтування істинності судження;
б) підбір фактів, які підтверджують певний висновок;
в) чітко і ясно сформульована думка;
г) положення, які не викликають сумніву.
- 19. Конкретнонаукові методи — це:**
а) адаптація загальнонаукових методів до дослідження об'єктів даної науки;
б) теоретичне обґрунтування спеціальних методів дослідження;
в) пізнавальний потенціал категорій, понять і законів науки;
г) сукупність спеціальних методів науки.
- 20. Який із названих методів належить до специфічних методів економічної теорії?**
а) економічний аналіз, економіко-математичне моделювання;
б) історичний та логічний методи;
в) аналіз і синтез, індукція та дедукція;
г) сходження від абстрактного до конкретного.

Тема «Організація наукового дослідження»

- 1. Організація наукового дослідження — це:**
а) програма дослідження;
б) підбір наукових методів;
в) передбачена і реалізована сукупність послідовних пізнавальних дій;
г) обґрунтування теми дослідження.
- 2. У чому причина багатоманітності підходів до визначення основних етапів наукового дослідження?**
а) складність і багатогранність дослідницького процесу;
б) різне трактування логіки пізнавального процесу;
в) багатоманітність методів дослідження;
г) різний рівень деталізації дослідницького процесу.
- 3. Які основні стадії наукового дослідження?**
а) підготовча, емпірико-теоретична, праксеологічна;
б) підготовча, технологічна, апробаційна;
в) підготовча, основна, теоретико-узагальнююча;
г) інформаційно-пошукова, експериментальна, впровадження.

4. **Який із етапів дослідження не входить до складу підготовчої стадії наукового дослідження?**
 - а) проведення експерименту;
 - б) усвідомлення наукової проблеми;
 - в) формування гіпотези;
 - г) аналіз наукової літератури.
5. **Який із названих видів планів використовується для організації наукового дослідження?**
 - а) план-графік роботи;
 - б) перспективний план;
 - в) план розкриття теми;
 - г) науковий прогноз.
6. **Які із пізнавальних елементів не включає телеологічний етап дослідження?**
 - а) визначення наукової проблеми;
 - б) формування теми;
 - в) означення об'єкта й предмета дослідження;
 - г) визначення ефективності дослідження.
7. **Як співвідносяться наукова тема і наукова проблема?**
 - а) перша є основою для визначення другої;
 - б) навпаки, друга є основою визначення першої;
 - в) вони є елементами різних стадій дослідження;
 - г) це незалежні елементи наукового дослідження.
8. **Інформаційно-пошуковий етап дослідження пов'язаний з:**
 - а) аналізом первинної наукової інформації;
 - б) аналізом вторинної наукової інформації;
 - в) офіційної інформації державних органів;
 - г) даних соціологічних досліджень.
9. **Який з етапів передусь гіпотезотворчому етапу дослідження?**
 - а) телеологічний;
 - б) експериментальний;
 - в) теоретико-узагальнюючий;
 - г) праксеологічний.
10. **Як співвідносяться наукова ідея і гіпотеза?**
 - а) гіпотези породжують наукові ідеї;
 - б) наукові ідеї є основою формування гіпотез;
 - в) вони не пов'язані одна з одною;
 - г) наукова ідея заперечує гіпотезу.
11. **До якої стадії дослідження входить розробка методології?**
 - а) підготовчої;
 - б) емпірико-теоретичної;
 - в) праксеологічної;
 - г) до усіх названих.

- 12. Програмно-організаційна стадія дослідження — це:**
- а) план проведення експерименту;
 - б) затверджений перелік методів дослідження;
 - в) передбачене використання технічних засобів дослідження;
 - г) програмне забезпечення опрацювання результатів емпіричної стадії дослідження.
- 13. Емпірико-теоретична стадія дослідження включає:**
- а) дослідно-експериментальний, теоретико-узагальнюючий та звітний етапи;
 - б) обґрунтування гіпотези та її перевірку;
 - в) інформаційно-пошуковий етап та апробацію результатів дослідження;
 - г) методологічний, теоретичний, праксеологічний етапи.
- 14. Які методи використовуються на дослідно-експериментальному етапі дослідження?**
- а) емпіричні;
 - б) емпіричні та загальнологічні;
 - в) аналізу і синтезу, індукції та дедукції;
 - г) сходження від конкретного до загального.
- 15. Які основні види експериментів використовуються у дослідницькій практиці?**
- а) констатуючий, формуючий, контролюючий;
 - б) початковий, узагальнюючий;
 - в) лабораторний, формуючий;
 - г) природний, формуючий, контролюючий.
- 16. Теоретико-узагальнюючий етап дослідження пов'язаний з:**
- а) формуванням теорії, яка стосується об'єкта дослідження;
 - б) узагальненням відомих фактів;
 - в) використанням т. зв. теоретичних методів;
 - г) використанням загальнологічних методів.
- 17. Оформлення звіту про дослідження:**
- а) регламентується державним стандартом;
 - б) має довільну структуру;
 - в) його форма пов'язана зі специфікою об'єкта і предмета дослідження;
 - г) затверджується інструкцією наукової установи.
- 18. Практикологічна стадія дослідження — це:**
- а) апробація здобутих знань;
 - б) апробація, впровадження та аналіз ефективності дослідження;
 - в) впровадження знань у практику;
 - г) перевірка знань на ефективність.
- 19. Апробація результатів дослідження стосується:**
- а) праксеологічної стадії дослідження;
 - б) кожного з етапів дослідження;
 - в) емпірико-дослідного етапу дослідження;
 - г) теоретико-узагальнюючого етапу.

20. Ефективність дослідження має такі виміри:

- а) науково-економічний, економічний, соціальний, оборонний;
- б) галузевий, національний, міжнародний;
- в) практичний, теоретичний;
- г) фінансовий, гуманітарний, політичний.

Тема: «Науковий текст і вимоги до нього»

1. Одна із функцій наукового тексту — виклад змісту наукового дослідження розкриває:

- а) вимогу точного подання дослідження, усіх його складових;
- б) знаково-мовну реалізацію деякої системи інформації;
- в) деяку привабливість тексту для науковців, що могли б їм зацікавитися;
- г) інтелектуальний продукт, що доводиться до наукової громадськості.

2. Науковий текст має раціональний характер, а також базується на:

- а) образі, активізує почуттєвий світ його читача;
- б) спрощенні і користується понятійним апаратом;
- в) вірі;
- г) судженнях, умовиводах, побудованих за правилами логіки науки і формальної логіки.

3. Знайдіть помилку: До жанрових різновидів наукових текстів відносимо:

- а) науковий звіт;
- б) оповідання;
- в) дисертацію;
- г) статті, тези.

4. Найбільш простим методом роботи над текстами є:

- а) конспектування;
- б) складання реферату;
- в) анотування тексту;
- г) складання тез.

5. Під конспектуванням тексту розуміємо:

- а) коротке, але точне відображення тексту, з докладною фіксацією найбільш суттєвих думок автора із зазначенням сторінок у тексті — оригінал; і
- б) фіксацію назви тексту і його авторів на бібліографічних картках;
- в) складання тез, кожна з яких являє собою кілька рядків тексту, що відображають зміст від сторінки до розділів тексту;
- г) найбільш загальний і короткий виклад основного змісту роботи, що не перевищує однієї сторінки.

- 6. Під методологічним текстом розуміємо:**
- а) огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми;
 - б) опис принципів, підходів, парадигм та інших складових інструментарію дослідження;
 - в) виклад теоретичних аспектів бачення предмета дослідження, його пояснення з погляду сформульованих закономірностей, тенденцій, понять тощо;
 - г) вербальну структуру, яка призначена для пояснення положень інших видів тексту.
- 7. Найменшою одиницею наукового тексту є:**
- а) анотація;
 - б) рецензія;
 - в) абзац;
 - г) огляд.
- 8. Концепції в яких провідним є статистичний аспект тексту розуміють як:**
- а) найвищий рівень мовної системи;
 - б) причинно-наслідкове начало, що базується на двосторонній зацікавленості автора та читачів у передаванні та пізнанні інформації;
 - в) реалізація мовленнєвої здатності індивіда;
 - г) інформація відчужена від відправника у вигляді послідовності висловлювань, об'єднаних змістовим зв'язком.
- 9. Під чіткою структурованістю наукового тексту розуміємо:**
- а) його поділ на розділи і параграфи;
 - б) зіставлення, сполучення, поєднання в єдине ціле у певному порядку, співвідношення сторін, що разом складають визначену форму;
 - в) логічно-послідовний виклад тексту;
 - г) у тексті не має бути повторів.
- 10. Знайдіть помилку: До заголовків структурних частин наукової роботи відносимо:**
- а) зміст;
 - б) розділ;
 - в) загальний обсяг роботи;
 - г) список використаних джерел.
- 11. Знайдіть помилку: У загальний обсяг наукової роботи не входять:**
- а) вступ;
 - б) додатки;
 - в) список використаних джерел;
 - г) таблиці і малюнки.
- 12. Першою сторінкою наукової роботи є:**
- а) аркуш із зазначенням змістом роботи;
 - б) аркуш із викладенням плану роботи;
 - в) аркуш на якому розміщений вступ до наукової роботи;
 - г) титульний аркуш.

13. Умовний друкований аркуш наукового тексту це:

- а) одиниця обсягу авторського твору, яка вимірюється 40000 друкованих знаків, включаючи усі літери, розділові знаки, пробіли між словами;
- б) обліково-видавничий аркуш, що відповідає за обсягом авторському аркушу, використовується у видавничому плануванні та обліку роботи редакторів та коректорів;
- в) одиниця виміру обсягу видання, яка відповідає друкованому аркушу обсягом 60х90 см;
- г) типологічна структура тексту, що формується з суспільно необхідних і соціально обумовлених елементів.

14. Під системністю термінів наукових текстів розуміємо:

- а) термін має називати тільки одне наукове або технічне поняття, а поняттю має відповідати тільки один термін;
- б) певну множину взаємопов'язаних елементів, які створюють стійку єдність і цілісність, наділену інтегральними властивостями й закономірностями;
- в) мовну форму терміну, яка допомагає зрозуміти поняття, що він позначає, без звертання до тлумачного термінологічного словника;
- г) слова і словосполучення, які виражають наукові й технічні поняття та називають найсуттєвіші ознаки своїх об'єктів.

15. Під композицією наукового твору розуміємо:

- а) комплекс зображень, що безпосередньо пов'язані з тими чи іншими етапами, змістом і методами наукових досліджень;
- б) вертикально і горизонтально упорядковане розміщення тексту відповідно до деяких заголовків;
- в) засоби опису об'єкта, предмета, виявлення проблеми, формування гіпотез;
- г) побудова, співвідношення та взаємне розташування частин твору.

16. Тексти наукового стилю мають таку структуру:

- а) вступ, основна частина, висновки;
- б) основна частина, висновки, список використаної літератури;
- в) вступ, наявність посилань у тексті та використання додатків;
- г) оформлення ілюстрацій, правила розміщення таблиць та вимоги щодо правильних оформлень скорочень і додатків.

17. Відсутність посилань у науковій роботі на інші використані автором літературні джерела, науковим світом розцінюється як:

- а) цитування;
- б) плагіат;
- в) реферат;
- г) публікація.

18. Найважливіший елемент бібліографічного апарату наукового дослідження:

- а) оформлення ілюстрацій;
- б) розміщення таблиць;
- в) список використаних джерел;
- г) скорочення і додатки.

19. Знайдіть помилку: До основних державних документів відносимо:

- а) укази Президента України;
- б) постанови Верховної Ради України;
- в) розпорядження Кабінету Міністрів України;
- г) публікації в засобах масової інформації.

20. Під аббревіатурою розуміється:

- а) зменшення обсягу тексту, необтяженим зайвою інформацією;
- б) іменник, складноскорочене слово, утворене скороченням словосполучення, що читається по алфавітній назві початкових букв або з початкових елементів словосполучення;
- в) деякий текст, що додається до даного тексту і слугує для розкриття змісту цього тексту;
- г) бібліографічний опис, прізвище й ініціали автора, редакторів, укладачів.

Тема: «Основні види наукових досліджень»

1. Обов'язковими структурними елементами реферату є:

- а) титульний аркуш; зміст; перелік умовних позначень (за необхідності); вступ; основна частина; висновки (заклучна частина); додатки (за необхідності); список використаних джерел;
- б) титульний аркуш; вступ; основна частина; висновки (заклучна частина); список використаних джерел;
- в) титульний аркуш; зміст; перелік умовних позначень (за необхідності); вступ; основна частина; висновки (заклучна частина);
- г) вступ; основна частина; висновки (заклучна частина); список використаних джерел.

2. Реферат це:

- а) усна доповідь або виступ з певної теми, в якому зібрано інформацію з одного або декількох джерел;
- б) короткий виклад змісту книги, статті, розробки, звіту тощо;
- в) письмова доповідь або виступ з певної теми, в якому зібрано інформацію з одного або декількох джерел;
- г) публічне виголошення промови, заяви, інформації.

3. Анотація — це...

- а) короткий огляд змісту книги, статті часто з критичною її оцінкою;
- б) публічне виголошення промови, заяви, інформації;
- в) один із видів публікацій, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні окремі питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців;
- г) публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми.

4. Яка із видів науково-дослідних робіт не може бути подана в усній формі?

- а) повідомлення;
- б) виступ;
- в) дипломна робота;
- г) доповідь.

5. Де здебільшого розміщується анотація?

- а) в кінці книги;
- б) на звороті титульної сторінки;
- в) після змісту книги;
- г) жоден з перерахованих варіантів невірний.

6. Що таке наукова стаття?

- а) невеликий публічний виступ, невелика доповідь на якусь тему; папір, документ, в якому про щось повідомляється;
- б) публічне виголошення промови, заяви, інформації;
- в) один із видів публікацій, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні окремі питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців;
- г) короткий огляд змісту книги, статті часто з критичною її оцінкою.

7. Характеристика джерел для написання роботи та короткий огляд літератури з даної тематики:

- а) не повинен перевищувати 20% обсягу всієї роботи;
- б) повинен бути менший ніж 5% обсягу;
- в) повинен займати 3% усього обсягу;
- г) не повинен займати більше 45% обсягу основної частини.

8. Зміст основної частини має точно відповідати:

- а) темі роботи та повністю її розкривати її;
- б) вступу, та розкрити питання що оголошуються у ньому;
- в) висновку і повністю розкрити його питання;
- г) проблемним питанням та коротко охарактеризувати їх.

9. Що є основою будь-якого наукового дослідження?

- а) інформація, сукупність відомостей (повідомлень, даних), яка визначає міру наших знань про ті чи інші явища, події та їх взаємозв'язки;
- б) підвищення якості підготовки та виховання спеціалістів з вищою освітою, які здатні творчо використовувати в практичній діяльності новітні досягнення науково-технічного прогресу;
- в) напрями науково-дослідної роботи через участь у гуртках, проблемних групах, конкурсах студентських наукових робіт, практику;
- г) активізація творчого мислення, застосування сучасних наукових методів у вирішенні конкретних ситуацій в економіці.

10. Анотування — це:

- а) процес аналітично-синтетичного опрацювання інформації;
- б) стисла характеристика змісту науково-дослідної роботи;
- в) первинний текст для подальшого виступу на семінарі, конференції чи іншому науковому зібранні;
- г) один із видів наукових публікацій, де подаються кінцеві або проміжні результати дослідження.

11. Відповідно до мети тези бувають:

- а) первинними та вторинними;
- б) вторинними та оригінальними;
- в) складними й простими;
- г) спеціальними та інформаційними.

12. За способом характеристики первинного документу анотації бувають:

- а) спеціальними та інформаційними;
- б) складними та простими;
- в) вторинними та оригінальними;
- г) загальні та аналітичні (або спеціалізовані).

13. За функціональним призначенням анотації бувають:

- а) вторинними та оригінальними;
- б) довідкові та рекомендаційні;
- в) загальними та аналітичними;
- г) спеціальними та інформаційними.

14. Вкажіть основні функції реферату:

- а) довідкова та аналітична;
- б) інформаційна та пошукова;
- в) зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- г) поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми.

15. Об'єктами реферування виступають:

- а) наукові статті, розділи із книг, патентні документи, депоновані рукописи;
- б) тези, анотації, конспекти;
- в) доповіді, рецензії, резюме;
- г) відгук, повідомлення, дисертація.

16. Обсяг (без бібліографії та без додатків) реферату:

- а) комп'ютерний набір — 25–30 сторінок машинописного тексту;
- б) комп'ютерний набір — 30–35 сторінок машинописного тексту;
- в) комп'ютерний набір — 35–40 сторінок машинописного тексту;
- г) комп'ютерний набір — 35–45 сторінок машинописного тексту.

17. Тези доповіді — це...

- а) одним із видів публікацій, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні окремі питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців;
- б) опубліковані на початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді;
- в) засіб закріплення різними способами на відповідному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумову діяльність людини;
- г) це будь-яке джерело інформації, передання людської думки, знань незалежно від того, чи втілене воно в матеріально фіксованій формі або є провідником (передавачем) інформації в часі.

18. Постановка наукової проблеми, актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями, що постають, значення для розвитку певної галузі науки і практики — 1 абзац або 5–10 рядків — це...

- а) висновок;
- б) розв'язка;
- в) основна частина;
- г) вступ.

19. ...в якому формулюється основний умовивід автора, рекомендацій, їх значення для теорії і практики, суспільна значущість та перспективи (1/3 сторінки) (вставте пропущене слово).

- а) висновок;
- б) розв'язка;
- в) основна частина;
- г) вступ.

20. Оптимальний обсяг наукової статті:

- а) 0,5 — 0,7 авт. арк. ;
- б) 1,5 — 1,7 авт. арк. ;
- в) 2,5 — 2,7 авт. арк. ;
- г) 3,5 — 3,7 авт. арк.

Тема: «Підготовка кваліфікаційних робіт та процедура їх захисту»

- 1. Є самостійним науковим дослідженням, що має внутрішню єдність і відображає хід і результати розробки обраної теми. Це визначення?**
 - а) магістерської роботи;
 - б) реферату;
 - в) курсової роботи;
 - г) дипломної роботи.
- 2. Назва роботи має бути стислою і відповідати:**
 - а) суті наукової проблеми;
 - б) на питання проблеми;
 - в) першому пункту плану;
 - г) висновку.
- 3. Характеристика джерел для написання роботи та короткий огляд літератури з даної тематики:**
 - а) не повинен перевищувати 20% обсягу всієї роботи;
 - б) повинен бути менший ніж 5% обсягу;
 - в) повинен займати 3% усього обсягу;
 - г) не повинен займати більше 45% обсягу основної частини.
- 4. Одним із видів наукової роботи, який виконується на кожному курсі з певної дисципліни або з двох-трьох дисциплін одного спрямування, є:**
 - а) курсова робота;
 - б) реферат;
 - в) дипломна робота;
 - г) магістерська робота.
- 5. Яким має бути розмір верхнього і нижнього полів аркуша при оформленні дипломної роботи?**
 - а) 15 мм;
 - б) 20 мм;
 - в) 25 мм;
 - г) 30 мм.
- 6. Чого не містить в собі основна частина курсової роботи?**
 - а) теоретико-методологічних аспектів досліджуваної теми;
 - б) аналізу стану об'єкту дослідження;
 - в) рекомендацій та пропозицій щодо вирішення досліджуваної проблеми;
 - г) актуальності досліджуваної проблеми.
- 7. Що не характерно для дипломної роботи?**
 - а) чітка побудова;
 - б) цільова спрямованість;
 - в) непослідовність викладу матеріалу;
 - г) стислість і точність формулювань.

8. Магістерська робота — це...

- а) кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на завершальному етапі навчання студента у вищому закладі освіти;
- б) самостійна випускна науково-дослідницька робота, яка виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту і отримання академічного ступеня магістра;
- в) один із видів публікацій, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні окремі питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців;
- г) один із видів наукової роботи, самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на кожному курсі з певної дисципліни або з двох-трьох дисциплін одного спрямування.

9. Зміст основної частини має точно відповідати:

- а) темі роботи та повністю її розкривати;
- б) вступу, та розкрити питання що оголошуються у ньому;
- в) висновку і повністю розкрити його питання;
- г) проблемним питанням та коротко охарактеризувати їх.

10. Магістерська робота — це:

- а) випускна кваліфікаційна робота наукового змісту;
- б) один із видів наукових публікацій, де подаються кінцеві або проміжні результати дослідження, висвітлюються пріоритетні напрямки розробок ученого, накреслюються перспективи подальших напрацювань;
- в) наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подається на здобуття наукового ступеня;
- г) процес аналітично-синтетичного опрацювання інформації, що полягає в аналізі первинного документу, знаходженні найвагоміших у змістовому відношенні даних (основних положень, фактів, доведень, результатів, висновків).

11. Елементи в курсові роботи умовно поділяють на:

- а) вступ, основна частина, висновки, додатки;
- б) вступ, висновки, додатки;
- в) вступ, основна частина, висновки, список використаних джерел, додатки;
- г) усі відповіді неправильні;

12. У додатки можуть бути включені:

- а) додаткові ілюстрації або таблиці;
- б) дитячі малюнки;
- в) повторювана у основній частині інформація;
- г) короткий огляд теми.

13. Основна частина магістерської роботи складається з:

- а) розділів, підрозділів;
- б) пунктів, підпунктів;
- в) частин;
- г) суцільного тексту.

14. Список використаних джерел дипломної роботи спеціаліста складає приблизно:

- а) 10 джерел;
- б) 50 джерел;
- в) 15 джерел;
- г) 5 джерел.

15. Обсяг (без бібліографії та без додатків) дипломної роботи спеціаліста:

- а) комп'ютерний набір — 48 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 5 стор., висновки — 3–4 стор.);
- б) комп'ютерний набір — 80 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 10 стор., висновки — 1–4 стор.);
- в) комп'ютерний набір — 480 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 5 стор., висновки — 3–4 стор.);
- г) комп'ютерний набір — 28 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 8 стор., висновки — 3–4 стор.).

16. Список використаних джерел роботи магістра складає приблизно:

- а) 10 джерел;
- б) 15 джерел;
- в) 5 джерел;
- г) 70 джерел.

17. Обсяг (без бібліографії та без додатків) роботи магістра:

- а) комп'ютерний набір — 70 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 5 стор., висновки — 3–4 стор.);
- б) комп'ютерний набір — 48 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 5 стор., висновки — 3–4 стор.);
- в) комп'ютерний набір — 80 сторінок машинописного тексту (відповідно: вступ — до 10 стор., висновки — 1–4 стор.).

18. Конкретизація і затвердження обраної теми здійснюється в наступному порядку:

- а) формулювання проблеми (теми); визначення в загальних рисах очікуваних результатів; розробка структури теми, складання плану; обґрунтування актуальності питань плану; затвердження (формальне) теми і плану наукового; дослідження;
- б) дослідження; формулювання проблеми (теми); розробка структури теми, складання плану; обґрунтування актуальності питань плану; визначення в загальних рисах очікуваних результатів; затвердження (формальне) теми і плану наукового;

- в) визначення в загальних рисах очікуваних результатів; розробка структури теми, складання плану; обґрунтування актуальності питань плану; затвердження (формальне) теми і плану наукового дослідження; формулювання проблеми (теми);
- г) формулювання проблеми (теми); розробка структури теми, складання плану; обґрунтування актуальності питань плану; визначення в загальних рисах очікуваних результатів; дослідження; затвердження (формальне) теми і плану наукового.

19. Актуальність, тобто...

- а) передбачає можливість подальшої її розробки (дослідження вглиб і вшир);
- б) необхідність і невідкладність її висвітлення в сучасних умовах;
- в) означає достатність і вільний доступ до технічних засобів, інформаційних джерел та інших необхідних матеріалів для розробки (дослідження) даної теми;
- г) тема гарантує розгляд нових недосліджених об'єктів або дослідження відомих об'єктів нетрадиційними методами і з нетрадиційної точки зору.

20. Важливою умовою успіху дослідження є...

- а) вибір найбільш актуальної теми;
- б) вибір вірної методики;
- в) вибір хорошого наукового керівника;
- г) вибір літератури.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстрагування — метод виділення найбільш істотних ознак, характерних зв'язків і відношень предметів і явищ з метою проникнення в їх сутність.

Аксіома — твердження, положення, що приймаються без доведення.

Аксіоматичний метод — спосіб побудови наукової теорії, при якому в основу теорії покладаються певні очевидні вихідні положення (аксіоми, постулати), з яких всі решта тверджень даної теорії повинні виводитися суто логічним шляхом, через доведення.

Актуальність теми — сучасність, злободенність, важливість будь-чого на даний момент і в даній ситуації для вирішення даної проблеми.

Аналіз — розчленування цілого на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відносин) з метою їх детального вивчення.

Аналіз і синтез — взаємозумовлені методи пізнання. Аналіз уявляє розчленування цілісного предмета на його частини, виділення окремих ознак, властивостей предмета і вивчення їх як певних елементів цілого. Синтез — зворотний процес, це є поєднання думкою в єдине ціле розчленованих частин предмета.

Аналогія — міркування, в яких із подібності двох об'єктів за окремими ознаками робиться висновок про їх подібність і за іншими ознаками.

Анотація — короткі відомості про книгу, статтю, монографію.

Аспект — точка зору, за якою розглядається об'єкт дослідження.

Бібліографічне посилання — це сукупність бібліографічних відомостей про цитований або згадуваний у тексті наукової чи навчальної роботи документ.

Верифікація — перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом співставлення їх з об'єктом дослідження, даними відчуття та експерименту, це повторюваність результату дослідження.

Визначення (дефініція) — стисле наукове визначення змісту якогось поняття.

Гіпотеза (з гр. — основа, припущення) — наукове припущення або передбачення, істинне значення якого є невизначеним. Гіпотеза — теж форма знання, але вона не є формою однозначної необхідності, а відбивається у формі проблематичного судження, імовірного знання, відносної істини.

Гіпотетико-дедуктивний метод — метод, заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез, з яких врешті-решт виводяться твердження про емпіричні факти.

Гносеологія — вчення про сутність і закономірності пізнання.

Дедукція — метод логічного висновку, тобто перехід за логічними правилами від певних положень (засновків) до їх висновку.

Дипломна робота — це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, що виконується на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі.

Експеримент — такий метод вивчення предметів і явищ, при якому людина активно втручається в їх природний стан, створює для них штучні умови.

Емпіричний рівень (від «емпірію» — досвід) — це досвідно-експериментальне пізнання. Предметом емпіричного дослідження є явища та їх взаємодія. На рівні емпіричного пізнання суттєві зв'язки ще не виділяються, тут фіксуються лише нові факти, і на їх основі встановлюється емпірична залежність явищ.

Епістемологія — розділ філософії, що вивчає проблеми природи пізнання, ставлення знання до реальності, досліджує загальні передумови пізнавального процесу, з'ясовує умови його істинності.

Закон — це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами.

Ідея в науці — це усвідомлення мети, це ідеальний план і проєкція подальшого пізнання. Ідея є такою формою мислення, зміст якої поєднує у собі знання про реальну дійсність, суб'єктивну мету, а також бажання її реалізувати.

Індукція — є методом емпіричного узагальнення результатів опису, спостережень і експериментів. Індукція — загальний висновок, що робиться на основі знання про окремі факти, частковий досвід. Фактичний досвід завжди є незавершеним і неповним.

Істина — вірне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Істина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою, як результат діяльності людського мислення.

Каталог алфавітний — система карток з описом видання, розташованих в порядку алфавіту за прізвищем авторів та назвами публікації, незалежно від їхнього змісту.

Каталог предметний — містить дані про наявну літературу з певного предмета та інформацію про її згруповані за предметними рубриками, які теж розташовані в алфавітному порядку.

Категорія — форма логічного мислення, в якій розкриваються внутрішні, суттєві сторони і відносини досліджуваних предметів.

Класифікація — система співпідпорядкованих понять (класів, об'єктів) будь-якої галузі знання чи діяльності людини, як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів.

Компіляція — наукова праця, яка розроблена на основі запозичених в інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження та обробки.

Конспект — це докладний виклад змісту документу, джерела, яке аналізується.

Концепт — це зміст поняття, чиста думка без його формовияву, формоутворення.

Концепція — (від лат. *conceptio* — сприйняття) — система понять про ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії.

Критерій — ознака, на основі якої відбувається оцінка, визначення чогось-небудь; засіб перевірки на істинність та хибність того чи іншого судження, умовиводу, гіпотези, теорії тощо.

Курсова робота — це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке присвячене курсу або його окремому розділу.

Метатеорія — теорія, що аналізує властивості, структуру, методи, логічні основи (доказовість, несуперечливість, строгість тощо) та моделі на межі застосування іншої теоретичної системи.

Метод дослідження — засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку; спосіб відтворення досліджуваного об'єкта або предмета.

Методика — це фіксована сукупність прийомів практичної діяльності, що призводить до заздалегідь визначеного результату.

Методологія дослідження — сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження.

Моделювання — вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять пізнання і підлягають вивченню, непрямий, опосередкований метод наукового дослідження.

Монографія — наукове видання, що містить повне і вичерпне всебічне дослідження якоїсь однієї проблеми чи теми.

Наука — система знань об'єктивних законів природи, суспільства і мислення, які отримуються і перетворюються в безпосередню продуктивну силу суспільства в результаті спеціальної діяльності людей.

Наукова гіпотеза — це гіпотеза, що пояснює закономірності розвитку явищ природи, суспільства і мислення.

Наукова діяльність — інтелектуальна творча діяльність, спрямована на отримання і виконання нових знань.

Наукова інформація — це одне із загальних понять науки, що означає певні відомості, сукупність якихось даних, знань тощо.

Наукова картина світу (НКС) — це сукупність загальних уявлень про структуру того чи іншого фрагмента об'єктивної реальності, що визначається даною наукою і лежить в основі теоретичної діяльності в даній науці.

Наукова концепція — це форма тлумачення основної ідеї теорії, система поглядів на певне явище, спосіб його розуміння й тлумачення.

Наукова тема — задача наукового характеру, яка потребує проведення наукового дослідження.

Наукове дослідження — це особлива форма процесу пізнання, систематичне, цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовуються засоби і методи науки і яке завершується формуванням знання про досліджуваний об'єкт.

Наукознавство — розділ науки, який вивчає закономірності її функціонування і розвитку, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими сферами матеріального і духовного життя суспільства.

Наукове спостереження — доцільний розгляд предметів і явищ в їхніх природних умовах, відповідно до завдань дослідження.

Наукометрія — галузь наукознавства, яка займається статистичними дослідженнями структури і динаміки наукової інформації.

Об'єкт дослідження — процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження.

Опис — найпростіший фактофіксуючий метод, результатом якого є знання про окремі сторони, ознаки, відношення предметів та явищ.

Парадигма — поняття сучасної науки, яке означає особливий спосіб організації наукових знань щодо того чи іншого бачення світу та відповідні зразки або моделі дослідження.

Періодичне видання — це журнали, бюлетні та інші видання з різних галузей науки і техніки з викладом матеріалу в популярній доступній формі.

Пізнання — це обумовлений перш за все суспільно-історичною практикою процес здобуття і розвитку знання, його постійне поглиблення, розширення, вдосконалення та відтворення.

Поняття — відображення найбільш суттєвих і властивих предмету чи явищу ознак.

Порівняння — пізнавальна операція, що лежить в основі висловлювань про схожість і відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляють кількісні і якісні характеристики предметів.

Праксеологія — термін, яким іноді позначають галузь наукових досліджень, що вивчає загальні умови й методи правильної, ефективної та раціональної людської діяльності.

Практика — це цілісна органічна система сукупної матеріальної діяльності людства у всьому його історичному розвитку, яка завжди здійснюється у певному соціокультурному контексті.

Предмет дослідження — все те, що знаходиться в межах об'єкта дослідження у визначеному аспекті пізнання. Це досліджувані з певною метою властивості, ставлення до об'єкта. Конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття.

Принципи — головні вихідні положення будь-якої теорії, вчення, науки; внутрішні переконання людини, її усталений погляд на те чи інше питання.

Проблема є результатом осмислення нових фактів і формою переходу від емпіричної до теоретичної стадії побудови теорії.

Прогнозування — спеціальне наукове дослідження конкурентних перспектив розвитку будь-якого явища; процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого й сучасного, систематична, науково-обґрунтована інформація про якісні і кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі.

Резюме — короткий висновок, що містить основні положення доповіді, промови, наукові праці, дискусії.

Реферат — письмова форма доповіді на певну тему, зміст лише повідомляє про щось, а не переконує в чомусь; інформативне видання, яке визначає короткий виклад змісту наукового дослідження.

Синтез — поєднання раніше виділених частин предмета дослідження в єдине ціле.

Спостереження — це метод цілеспрямованого дослідження об'єктивної дійсності, в тому вигляді, в якому вона існує в природі та суспільстві і доступна безпосередньо для сприйняття людиною без втручання в неї.

Стандарти — це нормативні документи, в яких встановлені єдині вимоги до основних властивостей будь-якої продукції або виду робіт.

Судження — це форма думки про певний предмет чи явище.

Сходження від абстрактного до конкретного — метод побудови теорії через синтез абстракцій, внаслідок чого дійсність відтворюється системно і цілісно. За своєю сутністю цей метод є єдністю аналітичного і синтетичного методів.

Теза — стислий виклад основних положень, наукової праці, статті, доповіді, який передбачає попереднє ознайомлення учасників семінарів, конференцій, симпозіумів з результатами наукового дослідження.

Текст — це знаково-мовна реалізація деякої системи інформації.

Тема — наукове завдання, яке охоплює визначну галузь наукового дослідження.

Теоретичне дослідження — це оперування ідеалізованими теоретичними об'єктами або теоретичними конструктами.

Теорія — вища форма організації наукового знання, в якій найбільш повно реалізується знання про предмет, дається цілісне уявлення про закономірності і сутнісні зв'язки досліджуваної галузі дійсності.

Технологія наукового дослідження — це спосіб досягнення його мети за умов фіксованого поділу функцій між технічними засобами і природними інформаційними органами людини, що відповідають можливостям перших та останніх, а також встановленій логіці дослідження.

Узагальнення — логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети множини. Внаслідок узагальнення відбувається об'єднання окремих предметів у загальне поняття, наукову абстракцію на основі логічного мислення.

Умовивід — це така форма мислення, в результаті якої з одного або кількох суджень, що відображають зв'язки і відношення предметів об'єктивної дійсності виводиться нове судження, міркування, нова думка, що містить вже нове знання про досліджувані предмети, явища, процеси.

Факт в логіці і методології науки — особливого роду емпіричне знання.

Фальсифікація — це процес, який виявляє хибність гіпотези, теорії або іншого наукового твердження в результаті їх емпіричної перевірки.

Формалізація — відображення змісту знання у знаково-символічному виді, метод переведення результатів пізнання в точні положення твердження за допомогою засобів математики і математичної логіки.

Цитата — дослівний уривок з твору, чийсь вислів, що наводиться (письмово чи усно) як підтвердження або заперечення певної думки чи ілюстрації до фактичного матеріалу.

ВИСЛОВИ ПРО НАУКУ

- Наука є не що інше, як відображення дійсності. *Ф. Бекон*
- Наука вічна у своєму прагненні, невичерпна у своєму обсязі і недосяжна у своїй меті. *Карл фон Бер*
- Людське пізнання не може досягнути абсолютної істини і достовірності, але може досягнути такої міри достовірності, яка є вимогою нашого існування. *Д. Локк*
- Знання — це скарбниця, але шлях до неї — практика. *Т. Фуллер*
- Метод важливіший за відкриття, тому що правильно обраний метод дослідження приведе до нових, ще більш ціннісних відкриттів. *Л. Ландау*
- У процесі наукової роботи важливі дві речі: бачити велике у малому і мале у великому. *С. Соболев*
- Щоб здивуватися, досить однієї хвилини; щоб зробити дивну річ, потрібно багато років. *К. Гельвецій*
- Хто рухається вперед у науках, але відстає в моральності, той більше йде назад, чим вперед. *Арістотель*
- Ключем до будь-якої науки є знак запитання. *О. Бальзак*
- Моральність повинна бути полярною зіркою науки. *С. Буффлер*
- Факти в науці — те ж, що досвід у суспільному житті. *Ж. Бюффон*
- Прийде час, коли наука випередить фантазію. *Ж. Верн.*
- Людина повинна вірити, що незрозуміле можна зрозуміти. *І. Гете.*
- Наука про людину — це наука мудреців. *К. Гельвецій*
- У науках ми шукаємо причини не стільки того, що було, скільки того, що могло б бути. *Т. Гоббс*
- Працюйте, працюйте — а розуміння прийде потім. *Д'Аламбер*
- Наука вкладається в такому угрупованні фактів, що дозволяє виводити на своїй підставі загальні закони або висновки. *Ч. Дарвін*
- Всі науки настільки пов'язані між собою, що легше вивчати їх всі відразу, ніж яку-небудь одну з них окремо від всіх інших. *Р. Декарт*
- Наука не знає, чим вона зобов'язана уяві. *Р. Емерсон*
- Початок науки — розум, початок розуму — терпіння. *Е. Канієв*
- Науку часто змішують зі знанням. Це грубе непорозуміння. Наука є не тільки знання, але й свідомість, тобто вміння користуватися знанням як треба. *В. Ключевский*
- Там, де колись були межі науки, там тепер її центр. *Г. Ліхтенберг*
- Роль наук службова, вони становлять засоби для досягнення блага. *Д. Менделєєв*

- Я люблю науку, але не боготворю її. *Мішель де Монтень*
- Пізнання — одна з форм аскетизму. *Ф. Ніцше*
- Поле досліджень всіх наук безмежне. *Б. Паскаль*
- Однобічний фахівець є або грубий емпірик, або вчений шарлатан. *М. Пирогов*
- Усяка точна наука ґрунтується на приблизності. *Б. Рассел*
- Наука — це організоване знання. *Г. Спенсер*
- Той, хто хизується ерудицією або вченістю, не має ні того, ні іншого. *Е. Хемінґуей*
- Імовірнісні знання — ось межа людського розуміння. *Цицерон*
- Одне з найбільших нещасть цивілізації — вчений дурень. *К. Чапек*
- Національної науки нема, як немає національної таблиці множення. *А. Чехов*
- Вивчити — значить зрозуміти правильність того, що думали інші. *Г. Гегель*
- Наукова праця не пасує людині, що обома ногами стоїть на землі й обома руками тягнеться до доларів. *М. Ларні*
- Наука будується із фактів, як дім із цегли; однак нагромадження фактів — це ще не наука, так само як купа цегли — ще не дім. *А. Пуанкаре*
- Ставлячи за мету розвиток людства, бачимо, що він досягається різними засобами і один з них — наука. *В. Вернадський*
- Тільки один спосіб існує запобігти падінню науки і мистецтва — це всіма силами і всіма жертвами прагнути розширювати освіту і глибше змушувати проникати її у народні маси. *В. Вернадський*
- Все минуше скороминуше, і лише наука довговічна. *С. Брант*
- Життя людини не вічне, але наука і знання переступають пороги століть. *І. Курчатова*
- Наука не вірить в чудеса, але завжди радіє чудесному збігові обставин. *В. Швебель*
- Справжня наука не знає ні симпатій, ні антипатій: єдина мета її — істина. *У. Грове*
- Просуваючись вперед, наука невпинно переkreслює сама себе. *В. Гюґо*
- Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. *Г. Сковорода*
- Наука має над нами владу, тому що цього хоче суспільство, в якому ми живемо. *Р. Арон*

- Навіть наука не є просто «масою фактів». Вона є, щонайменше, колекція фактів. *К. Поппер*
- Де панує дух науки, там твориться велике й малими засобами. *М. Пирогов*
- Наука — це скарб, і вчена людина ніколи не пропаде. *Арбінр Гай Петроній*
- Наука — справа дуже нелегка. Наука придатна лише для сильних розумів. *Мишель де Монтень*
- Наука і мистецтво так само тісно пов'язані між собою, як легені і серце, якщо один орган перекручений, то й інший не може правильно діяти. *Л. Толстой*
- Наука є основою всякого прогресу, що полегшує життя людства і зменшує його страждання. *Скłodовська-Кюрі М.*
- Вчений — це не той, хто дає правильні відповіді, а той, хто ставить правильні питання. *Клод Леві-Строс*
- Коли багато вчишся, то не тільки обличчя, а й тіло набуває розумного виразу. *Фрідріх Ніцше*
- Наука завжди повинна бути елітарною, інакше її не буде. *Ч. Сноу*
- Немає жодних прикладних наук, є тільки одна Наука і її плоди. *Луї Пастер*
- Невігласи зневажають науку, неосвічені люди захоплюються нею, тоді як мудреці користуються нею. *Ф. Бекон*
- Наука є дозвіл багатьох сумнівів; вона є бачення прихованого; вона є око для всього. *«Хітопадеша»*
- Наука — це драма, драма ідей. *А. Ейнштейн*
- Наука — це метод, за допомогою якого з дива робиться буденність для всіх і кожного. *В. Швебель*
- Об'єктивність отриманого знання зумовлена насамперед вибором методології дослідження. *Д. І. Фельдштейн*
- Тема в науці — це область вивчення, а не готовий висновок. *Д. С. Лихачов*
- Заберіть у мене все, чим я володію. Але залиште мені мою мову. І скоро я знайду все, що мав. *Данієл Уєбстер*
- Спочатку піднімаються до аксіом, а потім спускаються до практики. *Ф. Бекон.*
- Наука — не предмет чистого мислення, а результат мислення, яке постійно підкріплюється практикою. *Д. Бернал.*
- У науці слава дістається тому, хто переконав світ, а не тому, хто першим набрів на ідею. *Ч. Дарвін.*
- Ключем до всякої науки є знак питання. *О. Бальзак.*

- Факти в науці — те ж, що досвід у суспільному житті. *Ж. Бюффон.*
- Наукова гіпотеза завжди виходить за межі фактів, що послужили основою для її побудови. *І. Вернадський.*
- Гіпотези — це риштування, які зводять перед будинком і зносять, коли будинок готовий; вони необхідні для робітника, але він не повинен приймати риштування за будинок. *І. Гете.*
- Наука не знає, чим вона зобов'язана уяві. *Р. Емерсон.*
- Зловживання науковою мовою перетворює науку в науку слів, а вона повинна бути наукою фактів. *Ж. Кондерсен.*
- Один досвід я ставлю вище, ніж тисячу думок, народжених тільки в уяві. *М. Ломоносов.*
- Найголовніше — прищепити молоді смак і любов до науки; інакше ми виховаємо ослів, навантажених книжною мудрістю. *М. де Монтень.*
- Випадкове відкриття роблять тільки підготовлені уми. *Б. Паскаль.*
- З повним усуненням гіпотези, як спрямовуючого чинника думки, наука перетворилася б у нагромадження голих фактів. *К. Тімірязєв.*
- Ціль наукового мислення — бачити загальне у частковому й вічне в минулому. *А. Уайтхед.*
- Межі наук схожі на горизонт: що ближче до них наближаєшся, тим далі вони віддаляються. *Г. Бокль.*
- Науки потрібно вивчати не для того, щоб сперечатись, щоб зневажати інших, не для вигоди, слави, влади чи з яких-небудь інших нищих прагнень, а для користі життя. *Ф. Бекон.*
- В історії ми черпаємо мудрість; в поезії — гострий розум; в математиці проникливість; в природничих науках — глибину; в моральній філософії — серйозність; в логіці і риторичі — вміння сперечатись. *Ф. Бекон.*
- Скільки би не було форм державного правління, в науках завжди була і буде одна — форма свободи. *Ф. Бекон.*
- Успіхи науки — справа часу і сміливості розуму. *Ф. Вольтер.*
- Істинна наука не знає ні симпатій, ні антипатій: єдина її мета — істина. *У. Гров.*
- Наука — це ніщо інше як сприйняття. *Платон.*
- За своєю суттю наука — це пошук істини. *Д. Томпсон.*
- Люди люблять дивуватись, і це служить зернами науки. *Р. Емерсон.*
- Тому, хто не осягає науку добра, будь-яка наука приносить лише шкоду. *М. Монтень.*

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ

«Нема більшого гонору для інтелігентного чоловіка, як берегти свою і національну честь та без нагороди вірно працювати для добра свого народу, щоб забезпечити йому кращу долю».

Іван Пулюй

Іван Павлович Пулюй

Іва́н Па́влович Пулю́й (2 лютого 1845, Гримайлів, Гусятинський район, Тернопільська область — 31 січня 1918, Прага) — український фізик і електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч, перекладач.

Доцент Віденського університету. Професор Вищої технічної школи в Празі, ректор першого в Європі електротехнічного факультету. Доктор Страсбурзького університету. Державний радник з електротехніки Чехії і Моравії. Член НТШ.

Народився в глибоко релігійній греко-католицькій родині. У 1865 році — закінчив Тернопільську гімназію, вступив на теологічний факультет Віденського

університету, який закінчив з відзнакою.

Пізніше вступив на фізико-математичне відділення філософського факультету того ж університету, де навчався до 1872 року. Був доцентом Віденського університету. У 1874–1875 роках викладав фізику у Військово-морській академії в Фіуме (нині Рієка, Хорватія).

У 1875 році, як стипендіат австрійського Міністерства освіти, підвищував свої професійні знання під керівництвом професора Августа Кундта в Страсбурзькому університеті.

У 1876 році захистив докторську дисертацію «Залежність внутрішнього тиску газів від температури», у якій опублікував результати досліджень температурної залежності в'язкості газів за що здобув ступінь доктора натурфілософії Страсбурзького університету. У 1884 році Міністерство освіти Австро-Угорської імперії запропонувало Івану Пулюю як професору експериментальної і технічної фізики очолити кафедру фізики Німецької вищої технічної школи в Празі (нині Чеський технічний університет), яку

1903 року перетворив на першу в Європі кафедру фізики та електротехніки. У 1888–1889 був ректором цієї школи, створену ним кафедру очолював протягом 32 років.

Разом з Іваном Горбачевським організував товариство «Українська громада» в Празі, створив фонд допомоги студентам. Похований у Празі.

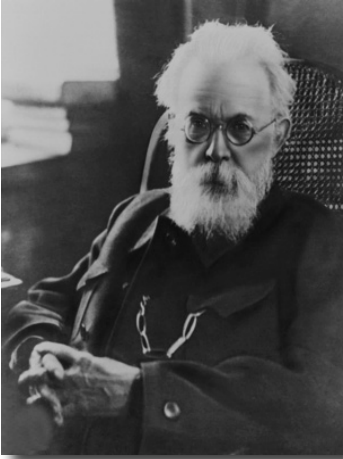
При житті Іван Пулюй любив повторювати: «Що має статись — станеться обов'язково і буде найкращим, тому що така воля Господня».

У Страсбурзькі з Пулюєм подружився Нікола Тесла, який також у цей час стажувався у професора А. Кундта і перейняв у Пулюя мистецтво виробництва трубок. Іван Пулюй та Нікола Тесла, провівши цілий ряд досліджень з газорозрядними трубками, на думку багатьох істориків науки і вчених-фізиків виявилися найближче до розгадки природи випромінювання, що породжується катодними променями. Повернувшись із Страсбурга до Відня, продовжив займатися вивченням явищ у трубках. У 1880–1882 роках докладно описав видимі катодні промені. У 1881 році сконструйована ним трубка, що випромінює Х-промені — прообраз сучасних рентгенівських апаратів, була визнана гідною Срібної медалі на Міжнародній електротехнічній виставці в Парижі. У всьому світі вона стала відома як «лампа Пулюя» і навіть протягом деякого часу випускалася серійно. Сконструйована за 14 років до відкриття В. К. Рентгена, вона генерувала промені, названі згодом за пропозицією анатома Коллікера рентгенівськими. За допомогою цього пристрою І. П. Пулюй вперше у світовій практиці зробив знімок зламаної руки 13-річного хлопчика, знімок руки своєї дочки зі шпилькою, що лежить під нею, а також знімок скелета мертвонародженої дитини. Серія рентгенограм органів людини, виконана Пулюєм, була настільки чіткою, що дозволила виявити патологічні зміни в тілах пацієнтів. Однак відсутність належним чином обладнаної лабораторії і матеріальні труднощі сильно гальмували дослідження вченого.

Разом з Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуй-Левицьким Іван Пулюй зробив перший переклад українською мовою Нового та Старого Завіту, виданих в 1903 році.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Володимир Іванович Вернадський

Володимир Іванович Вернадський народився в Петербурзі 28 лютого 1863. Родом з дворян. Мати — Ганна Петрівна Константинович (1837–1898), батько — Іван Васильович Вернадський (1821–1884), професор політичної економії і статистики. У 1886 р. Вернадський одружився на Наталії Єгорівні Старицької (1862–1943), з якою прожив понад 56 років у гармонії та злагоді.

У сім'ї було двоє дітей — син Георгій Володимирович Вернадський (1887–1973), професор російської історії, дочка Ніна Володимирівна Вернадський-Толль (1898–1985), лікар-психіатр, обидва померли в США в еміграції.

У 1873–1881 рр. В. І. Вернадський навчався в класичних гімназіях Харкова і Петербурга. У 1881–1885 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Його вчителями були найбільші російські вчені Д. І. Менделєєв, В. В. Докучаєв, А. Н. Бекетов, І. М. Сеченов та інші. В університеті Вернадський почав працювати в галузі природничих наук, проблем філософії і наукового світогляду. З 1885 по 1888 р. Вернадський працював охоронцем Мінералогічного кабінету столичного університету, з 1888 по 1890 р. був у науковому відрядженні в Італії, Німеччині і Франції для підготовки до професорського звання. З 1890 по 1911 р. Вернадський як приват-доцента, а потім професора викладав мінералогію і кристалографію в Московському університеті, захистив в Петербурзькому університеті магістерську (1891) і докторську (1897) дисертації. У 1906 р. був обраний дійсним членом-ад'юнктом з мінералогії Петербурзької Академії наук і призначений завідувачем мінералогічним відділенням Геологічного музею академії. Наприкінці XIX — початку XX ст. в Москві та Петербурзі склалася наукова школа Вернадського в галузі геології і мінералогії. У 1911 р. він переїхав до Петербурга, працював в Академії наук і в 1912 р. був обраний в ній ординарним академіком з мінералогії.

З 1916 р. в науковій творчості Вернадського почався принципово новий якісний етап, що тривав до кінця життя, — він приступив до систематичного дослідження живої природи в атомному і планетарно-космічному аспектах, перейшовши одночасно до природньо-історичного вивчення людини і людства, їх сьогодення і майбутнього. З кінця 1917 р. Вернадський жив і

працював на Україну та півдні Росії, в 1921 р. повернувся в Петроград. З 1922 р. він продовжував свою наукову і педагогічну діяльність у Франції і Чехословаччини, в 1926 р. повернувся до Ленінграда. У 1935 р. переїхав до Москви. З 1941 р. був в евакуації в селі Боровому Казахської РСР, до Москви повернувся в 1943 р. В останні роки життя Вернадський працював над підсумковою книгою — «науковим заповітом нащадкам», «книгою життя», як він її називав, — «Хімічна будова біосфери Землі і її оточення», підбирав матеріал до книги спогадів «Пережите і передумане». В. І. Вернадський помер у Москві 6 січня 1945 р., похований на Новодівичому кладовищі.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Михайло Іванович Туган-Барановський

Михайло Іванович Туган-Барановський — видатний учений, економіст, державний і громадський діяч України. Народився М. І. Туган-Барановський 8 січня 1865 року у селі Солонівка Куп'янського повіту Харківської губернії у дворянській сім'ї. Навчався у Київській та Харківській гімназіях, у 1884 році вступив на фізико-математичний факультет Харківського імператорського університету. У 1888 році закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету і екстерном склав випускні екзамени на юридичному факультеті. У 1894 році отримав ступінь магістра з політекономії. З 1895 року М. І. Туган-

Барановський — приват-доцент Санкт-Петербурзького університету на кафедрі політекономії. Активно дискутував з ліберальними народниками, доводячи, що капіталізм у Росії кінця XIX століття — реальна дійсність, що він прогресивний й історично обумовлений.

До педагогічної діяльності він повертається у 1905 році. Крім роботи в Санкт-Петербурзькому університеті, читав лекції на Вищих жіночих курсах, в Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті (з 1913 року його професор), у Народному університеті Шанявського в Москві.

У 1909 році М. І. Туган-Барановський видав «Основи політичної економії». М. І. Туган-Барановський брав активну участь у кооперативному русі, якому присвятив ряд праць. Серед них найбільш відома — «Соціальні основи кооперації» (Москва, 1916 рік). Очолював з 1919 року журнал «Вестник кооперации».

З серпня 1917 року до січня 1918 року — міністр фінансів Центральної Ради, пізніше — професор Київського університету, декан його юридичного

факультету, голова Центрального кооперативного українського комітету та Українського наукового товариства економістів. Редагував журнал «Українська кооперація». Наприкінці 1918 року виступив з пропозицією створення кооперативного інституту і сам розробив його концепцію. Однак здійснити її особисто не встиг. Як радник з економічних питань у січні 1919 року виїхав з делегацією Директорії Української Народної Республіки у Париж, але помер у дорозі під Одесою.

Багато його праць перевидано, перекладено іноземними мовами.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Микола Михайлович Амосов

Микі́ла Миха́йлович Амо́сов (народився 6 грудня 1913 в селі Ольхово, сучасна Вологодська область, затоплено Рибінською ГЕС — помер 12 грудня 2002 в Києві) — український та радянський лікар (російського походження), учений в галузі медицини, біокібернетики; дійсний член НАНУ, директор Інституту серцево-судинної хірургії. У 2008 році він був визнаний другим після Ярослава Мудрого великим українцем за результатами опитування громадської думки Великі українці.

У 1934 — розпочав навчання в Заочному індустріальному інституті. 1935 — поступив в Архангельський медичний інститут, який закінчив з відзнакою 1939. Паралельно з медициною продовжував навчання в заочному інституті. У 1940 році отримав диплом інженера «із відзнакою». У 1952 році переїхав до України в Київ, де прожив 49 років. У березні 1953 р. захистив докторську дисертацію з медицини на тему «Резекції легень при туберкульозі». В 1958 р. починає співпрацювати з Інститутом кібернетики в галузі фізіологічних досліджень серця. 1963 — уперше у СРСР зробив протез мітрального клапана. З часом наукові дослідження М. Амосова, за його власними словами, сформувались в такі напрямки:

- Регулюючі системи організму — від хімії крові, через ендокринну і нервову системи до кори мозку.
- Механізми розуму і штучний інтелект.
- Психологія і моделі особистості.
- Соціологія і моделі суспільства.
- Глобальні проблеми людства.

1962 — обраний членом-кореспондентом Академії медичних наук УРСР. В тому ж році отримав Ленінську премію, обраний депутатом Верховної Ради СРСР. З 1969 — академік Української Академії Наук.

12 грудня 2002 року на 90-му році життя помер від інфаркту. Похований на Байковому кладовищі в Києві (ділянка № 52а). 12 грудня 2003 р. встановлений надгробний пам'ятник. Автори — скульптори Олександр Дяченко, Костянтин Чудовський.

Під керівництвом М. Амосова у 1976–1980 його учень В. А. Скуміндослідив раніше невідому хворобу, яка згодом дістала назву синдром Скуміна.

У 2000 році він увійшов у першу десятку особистостей, які визначили вигляд країни у XX столітті.

Верховна Рада України постановила оголосити 2013 рік роком Миколи Амосова у галузі медицини та відзначити на державному рівні 100-річчя з дня його народження. Його ім'я перебуває поряд із Гіппократом, Пироговим, Кохом, Фрейдом, Бехтеревим, які входять до списку ста великих лікарів людства.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Корольов Сергій Павлович

Корольов Сергій (1907–1966). Вчений у галузі ракетобудування та космонавтики, конструктор перших штучних супутників Землі та космічних кораблів.

Місце народження — м. Житомир. Народився в сім'ї вчителів. З трьох років жив у дідуся і бабусі у Ніжині, потім з матір'ю переїхав до Саратова. В 1914 році переїжджає до Києва, в жовтні 1916 — в Одесу, де навчається в першому класі Третьої гімназії, але навчання перериває революція, і після цього навчається вдома. В 1922 році вступає в Першу будпрофшколу в Одесі, приєднується до Товариства авіації і повітроплавання України та Криму, в липні 1924 року закінчує будпрофшколу і восени вступає на механічний факультет КПІ. Влітку

1926 року переводиться на аеромеханічний факультет МВТУ ім. М. Баумана, як диплом захищає проект двомісного літака «СК-4». В 1928–30 роках закінчив школи планеристів та пілотів-майстрів тривалого польоту. В 1931 р. у Москві й Ленінграді створюються Групи вивчення ракетного руху (ГВРР)

при Тсоавіахімі, які очолює Корольов. В 1933 році випробувано перші радянські ракети на гібридному і рідинному паливі. 2 вересня 1933 р. у Москві на базі МосГВРР і газодинамічної лабораторії (ГДЛ) було сформовано Реактивний науково-дослідний інститут (РНДІ), Корольова призначають заступником начальника, керівником відділу крилатих ракет, з 1937 — начальником групи ракетних апаратів. В 1946 році його призначено головним конструктором балістичних ракет і начальником відділу НДІ-88. 3 серпня 1956 керує спеціальним ракетним конструкторським бюро. 27 серпня 1957 р. здійснено запуск наддалекої міжконтинентальної багатоступінчастої балістичної ракети, 4 жовтня — перший штучний супутник Землі. 12 квітня 1961 здійснено перший політ людини в космос (пілот — Ю. Гагарін). 12 жовтня 1964 р. виведено на орбіту перший багатомісний корабель серії «Восход» з екіпажем на борту. 18 березня 1965 О. Леоновим здійснено перший вихід в відкритий космос. Під керівництвом Корольова створено перші космічні апарати серій «Луна», «Венера», «Марс», «Зонд», деякі супутники серії «Космос», а також проект космічного корабля «Союз». Помер, не доживши до 60-ліття, похований в Кремлівській стіні в Москві.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Попович Мирослав Володимирович

Попович Мирослав Володимирович — учений-філософ і громадський діяч, академік Національної академії наук України (2003), заслужений діяч науки і техніки України (2000), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2001).

Попович Мирослав Володимирович народився 12 квітня 1930 року в Житомирі. 1953 року закінчив філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка й упродовж трьох років працював директором середньої школи в с. Золотий потік на Тернопільщині. У 1956 році Мирослав Попович вступає до аспірантури Інституту філософії АН

України і відтоді все життя залишається його працівником. Тут він захищає кандидатську дисертацію «Ірраціоналізм у сучасній французькій філософії» (1960) і докторську дисертацію «Філософський аналіз мови науки» (1966). З 1969 року Мирослав Володимирович — завідувач відділу логіки і методології науки, а з 2001 — директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН

України. У 1992 році Мирослав Попович обраний членом-кореспондентом, у 2003 — академіком НАН України.

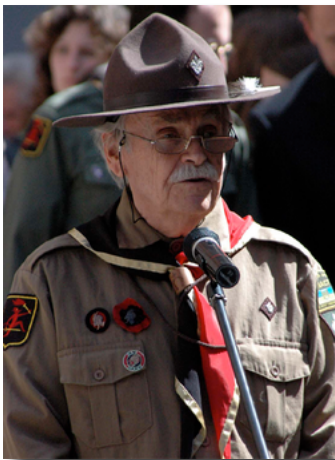
Автор понад 100 наукових праць, присвячених проблемам логіки, методології та філософії науки, філософії й історії культури. Серед них монографії: «О философском анализе языка науки» (1966), «Логіка і наукове пізнання» (1971), «Философские вопросы семантики» (1975), «Очерк истории логических идей в культурно-историческом контексте» (1979), «Григорій Сковорода» (1984, у співавторстві), «Мировоззрение древних словян» (1985), «Микола Гоголь» (1989), «Україна і Європа: праві і ліві» (1996), «Рациональність і виміри людського буття» (1997), «Червоне століття» (2005).

Великий суспільний резонанс мала фундаментальна праця Мирослава Поповича «Нариси історії української культури» (1999), яка витримала два видання. В 2001 році вона була удостоєна Національної премії України імені Тараса Шевченка. В книзі зображено процес розвитку української культури від найдавніших часів до сьогодення на фоні індоевропейської та слов'янської міфології.

Головний редактор наукового журналу «Філософська думка», член редколегій часописів «Вища школа», «Людина і Політика», «Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія Філософія». Володіє польською, німецькою, англійською, французькою, чеською мовами. Нагороди: Орден «За заслуги» III ст. (1996), орден князя Ярослава Мудрого V ст. (2005), Орден Почесного легіону (2005, Франція).

Попович М. В. Біографія. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.mdct.ru/people/popovych.html>

Гаврилишин Богдан Дмитрович

Богдан Гаврилишин народився 19 жовтня 1926 року у містечку Коропець (тепер Тернопільська область, Україна; батько був сусідом Марка Каганця). Під час II Світової війни у 1944 р. його забирають до Німеччини. Після 1945 р. перебуває у таборі для переміщених осіб, 1947 р. виїжджає до Канади: працював лісорубом, організовував вечірні класи для українців, діяв у профспілках.

1952 р. здобуває ступінь бакалавра, 1954 р. магістра спеціальності «Інженер-механік» в Університеті Торонто. У 1954–1960 рр. обіймає посади з дослідництва, інженерної справи, менеджменту в Канаді. З

1960 р. — мешканець Швейцарії. 1976 р. здобув ступінь Ph. D. з економіки у Женевському Університеті.

З 1988 року працює на громадських засадах в Україні. Від здобуття Україною незалежності є радником кількох Президентів України, прем'єр-міністрів, Голів Верховної Ради.

Майже тридцять років Б. Д. Гаврилишин присвятив Міжнародному інституті Менеджменту МІМ-Женева. Очолював посади Директора з навчання (1960–1968 рр.), директора Інституту (1968–1986 рр.), почесного науковця (1986–1989 рр.). У Женеві він викладав такі дисципліни, як економічний розвиток, керівництво міжнародними операціями, світове бізнесове середовище, управління державами та ін. На початку 1970-х цей Інститут 25-річчя свого існування вирішив відсвяткувати по-особливому. Так було засновано всесвітній форум у Давосі, куди щороку стали з'їжджатися перші особи світового бізнесу і політики.

1990 року заснував Міжнародний Інститут Менеджменту (Київ). У 1996–1997 роках — Директор Міжнародної Академії Навколишнього Середовища (Женева).

Проводив семінари, головував на конференціях, читав лекції в університетах для груп фахівців та на міжнародних конференціях в більш, ніж 70 країнах, продовжує це робити.

Член Пласту — Національної скаутської організації України від 1940 р., належить до куреня Лісові Чорти від 1946 р. У 2006–2008 рр. — Голова Крайової пластової ради — законодавчого органу Пласту. Заслужений діяч науки і техніки України (1992 р.).

У 2010 р. заснував Благодійний Фонд «Богдана Гаврилишина». Один з учасників ініціативної групи «Першого грудня». Громадянин Канади. Одружений, має двох дочок та сина.

Наукові ступені:

- Ph. D. (Доктор Філософії Економіки) у Женевському Університеті (1976 р.)
- Почесний Ступінь Доктора Права, Університет Йорку, Торонто, Канада (1984 р.)
- Почесний Ступінь Доктора Права, Університет Альберти, Канада (1986 р.)
- Почесний Ступінь Доктора Права, Тернопільська Академія Народного Господарства, Україна
- Почесний Ступінь Доктора Права, Прикарпатський Університет ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ, Україна
- Почесний Ступінь Доктора Права, Чернівецький Університет ім. Ю. Федьковича

Автор більше 100 статей з менеджменту, освіти в галузі менеджменту, економічного та політичного середовищ.

«Навчання керівних кадрів — Методичні аспекти». «Петер Ланг», Берн — Франкфурт — Лас Вегас, 1977.

«Дороговкази в майбутнє — До ефективніших суспільств», Пергамон Пресс, Оксфорд, 1980 (англійською мовою). Також видана французькою, німецькою, японською, корейською, іспанською, польською та українською (доступна на умовах ліцензії Creative Commons (CC BY-SA) мовами — загалом 12 мов. 26 травня 2009 в Українському домі у Києві відбулася презентація третього видання цієї праці українською мовою.

Залишаюсь українцем: спогади / Богдан Гаврилишин. — Київ : Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2011. — 288 сторінок: ілюстрації (Серія «Українці у світовій цивілізації»). Наклад 5000 примірників. ISBN 966-7671-96-8 (серія), ISBN 978-966-2171-98-3 (доступна на умовах ліцензії Creative Commons (CC BY-SA))

Богдан Гаврилишин. Біографія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

Патон Борис Євгенович

Борис Патон народився 27 листопада 1918 року в місті Київ у сім'ї відомого вченого Євгена Оскаровича Патона (1870–1953), раніше директора та засновника Інституту електрозварювання, та Наталії Вікторівни Патон (1885–1971), домогосподарки.

В 1941 році закінчив Київський політехнічний інститут, інженер-електрик; кандидатська дисертація «Анализ работы сварочных головок и средств их питания при сваривании под флюсом» (1945); докторська дисертація «Исследование условий стойкого горения сварочной дуги и ее регулирование» (1952).

В період 1941–1942 років — інженер електротехнічної лабораторії, завод «Красное Сормово», місто Горький. 1942–1945 — молодший науковий співробітник, 1945 — старший науковий співробітник, 1945–1950 — завідувач відділу, 1950–53 — заступник директора з наукової роботи, з 1953 — директор Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АНУ. 1986–94 — голова Міжвідомчої наукової ради з проблем науково-технічного і соціально-економічного прогнозування при Президії АНУ і Держплані УРСР (з 1992 — при Мініекономіки України).

Член Президії АН СРСР (1963–1991). 1963–91 — член Президії Комітету з Ленінської і Державної премій СРСР в галузі науки і техніки; 1989–91 —

голова Комітету з міжнародної Ленінської премій миру. Член-кореспондент АНУ (1951). Академік АН СРСР (1962; з 1992 — РАН), іноземний член Болгарської АН (1969), Чехословацької АН (1973), Академії наук і мистецтв Боснії і Герцоговини (1975), АН НДР (1980), Шведської королівської академії інженерних наук (1986), Національної АН Індії (1994), Національної АН Республіки Вірменія (1994), АН Білорусі (1995), АН Казахстану (1995), АН Грузії (1996), Національної АН Таджикистану (2001), Національної АН Киргизької Республіки (2004), Академії Європи (1991), Міжнародної АН освіти, індустрії і мистецтва (США, 1997), Міжнародної академії астронавтики (США, 1997), член Міжнародної інженерної академії (1991), Американського зварювального товариства (1978), Міжнародного товариства з матеріалознавства (1994); почесний член, президент Української асоціації Римського клубу (1990).

Працював головним редактором журналів «Автоматическая сварка», «Техническая диагностика и неразрушающий контроль», «Современная электрометаллургия», «Вісник Національної академії наук України». 1992–95 — голова Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки. В період 1992–94 та з серпня 1997 по лютий 2005 року — член Ради національної безпеки України. Квітень-жовтень 1992 року — член Колегії з питань науково-технічної політики Верховної Ради України.

Автор понад 1000 публікацій, зокрема 20 монографій; понад 400 винаходів.

Наукові дослідження присвячені процесам автоматичного і напівавтоматичного зварювання під флюсом, розробці теоретичних основ створення автоматів і напівавтоматів для дугового зварювання і зварювальних джерел живлення; умовам тривалого горіння дуги та її регулювання; проблемі керування зварювальними процесами. Вивчає системи керування з різноманітними кібернетичними приладами, працює над створенням зварювальних роботів. Велику увагу приділяє вивченню металургії зварювання, вдосконаленню існуючих і створенню нових металевих матеріалів.

Очолював дослідження із застосування зварювальних джерел теплоти в спеціальних плавильних агрегатах, які увінчалися створенням нової галузі якісної металургії — спецелектрометалургії (електрошлаковий, плазмово-дуговий та електронно-променевий переплави).

Борис Патон — автор ідеї та один з розробників методу електрозварювання м'яких тканин. За розробку та освоєння методу колектив авторів у 2004 році було відзначено Державною премією в галузі науки і техніки.

Патон Борис. Біографія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Любомир Романків

Любомир Романків (17 квітня 1931, Жовква) — провідний науковець компанії IBM в галузі комп'ютерних технологій, винахідник процесів створення індуктивних і магніторезистивних мікроголовок для запису інформації, що уможливили появу жорстких дисків та персональних комп'ютерів, автор і співавтор більш як 65 патентів. Живе в містечку Браскліф Манор, штат Нью-Йорк. Л. Романків — директор відділу електрохімічної технології й магнетизму Дослідного центру корпорації IBM (Йорктаун Хайтс, Нью-Йорк).

1957 року отримав ступінь бакалавра в Університеті Альберти, закінчив магістратуру та отримав звання доктора філософії в галузі металургії та

матеріалознавства в Массачусетському технологічному інституті в 1962 році. Автор більш ніж 150 статей, відредагував 10 томів матеріалів різних технічних симпозіумів.

Значна частина його роботи пов'язана з вивченням магнітних матеріалів, рефлексивними дисплеями та процесами міднення. Інженер хімії (з 1955 року). Доктор металургії і матеріалознавства. Керівник Центру Електрохімічної технології та мікроструктур в Дослідному Інституті ім. Т. Дж. Ватсона фірми IBM. Винахідник процесів створення індуктивних і магніторезистивних мікроголовок для записування/зчитування інформації на жорстких дисках комп'ютерів.

За значні досягнення отримав медаль Перкіна — найвищу відзнаку Товариства хімічної промисловості США (1993), медаль Вітторіо де Нора від Електрохімічного товариства США (1994), відзнаку пам'яті Морріса Н. Лібмана від IEEE (1994), Винахідник Року за версією Асоціації прав інтелектуальної власності Східного Нью-Йорку (2000) і Винахідник Року (Асоціація права інтелектуальної власності Нью-Йорку, 2001 рік). Отримав 13 нагород за видатні винаходи та внесок від IBM і 25 нагород за винаходи та досягнення. Занесений до престижних видань «Хто є хто в науковому світі» та в «Хто є хто в Америці». У березні 2012 року Л. Романків введений до Зали національної слави США, є одним з десяти винахідників (разом зі Стівом Джобсом), удостоєним такої честі.

Романків Любомир. Біографія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Володимир Іларіонович Шинкарук

Володимир Іларіонович Шинкарук народився 22 квітня 1928 р. у с. Гайвороні Володарського району на Київщині у трудовій сім'ї. Дитинство Володимира Шинкарука припало на роки війни, які стали роками випробувань і гартування.

1945 р. В. І. Шинкарук вступив на філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. В університеті відбулося і професійне зростання молодого вченого. Тут він зустрів свою майбутню дружину, Галину Федосіївну Зазимко. Ця духовно багата жінка зробила життя Володимира Іларіоновича щасливим, осмисленим і продуктивним.

У 23 роки Володимир Іларіонович став викладачем, у 26 — кандидатом, а через десять років — доктором філософських наук. Здобувши науковий ступінь, В. І. Шинкарук працює старшим викладачем, доцентом, професором, очолює кафедру логіки, етики та естетики, стає першим деканом відновленого філософського факультету. Зв'язків із філософським факультетом, із педагогічною діяльністю вчений не поривав усе своє життя.

В університеті Володимир Іларіонович написав свої перші наукові праці, монографії з німецької класичної філософії, що зробили його визнаним ученим як в Україні, так і за кордоном.

1968 р. В. І. Шинкарук стає директором Інституту філософії АН УРСР. Це — найважливіший і найпродуктивніший період його діяльності. Тут повністю розквітає талант ученого як дослідника, керівника, організатора науки, педагога, вихователя наукової молоді, державного і громадського діяча.

В інституті він згуртував навколо себе творчий науковий колектив і спрямував його зусилля на дослідження найактуальніших проблем в усіх галузях філософського знання, вдосконалив науково-організаційну структуру інституту, розширив кадровий склад (особливо за рахунок молоді), розвинув кращі традиції свого попередника академіка АН УРСР Павла Васильовича Копніна, запровадив нові напрямки наукової діяльності, організував і налагодив вихід у світ друкованого органу — журналу «Філософська думка».

Загальним підсумком цих зусиль стало завершення формування київської школи філософів, до складу якої входять не лише працівники

інституту. Вона у своєму активі в певних наукових напрямках має здобутки світового рівня. Значна частина цих здобутків є власним досягненням академіка В. І. Шинкарука, керівника і наукового лідера цієї школи, перу якого належить понад 350 наукових праць.

Якщо дуже коротко та стисло сформулювати внесок академіка Шинкарука до скарбниці філософської науки, він:

- здійснив історико-філософське обґрунтування теорії матеріалістичної діалектики, розкрив її місце в теоретичному осмисленні та практичному освоєнні світу;
- розробив нові методологічні підходи до вивчення історії української філософії, що створило концептуальний ґрунт для розширення поля наукових пошуків, дозволило увести в науковий обіг нові явища історії духовної культури українського народу. Зокрема, йдеться про такий духовно-культурний феномен, як філософська спадщина діячів Києво-Могилянської академії;
- першим відкинув нав'язувані штучні схеми висвітлення світогляду великих українських мислителів і запропонував нові наукові принципи трактування їх філософської спадщини. Власне розкрив справжній зміст і призначення філософії Г. С. Сковороди, її місце в історичному процесі; ці нововведення мають неабияке методологічне значення нині, в умовах відродження культури українського народу;
- здійснив філософський аналіз і осмислення таких патерналістських феноменів, як віра, надія, любов, і обґрунтував їхню роль у духовному житті особи і суспільства; це відкрило нові можливості у трактуванні таких суспільних явищ, як мораль, релігія, культура;
- створив теоретичні засади філософських розробок проблеми людини, окреслив систему базових категорій — світогляд, світовідношення, світосприйняття, світовідчуття і под. Цим заклав основи подальшого розвитку філософської антропології в Україні;
- обґрунтував значення соціально-філософських розробок для регулювання й управління суспільними процесами, що дало поштовх до розгортання соціологічних досліджень і завершилося становленням нового наукового напрямку в Академії наук УРСР та утворенням окремого академічного Інституту соціології.

1969 р. В. І. Шинкарука обрано членом-кореспондентом АН України; 1978 р. — академіком АН України; 1981 р. — членом-кореспондентом АН СРСР Володимир Іларіонович був лауреатом академічної премії ім. Д. З. Мануїльського (1977) та Державної премії в галузі науки і техніки (1982). 1996 р. В. І. Шинкаруку було присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Він мав високі урядові нагороди: 5 орденів і 4 медалі. Помер В. І. Шинкарук 2001 р. у Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; Ред. кол. : В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. — Київ : Світ Успіху, 2005. — С. 388–389.

Михайло Сергійович Грушевський

Михайло Сергійович Грушевський народився 29 вересня 1866 р. у м. Холмі (тепер місто Хелм на території Польщі). Походив, як пише він у своїй біографії, з бідної родини Грушів (пізніше Грушевських), що гніздилася в Чигиринському повіті. 1880 р. М. Грушевський вступив до Тифліської гімназії. Протягом 1886–1890 рр. Михайло навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Протягом 1890–1894 рр. Грушевський працював при Київському університеті як професорський стипендіат. У травні 1894 р. Грушевський захистив дисертацію на ступінь магістра. Того ж року він переїхав до Львова й очолив новостворену кафедру всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. Брав активну участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка, очоливши його 1897 року. Протягом 1897–1898 рр. Грушевський написав і видав перший том «Історії України-Руси», 1898 р. — другий том, а протягом 1900 р. — третій, що містив давній період історії України. 1907 р. Грушевський у Києві керував Українським науковим товариством (УНТ), яке, за його задумом, мало стати фундаментом майбутньої Академії наук України. 1910 р. Грушевський випустив першу частину першого тому «Киевская Русь», протягом 1913–1914 рр. — два томи «Истории украинского казачества». 4 березня в Києві утворюється Центральна рада, яка взяла на себе функцію центрального органу руху українського громадянства за «своє право і втрачені вольності». 14 місяців, протягом яких існувала Центральна рада (з березня 1917-го по 1918 р.), М. Грушевський був її незмінним головою — першим спікером першого українського парламенту. 29 квітня 1918 р. Центральна рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки, започаткувавши інститут президентства у нашій країні. Восени 1923 р. М. С. Грушевського обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У березні 1924 р. він приїздить із сім'єю до Києва, сподіваючись завершити працю над багатотомною «Історією України-Руси». У січні 1929 р.

Михайла Сергійовича, єдиного з тодішніх членів Всеукраїнської академії наук, було обрано дійсним членом Академії наук СРСР. Ученого заарештовують, звинувачують в антирадянській діяльності та організації «Українського національного центру», проте через деякий час відпускають і забирають з Києва до Москви на постійне місце проживання. Останні три роки життя, проживаючи в Москві, Грушевський як академік АН СРСР працював над «Історією України-Руси». І сьогодні цей твір — найповніша історія нашої держави. Помер Михайло Сергійович раптово, 25 листопада 1934 р., на 68-му році життя в Кисловодську. Похований у Києві на Байковому кладовищі. Його ім'я присвоєно Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

Матеріали взяті з книги Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; Ред. кол. : В. В. Скопенко, О. В. Третьак, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. — Київ : Світ Успіху, 2005. — С. 172–173.

Вілен Сергійович Горський

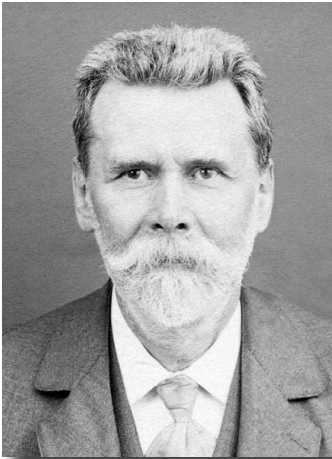
Вілен Сергійович Горський (*27 жовтня 1931, Харків — †27 травня 2007, Київ) — доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України. Вілен Горський — філософ, історик української філософії, дослідник духовної спадщини Русі, автор одного з перших підручників з історії української філософії, має публікації у галузі методології історико-філософських досліджувань.

1938 року семирічною дитиною він пережив арешт свого батька (той працював інженером на Харківському тракторному заводі; дата смерті — 1939, реабілітований у 1956-му). У 1949 році, закінчивши середню школу в Києві, де сім'я поселилася після евакуації, юнак зумів вступити на філософський факультет Київського університету (закінчив із відзнакою в 1954 році). У грудні 1963 року Вілена Сергійовича наказом директора академічного Інституту філософії Павла Копніна зараховано на посаду молодшого наукового працівника «відділу історії філософської і соціологічної думки на Україні». Майже сорок років учений працював в Інституті філософії НАН України. У 1992 року перейшов з Інституту філософії НАН України до Києво-Могилянської академії. Там він сформував кафедру філософії та релігієзнавства, яку очолював до 2000 року, а згодом — першу в Україні магістерську програму за спеціальністю «Історія філософії». Як декан факультету гуманітарних наук (1994–1997), Вілен Горський доклав чимало зусиль для його розвитку, організації навчального процесу і наукової роботи гуманітарних кафедр НаУКМА. Він зробив вагомий внесок у розбудову української історико-філософської науки дослідженнями з методології історико-філософського пізнання та історії української філософії. Наукові праці Вілена Горського заклали фундамент вивчення духовної культури Києво-Руської доби. Вчений підготував 10 кандидатів і 1 доктора філософських наук, керував низкою наукових проєктів у межах теми «Історія філософії в Україні: європейський контекст». Вілен Горський — автор біобібліографічного словника «Філософська думка в Україні», десяти

індивідуальних та двох колективних монографій, чотирьох збірників наукових праць, доповідей на міжнародних конференціях в Україні, Росії, Польщі, Болгарії, Італії, Франції, Швейцарії, США. У науковому доробку вченого — близько трьохсот наукових та науково-методичних праць, у тому числі підручник «Історія української філософії», що витримав чотири перевидання.

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.

Федір Кіндратович Вовк

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (5 березня 1847 р., с. Крячківка, Пирятинський повіт Полтавської губернії — 29 червня 1918 р. Гомель, Білорусь) — український антрополог, етнограф і археолог. Жив в еміграції у Швейцарії та Франції з 1879 по 1905 роки, в Росії — з 1906 по 1917 роки. Федір Кіндратович Вовк народився 17 березня 1847 року в селі Крячківцях. Після закінчення навчання у Ніжинській гімназії, вступив до Новоросійського університету. Після закінчення навчання в університеті стає членом Київської Громади, разом з М. Драгомановим, В. Антоновичем, Тадеєм Рильським, П. Чубинським, П. Житецьким. Бере участь в організації недільних шкіл,

виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. Протягом 1874–1876 років працює помічником ревізора губернського секретаря, одночасно, бере участь у Південно-західному відділі Російського географічного товариства як його засновник і дійсний член. У 1874 році бере участь в організації та діяльності III Археологічного з'їзду. З 1905 р. — доцент антропології Петербурзького університету. Федір Вовк (професор Петербурзького університету), як антрополог — послідовник французької антропологічної школи. За працю «*Varations squelettiques du pied chez les Primates et chez les races humaines*» (1900) отримав премії Godard і Російської академії наук. Федір Вовк залишив понад 200 наукових праць різними мовами. Вовк — член Російського географічного товариства в Петербурзі, Історичного й Антропологічного товариства в Парижі, активний популяризатор української культури в Європі. Науковець — один з перших дослідників палеолітичних пам'яток на території України. Вчений зібрав значний матеріал з етнографії українського народу. Він — автор праць «Антропологічні особливості українського народу», «Етнографічні особливості українського народу» (обидві 1916 року), в яких доводив, що українці — окремий слов'янський народ. Федір

Вовк зробив вагомий внесок в розвиток української антропології. *Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: Учеб. пособие. — Киев : МАУП, 2002. — 216 с.
2. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень [Текст]: Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. Т. Білуха. — К. : Вища шк., 1997. — 271 с.
3. Габович А. Г. Основи наукових досліджень [Текст]: Підручник / А. Г. Габович, С. М. Головань, В. В. Домарев, В. С. Орленко, В. О. Хорошко, Д. В. Чирков — К. : ДУІКТ, 2007 — 173 с.
4. Гладунський В. Н. Методологія наукових досліджень та методика викладання менеджменту зовнішньоекономічної діяльності [Текст] : Навч. посібник / В. Н. Гладунський, С. В. Князь, Я. Я. Пушак, М. О. Мельник / Національний ун-т «Львівська політехніка». — Л. : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2003. — 172 с.
5. Горбатенко І. Ю. Основи наукових досліджень: підручник [Текст] / І. Ю. Горбатенко., Г. О. Івашина. — К. : Вища школа, 2001. — 92 с.
6. Грищенко І. М. Основи наукових досліджень [Текст] : Навч. посіб. / І. М. Грищенко, О. М. Григоренко, В. А. Борисейко / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — К. : КНТЕУ, 2001. — 185 с.
7. Дзюба Н. Організація проведення пошукової та науково-дослідної роботи [Текст] : / Дзюба Н. Організація навчально-виховного процесу у ВНЗ I–II рівнів акредитації. Випуск Х. Немішаєве. НМЦ. — 2007. — С. 57–68.
8. Дзюба Н. Організація проведення пошукової та науково-дослідної роботи
9. Дудченко А. А. Основы научных исследований [Текст] : Учеб. пособие / А. А. Дудченко. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. — 114 с.
10. Єріна А. М. Методологія наукових досліджень [Текст] : Навчальний посібник / А. М. Єріна, В. Б. Захожай, Д. Л. Єрін. — Центр навчальної літератури, 2004. — 212 с.
11. Єщенко В. О. Основи наукових досліджень в агрономії [Текст] / В. О. Єщенко, П. Г. Копитко та ін. — К. : Дія, 2005. — 286 с.
12. Зубак К. Організація науково-дослідної роботи студентів [Текст] / Зубак К. Організація навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації. Випуск VII. Немішаєве. НМЦ, — 2005. — С. 213–218.
13. Ковальчук, В. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — 3-е вид., переробл. і допов. — К. : Професіонал, 2005. — 240 с.

14. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — К. : ВД «Професіонал», 2005. — 240 с.
15. Колесников О. В. Основи наукових досліджень. Навч. посіб. / О. В. Колесников. — К. : Центр учбової літератури, 2011. — 144 с.
16. Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень [Текст]: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с.
17. Кравчук, Н. Я. Основи наукових досліджень : Навч.-метод. посіб. / Н. Я. Кравчук. — Тернопіль : Економічна думка, 2006. — 240 с.
18. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень [Текст] : Навч. посібник / О. В. Крушельницька. — К. : Кондор, 2003. — 192 с.
19. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень. Навч. посібник. — К. : Кондор, 2003. — 192 с.
20. Лудченко А. А. Основи наукових досліджень [Текст] / А. А. Лудченко [та ін.]. — К. : Т-во «Знання», 2000. — 114 с.
21. Макогон, Ю. В. Основи наукових досліджень в економіці : навч. посіб. / Ю. В. Макогон, В. В. Пилипенко. — Донецьк : Альфа-прес, 2007. — 144 с.
22. Марцин В. С. Основи наукових досліджень [Текст]: Навчальний посібник / В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко та ін. — Львів : Ромус-Поліграф, 2002. — 128 с.
23. Методичні рекомендації до вивчення дисципліни «Основи наукових досліджень» / За заг. ред. д-ра філос. наук, проф. Т. В. Гончарук. — Тернопіль: ТНЕУ, 2013. — 48 с.
24. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження [Текст] / С. В. Мочерний. — Львів: Світ, 2001. — 415 с.
25. Організація наукових досліджень, написання та захист магістерської дисертації: навч. посіб. / А. Ю. Берко, Є. В. Буров, О. М. Верес [та ін.]. — Львів: Новий Світ-2000, 2010. — 282 с. — («Комп'ютинг»).
26. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. / за ред. А. Є. Конверського. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 352 с.
27. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі [Текст]: Навч. посібник / І. П'ятницька-Позднякова. — К. : [б. в.], 2003. — 116 с.
28. Пилипчук, М. І. Основи наукових досліджень : Підруч. / М. І. Пилипчук, А. С. Григор'єв, В. В. Шостак. — К. : Знання, 2007. — 270 с.
29. Пілюшенко В. Л. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення [Текст] : Навчальний посібник. / В. Л. Пілюшенко, І. В. Шкрабак, Є. І. Словенко. — Київ: Лібра, 2004. — 344 с.
30. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : Навч. посіб. / В. І. Романчиков. — К. : ЦУЛ, 2007. — 254 с.

31. Ростовський В. С. Основи наукових досліджень і технічної творчості : підручник / В. С. Ростовський, Н. В. Дібрівська. — К. : ЦУЛ, 2009. — 96 с.
32. Сергієнко Л. П. Основи наукових досліджень у психології : кваліфікаційні та дипломні роботи: навч. посіб. / Л. П. Сергієнко. — К. : Професіонал, 2009. — 240 с. — (Майстерня психолога).
33. Сидоренко В. К. Основи наукових досліджень [Текст] / В. К. Сидоренко. — К. : 2000. — РНҚЦ «ДІНІТ», 2000. — 259 с.
34. Соловійов С. М. Основи наукових досліджень: Навч. посіб. / С. М. Соловійов. — К. : ЦУЛ, 2007. — 176 с.
35. Стеченко, Д. М. Методологія наукових досліджень: Підруч. / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — 2-е вид. переробл. і доп. — К. : Знання, 2007. — 317 с.
36. Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень [Текст] : Посіб. / А. С. Філіпенко. — К. : Академвидав, 2004. — 208 с.
37. Цехмістрова Г. С. Методи та техніка наукових досліджень: Навч посіб. / Г. С. Цехмістрова. — К. : Либідь, 2005. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uadocs.exdat/docs/index-1638/html?page=5>
38. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Текст] : Навч. посіб. / Г. С. Цехмістрова. — К. : ВД «Слово», 2003. — 240 с.
39. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Текст]: Підручник. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. — К. : Знання-Прес, 2004. — 307 с.
40. Щукін Н. Н. Практическая функция социального знания // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5.

Додаткова література

1. Александрова В. П. Инновационный потенциал та його роль в економічному розвитку країни // Наука та наукознавство. — 2004 — № 2. — С. 39–45.
2. Андреев Г. И. Основы научной работы и оформление результатов научной деятельности: учеб. пособие / Г. И. Андреев, С. А. Смирнов, В. А. Тихомиров. — М. : Финансы и статистика, 2004. — 272 с.
3. Андреев И. Д. О методах научного познания [Текст] / И. Д. Андреев. — М. : Наука, 1964. — 114 с.
4. Аристотель. Вторая аналитика // Аристотель. Соч. : В 4-х т. Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — С. 51–90.
5. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: Учеб. пособие. — Киев: МАУП, 2002. — 216 с.
6. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления: ГОСТ 7. 1–84. — Введ. 01. 01. 86. — М. : Изд-во стандартов, 1985. — 71 с.
7. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень. — К. «Вища школа», 2003. — 292 с.

8. Бэкон Фр. Новый Органон // Бэкон Фр. Соч. : В 2-х т. Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — 575 с.
9. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки [Текст] / В. И. Вернадский. — М. : [б. в.], 1981.
10. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление [Текст] / В. И. Вернадский. — М. : [б. в.], — М., 1991.
11. Вернадский В. И. О науке. Т. 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. — Дубна: Феникс, 1997. — 576 с.
12. Гайденок П. П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ [Текст] / П. П. Гайденок. — М. : Наука, 1980. — 566 с.
13. Григорієва Ю. В. Сучасні методи пізнання / Ю. В. Григорієва // Філософія сучасності. — 2010. — № 4. — С. 38–39.
14. Данько М. С. Методичні особливості прогнозування інноваційного розвитку економіки України // Наука та наукознавство. — 2000. — № 4. — С. 52–53.
15. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / Р. Декарт. — К. : Тандем, 2001. — С. 32–49.
16. Добров Г. М. Наука о науке [Текст] / Г. М. Добров. — 3-е изд., доп. к перераб. — К. : Наукова думка, 1998. — 304 с.
17. Доброхот М. Л. Сучасне і майбутнє української науки // Текст промови на III Всесвітньому форумі українців 18–20 серпня 2001 р., м. Київ // Освіта і управління, — т. 4. — № 3–4 — 2001. — С. 7–13.
18. Довгий С. О. Наука та освіта в Україні. Сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення // Наука та наукознавство. — 2001. — № 2. — с. 104–109.
19. Жмудь Л. Я. Зарождение истории науки в античности / Л. Я. Жмудь. — СПб. : РХГИ, 2002. — 424 с.
20. Злупко С. Економічна наука і наукознавство / Монографія / С. Злупко. — Львів: Тріада плюс, 2006. — 776 с.
21. История и философия науки (Философия науки) / Под ред. Ю. Крянева, Л. Моториной. — М. : Альфа-М; Инфра-М, 2011. — 416 с.
22. История и философия науки (Философия науки) / Под ред. Ю. Крянева, Л. Моториной. — М. : Альфа-М; Инфра-М, 2011. — 416 с.
23. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия [Текст] : Учебное пособие. — М. : Логос, 2000. — 320 с.
24. Кедров Б. М. Классификация наук. Прогноз К. Маркса о науке будущего [Текст] / Б. М. Кедров. — М. : Мысль, 1985. — 543 с.
25. Ковальчук В. Політична економія. Курс лекцій / В. Ковальчук. — Тернопіль: Астон, 2009. — 415 с.
26. Колот А. Діалектика економічного і соціального розвитку як предмет наукових досліджень // Україна: аспекти праці. — 2011. — № 5. — С. 3–8.

27. Коршунов А. М. Онтология устойчивого развития: диалектика и синергетика / А. М. Коршунов, В. В. Мантатов // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». — 2010. — № 6. — С. 54–65.
28. Кримський С. Наука як феномен цивілізації. — Вісник Національної академії наук України : щомісяч. загальнонаук. та громад.-політ. журн. — К. 2003 — № 3 — С. 7–20.
29. Кулькин А. М. Наука и общество на рубеже веков [Текст] / А. М. Кулькин. — М. : ИНИОН, 2000. — 188 с.
30. Кун Т. Структура научных революций [Текст] / Т. Кун. — М. : [б. в.], 1975.
31. Лебедев С. А. Научная картина мира в ее развитии // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». — 2012. — № 3. — С. 3–27.
32. Лебедев С. А. Структура науки // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». — 2010. — № 3. — С. 26–50.
33. Лудченко А. А., Лудченко Я. А., Примак М. А. Основы научных исследований: Учебное пособие / Под ред. А. А. Лудченко. — К. : Об-во «Знання», КОО. — 2000. — 114 с.
34. Макогон, Ю. В. Основы научных исследований в экономике : навч. посіб. / Ю. В. Макогон, В. В. Пилипенко. — Донецьк : Альфа-прес, 2007. — 144 с.
35. Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [Текст] / М. Вебер. — К. : [б. в.], 1998. — 534 с. — С. 311–337.
36. Малицький Б. А. Концепція інноваційного розвитку економіки України // Наука та наукознавство. — 2002. — № 1. — с. 11–12.
37. Малицький Б. А., Булкін І. О., Єгоров І. Ю., Соловйов В. П. Аналіз становлення наукової системи України. // Наука та наукознавство. — 2001. — № 2. — С. 3–18.
38. Малицький Б. А. Прикладне наукознавство [Текст] / Б. А. Малицький. — К. : Фенікс, 2007. — 464 с.
39. Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / О. П. Кириленко, В. В. Письменний, Н. М. Ткачук та ін.; за ред. О. П. Кириленко. — Тернопіль: ТНЕУ, 2012. — 196 с.
40. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста / А. Э. Мильчин. — М. : Книга, 1980. — 320 с.
41. Мирский З. М., Барботько А. М., Борисов В. В. Научная политика XXI века: тенденции, ориентиры и механизмы // Науковедение. — 2003. — № 1. — С. 8–31.
42. Мочерний В. С. Методологія економічного дослідження. Львів, 2001 — 414 с.
43. Наука як частина культури: доповідь академіка НАН України, директора Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України М. В. Поповича // Вісник Національної академії наук України. — 2007. — № 6. — С. 49–54.

44. Науменко О. М. Методика організації наукових досліджень в умовах запровадження комп'ютерно орієнтованих засобів навчання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.ndove.gov.ua/e-journals/ITZN/em20/content/10nomsof.htm>
45. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник / В. Л. Петрушенко. — Львів : Магнолія 2006, 2009. — 506 с.
46. Пилипчук, М. І. Основи наукових досліджень : Підруч. / М. І. Пилипчук, А. С. Григор'єв, В. В. Шостак. — К. : Знання, 2007. — 270 с.
47. Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дисертації, і списку опублікованих робіт, який наводять в авторефераті // Бюл. ВАК України. — 2008. — № 3. — С. 9–13.
48. Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України : постанова Вищ. атест. коміс. України від 15 січ. 2003 р. // Бюл. ВАК України. — 2003. — № 1.
49. Ракитов А. И. Анатомия научного знания / А. И. Ракитов. — М. : Политиздат, 1969. — 206 с.
50. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре [Текст] / Г. Риккерт. — М. : Республика, 1998. — 410 с.
51. Ростовський, В. С. Основи наукових досліджень і технічної творчості : підручник / В. С. Ростовський, Н. В. Дібрівська. — К. : ЦУЛ, 2009. — 96 с.
52. Руденко О. В. Погляд на науку як соціокультурний феномен // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. — К., 2003. — Вип. 49. — С. 21–24.
53. Савчук В. В. Філософія епохи нових медиа // Вопросы философии. — 2012. — № 10 — С. 33–42.
54. Селье Г. От мечты к открытию: Как стать ученым : пер с англ. / Г. Селье; общ. ред. М. Н. Кондрашовой и И. С. Хорола; послесл. М. Г. Ярошевского и И. С. Хорола. — М. : Прогресс, 1987. — 368 с.
55. Сергієнко Л. П. Основи наукових досліджень у психології : кваліфікаційні та дипломні роботи: навч. посіб. / Л. П. Сергієнко. — К. : Професіонал, 2009. — 240 с. — (Майстерня психолога).
56. Сокулер З. А. Філософія науки: що же далі? // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». — 2010. — № 3. — С. 95–106.
57. Соловйов С. М. Основи наукових досліджень : Навч. посіб. / С. М. Соловйов. — К. : ЦУЛ, 2007. — 176 с.
58. Составление библиографического описания: кратки правила. — М. : Кн. палата, 1987.
59. Співак І. Я. Методи та засоби наукових досліджень в інженерії програмного забезпечення: опорний конспект лекцій / І. Я. Співак. — Тернопіль: ТНЕУ, 2012. — 79 с.
60. Стєпин В. С. Наука и лженаука // Науковедение. — 2000. — № 1.

61. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : Підруч. / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. — 2-е вид. переробл. і доп. — К. : Знання, 2007. — 317 с.
62. Сурмін Ю. П. Наукові тексти : специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. — К. : НАДУ, 2008. — 184 с.
63. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. — М. : Прогресс, 1986. — 542 с.
64. Франк Ф. Философия науки [Текст]. — М. : [б. в], 1964. — С. 110–112.
65. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / Федів Ю., Мозгова Н. Історія філософії України [Текст]: Навчальний посібник. Хрестоматія. — К. : Україна, 2000. — С. 436–440.
66. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки [Текст] / В. Шендеровський. — К. : Вид-во «Рада», 2003. — 416 с.
67. Щукин Н. Н. Практическая функция социального знания // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Приклад обґрунтування теми дослідження

Тема 1. Соціально-політичний вимір формування та функціонування системи безпеки підприємництва в Україні

Актуальність дослідження. Політика держави має передбачати програму дій, спрямовану на забезпечення надійності підприємницької діяльності, уможливлення вільної реалізації підприємницької ініціативи громадян. Необхідним для цього є формування сприятливого та передбачуваного економічного й політико-правового поля розвитку підприємництва та реалізації права на підприємницьку діяльність, що постає стратегічно важливою компонентою безпеки держави, пріоритетною функцією органів державного управління в умовах ринкових трансформацій. Окрім того, державна та громадянська підтримка підприємницьких ініціатив є визначальною умовою формування не тільки цивілізованого конкурентного бізнес-середовища, забезпечення добробуту громадян, а й нарощування демократичного потенціалу суспільства.

Проблема соціально-політичної безпеки підприємництва в Україні знайшла відображення в працях, присвячених перш за все основам національної безпеки держави у дослідженнях В. Горбуліна, В. Грубова, О. Дзьобаня, А. Качинського, О. Литвиненка, С. Сьоміна.

Обґрунтування основ економічної безпеки підприємства наявні у роботах таких науковців, як А. Беспалько, З. Варналій, Т. Васильців, А. Власков, В. Гапоненко, Л. Герасименко, З. Живко, А. Заїчковський, Т. Іванюта, І. Керницький, Е. Лібанова, П. Мельник, В. Мунтіян, Л. Тарангул та ін. Питання розвитку та регулювання вітчизняного підприємництва відображено у працях Л. Безчасного, С. Білої, В. Гейця, В. Голікова, А. Гришенка, М. Долішнього, Т. Ковальчука, В. Кредісова, Ш. Лукінова, С. Мочерного, Ю. Ніколенка, Д. Прейгера, В. Рибалкіна, А. Сухорукова О. Турчинова, В. Черняка та інших. Значний внесок у формування сучасних поглядів на підприємництво зробили ще М. Вебер, Р. Кантільон, Ф. Котлер, М. Х. Мескон, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Ф. А. Хайєк, Й. Шумпетер та інші.

Проте більшість робіт, присвячених безпосередньо осмисленню ролі підприємництва у розбудові економічно розвиненої, правової та демократичної держави вирішують цю проблему локально, з погляду організації безпеки кожного окремого підприємства як соціально-економічної одиниці (економічна безпека) або навіть функціонування окремого елементу цієї системи (технологічна, екологічна, інформаційна безпека тощо), не осмислюючи підприємництво як феномен, залежний від існуючої суспільно-політичної

системи. Тому необхідно концептуалізувати не окремі фактори забезпечення безпеки підприємництва, а його систему загалом і розглянути його як соціальний інститут, залежний від політичних практик, а не окремої бізнесової ініціативи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дослідження буде виконувалось у межах тематики науково-дослідної роботи кафедри економічного прогнозування університету «Пріоритети сучасної безпекової політики України» (2011 р., номер державної реєстрації 0111U001556).

Мета і завдання дослідження. Метою є концептуальне осмислення моделей забезпечення безпеки підприємництва у різних соціально-політичних умовах, розробка рекомендацій щодо формування сприятливого безпекового середовища для бізнесу в Україні. Ця мета передбачає реалізацію таких дослідницьких завдань:

- аналіз особливостей політологічного осмислення підприємництва як суспільного феномена і соціального інституту;
- уточнення соціально-політичних викликів та загроз безпеці підприємництва;
- визначення особливостей забезпечення безпеки підприємництва у різних суспільно-політичних умовах: у демократичному суспільстві, за переважання ліберальної ідеології, в олігархічній державі, а також за авторитарної моделі розвитку суспільства;
- визначення моделі безпеки підприємництва в Україні;
- аналіз соціально-психологічних засад розвитку підприємництва в Україні (в сучасних умовах та ретроспективному вимірі);
- розробки загальнонаціональних критеріїв оцінки ефективності системи безпеки підприємництва в Україні;
- визначення внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників формування вітчизняної моделі безпеки підприємництва;
- оцінки перспектив розвитку системи безпеки підприємництва в Україні.

Об'єктом дослідження є підприємництво як соціокультурний феномен, детермінований існуючою суспільно-політичною системою.

Предмет дослідження — соціально-політичні проблеми забезпечення безпеки підприємництва в Україні як форми приватної громадянської активності населення.

Методи дослідження. Міждисциплінарність дослідження ґрунтуватиметься, в першу чергу, на принципах діалектики, яка визначає уявлення про всезагальність розвитку, якісність його етапів, універсальність взаємозв'язків та опосередкувань різних процесів і явищ: економічних, соціальних, політичних, ментальних тощо.

Системний підхід сприятиме розгляду феномена підприємництва як соціального інституту, що включає сукупність складових: нормативно-правову базу, суб'єкт, об'єкт господарювання, макро- та мікрофактори (державна політика, податкова система, конкуренти, споживачі, постачальники), які взаємодіють між собою та впливають один на одного.

Робота ґрунтуватиметься також на єдності історичного та логічного, методі компаративістики, використанні результатів соціологічних досліджень, аналізу документів тощо. Виходячи з обов'язковості прогнозу в рамках політологічного дослідження, буде залучено і частину інструментарію прогностики: ретроспективний підхід, нелінійні методи осмислення майбутнього та моделювання його сценаріїв.

Наукова новизна одержаних результатів. Виконання поставлених завдань на основі означеної методології дозволить визначити соціально-політичний вимір формування та функціонування системи безпеки підприємництва в Україні як комплексу взаємопов'язаних функцій і процедур, що реалізуються як державними органами, так і недержавними організаціями, із забезпечення достатньої захищеності підприємництва від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників, що загрожують цілісності та/або ефективності його функціонування. Для цього передбачається:

- здійснити структурно-функціональний аналіз феномена підприємництва як тріади, що складається з таких підсистем: особистісної спонукально-мотиваційної, суспільно-нормативної та безпеково-підтримувальної; з'ясувати функції компонентів кожної із цих підсистем;
- концептуалізувати комплексне тлумачення феномена безпеки підприємництва як специфічного соціального інституту перехідних суспільств та розкрити зміст безпеки підприємництва;
- обґрунтувати ідею, що основні соціально-політичні моделі формування та функціонування системи безпеки підприємництва залежно від політичного устрою країни: демократичного, ліберального, олігархічного та авторитарного;
- визначити національні критерії оцінки ефективності системи безпеки підприємництва в Україні, на основі яких провести прагматичний аналіз внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників її формування та функціонування
- обґрунтувати основні напрями оптимізації системи безпеки підприємництва як безпосередньої передумови підвищення ефективності самого бізнесу і, опосередковано, соціально-економічного становища України, так і розвитку громадянського суспільства, демократизації держави.

Очікувані результати та їх практичне значення. Формування цілісної концепції соціально-політичного виміру формування і функціонування

системи безпеки підприємництва забезпечить фундаментальне підґрунтя для більш прикладних досліджень. Зокрема, вона сприятиме розробці шляхів і засобів реалізації антиолігархічного вектора в українській політиці та економіці. Також слугуватиме аналізу можливостей неолібералізму в процесі оптимізації соціально-політичної моделі безпеки підприємництва в Україні.

Результати дослідження можуть стати для органів державного управління основою визначення конкретних шляхів підвищення ефективності безпеки підприємництва як важливої соціальної підсистеми країни, від якої залежить добробут громадян та міжнародний імідж держави.

Апробація результатів роботи. Основні теоретичні положення, практичні висновки та рекомендації, передбачається оприлюднити на науково-практичних конференціях, опублікувати у фахових виданнях України та інших держав.

Структура та обсяг дослідження. Робота буде складатися зі вступу, чотирьох розділів (які поділено на підрозділи), висновків, списку використаних джерел та додатків.

Вимоги до наукової статті

Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, де вказуються існуючі теоретичні і практичні розв'язання даної проблеми іншими науковцями, на які посилається автор, а також **обов'язково** виділяються не вирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Постановка мети і завдань (формулювання цілей статті).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок у даному напрямку.

Література подається після статті у порядку згадування або у алфавітному порядку і оформляється згідно зі встановленими вимогами; посилання на літературу в тексті слід давати в квадратних дужках, наприклад [1, 60].

У кінці статті, як правило, подається коротка **анотація** українською та іноземними мовами (2-3 речення), де вказується короткий зміст статті та **ключові слова**, які використовуються для вираження деякого аспекту змісту документа, які мають істотне смислове навантаження. Вони можуть служити ключем під час пошуку інформації в пошукових системах Інтернету чи на паперових носіях інформації.

Зразок оформлення статті

УДК 631. 1

Шевченко О. І., к. е. н., доцент, професор кафедри менеджменту

Скакун А. М., аспірант Одеський державний аграрний університет

Проблеми формування і використання персоналу сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. Відтворення персоналу сільськогосподарських підприємств відбувається в нових соціально-економічних умовах...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ефективного формування і використання персоналу підприємств ... вивчали такі науковці, як В. Антонюк [1],... та ін. Однак у більшості наукових розвідок мало уваги

приділено... Усе це свідчить про актуальність теми, а відтак зумовило вибір напряму дослідження в науковому і практичному аспектах.

Постановка мети і завдань. Метою дослідження є розробка теоретичних, методологічних положень і практичних рекомендацій щодо...

Виклад основного матеріалу дослідження. Персонал підприємства формується та змінюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників...

Висновки з даного дослідження. Таким чином, відтворення персоналу сільськогосподарських підприємств...

Література

1. Антонюк В. Кадри для інноваційної діяльності: проблеми формування та використання / В. Антонюк // Україна: аспекти праці. — № 5. — 2007. — С. 42–47 ... і т. д.

Шевченко О. І., Скакун А. М.

Проблеми формування і використання персоналу сільськогосподарських підприємств

Анотація. У статті розглянуто наукові основи...

Проведено аналіз... Розроблено пропозиції...

Ключові слова: персонал, кадри,...

Шевченко О. И., Скакун А. М.

Проблемы формирования и использования персонала сельскохозяйственных предприятий

Аннотация. В статье рассмотрены научные основы...

Проведен анализ... Разработаны предложения...

Ключевые слова: персонал, кадры,...

Shevchenko O. I., Skakyn a. m.

Problems of Formation and the use of the agricultural enterprises

Annotation. The article reviews the scientific basis...

Analysis of the present level. Suggestions.

Key words: personnel, personnel,...

Взірець титульної сторінки реферату

Тернопільський національний економічний університет
Факультет фінансів
Кафедра філософії та політології

РЕФЕРАТ

на тему:

« _____ »

Підготував: *студент, прізвище, ім'я, курс, група, факультет*

Науковий керівник: *д. ф. н., професор Карпенко М. Ю.*

ТЕРНОПІЛЬ — 2014

Вимоги до тез доповіді (виступу)

Тези доповіді (виступу) як правило, подаються в друкованому та/ або в електронному вигляді, набраному в текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14 без розстановки переносів, об'ємом від однієї до 3-4 повних сторінок формату А 4, викладені у такому порядку:

- 1) прізвище, ім'я (або ініціали), науковий ступінь, вчене звання для кожного автора;
- 2) назва установи, підприємства;
- 3) назва доповіді (виступу);
- 4) тези доповіді (виступу).

Тези повинні містити наступні елементи: постановка проблеми (задачі), її зв'язок з важливими завданнями, аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, виділення невіршених її частин, формулювання цілей, викладення основного матеріалу дослідження, список літератури (у відповідності вимогам, вказаним в постанові ВАК України).

Зразок тез доповіді

УДК 331. 4:336. 71

В. В. Обливанцов, д-р с.-г. наук, доц.,

Українська академія банківської справи НБУ©

Безпека життєдіяльності працівників банківського сектора економіки

Постановка проблеми. Зараз в Україні та за кордоном велика увага приділяється загальній безпеці державних і комерційних банків. Безпека банку хвилює як керівництво, так і клієнтів банку — юридичних та фізичних осіб. У зв'язку і цим, безпеку банківської діяльності потрібно розглядати як комплексну, яка включає:

- 1) безпеку банку як організації;
- 2) безпеку працівників банку;
- 3) безпеку банківських операцій [1].

Аналіз останніх публікацій. З метою вирішення проблеми підприємництва важливим є створення власних служб безпеки банків, що дозволяє мінімізувати ризики, підвищити прибутковість та стійкість розвитку кредитних організацій [5].

Невіршени раніше частини проблеми. Різноманітність завдань, які поставлені перед державними і комерційними банками України, потребують чіткої організації безпеки життєдіяльності та підвищених вимог до працівників даних фінансових установ. У зв'язку із цим конкретизація ризиків, пов'язаних із виконанням посадових функцій працівниками

банківського сектора економіки, їх мінімізація — це одне із головних завдань ефективної діяльності банківської системи України.

Мета статті полягає у спеціалізованому і комплексному вирішенні питань безпеки життєдіяльності працівників банківської сфери та проведенні подальших наукових досліджень, пов'язаних з розробкою чітких нормативних положень безпеки життєдіяльності та охорони праці в державних і комерційних банках України.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість банківських працівників (менеджери, економісти, бухгалтери, касири, операційні працівники, оператори ПЕОМ, програмісти, інженери тощо) належать до категорії осіб, яка займаються розумовою працею. При розумовій праці мозок виконує не лише координаційні функції, але й є основним працюючим органом...

Висновки. Таким чином, підвищення рівня безпеки життєдіяльності працівників банків дозволить зменшити операційні ризики, підвищити інвестиційну та фінансову безпеку державних та комерційних банків і в цілому економічну безпеку держави.

Список літератури

1. Букин С. Безопасность банка // Банковские технологии. — 2003. — № 9. — С. 44–46.
2. Дибкова Л. М. Информатика та комп'ютерна техніка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К. : «Академвидав», 2002. — 320 с.
3. Жидецький В. Ц. Охорона праці користувачів комп'ютерів: Навчальний посібник. — Львів: Афіша, 2000. — 176 с.
4. Заплатинський В. М. Безпека життєдіяльності. Опорний конспект лекцій: Навчально-методичне видання. — К. : КДТЕУ, 1999. — 208 с.
5. Зезюлин В. В. Профессиональные рекомендации по совершенствованию работы служб безопасности коммерческих банков // Банковские услуги. — 2003. — № 2. — С. 25–29.
6. Курс лекцій з безпеки життєдіяльності (для бакалаврського рівня) / Пістун І. П., Мешанич Р. Й., Березовський А. П. — Львів: Вид-во «Сполох», 1997. — 224 с.
7. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини: Навч. посібник. — Л. : Львів. банк. ін-т НБУ; К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. — 186 с.
8. Положення про цивільну оборону Національного банку // Правління Національного банку України: Постанова № 93 від 11 березня 2002 р. (м. Київ). — 15 с.
9. Хирін О. І. Фінансова безпека комерційних банків // Фінанси України. — 2004. — № 11. — С. 118–123.

Поради щодо написання анотації

Анотація — процес аналітично-синтетичного опрацювання інформації, мета якого — отримання узагальненої характеристики документу, що розкриває логічну структуру та найсуттєвіший зміст.

- Спершу потрібно занотувати паспортні дані книги, над якою працюєте (наприклад: Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори /Переклад з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенка — К. : Основи, 1994. — 420 с.);
- дати коротку довідку про автора (його біографію, характеристику творчості, місце і роль в історії філософії, особливості філософської позиції);
- визначити тему чи проблему, якій присвячена книга, стаття;
- подати структуру книги (її розділи, глави), розкрити її основний зміст;
- окреслити загальну логіку, основний пафос книги, особливості вирішення основної проблеми та окремих її аспектів, а також — висновки, до яких приходить автор;
- розкрити значення цього твору;
- висловити свої враження і думки щодо прочитаного.

Вимоги до оформлення курсової роботи

Вступна частина повинна мати такі структурні елементи: титульний лист, зміст, перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів.

Основна частина містить такі структурні одиниці: вступ, текст курсової роботи, висновки, рекомендації, перелік посилань.

Додатки розміщують після основної частини курсової роботи.

Структурні елементи «титульний лист», «зміст», «вступ», «текст», «висновки», «перелік посилань» є обов'язковими.

Курсова робота виконується державною мовою або іноземною, що вивчається.

Обсяг курсової роботи — 1 др. арк. / 20-25 сторінок машинописного тексту / 35-40 рукописних сторінок; кількість джерел — не менше 25.

Титульний аркуш є першою сторінкою курсової роботи і є основним джерелом бібліографічної інформації, необхідної для оброблення та пошуку документа. Титульний аркуш повинен мати відомості, які подають у такій послідовності:

- а) назва міністерства і навчального закладу;
- б) гриф допущення до захисту;
- в) прізвище, повні ім'я і по батькові автора
- г) повна назва документа;
- д) підписи відповідальних осіб, включаючи керівника роботи;
- е) рік виконання курсової роботи.

Вимоги до оформлення елементів тексту

Подання табличного матеріалу. Цифровий матеріал, за умови великої його кількості або при необхідності у порівнянні та визначенні закономірностей, оформлюють у вигляді таблиць.

Будь-яка таблиця складається з таких елементів: порядкового номеру та тематичного заголовку, бокової частини, заголовку вертикальних граф (шапки), горизонтальних і вертикальних граф (основної частини, тобто прографки).

Логіка побудови таблиці повинна бути такою, щоб її логічний суб'єкт, або підмет (предмети, які в ній характеризуються), був розміщеним у боковій частині або в шапці, або в них обох, але не в прографці, а логічний предмет таблиці, або присудок (тобто дані, якими характеризується підмет), — в прографці, але не в шапці і не в боковій частині. Кожен заголовок над графою повинен відноситися до всіх даних у цій графі, а кожен заголовок рядка в боковій стороні — до всіх даних цього рядка. Заголовок кожної графи в шапці таблиці повинен бути по можливості коротким.

Текст, який повторюється у графі і складається з одного слова, допускається замінювати лапками. Якщо текст, що повторюється, складається з двох або декількох слів, то при першому повторенні його замінюють словами «Те ж саме», а далі — лапками.

Якщо цифрові або будь-які дані в таблиці не наводяться, то в графі ставиться прочерк. Інтервали величин у тексті записуються у вигляді «від» і «до» або через тире. На всі таблиці в тексті повинні бути посилання.

Усі таблиці, якщо їх декілька, нумерують арабськими цифрами наскрізною нумерацією у межах розділу. Над таблицею розміщують напис «Таблиця...» із зазначенням порядкового номеру таблиці (наприклад, «Таблиця 2») без значка № перед цифрою та крапки після неї. Якщо в тексті наукової праці тільки одна таблиця, то номер їй не присвоюється. Таблиці мають тематичні заголовки, які розміщують посередині сторінки й пишуть з великої літери без крапки в кінці.

При перенесенні таблиці на іншу сторінку шапку таблиці слід повторити. Як правило, для цього використовується позначення порядкових номерів колонок таблиці. Над нею бажано розмістити слова «Продовження табл. (номер)». Заголовок таблиці не повторюється.

Не допускається розміщення в тексті наукової роботи тих таблиць, дані яких вже були опубліковані раніше, без посилання на джерело. Досить часто автори наукових праць наводять цифровий матеріал у таблицях тоді, коли його зручніше розташувати за текстом. Такі таблиці створюють негативне враження і свідчать про невміння працювати з табличним матеріалом. Тому, перед тим як розміщувати будь-який матеріал у вигляді таблиці, необхідно визначити, чи можливо навести його у текстовій формі.

Оформлення формул

Загальний порядок наведення формул потребує дотримання ряду техніко-орфографічних вимог. Найважливіші формули, а також довгі та громіздкі формули, які містять знаки суми, добутку, диференціювання, інтегрування, розміщують на окремих рядках. Таким же чином оформлюються і всі нумеровані формули.

Нумерація формул потребує знання особливостей їх оформлення. Нумерувати слід найважливіші формули, на які є посилання в наступному тексті. Формули, на які немає посилань у тексті, нумерувати не рекомендується. Порядкові номери формул позначають арабськими цифрами в круглих дужках біля правого краю сторінки без крапки. Формули — різновиди наведеної раніше основної формули допускається нумерувати арабською цифрою і прямою малою літерою українського алфавіту, яка пишеться поряд з цифрою. Наприклад: (14a), (14б).

Проміжні формули, які не мають самостійного значення і наводяться лише для виведення основних формул, нумеруються малими літерами українського алфавіту (або іншими умовними позначеннями) і пишуться прямим шрифтом у круглих дужках. Наприклад: (a), (б), (в) або (*), (**), (***)).

Подання ілюстративного матеріалу

Ілюстрації можуть бути розташовані в науковій праці як в основному тексті, так і в додатку. **У наукових працях можуть використовуватися такі види ілюстрацій: технічні рисунки, схеми, фотографії, графіки, діаграми. Технічні рисунки використовуються у наукових роботах,** коли потрібно відобразити явище або предмет такими, якими вони сприймаються візуально, без зайвих деталей і подробиць. Вони виконуються, як правило, в аксонометричній проекції, що дозволяє найбільш просто та доступно відобразити предмет.

Схема — це зображення, яке передає за допомогою умовних позначень і без дотримання масштабу основну ідею будь-якого пристрою, предмету, споруди або процесу, відображає взаємозв'язок їх головних елементів. У деяких наукових працях просторові схеми різних систем відображаються у вигляді прямокутників з простими зв'язками-лініями. Такі схеми зазвичай називаються блок-схемами.

Фотографія — це особливо переконливий і достовірний засіб наочної передачі дійсності. Вона використовується тоді, коли необхідно з документальною точністю відобразити предмет або явище зі всіма його індивідуальними особливостями. У багатьох галузях науки та техніки фотографія — це не лише ілюстрація, а й науковий документ (зображення об'єктів спостереження тощо). Всі ілюстрації (схеми, рисунки, графіки), якщо їх більше однієї, нумеруються арабськими цифрами у межах розділу, причому першою цифрою у нумерації буде номер розділу, а другою, відділеною від неї крапкою, порядковий номер цієї ілюстрації; у кінці перед назвою ставиться крапка. Креслення, рисунки та інші зображення у тексті повинні мати тематичні назви, які розміщують над зображенням, наприклад: «Схема типових операцій за рахунком 30 «Каса». Пояснювальні дані розміщують під зображенням, а номер ілюстрації — нижче пояснювальних даних. У тексті на ілюстрації робляться посилання із зазначенням порядкових номерів, під якими ілюстрації розміщені у науковій праці. Не, слід оформлювати посилання як самостійні фрази! У тому місці, де мова йде про тему, пов'язану з ілюстрацією, і де читача слід спрямувати до неї, розміщують посилання або у вигляді обмеженого круглими дужками виразу або у вигляді оборотів. Посилання на раніше згадані ілюстрації подаються у дужках зі скороченням слова «дивись» «(див. рис. 3)». Під кожною ілюстрацією необхідно вставляти її назву, яка повинна відповідати основному тексту та самій ілюстрації. Кожна ілюстрація повинна відповідати тексту, а текст — ілюстрації. Всі ілюстрації у науковій праці повинні бути пронумеровані.

Оформлення діаграм

Діаграма — це один зі способів графічного зображення залежності між величинами. Діаграми складаються з наочного зображення та аналізу масових даних.

За формами побудови розрізняють площинні, лінійні та об'ємні діаграми.

У наукових працях найчастіше використовуються лінійні та площинні діаграми.

Результати обробки числових даних можна подати у вигляді графіків, тобто умовних зображень величин і їх співвідношень через геометричні фігури, точки, лінії. Графіки використовуються як для аналізу, так і для покращання наочності матеріалу, який ілюструється.

Загальні вимоги до цитування

Для підтвердження власних доведень посиланням на джерело та для критичного огляду тієї чи іншої праці слід наводити цитати. Необхідним є точне відтворення тексту, який цитується, оскільки найменше скорочення наведеного витягу з оригіналу може спотворити суть, закладену в нього автором.

Текст цитати береться у лапки і наводиться у тій граматичній формі, в якій він наведений у першоджерелі, зі збереженням особливостей авторського написання.

Вибір джерел цитат не повинен бути випадковим. Праці авторів, які цитуються, рекомендуються описувати за останнім виданням.

Залежно від характеру роботи існують різні способи зазначення джерел цитат: посилання у кінці сторінки, додатку; внутрішньотекстові, тобто зазначення джерела безпосередньо в тексті після цитати; посилання на список використаних літературних джерел, який розміщується у кінці роботи або розділу, тобто в тексті.

Посилання у кінці сторінки використовуються, в основному, в статтях науково-популярних роботах, але не рекомендуються, у зв'язку з нагромадженням, у дисертаціях. З посилання у кінці сторінки можна дізнатися, звідки взята цитата.

При посиланні на твір зі збірки творів або на статтю зі збірника статей будь-якого автора в додатках можна не вказувати назви твору, якщо вона вже була згадана в тексті.

При цитуванні роботи зарубіжного вченого (для полегшення читання) в тексті допускається зазначення прізвища вченого в українській транскрипції. Але при оформленні посилання прізвище автора та інші відомості про книгу або статтю слід писати мовою оригіналу.

У посиланнях у кінці сторінки можна також вказати джерело фактичних і статистичних даних, наведених у тексті.

Нумерацію посилань можна зробити суцільною або окрему для кожної сторінки.

Якщо цитування проводиться не з першоджерела, то слід вказати: «Цит. за кн.:» або «Цит. за ст.:» і розмістити далі за цим описання відповідного твору.

При цитуванні кожна Цитата повинна супроводжуватися посиланням на джерело, бібліографічний опис якого повинен здійснюватися згідно з вимогами бібліографічних стандартів.

При непрямому цитуванні (переказі, викладенні наукових поглядів інших авторів своїми словами), що не так загромождує текст, слід бути

гранично точним у викладенні думок і коректним при оцінці висловлюваного, давати відповідні посилання на джерело. Цитування не повинно бути не надмірним, а достатнім, оскільки і надмірність, і недостатність знижують рівень наукової роботи.

Якщо необхідно висловити ставлення автора наукової роботи до окремих слів або думок тексту, що цитується, то після цитати ставлять знак оклику або знак питання у круглих дужках.

Якщо автор наукової роботи, наводячи цитату, виділяє у ній деякі слова, він повинен це обумовити після пояснюючого тексту. Варіантами таких обумовлень можуть бути такі: (розрядка наша — ПБ.), (підкреслено нами — ПБ.), (курсив наш — ПБ.).

При оформленні цитат слід знати правила, пов'язані з написанням великих і малих літер, а також із вживанням розділових знаків у текстах, що цитуються. Якщо цитата повністю відтворює речення цитованого тексту, то вона починається з великої літери у всіх випадках, крім одного — коли ця цитата є частиною речення автора праці. Якщо цитата відтворює тільки частину речення цитованого тексту, то після перших лапок ставлять трикрапку.

Можливі два варіанти оформлення цитат. Перший варіант полягає у тому, що цитата починається з великої літери, якщо цитований текст продовжується після крапки.

Другий варіант: цитата починається з малої літери, якщо цитата вводить у середину авторського речення не повністю (пропущені перші слова).

Приклад

Курсель-Сенель Ж. Г. свого часу відмітив: «Знання обліку необхідно усім, але більш за все управлінцям».

Курсель-Сенель Ж. Г. вважав, що для бухгалтера «...досить бути акуратним, працелюбним, вміти швидко та легко рахувати, вміти гарно писати».

Мала літера також ставиться у тому випадку, коли цитата органічно входить до складу речення, незалежно від того, як вона починається в першоджерелі.

Приклад

Райшер Р. написав: «обороти і сальдо рахунків взаємних (внутрішніх) розрахунків повинні бути дзеркально рівні (тотожні) в центральному відділенні та у філіях», що в подальшому було названо постулатом Райша-Крайбіга.

Оформлення посилань

Посилання у тексті на номер рисунку, таблиці, сторінки, розділу пишуть скорочено і без значка «№ », наприклад: рис. 3, табл. 1, с. 24, розд. 2. Якщо вказані слова не супроводжуються порядковим номером, то їх слід писати в тексті повністю, без скорочень, наприклад, «з рисунку видно, що...», «таблиця показує, що...»тощо.

Посилання у тексті, яке не входить до даної фрази, на окремий розділ роботи, заключають у круглі дужки, помістивши спочатку скорочення — (див.).

Знак посилання або примітка, яка відноситься до окремого слова, повинна стояти безпосередньо після цього слова, а якщо вона відноситься до речення (або групи речень), то в кінці. Знак посилання ставиться перед розділовими знаками (за винятком знаку питання, знаку оклику та трикрапки).

Посилання нумеруються у послідовному порядку в межах кожної сторінки. На кожній наступній сторінці нумерацію посилань починають з початку.

Скорочення у наукових працях

У наукових працях у процесі словотворення часто зустрічаються скорочення. Скорочений запис слів використовується з метою скорочення обсягу тексту, що обґрунтовано прагненням у його мінімальному обсязі надати максимум інформації.

При скороченому записі слів використовується три основних способи:

залишається тільки перша (початкова) буква слова (рік — р.);

відкидається закінчення, суфікс і залишається частина слова (радянський — рад.);

пропускається декілька букв у середині слова, замість яких ставиться дефіс (університет — ун-т).

Слід мати на увазі, що скорочення повинно закінчуватися на приголосну, а не на голосну (якщо тільки вона не початкова буква в слові, окрім букви «і»).

У науковому тексті зустрічаються такі види скорочень:

- літерні абревіатури;
- складноскорочені слова;
- умовні графічні скорочення за початковими літерами слів;
- умовні графічні скорочення за частинами слів і початковими літерами.

Крім того, у наукових текстах і формулах найбільш поширеними є літерні позначення. Вони повинні відповідати затвердженням стандартам та іншим існуючим нормативним документам. В ідеальному варіанті в кожній роботі повинна бути створена така система, в якій кожній букві відповідає одна величина, і навпаки, кожна величина наводиться однією буквою.

Перелік скорочень, символів, спеціальних термінів та умовних позначень наводиться у звіті в тих випадках, коли вони не загальноприйняті, а загальна їх кількість становить понад 20 і кожне з них повторюється у тексті не менш як 3-5 разів.

Оформлення списку використаних літературних джерел

Бібліографічний список розміщується після висновку і є однією з частин роботи, яка відображає самостійну творчу роботу її автора та дозволяє говорити про рівень проведеного дослідження.

Існують різні способи та вимоги до групування літератури в списку використаних літературних джерел. Групування матеріалів залежить від характеру самої праці: її призначення і теми.

Характеристику способів групування літературних джерел, які використовуються найчастіше, наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Способи групування літературних джерел

	Способи групування літературних джерел	Характеристика способів
1	Алфавітний спосіб	Прізвища авторів і заголовки (якщо автор не вказаний) розміщуються за алфавітом. Іноземні джерела зазвичай розміщують в алфавітному порядку після переліку всіх джерел мовою наукової праці. Цей спосіб групування літератури доцільний, якщо список невеликий за обсягом і стосується вузького питання. Його можна застосовувати до доповіді, повідомлення, етапі. Не доцільно в одному алфавітному списку змішувати різні алфавіти (російський, латинський тощо)
2	Порядок подання літератури в тексті	Широко використовується у дисертаціях, оскільки є більш досконалим, ніж попередній. Література загального характеру, яка має відношення до всіх розділів, вказується на початку списку. Матеріали, які стосуються того чи іншого розділу, вказуються в алфавітному та хронологічному порядку
3	Систематичний спосіб	Аналогічний до попереднього способу, тобто розташування літературних джерел відбувається за окремими сферами знань, питаннями та темами їх логічної підпорядкованості. Спочатку вказується література загального характеру, яка охоплює широке коло питань, а потім за окремими проблемами

4	Топографічний порядок групування	Полягає у групуванні літератури за місцями, яким вона присвячена: за країнами, областями, містами, селищами тощо. Досить часто цей спосіб групування літератури застосовується у роботах географічного, країнознавчого та краєзнавчого характеру»
5	Хронологічний порядок групування	За хронологічним порядком публікацій книг і статей (коли необхідно показати історію розвитку та рівень вивчення питання, розвитку науки або у хронологію подій)

Крім того, у науковій праці можуть використовуватися такі способи побудови бібліографічних списків: за алфавітом прізвищ авторів або заголовків; за тематикою; за видами видань; за характером змісту; списки змішаної побудови.

Список використаних літературних джерел доцільно розміщувати в алфавітному порядку з їх наскрізною нумерацією. Зразок оформлення використаної літератури наведений нижче.

При цьому повинні вказуватися: порядковий номер, прізвище та ініціали автора, назва видання, рік видання, номер, сторінка. Для книг надається посилання на видавництво, місце та рік видання.

Бібліографічний опис списку використаних літературних джерел у наукових працях повинен відповідати вимогам ГОСТ 7. 1-84 «Бібліографічний опис документу. Загальні вимоги та правила складання». Цей державний стандарт визначає такі методичні основи складання бібліографічного опису, як: набір елементів бібліографічного опису, послідовність їх розміщення, наповнення і спосіб подання кожного елементу, використання умовних розділових знаків.

Необхідність наскрізної порядкової нумерації виникає вже на попередній стадії роботи, коли науковець ще має справу з робочою картотекою. При завершенні роботи автору потрібно ретельно вивірити всі висловлювання щодо достовірності відомостей, які там наводяться і посилань, встановити кінцеву порядкову нумерацію.

Список використаної літератури в роботі — це ключ до джерел, якими користувався автор при її написанні. За оформленням такого списку певною мірою можна судити про наукову етику та культуру наукової роботи, ступінь обізнаності дослідника у наявній літературі з проблеми, яка вивчається.

Приклади

Опис нормативно-правових актів органів законодавчої і виконавчої влади:

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» // Відомості Верховної Ради України. — 1997,— № 27 — С. 181.

Опис книг з багатотомного видання

Бутинець Ф. Ф. Історія бухгалтерського обліку: У 2-х частинах. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.050106 «Облік і аудит». — 2-е вид., перероб. і доп. — Ч. 1. — Житомир: ПП «Рута», 2001. — 512 с.

Опис книг одного-трьох авторів

Вейцман Н. Р. Очерки по бухгалтерскому учёту и анализу. — М. : Госфиниздат, 1958. — 152 с.

Бутинець Ф. Ф., Горецька Л. Л. Бухгалтерський облік у зарубіжних країнах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.050106 «Облік і аудит». — Житомир: ПП «Рута», 2002. — 544 с.

Опис книг 4-х і більше авторів

Вексель и взаимозачеты: налогообложение и бухгалтерский учет / Бругалин А. В. и др. — 4-е изд., испр. и доп. — М. : «Аналитика-Пресс», 1999. — 232 с.

Опис підручників і навчальних посібників

Бухгалтерський фінансовий облік: Підручник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 7.050106 «Облік і аудит» / За редакцією проф. Ф. Ф. Бутиця. — 4-е вид., перероб. і доп. — Житомир: ПП «Рута», 2002. — 688 с.

Опис дисертацій

Чижевська Л. В. Бухгалтерський баланс: теорія і практика (на матеріалах підприємств Житомирської області): Дис. канд. екон. наук. — Житомир, 1999. — 198 с.

Опис статті періодичного видання

■ журнальна стаття

Алахов Б. В. О математическом аппарате бухгалтерского учета // Бухгалтерский учет. — 1989. — № 7. — С. 36–40.

■ газетна стаття

Кирьянов А. Автоматизация бухгалтерского учета на предприятии // Финансовая газета. — 1998. — № 19 (335). — С. 14.

■ Словники, довідники

Бухгалтерський словник. / За ред. проф. Ф. Ф. Бутиця. — Житомир: ПП «Рута», 2001. — 224 с. 7.

Див.: Н. Малюта. Вимоги до оформлення елементів тексту // Бухгалтерія в сільському господарстві. — 2004. — № 16 — С. 43–47.

Навчальне видання

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією доктора філософських наук,
професора Т. В. Гончарук*

Формат 60x84/16. 15,81 ум. др. арк., 14,88 обл.-вид. арк.
Тираж **1 000**

Методологія. Методи дослідження

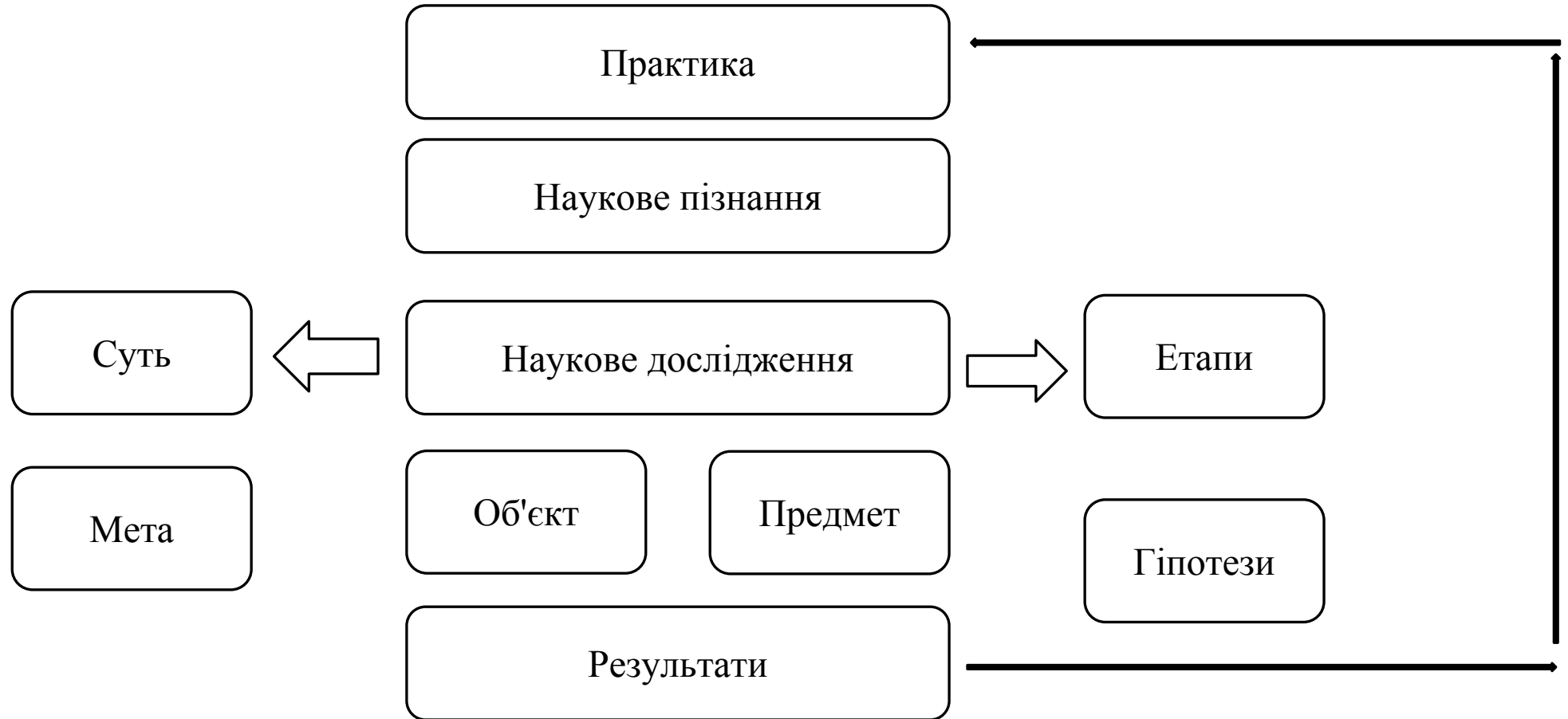
Виконала:
студентка V курсу
групи ДОЛ(зм)- 13
Гриник Оксана

ФОРМОЮ РОЗВИТКУ НАУКИ Є НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукове дослідження - вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами за допомогою наукових методів з метою отримання доведених і корисних для науки і практики рішень з максимальним ефектом.

Наукове дослідження цілеспрямоване пізнання, результатом якого виступають система понять, законів і теорій.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАКТИКИ З НАУКОВИМ ПІЗНАННЯМ І ДОСЛІДЖЕННЯМ

Під **методологію** розуміють науку про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності взагалі;

Методологія наукового пізнання

сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності.

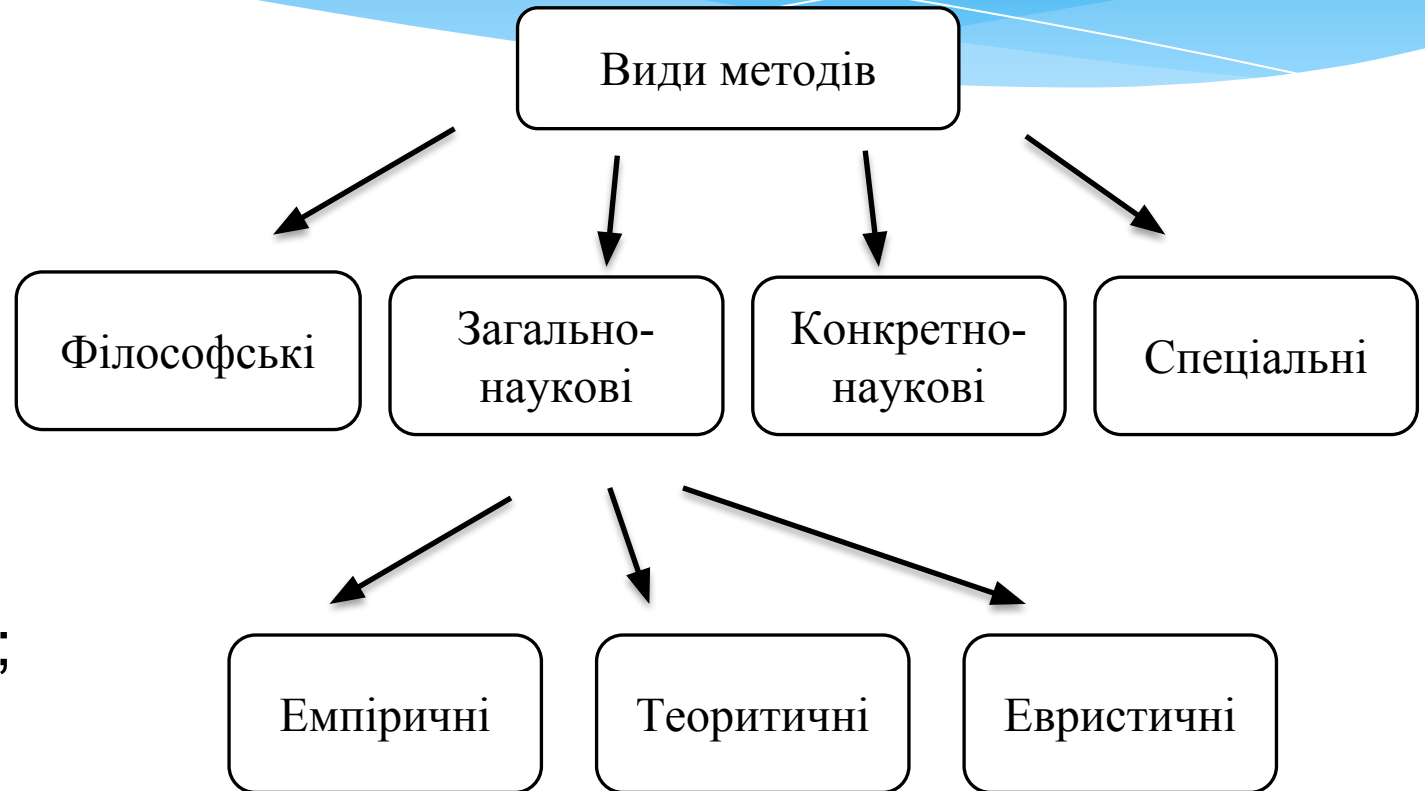
Методологія - вчення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір пізнавальних засобів, методів і прийомів дослідження.

Основні функції методології

- визначення способів отримання наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- визначення певного шляху, на якому досягається науково-дослідна мета;
- забезпечення всебічності отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- введення нової інформації до фонду теорії науки;
- уточнення, збагачення, систематизація термінів і понять у науці;
- створення системи наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах.

**Методи, що
використовуються при
проведенні досліджень
можна поділити на:**

- філософські;
- загальнонаукові (тобто для всіх наук: емпіричні, теоретичні, евристичні),
- конкретні (для певних наук);
- спеціальні або специфічні (для конкретної науки).

• **Філософські методи** це використання у науковому дослідженні категорій, положень, принципів і законів певної філософської системи.

• **Загальнонаукові методи** це такі засоби і прийоми (чи їх сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями використовуються в усіх чи майже в усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження. До них відносяться емпіричні, теоретичні, евристичні методи.

• **Конкретно-наукові методи** використовуються в окремих або об'єднаних спільністю об'єктів дослідження науках.

• **Спеціальні методи** використовуються для конкретної науки.

Емпіричні дослідження спрямовані на виявлення, точний опис і детальне вивчення різних фактів, явищ і процесів;

При емпіричному дослідженні науковець повинен:

- описати кожен факт термінами науки, у межах якої ведеться дослідження;
- відібрати з усіх фактів типові, найбільш вживані;
- класифікувати факти за їх сутністю, з'ясувавши наявні зв'язки між відібраними фактами.

Методи емпіричних досліджень:

- Спостереження
- Експеримент
- Порівняння
- Вимірювання

• **Спостереження** систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта.

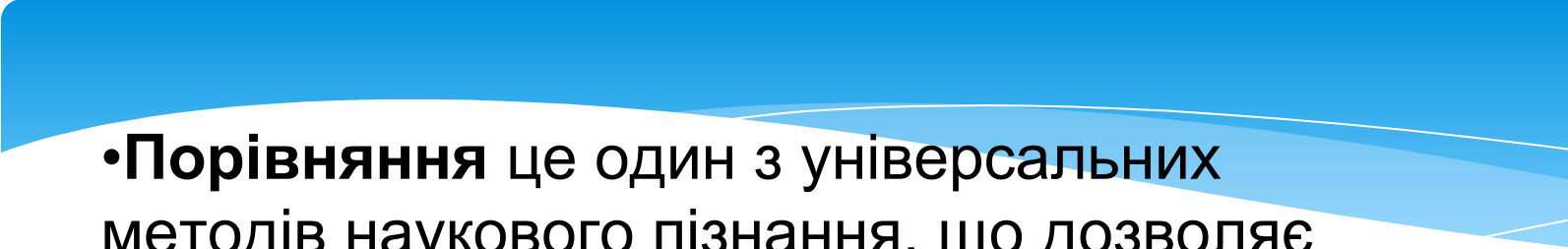
Спостереження повинне задовольняти таким основним вимогам:

- **навмисність**, що означає, що спостереження повинне вестися для рішення цілком визначеної і чітко поставленої задачі;
- **планомірність**, тобто спостереження ведеться за планом, виходячи з поставленої задачі;
- **цілеспрямованість**, завдяки якій увага спостерігача зупиняється тільки на цікавлячих його явищах, властивостях або зв'язках;
- **активність спостерігача**, що означає, що дослідник не просто сприймає все, що попадає в поле зору, а шукає потрібні об'єкти їх властивості, зв'язки цих об'єктів, використовуючи для цього весь запас власних знань і досвіду;
- **Систематичність**; спостерігач може одержати дійсно кошовну інформацію лише тоді, коли спостереження ведеться безупинно, по визначеній системі, що дозволяє сприймати об'єкт багаторазово й у найрізноманітніших умовах.

• **Експеримент** метод емпіричного дослідження, який заснований на активному і цілеспрямованому втручанні суб'єкта в процес наукового пізнання явищ і предметів реальної дійсності шляхом створення контрольованих і керованих умов, що дозволяють виділити визначені властивості, зв'язки в досліджуваному об'єкті і багаторазово їх відтворювати; система операцій, впливу або спостережень, спрямованих на одержання інформації про об'єкт при дослідницьких випробуваннях, які можуть проводитись в природних і штучних умовах при зміні характеру проходження процесу.

Основні функції експерименту

- експериментально-дослідницька тобто пізнавальна;
- перевірочна;
- аналітична;
- ілюстративна.

- **Порівняння** це один з універсальних методів наукового пізнання, що дозволяє встановлювати подібність і розходження досліджуваних предметів і явищ реальної дійсності.

Для того щоб порівняння було плідним, воно повинно задовольняти двом основним вимогам:

- *По-перше*, порівнюватися повинні лише такі явища, між якими може існувати визначена *об'єктивна спільність*. Не можна порівнювати свідомо непорівнянні речі, тому що це нічого не дає.
- *По-друге*, при дослідженні об'єктів їхнє порівняння повинне здійснюватися по *найбільш важливим, істотним* (у плані конкретної пізнавальної задачі) ознакам.

Вимірювання — це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру.

Вимірювання передбачає наявність таких основних елементів: об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання.

• **Вимірювання** метод емпіричного пізнання, що представляє собою визначену систему фіксації і реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різних вимірювальних приладів і апаратів.

До загальних методів пізнання належать:

- **аналіз** - розчленування цілісного предмета на складові частини (сторони, властивості, відношення, ознаки тощо) з метою їх всебічного дослідження;
- **синтез** - з'єднання раніше виділених частин предмета в єдине ціле;
- **абстрагування** - відвернення, відсторонення від ряду несуттєвих для даного дослідження властивостей і якостей феномена і разом з тим виділення важливих для дослідження властивостей і відношень;
- **узагальнення** - прийом мислення, в результаті якого встановлюються загальні властивості й ознаки об'єктів;
- **індукція** - метод дослідження і спосіб міркування, в якому загальний висновок робиться на підставі окремих і часткових посилок;
- **дедукція** - метод дослідження і спосіб міркувань, за якого із загальних посилок з необхідністю впливає висновок окремого, часткового характеру;
- **аналогія** - прийом пізнання, за якого на основі схожості об'єктів за одними ознаками і властивостями робиться висновок про їх схожість також і за певними іншими ознаками;
- **класифікація** - поділ усіх предметів дослідження на окремі групи за якою-небудь важливою для даного дослідження ознакою;
- **моделювання** - вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміщає оригінал у певних аспектах, що цікавлять Дослідника.

Визначення понять .
Судження. Умовивід. Мислення. Наукова ідея. Гіпотеза.
Закон. Парадокс. Теорія. Аксиома (постулат).

**Методологія та організація
наукових досліджень**
Викладач:
д.п.н., проф. Лисенко О.М.

2020р

СУДЖЕННЯ – це форма мислення, яка стверджує або заперечує існування предметів, зв'язки між ними, наявність або відсутність тих чи інших ознак чи відношень у предметах.

Судження поділяються

прості

Простим називається судження, яке складається з одного суб'єкта і одного предиката.

Наприклад: Гриджук М.С. є студенткою Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Прикарпатський університет наукащий в івано-франківську

Гриджук є студенткою наукащого університету в ів-фр

складні

Складним називається судження, в якому наявні кілька предикатів чи суб'єктів.

Наприклад: Після захисту магістерської роботи Гриджук М.С. отримає диплом магістра за спеціальністю «Дошкільна освіта. Логопедія».

Сутність, структура та види умовиводів

УМОВИВІД - це форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводиться нове судження, що містить нове знання.

Термін "умовивід" застосовується у подвійному значенні.

Під умовиводом розуміють:

- процес виведення нового знання з суджень;
- саме нове судження як результат логічної операції.

Будь-який умовивід складається із засновків та висновку.

Засновки - це судження, з яких виводиться нове знання.

Висновок - судження, виведене із засновків.

МИСЛЕННЯ - це процес опосередкованого і узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях

Мислення є вищим пізнавальним процесом !!!

Але на практиці як окремий психічний процес не існує, воно присутнє у всіх інших пізнавальних процесах: у сприйманні, уяві, пам'яті та ін.

Мислення, у яких би воно формах не існувало, неможливе без мовлення. Будь-яка думка виникає та розвивається в нерозривному зв'язку з мовленням. У цьому проявляється одна з головних відмінностей між психікою людини і психікою тварин.

Основні функції мислення

Пізнавальна (відображення світу і самовідображення)

Проектувальна (побудова планів, проектів, моделей практичної і теоретико-пізнавальної діяльності)

Прогностична (прогнозування або передбачення наслідків своїх дій, своєї діяльності, прогнозування майбутнього)

Інформаційна (засвоєння інформації знання та її смислове перероблення)

НАУКОВА ІДЕЯ - форма відображення у мисленні нового розуміння об'єктивної реальності.

Тому наукові ідеї є своєрідним якісним стрибком думки за межі вже раніше пізнаного. Вони виступають і як передумови створення теорій, і як елементи, що об'єднують окремі теорії у певну галузь знань. Ідея є основою творчого процесу, продуктом людської думки, формою відображення дійсності. Ідеї народжуються з практики, спостереження навколишнього світу і потреб життя.

ГІПОТЕЗОЮ називається спосіб мислення, котрий полягає в побудові припущення про те, що таке досліджуване явище та в доведенні цього припущення.

Побудова гіпотез - необхідний шлях до створення наукової теорії. Всяка наукова теорія висловлюється спочатку як гіпотеза. Науково доведена і підтверджена на практиці гіпотеза стає науковою теорією.

Процес прийняття гіпотези складається з декількох етапів:

Гіпотеза застосовується в таких випадках:

1. Коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явища, але є необхідність в тому, щоб його пояснити;
2. Коли факти складні і гіпотеза може принести користь, як узагальнення знань у даний час, як перший крок до їх роз'яснення;
3. Коли причини, що спричинили чи спричиняють факти, недоступні для досліджу, тим часом як їх дія чи наслідки можуть бути предметом вивчення.

ЗАКОН - нормативно-правовий акт представницького вищого органу державної влади (або громадянського суспільства (безпосередньо народу), який регулює найважливіші питання суспільного життя, установлює права і обов'язки громадян, має вищу юридичну чинність і приймається з дотриманням особливої законодавчої процедури.

ПАРАДОКС — твердження, яке на перший погляд суперечить саме собі, але може бути вірним.

Слід розрізняти парадокс і апорію, яка є логічно вірною, але не може існувати в реальності. Деякі логічні парадокси використовуються для розвитку критичного мислення.

ТЕОРІЯ — сукупність висновків, що відображає відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. Теорією стає гіпотеза, що має відтворюване підтвердження явищ та механізмів і дозволяє спостерігачу прогнозувати наслідки дій чи зміни стану об'єкта спостережень.

Теорія – найдосконаліша форма наукового відображення дійсності!!!

АКСІОМА (грец. ахіōта; кор. ахіо (достойність) укр. гідність (гідне); (синонім "постулат")) - це твердження яке вважається правильним, щоб служити точкою початку роздумів та аргументів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Судження // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — Київ : ВЦ «Академія», 2007. — Т. 2 : М — Я. — С. 444.
2. Теорія // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — Київ : ВЦ «Академія», 2007. — Т. 2 : М — Я. — С. 475.
3. І.Олексюк. Умовивід // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — С. 655. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.
4. С. Кримський. Мислення // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — С. 378. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.
5. Гіпотеза // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.
6. Закон // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — С. 474. — ISBN 966-7492-00-8.
7. Акіома // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.

Методологія. Методи дослідження

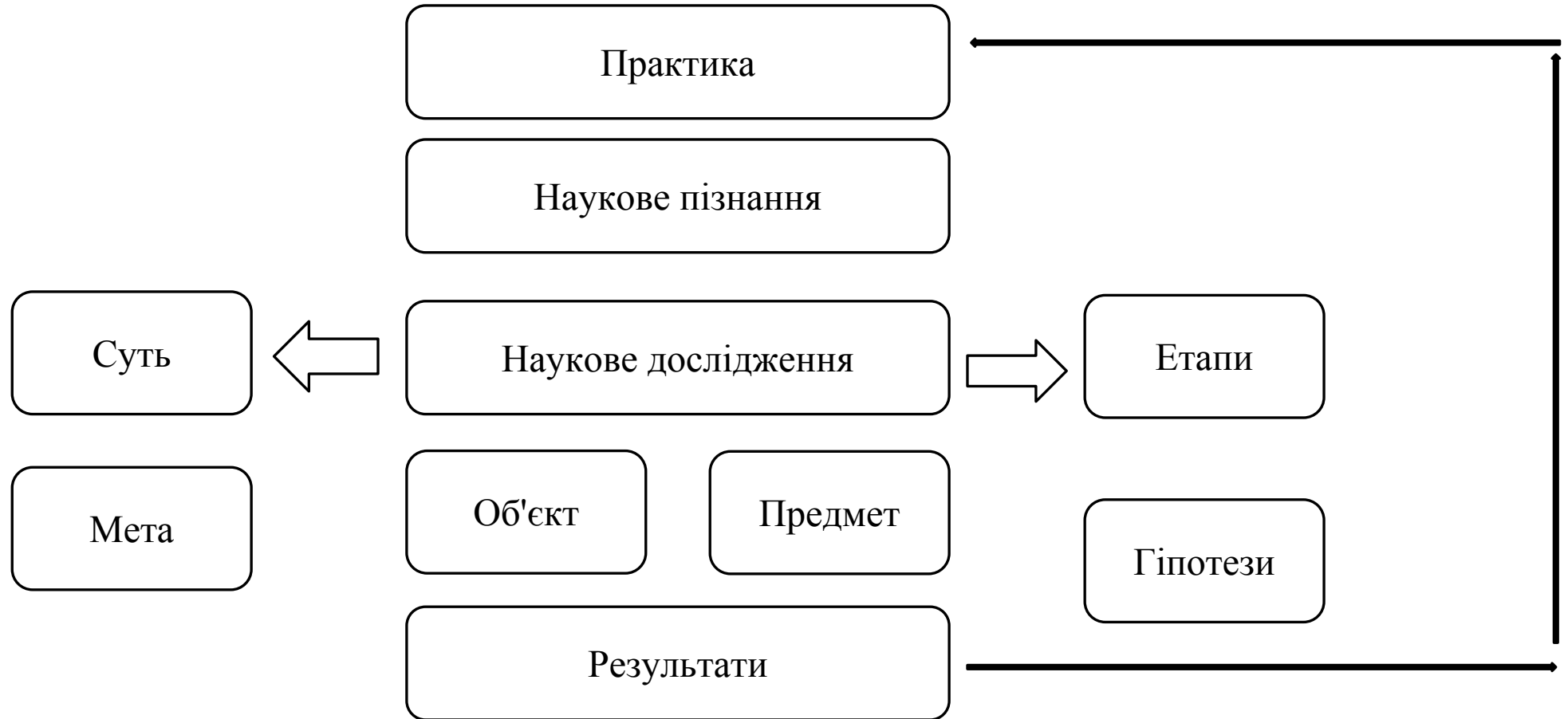
Виконала:
студентка V курсу
групи ДОЛ(зм)- 13
Гриник Оксана

ФОРМОЮ РОЗВИТКУ НАУКИ Є НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукове дослідження - вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами за допомогою наукових методів з метою отримання доведених і корисних для науки і практики рішень з максимальним ефектом.

Наукове дослідження цілеспрямоване пізнання, результатом якого виступають система понять, законів і теорій.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАКТИКИ З НАУКОВИМ ПІЗНАННЯМ І ДОСЛІДЖЕННЯМ

Під **методологію** розуміють науку про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності взагалі;

Методологія наукового пізнання

сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності.

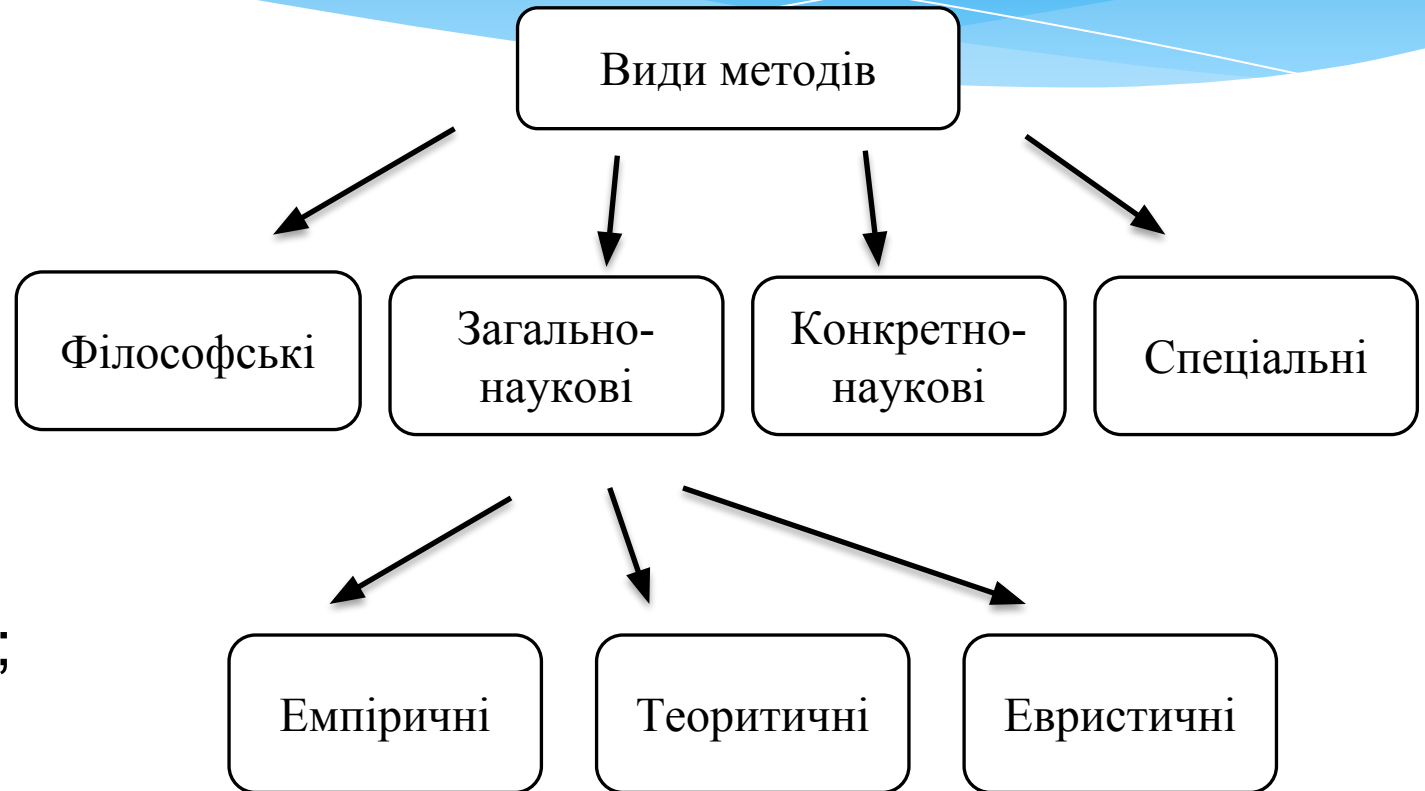
Методологія - вчення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір пізнавальних засобів, методів і прийомів дослідження.

Основні функції методології

- визначення способів отримання наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- визначення певного шляху, на якому досягається науково-дослідна мета;
- забезпечення всебічності отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- введення нової інформації до фонду теорії науки;
- уточнення, збагачення, систематизація термінів і понять у науці;
- створення системи наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах.

**Методи, що
використовуються при
проведенні досліджень
можна поділити на:**

- філософські;
- загальнонаукові (тобто для всіх наук: емпіричні, теоретичні, евристичні),
- конкретні (для певних наук);
- спеціальні або специфічні (для конкретної науки).

• **Філософські методи** це використання у науковому дослідженні категорій, положень, принципів і законів певної філософської системи.

• **Загальнонаукові методи** це такі засоби і прийоми (чи їх сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями використовуються в усіх чи майже в усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження. До них відносяться емпіричні, теоретичні, евристичні методи.

• **Конкретно-наукові методи** використовуються в окремих або об'єднаних спільністю об'єктів дослідження науках.

• **Спеціальні методи** використовуються для конкретної науки.

Емпіричні дослідження спрямовані на виявлення, точний опис і детальне вивчення різних фактів, явищ і процесів;

При емпіричному дослідженні науковець повинен:

- описати кожен факт термінами науки, у межах якої ведеться дослідження;
- відібрати з усіх фактів типові, найбільш вживані;
- класифікувати факти за їх сутністю, з'ясувавши наявні зв'язки між відібраними фактами.

Методи емпіричних досліджень:

- Спостереження
- Експеримент
- Порівняння
- Вимірювання

• **Спостереження** систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта.

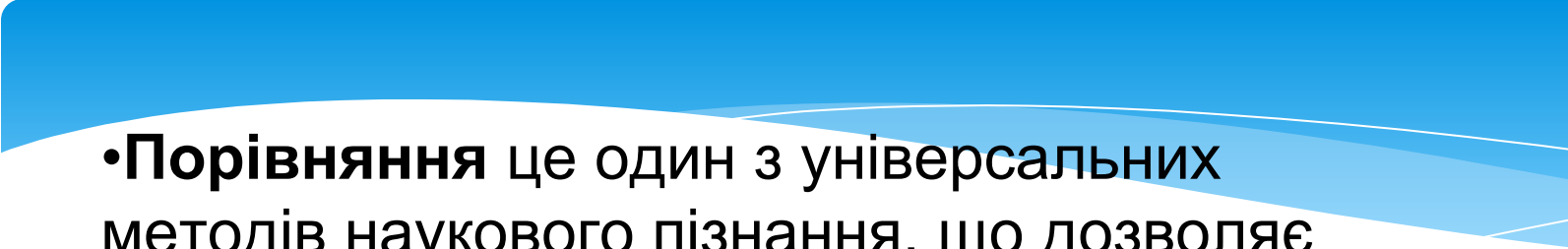
Спостереження повинне задовольняти таким основним вимогам:

- **навмисність**, що означає, що спостереження повинне вестися для рішення цілком визначеної і чітко поставленої задачі;
- **плановірність**, тобто спостереження ведеться за планом, виходячи з поставленої задачі;
- **цілеспрямованість**, завдяки якій увага спостерігача зупиняється тільки на цікавлячих його явищах, властивостях або зв'язках;
- **активність спостерігача**, що означає, що дослідник не просто сприймає все, що попадає в поле зору, а шукає потрібні об'єкти їх властивості, зв'язки цих об'єктів, використовуючи для цього весь запас власних знань і досвіду;
- **Систематичність**; спостерігач може одержати дійсно кошовну інформацію лише тоді, коли спостереження ведеться безупинно, по визначеній системі, що дозволяє сприймати об'єкт багаторазово й у найрізноманітніших умовах.

• **Експеримент** метод емпіричного дослідження, який заснований на активному і цілеспрямованому втручанні суб'єкта в процес наукового пізнання явищ і предметів реальної дійсності шляхом створення контрольованих і керованих умов, що дозволяють виділити визначені властивості, зв'язки в досліджуваному об'єкті і багаторазово їх відтворювати; система операцій, впливу або спостережень, спрямованих на одержання інформації про об'єкт при дослідницьких випробуваннях, які можуть проводитись в природних і штучних умовах при зміні характеру проходження процесу.

Основні функції експерименту

- експериментально-дослідницька тобто пізнавальна;
- перевірочна;
- аналітична;
- ілюстративна.

- Порівняння** це один з універсальних методів наукового пізнання, що дозволяє встановлювати подібність і розходження досліджуваних предметів і явищ реальної дійсності.

Для того щоб порівняння було плідним, воно повинно задовольняти двом основним вимогам:

- По-перше*, порівнюватися повинні лише такі явища, між якими може існувати визначена *об'єктивна спільність*. Не можна порівнювати свідомо непорівнянні речі, тому що це нічого не дає.
- По-друге*, при дослідженні об'єктів їхнє порівняння повинне здійснюватися по *найбільш важливим, істотним* (у плані конкретної пізнавальної задачі) ознакам.

Вимірювання — це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру.

Вимірювання передбачає наявність таких основних елементів: об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання.

• **Вимірювання** метод емпіричного пізнання, що представляє собою визначену систему фіксації і реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різних вимірювальних приладів і апаратів.

До загальних методів пізнання належать:

- **аналіз** - розчленування цілісного предмета на складові частини (сторони, властивості, відношення, ознаки тощо) з метою їх всебічного дослідження;
- **синтез** - з'єднання раніше виділених частин предмета в єдине ціле;
- **абстрагування** - відвернення, відсторонення від ряду несуттєвих для даного дослідження властивостей і якостей феномена і разом з тим виділення важливих для дослідження властивостей і відношень;
- **узагальнення** - прийом мислення, в результаті якого встановлюються загальні властивості й ознаки об'єктів;
- **індукція** - метод дослідження і спосіб міркування, в якому загальний висновок робиться на підставі окремих і часткових посилок;
- **дедукція** - метод дослідження і спосіб міркувань, за якого із загальних посилок з необхідністю впливає висновок окремого, часткового характеру;
- **аналогія** - прийом пізнання, за якого на основі схожості об'єктів за одними ознаками і властивостями робиться висновок про їх схожість також і за певними іншими ознаками;
- **класифікація** - поділ усіх предметів дослідження на окремі групи за якою-небудь важливою для даного дослідження ознакою;
- **моделювання** - вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміщає оригінал у певних аспектах, що цікавлять Дослідника.

Експериментальні дослідження

«Експеримент»

походить від. лат. experimentum – спроба, дослід.

Це дослідницька діяльність, яка призначена для перевірки висунутої гіпотези, яка розгортається у природних або штучних умовах, результатом якої є нове знання, що включає виділення істотних чинників, які впливають на результати педагогічної діяльності.

Основною метою експериментів є визначення властивостей об'єктів дослідження та перевірка справедливості гіпотез і на цій основі широке вивчення теми наукового дослідження.

Експерименти можуть бути відкритими та закритими. Такі типи експериментів значно поширені в психології, соціології, педагогіці. У відкритому експерименті його завдання відкрито пояснюються тим, хто досліджується, у закритому – для одержання об'єктивних даних завдання експерименту приховуються.

Загальні вимоги до проведення експерименту

об'єкт дослідження повинен допускати можливість опису системи змінних, що визначають його функціонування

опис об'єкта експериментального дослідження потрібно проводити в системі його складових

обґрунтоване виділення незалежної та залежної змінних

потрібно мати можливість проведення якісних та кількісних вимірів факторів, які впливають на об'єкт дослідження

обов'язковий опис специфічних умов діяльності об'єкта дослідження

обов'язкове визначення та опис умов існування об'єкта дослідження

потрібно мати чітко сформульовану експериментальну гіпотезу про наявність причинно-наслідкових зв'язків

необхідне предметне визначення понять сформульованої гіпотези експерименту

Типові помилки в проведенні експерименту

Сформульовані гіпотези не відбивають проблемну ситуацію, суттєві залежності у даного об'єкта

Як незалежну змінну виділено фактор, який не може бути причиною, сталою детермінантою процесів, що відбуваються у даному об'єкті

При аналізі результатів експерименту переоцінюється вплив незалежної змінної на залежну без урахування впливу випадкових факторів на зміни в експериментальній ситуації

Зв'язки між залежною та незалежною змінною мають випадковий характер

Важко підібрати контрольний об'єкт за однорідними або схожими з експериментальними параметрами.

Допущено помилки в попередньому описі об'єкта, та формуванні дослідних і контрольних вихідних результатів експерименту

За способом формування умов проведення експерименту

Природні експерименти

- характерні для біологічних, соціальних, педагогічних, психологічних наук, наприклад, при вивченні соціальних явищ (соціальний експеримент) в обставинах, наприклад, виробництва, побуту тощо

Штучні експерименти

- широко використовуються в багатьох природничо-наукових або технічних дослідженнях. У цьому випадку вивчаються явища, що ізольовані до потрібного стану, для того щоб оцінити їх в кількісному та якісному відношеннях

За величинами, що контролюються в експерименті

Активний експеримент

- називають експеримент, під час виконання якого дослідник може, за своїм бажанням, змінити рівень факторів і активно втручатись у процес дослідження

Пасивний експеримент

- називають експеримент, яким неможливо керувати. Умови проведення такого експерименту змінюються без участі дослідника. Постановка такого експерименту є простою, але точність результатів набагато нижча порівняно з активним експериментом

За структурою об'єктів та явищ, що вивчаються в експерименті

Простий експеримент використовується для вивчення простих об'єктів, які мають у своєму складі невелику кількість взаємозв'язаних та взаємодіючих елементів, що виконують прості функції

У **складному** експерименті вивчаються явища або об'єкти зрозгалуженою структурою та великою кількістю взаємозв'язаних та взаємодіючих елементів, що виконують складні функції

Для проведення будь-якого виду експерименту необхідно:

- розробити гіпотезу, яка підлягає перевірці, та методику експериментальних робіт;**
- визначити способи і прийоми впливу на об'єкт дослідження;**
- забезпечити умови для виконання експериментальних робіт;**
- розробити шляхи і прийоми фіксування ходу і результатів експерименту;**
- підготувати засоби експерименту (прилади, установки, моделі тощо);**
- забезпечити експеримент необхідним обслуговуванням**

**Творчий процес. Творчий акт.
Інсайт. Інтуїція. Уява. Мотивація.**

Творчий процес і творчий акт

Творчий процес людини — це послідовність творчих актів.

Творчий акт можна вважати умовною одиницею творчого процесу, зручною для аналізу та вивчення механізмів творчості.

На творчий процес, роботу уяви загалом людину спонукає потреба створити щось нове. Нейрофізіологічний механізм творчості вмикає так звані детектори новизни, які виявляють щось нове в зовнішньому та внутрішньому світі. Це спеціальні нейрони, що відповідають лише на нові подразники та не реагують на повторення стимулів. Детекторам новизни властива висока чутливість, тому людина відчуває приємне хвилювання, позитивне емоційне переживання в процесі творчості. Нові враження стимулюють потяг до творчості та безпосередньо її процес.

На творчий процес, роботу уяви загалом людину спонукає потреба створити щось нове. Нейрофізіологічний механізм творчості вмикає так звані детектори новизни, які виявляють щось нове в зовнішньому та внутрішньому світі. Це спеціальні нейрони, що відповідають лише на нові подразники та не реагують на повторення стимулів. Детекторам новизни властива висока чутливість, тому людина відчуває приємне хвилювання, позитивне емоційне переживання в процесі творчості. Нові враження стимулюють потяг до творчості та безпосередньо її процес.

Д. Клозен вирізняє **чотири основні детермінанти на шляху до творчої діяльності** людини:

- її особисті ресурси, тобто розум, темперамент, сила тощо;
- “джерела підтримки та керівництва” (різні норми, інструкції, рекомендації);
- можливості (чи перешкоди) для виконання особистих цілей залежно від соціальної приналежності, раси, віку, статі, а також ситуації у світі (війни, депресії, значні соціальні зміни та ін.);
- власні зусилля особистості, її діяльність.

Людам, які займаються творчістю, доводиться переборювати багато труднощів. Це різні **бар'єри, антистимулятори**, що в більшому чи меншому ступені негативно впливають на творчий процес.

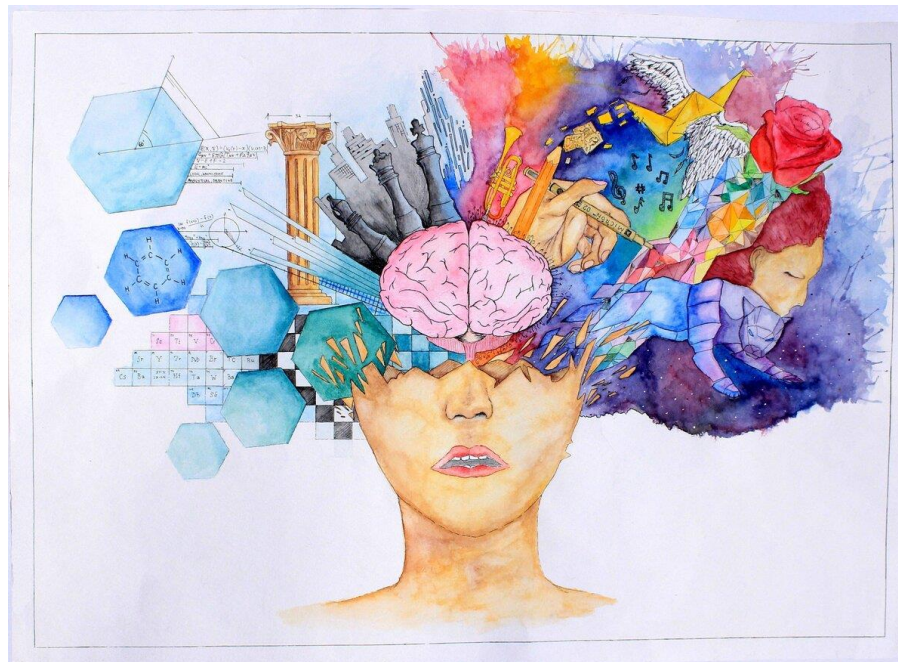

Творчість як процес проходить на різних **рівнях**: несвідомому, рівні підсвідомості, свідомості та надсвідомості. Кожний із цих рівнів має свою специфіку творення, механізмів творчості та характеру її продуктів. Найвищий рівень розвитку творчості — взаємодія між зазначеними її рівнями, коли “креативне поле” захоплює всі ділянки мозку. Поняття несвідомого містить у собі сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, у функціонуванні та впливі яких суб’єктне віддає собі звіт. Цим терміном характеризують індивідуальну та групову поведінку, дійсні цілі та наслідки якої не усвідомлені й за своєю функцією можуть бути прирівняні до інстинктів.

Один з найпоширеніших варіантів визначення, відповідно з яким **творчість у своєму розвитку проходить чотири етапи:**

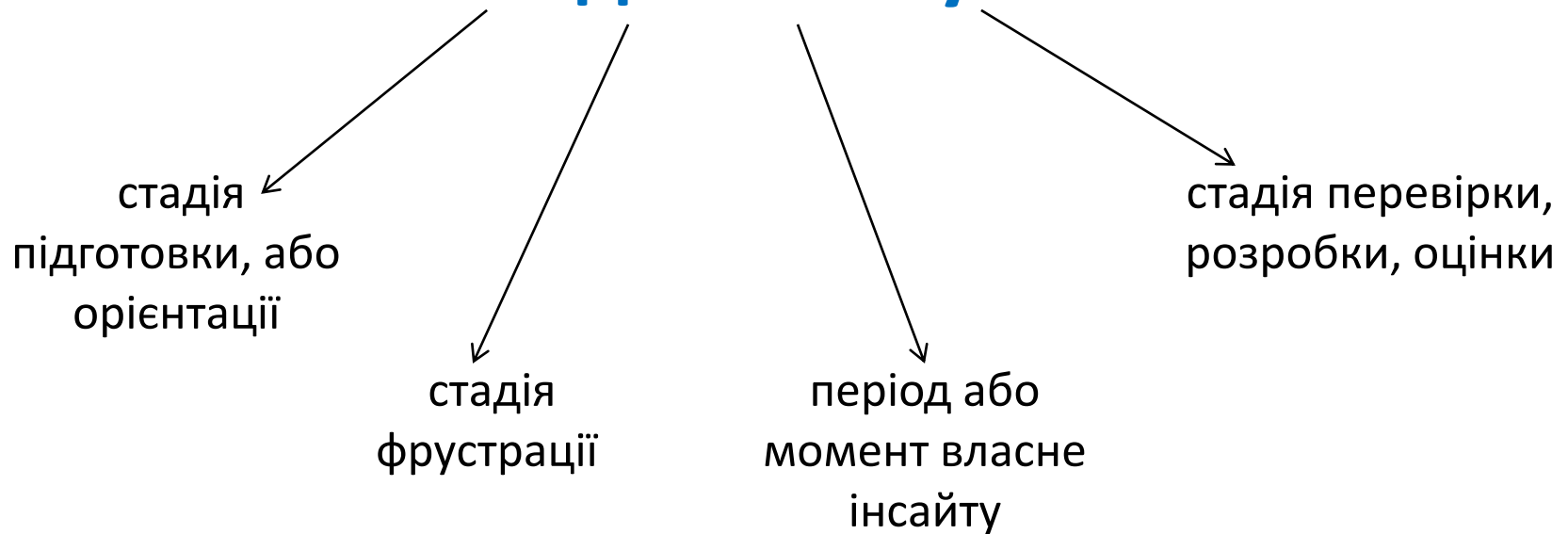
1. Виникнення (постановка) і усвідомлення творчої проблеми;
2. Пошук шляхів, принципу вирішення проблеми;
3. Наукове відкриття, «народження» наукової ідеї, створення ідеальної моделі відкритого вченими явища, розробка задуму;
4. Верифікація, тобто практична перевірка гіпотези і реалізація результату творчого акту.

Інсайт

Інсайт — багатозначний термін з галузі психології, зоопсихології, психоаналізу та психіатрії, що описує складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в несподіваному, частковому інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми та «раптовому» знаходженні її вирішення. Відкриття такого рішення багатьма авторами розглядається як центральний момент творчого процесу.

Стадії інсайту

Інтуїція

Кожній людині притаманні такі особисті здібності як уява та інтуїція. Поширеність, загальність інтуїції підтверджують численні спостереження над людьми в звичайних, повсякденних умовах. У нестандартних ситуаціях за умов обмеженості в інформації суб'єкт діє нібито "передчуваючи", що потрібно діяти так, а не інакше.

Інтуїція - це здатність осягнення істини шляхом прямого її вбачання без доказового обґрунтування.

Інтуїції притаманні раптовість і *неусвідомленість*. Нерідко рішення проблем (пошук нового поняття, теми, ідеї та ін.) приходило раптово, випадково в непридатних для творчості умовах, які контрастують з умовами цілеспрямованого наукового пошуку.

Інтуїція містить такі етапи:

- ◆ накопичування і неусвідомлений розподіл образів і абстракцій у системі пам'яті;
- ◆ їх неусвідомлене комбінування і переробка для вирішення певного завдання;
- ◆ чітке усвідомлення завдання;
- ◆ несподіване для даної людини знаходження рішень. Залежно від специфіки діяльності суб'єкта визначаються

До загальних умов формування і виявлення інтуїції належать такі:

- ◆ фундаментальна професійна підготовка суб'єкта, глибоке знання проблеми;
- ◆ стан проблемності, пошукова ситуація;
- ◆ напружені зусилля вирішити проблему;
- ◆ наявність "підказки", що є "пусковим механізмом" для інтуїції.

УЯВА

Уява – це психічний процес створення людиною нових образів на 2 основі її попереднього досвіду

Наукова уява втілюється в плануванні й проведенні експериментальних **досліджень**, у вмінні будувати гіпотези, узагальнювати емпіричний матеріал тощо.

Наукова уява допомагає знайти нові, ще невідомі ланки в системі фактів.

Функції уяви полягають:

- 1) у моделюванні кінцевого результату діяльності людини і тих засобів, які необхідні для його досягнення;
- 2) у створенні програми поведінки людини, коли проблемна ситуація невизначена;
- 3) у створенні образів, які не програмують діяльність, а підміняють її;
- 4) у створенні образів об'єктів з опорою на схеми та описи;
- 5) у створенні принципово нових предметів та явищ

Залежно від характеру (або результатів) діяльності людини уява буває відтворююча (репродуктивна) і творча.

Відтворююча (репродуктивна) уява базується на створенні образів предметів, явищ, які наявні в дійсності, або відтворенні наочної картини чи картини подумки па основі опису (з визначеним ступенем точності) Так, у конструктора-винахідника, який створює нову машину, уява творча, а в інженера, який за словесним описом або кресленням створює образ цієї машини, – репродуктивна. Читаючи навчальну й художню літературу, людина відтворює за допомогою уяви те, що в ній відображено.

Творча уява базується на самостійному створенні образів об'єктів, які не існують в наш час, або відтворенні оригінальної модифікації вже наявного об'єкта, явища; це нестандартний образ раніше описаного, прочитаного, сприйнятого.

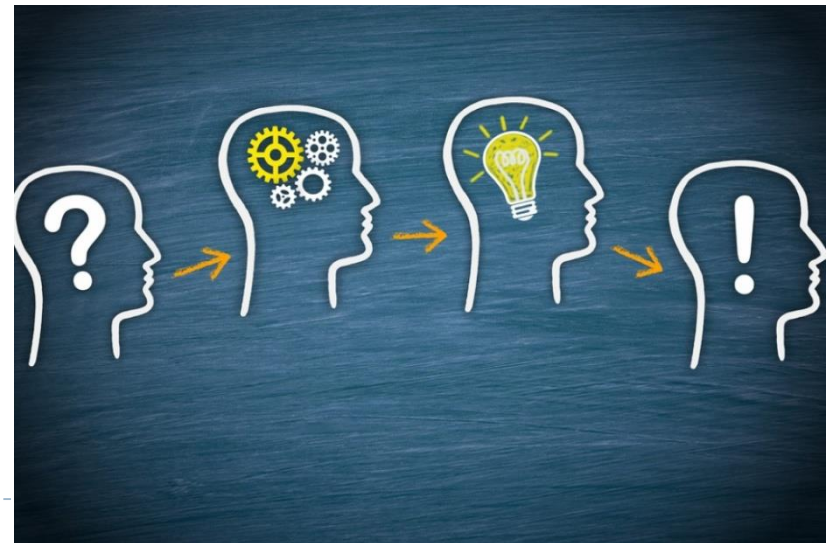

Мотивація

Мотивація — це готовність людей докласти максимальних зусиль з метою досягнення організаційних цілей, що зумовлена здатністю цих зусиль задовольняти певну індивідуальну потребу. Із таким тлумаченням пов'язано запровадження трьох ключових понять: зусилля, організаційні цілі та індивідуальна потреба.

Характерно, що мотивація задовольняє дві обставини:

- 1) забезпечення індивідуальних потреб;
- 2) досягнення організаційних цілей. Ці умови можуть і мають задовольнятися якомога повніше.

Види мотивації

Зовнішня

Внутрішня

Але, якщо більш глибоко розібратися в питанні, то можна помітити, що досить часто кордону між цими формами мотивації є розмитими. Нерідко зовнішня мотивація перетікає у внутрішню мотивацію. Це залежить від особливостей кожної людини, і того, як на неї діють різні стимули.

Стадії мотиваційного процесу

1 стадія - це стадія формування первинного (абстрактного) мотиву. Суть її у формуванні потреби особистості і спонуки до пошукової діяльності.

На цій стадії предмет задоволення потреби максимально узагальнений (наприклад, мені потрібно поїсти, але поки не знаю, що конкретно я хочу або буду їсти), тобто виникає так звана абстрактна мета.

Її поява веде до формування спонуки і пошуку конкретного предмету задоволення потреби.

2 стадія - це пошукова зовнішня або внутрішня активність. У випадку, якщо людина потрапляє в незнайому обстановку або не володіє необхідною інформацією, вона вимушена зайнятися пошуком реального об'єкту в зовнішньому середовищі ("що підвернеться, те і з'їм"). Завдання цієї стадії - у визначенні суб'єктивної вірогідності досягнення успіху.

На 3-ій стадії здійснюється вибір конкретної мети і формування наміру її досягнення. На попередній стадії мета була визначена. При цьому вона постає у вигляді образу майбутнього результату. Добре відомо, що найбільшніша для людини процедура - це процедура вибору. Оскільки будь-яка мета характеризується і своїм рівнем (яким повинен бути результат: високим або низьким), то вибір мети обумовлений рівнем домагання, зокрема, потребою досягнення або уникнення невдачі.

«Знання й пізнання. Почуттєве й раціональне пізнання.»

професор Лисенко О.М.

Знання — це знайомство, обізнаність чи розуміння когось або чогось наприклад, фактів, інформації, описів або навичок. Знання отримується через досвід або освіту шляхом спостереження, дослідження чи навчання [Кохановский В. П. Основы философии науки. М.: Феникс, 2007. 608с.].

Пізнання — це сукупність процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Це вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення дійсних знань [П. Йолон. Пізнання // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України:Абрис,2002.— С.479.—742с.].

Людське пізнання використовує **два механізми мислення: символічний (алгебраїчний) та геометричний**. Символічний механізм мислення активізує потенціал лівої півкулі мозку та розвиває абстрактне мислення.

РІВНІ ПІЗНАННЯ

```
graph TD; A[РІВНІ ПІЗНАННЯ] --> B[Чуттєве пізнання]; A --> C[Раціональне пізнання]; B --> D[здійснюється за допомогою відчуття, сприйняття, уявлення.]; C --> E[протікає в поняттях, судженнях (думках), умовиводах (висновках), категоріях і фіксується в теоріях.];
```

*Чуттєве
пізнання*

*здійснюється за
допомогою
відчуття,
сприйняття,
уявлення.*

*Раціональне
пізнання*

*протікає в поняттях,
судженнях (думках),
умовиводах
(висновках),
категоріях і
фіксується в теоріях.*

Відчуття – це відображення окремих властивостей об'єктів внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття людини.

Сприйняття – це чуттєве відображення об'єктів в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини.

Уявлення – це чуттєвий образ, який відтворює властивості дійсності за відбитими в пам'яті слідами об'єкта, який раніше сприймався суб'єктом безпосередньо.

Раціональне пізнання – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і творчого перетворення її в таких логічних формах як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображаються типові, суттєві ознаки речей в їх всебічності. В мові поняття концентруються найчастіше в загальних іменниках (поняття матерії, свідомості тощо).

Судження – це така логічна форма мислення, в якій розкривається зв'язок між окремими поняттями. В мові це можуть бути визначення, ствердження або заперечення чого-небудь. Але формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, тобто умовивід.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі необхідних, суттєвих та закономірних зв'язків виводиться нове судження, яке в своєму змісті містить нове знання про дійсність — причому без звертання до показань органів чуття або до практики.

Категорії – це найбільш широкі за обсягом поняття, це універсальні форми мислення, які відображають всезагальні властивості, взаємозв'язки всіх матеріальних і духовних явищ та процесів. В категоріях не лише досягається загальне та необхідне в об'єктах, а й здійснюється синтез змісту пізнання в логічні форми: поняття, судження, умовиводи.

Основні напрямки щодо співвідношення чуттєвого та раціонального пізнання:

сенсуалізм (предст. Джон Локк, Дідро, суть: „у мисленні нема нічого, що раніше не було у відчуттях”, тому справжнє пізнання – це емпіричне пізнання, що засноване на чуттєвому досвіді, тобто єдиним джерелом знань є відчуття).

раціоналізм (предст. Рене де Карт, Лейбніц, суть: справжнє достовірне знання не може бути отримане емпіричним шляхом за допомогою досвіду, знання мають лише одне джерело і це наш розум).

принцип об'єктивності
(об'єкт пізнання існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання).

принцип пізнаванності (не існує жодних принципових кордонів на шляху безкінечного руху суб'єкта до дедалі адекватнішого і вичерпнішого знання реальності).

принцип діалектики

ПРИНЦИПИ ПІЗНАННЯ

принцип відображення
(пізнання об'єкта є процесом відображення його в голові людини, основою якого є ідеальний гносеологічний образ).

принцип визначальної ролі практики в процесі пізнання (визнання суспільноісторичної, предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства та самої себе).

принцип творчої активності суб'єкта в пізнанні

Суб'єкт пізнання

(окремий індивід, соціальна група, клас або суспільство в цілому, тобто хто здійснює активну пізнавальну діяльність).

Об'єкт пізнання

(явища, речі, процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна активність суб'єкта).

Пізнання – це специфічна взаємодія суб'єкта та об'єкта, кінцева мета якої – істина, розробка моделей і програм, спрямованих на освоєння об'єкта відповідно до потреб суб'єкта..

Суб'єкт пізнання

**Об'єкт
пізнання**

Результат пізнання може мати такий
вигляд:

- **істина** (об'єктивні знання);
- **омана** (неумисне викривлення дійсності);
- **брехня** (свідоме викривлення інформації).

Ступені пізнання

```
graph TD; A[Ступені пізнання] --> B[Чуттєве]; A --> C[Практика]; A --> D[Раціональне];
```

Чуттєве

Практика

Раціональне

Єдність чуттєвого та раціонального моментів у пізнанні обумовлена суспільно-історичною практикою, але безпосередньо вона втілюється і виявляється в діяльності такої пізнавальної здібності людини, як творча уява, яка в своїх образах відображає зміст уявлень раціонально оформлених пізнавальних ситуацій. Уява, основуючись на оперуванні конкретно-чуттєвими образами, має при цьому риси опосередкованого узагальненого знання; вона бере участь у формуванні нових понять, і в той же час є наочно-чуттєвим результатом мислення.

Пізнання, даючи адекватне відображення дійсності і озброюючи людину знаннями законів її функціонування та розвитку, які необхідні для цілеспрямованого перетворення дійсності, теж має бути творчим процесом.

*Існують два основні стовбури людського пізнання, що зростають, мабуть, з одного загального, але невідомого нам кореня, а саме **чуттєвість** і **розум**: за допомогою чуттєвості предмети нам даються, розумом же вони мисляться.*

I.Кант

Розрізняють **форми знання**, що мають термінологічну, символічну або художньо-образну основу. У історії культури багатобразні форми знання, що відрізняються від класичного наукового зразка і стандарту, віднесені до відомства позанаукового знання: **паранаукове, лженаукове, квазінаукове, антинаукове, псевдонаукове, буденно-практичне, особисте, «народна наука»**. Оскільки різна сукупність нераціонального знання не піддається строгій і вичерпній класифікації, то існує розділення відповідних пізнавальних технологій на три види: **паранормальне знання, псевдонаука і девіантна наука**.

Висновок: Таким чином, чуттєве й раціональне пізнання генетично (в історії становлення людини і в індивідуальному розвитку особистості) можна розглядати як ступені пізнавального процесу, але у сформованій людини вони нерозривні і є взаємопов'язаними сторонами пізнання. У цьому розумінні чуттєве й раціональне є суттю єдності протилежностей: вони протилежні за рядом суттєвих ознак: як безпосереднє й опосередковане, інтуїтивне й дискусійне тощо. Їх взаємозв'язок і обумовлює безмежність пізнавальних можливостей людини. *Чуттєве пізнання* — необхідний початок, вихідний пункт пізнання. Проте лише в раціональному мисленні реалізується могутність пізнання. Навіть повна відсутність деяких відчуттів не позбавляє людину здатності оволодіння абстрактним мисленням. Взаємозв'язок чуттєвого й раціонального не потрібно розуміти лише як зовнішній. Насправді вони взаємопроникають одне в одне. З іншого боку, раціональне пізнання спирається на чуттєвий матеріал, відштовхуючись від нього.

*Дякую за увагу)